

e

**FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH PROGRAMI**

**GEÇ OSMANLI DÖNEMİNDE MATBAA VE KİTAP
YAYINCILIĞI (1857-1888)**

DOKTORA TEZİ

MEHMET ERKEN

İSTANBUL, 2023

**FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH PROGRAMI**

**GEÇ OSMANLI DÖNEMİNDE MATBAA VE KİTAP
YAYINCILIĞI (1857-1888)**

DOKTORA TEZİ

**MEHMET ERKEN
(161121004)**

**Danışman
(Doç. Dr. Mustafa Göleç)**

İSTANBUL, 2023

05/01/2023

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Tarih Anabilim Dalı Tarih Doktora programı öğrencisi 161121004 numaralı Mehmet ERKEN'in hazırladığı "Geç Osmanlı Toplumunda Kitap ve Kitap Kültürü (1857-1918)" konulu Doktora tezi ile ilgili Tez Savunma Sınavı, 05/01/2023 Perşembe günü saat 14:00'da yapılmış, sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **Kabulüne Oy Çoğunluğu/Oy Birliği** ile karar verilmiştir.

Tez adı değişikliği yapılması halinde: Tez adının *Geç Osmanlı Toplumunda Matbaa ve Kitap Yayıncılığı 1857-1888* şeklinde değiştirilmesi uygundur. *1888) sus.*

Jüri Üyesi	Karar
1. (Danışman) <i>Doç. Dr. Mustafa Göker</i>	<i>Kabul</i>
2. <i>Prof. Dr. Zekunyya İbrusun</i>	<i>Kabul</i>
3. <i>Prof. Dr. Anon. FL: Dökeç</i>	<i>Kabul.</i>
4. <i>Dr. Öğr. Üyesi Ayşe Basakem</i>	<i>Kabul.</i>
5. <i>Prof. Dr. I. Arda Odacı</i>	<i>Kabul</i>
6. (İkinci Danışman)*	

*2. Danışman varsa doldurulması gerekmektedir.

ETİK BİLDİRİM

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bağlı olduğum üniversite veya bir başka üniversitedeki başka bir çalışma olarak sunulmadığını beyan ederim.

Mehmet Erken

GEÇ OSMANLI TOPLUMUNDA MATBAALAR VE KİTAP YAYINCILIĞI (1857-1888)

Mehmet Erken

ÖZET

Bu tez, özel matbaaların açılmasına izin veren ve 1857 yılında yayınlanan matbaalar nizamnaâmesinden 1888 yılında yayınlanan ikinci matbaalar nizamnâmesine kadar Osmanlı’da kitabın üretim ve satış aşamalarındaki değişimi ele almaktadır. Özel matbaalara izin verilmesinin ardından hızla yaygınlaşan ve faaliyet alanı genişleyen matbaacılık sektörü, yeni hukuki düzenlemeler, yeni makinelerin ve malzemelerin ithali ve matbaa eğitiminin gelişimi gibi çok yönlü değişimler tecrübe etmiştir. Osmanlı eğitim sistemi ve ticari hayatında da köklü bir değişimin yaşandığı bu dönemde, kitaplar sadece İstanbul’da değil, ülke çapında yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Bütün bu gelişmeler neticesinde, 1880’li yıllarda, yayınevleri, bir kitabın yazarından çıkıp okuruna ulaşana kadar geçirdiği evreler arasında bir aracı olarak temayüz etmiştir. Robert Darnton’un kitap tarihi incelemelerine dair geliştirdiği çerçeve, bu çalışmada Osmanlı özelinde yeniden ele alınarak kullanılmıştır. Bu çerçeve içinde bir kitabın yazarın elinden çıkıp okura ulaşana kadar geçirdiği aşamalara etki eden matbaa makineleri, matbaa çalışanları, hukuki müeyyideler, matbaacılık piyasası ve kitap üreten aktörler ele alınmış; yazarlar ve okurlar araştırmanın kapsamı dışında bırakılmıştır.

Anahtar kelimeler: Matbaacılık, Yayıncılık, Kitapçılık, Kitap Tarihi, Sosyal Tarih.

PRINTING AND PUBLISHING IN THE LATE OTTOMAN PERIOD (1857-1888)

Mehmet Erken

ABSTRACT

This dissertation focuses on the change in the production and sales of books in the Ottoman State between the 1857 regulations of printing, which allowed the establishment of private printing houses, and the following printing regulations in 1888. The printing industry, which rapidly became widespread and expanded after private printing houses were allowed, has experienced multifaceted changes such as new legal regulations, the import of new machinery and materials, and the development of printing education. This period also witnessed a radical shift in the Ottoman education organization and commercial life. Accordingly, books became widespread not only in Istanbul but throughout the country. As a result, publishing houses emerged as a mediator between the author and the reader in the 1880s. This study borrows the framework developed by Robert Darnton on book history by reconsidering it specifically for the Ottoman context. Within this framework, leading factors affecting the stages of a book between the author and the reader such as printing machines, printing press workers, legal sanctions, the printing market, and actors that produce books are discussed, excluding the authors and readers from the scope of the study.

Keywords; Printing, Publishing, Bookselling, Book History, Social History

ÖNSÖZ

Bir çocuğun büyümesi için bir köy gerekir derlermiş. Doğum ile benzeştirilen doktora tezleri için de benzer bir durum söz konusu. Uzun süren bir çalışmanın neticesi olan bu tezin yazımı esnasında pek çok kişiden ayrı ayrı yardım gördüm. İsimlerini anmanın kadirşinaslık gereği olduğunu düşünüyorum.

En başta tez izleme komitemde yer alan hocalarıma teşekkürü bir borç bilirim. Tez hocam Doç. Dr. Mustafa Göleç dersleri ile beni tarihçiliğe ısındırdıktan sonra bu tezin danışmanlığını üstlendi, tezin farklı versiyonlarını satır satır okudu, havalarda uçuşan düşüncelerimi yere indirdi, yazım dili, metod ve uygulamada tarifsiz katkılarda bulundu. Prof. Dr. Zekeriya Kurşun, FSMVÜ'ye girmemde önemli bir isim oldu. Doktora eğitimim boyunca da benimle yakından ilgilendi. Babacan tavrı ile her türlü soru ve yorumlarımı hoş gördü ve beni en doğru şekilde yönlendirdi. Tez izleme komitesinde yer alan Doç. Dr. Dursun Ali Tökel tezin gidişatı esnasında oldukça faydalı tavsiyelerde bulundu. Tez savunmasında yer alıp değerlendirme ve önerileri ile tezin gelişimine katkı sağlayan Prof. Dr. İ. Arda Odabaşı ve Dr.Öğretim Üyesi Ayşe Başaran'a ise sonsuz şükranlarımı sunuyorum.

Ardından, bu tezin yazıldığı FSMVÜ Tarih bölümü üyelerine teşekkür etmem gerekiyor. Bölüm başkanımız Prof. Dr. Hasip Saygılı ve Türk Tarihçiliğinin duayenlerinden Prof. Dr. Abdülkadir Özcan'ın derslerinden çok istifade ettim. Bunların yanında geçtiğimiz yıllarda vefat eden Nurdan Şafak'ın hocalığı ve derslerini zikretmek, kendisini rahmetle anmak isterim. Hocalarımdan, altı senedir çeşitli sıkıntılarımla çözen lisansüstü eğitim enstitüsü personeli Durmuş Bey'e ve Bülent Bey'e şükranlarımı sunarım. Sınıf arkadaşlarım Ubeydullah Sevim, Yunus Öz, Kübra Tolak ve Aydın Kurt'un türlü yardımlarını gördüm, hoş sohbetlerinden istifade ettim. Aynı dönemde aynı okulda okumuş, aynı insanlarla arkadaşlık kurmuş olsak da ancak FSMVÜ çatısı altında muhabbet etme fırsatı bulduğumuz, pandemi yasaklarında her hafta Mustafa Hoca ile beraber buluşarak doktora tezlerimizi müzakere ettiğimiz Oğuzhan Dursun'a hususi teşekkür ederim. Bir özel teşekkürü ise bölüm asistanımız,

okul arkadaşım Ömer Faruk Köse'ye ayırmak istiyorum. Kendisi, idari sıkıntılarımı gidermesi yanında her daim güler yüzü ve dostluğu sayesinde okul ile ilişkiimi farklı bir boyuta taşıdı.

Yaklaşık altı yıl süren doktora tezim esnasında ailem dışında hiçbir kişi ve kurumdan maddi destek almadım. Dolayısıyla bu tezi (ikisi ben ayrıldıktan sonra kapanan) üç farklı kurumda çalıştığım esnada yazdım. Mesai arkadaşlarım bazen beni hoş görerek, bazen yardımcı olarak, bazen dikkatsizliklerimi görmezden gelerek ama hepsi, güzel bir çalışma ortamı sağlayarak bana yardımcı oldular. Sırasıyla Dünyabizim-Kuzey Haber Ajansı'ndan Üzeyri Başpınar, Erol Dilaver ve Mehmet Emre Ayhan'a; İstanbul Şehir Üniversitesi MYO'dan Dr. Ruşen Ayata, Dr. Ayşe Kaya Göktepe, Aykut Pürde, Dilruba Kocaşık, Emre Ceran ve Halil Güzel'e; İstanbul Üniversitesi İSUMER'den Prof. Dr. Faruk Taşçı, Sibel Işık ve Zeynep Nur Nasır'a tüm yardımları için minnettarım. İstanbul Üniversitesi çatısı altında, uzun yıllara dayanan dostluklarımızı mesai arkadaşı sınıfına da taşıdığımız Abdullah Erol, Samet Yaşar ve Mehmet Ali Akyurt'a ayrıca teşekkür etmek isterim. Çaylarını, muhabbetlerini, yemeklerini, odalarını paylaştılar; dertlerimi dinleyip derman bulmaya çalıştılar.

Tezin çerçevesini şekillendirirken ve yazım esnasında farklı hocalar ile istişarelerde bulundum, sorular sordum, yardımlar gördüm. Bunların başında, İstanbul Şehir Üniversitesi'nde derslerine katılmama müsaade eden, tez konumu şekillendirmem için beni zorlayan, her daim yardımcı olan, bana dersler dışında da pek çok şey öğreten Prof. Dr. Engin Deniz Akarlı gelmektedir. Kendisine tarifsiz şükran borçluyum. Yine İstanbul Şehir Üniversitesi'nden Dr. Ayşe Tek Başaran ile yaptığımız konuşmalar, konunun şekillenmesine yardımcı oldu. Ardından bitirdiği tezi ise tezimin ana kaynaklarından bir tanesi oldu. Medeniyet Üniversitesi'nden Dr. Ayşe Polat konu seçimi, kaynaklar ve metodolojiye dair ciddi yardım ve önerilerde bulundu. İkisine de hususi teşekkür etmem gerekiyor. Prof. Dr. İsmail Erünsal'a iki noktada büyük bir teşekkür borçluyum. Birincisi, tezime kaynaklık eden eserleri kaleme alması dolayısıyla bir okur olarak. İkincisi, nokta atışı yardımları, destekleri ve tavsiyeleri ile bir "öğrenci" olarak. Hoca ile yoğun bir teşriki mesaimiz olmasa da hem konunun çerçevesini belirlerken hem de metnin yazımı esnasında da sürekli "konuştuğum"

isimlerin başında kendisi vardı. Uzun yılları çalışmalarını yakından takip ettiğim ve her hafta İstanbul Şehir Üniversitesi yolunda sohbet edip sorular sorma imkanı bulduğum Prof. Dr. İsmail Kara'ya da ayrıca teşekkür etmek istiyorum. Hoca hem yüz yüze hem de mail yolu ile sorularıma cevap verdi, beni dinledi, teşvik ve takip etti. Son olarak Dr. Öğretim Üyesi Şevket Kamil Akar'a ilgisi, yönlendirmeleri ve kaynak paylaşımları için teşekkür ediyorum.

Tezin olmazsa olmazı kaynaklar noktasında en büyük teşekkürü, İstanbul Şehir Üniversitesi Kütüphanesi'ne ve çalışanlarına borçluyum. Şehir'de geçirdiğim iki yıl boyunca pek çok kaynağı temin ettim, okudum, baktım ve bütün bunları yaparken hiçbir zorluk yaşamadım. FSMVÜ Kütüphanesini bu denli kullanamadım. Fakat özellikle doktora eğitimimin ilk üç senesinde burada pek çok kaynaktan istifade ettim. İki kurumda da emeği geçen tüm çalışanlara müteşekkirim. Salnâmeleri okumak için dijital ortamda ve tezin son aşamasında canlı olarak bolca istifade ettiğim IRCICA kütüphanesini de zikretmek zorundayım. Bu kütüphaneler dışında ihtiyaç duyduğum her an ulaşabildiğim, varlıkları ile dahi bana rahatlık veren Bilim ve Sanat Vakfı (BİSAV) Kütüphanesi ile İSAM kütüphanesinin adını anmam gerekir. BİSAV'da Serhat Aslaner ve Faruk Deniz'in; İSAM'da ise Prof. Dr. İsmail Erünsal ve Mustafa Birol Ülker'in ilgi ve gayretleri ile gelişen basın-yayın-kitap tarihi kitaplığı zor zamanlarımda sığınağı oldu. Onların şahsında tüm kurum çalışanlarına şükran borçluyum.

Mesaili çalışmam ve yaşanan pandemi dolayısıyla tezin araştırma ve yazımını evden yürütmek durumunda kaldım. Bu nedenle kaynaklar noktasında en büyük teşekkürü, kitaplarını çevrimiçi ortamda yayınlayan kurumlara etmem gerekiyor. Milli Kütüphane, Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi, İBB Atatürk Kitaplığı, TTK Kütüphanesi, İstanbul Şehir Üniversitesi Kütüphanesi, Marmara Üniversitesi Kütüphanesi, SALT Araştırma Kütüphanesi ve İSAM Kütüphanesi'nin çevrimiçi kaynakları ile Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri'ni daima kullandım. Emeği geçenlere tarifsiz şükran borçluyum.

Arkadaşlar açısından çok şanslı olduğuma inanıyorum. Tezin farklı bölümlerini okuyan, yorumlayan, değerlendiren, eleştiren Nazif Koca, Alperen

Gencosmanoğlu, Sadullah Yıldız, Kübra Tolak ve Cankat Kaplan'ın hakkını nasıl ödeyebilirim bilmiyorum.

Dostlukları yanında yol arkadaşlığı ve abiliği için Özgür Kavak'a, daimi kaynak sağlayıcım M. Murtaza Özeren'e, literatürü yakından takip etmeme vesile olan Yunus Babacan'a şükran borçluyum. Tezin farklı aşamalarında farklı şekillerde yardımlarını gördüğüm Mustafa Emin Büyükcoşkun, Yusuf Selman İnanç, Ebubekir Kızık, Murat Kaygusuz, Emin Nedret İşli, Kadir Filiz, Abdurrahman Nur, Ahmet Tahir Nur, Yusuf Yüksek, Osman Furkan Aydın, Huzeyfe Torun, Abdullah Said Arı, Yunus Uğur, Mustafa Akay, Halil Solak, Abdülvahid Sipahioğlu, Necdet Ömer Özer, Salih Adıyaman, Hatice Demir, Elif Fatma Kaplan ve Enes Özel'e teşekkür etmek istiyorum.

Altı yıla yayılan doktora eğitimim esnasında salgın hastalığın yanında ölümler, doğumlar, hastalıklar gibi hayatın farklı sevinç ve zorluklarını yaşadım. Bu süreçler içinde tezimi yazmam konusunda beni maddi ve manevi olarak daima destekleyen Annem Fatma, babam Erhan, abim Ali, kardeşlerim Osman ve Hatice, yengelerim Saliha ve Betül, eniştem Hasan Sami ve nihayet babaannem Nuran Erken'e; kayınvalidem Müzeyyen, kayınpederim Süleyman ve kayınbiraderim H. İbrahim ve yengem Hatice Mollaibrahimoğlu'na nasıl teşekkür edeceğimi bilemiyorum.

Son teşekkürüm ise çekirdek aileme... İçinde bulunduğum şartlar, tezim ile büyüyen çocuklarım Yahya ve Ahmet'in vakitlerini çalmama pek müsaade etmedi. Fakat araştırma ve yazım sürecinin gerilimini benimle yaşamak zorunda kaldılar. Her şeyi güler yüzle karşıladılar. Eşim Betül ise yaşadığı tüm zorluklara rağmen beni bütün gayreti ile destekledi. Üçüne karşı da kelimelerim kifayetsiz...

Ocak, 2023

Mehmet Erken

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ	vi
HARİTA, GRAFİK, GÖRSEL VE TABLOLAR LİSTESİ	xiii
KISALTMALAR	xv
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM:	17
1. 19.YÜZYILDA MATBAA VE MATBU EVRAK	17
1.1. DEVLET VE MATBAA: YENİ BİR İLİŞKİ (1831-1864).....	23
1.1.1. Matbu Evrakın Yaygınlaşması.....	24
1.1.2. Matbaa Sayısının Artması	31
1.2. MATBU EVRAKIN TOPLUMA YAYILMASI (1864-1888).....	33
1.2.1. Matbu Evrakın Topluma Yayılması.....	33
1.2.2. Matbu Evrâkın Etkileri	44
1.2.3. Çoğalan Matbaalar.....	51
1.3. SONUÇ: BİR DÜNYA EVRAK	58
İKİNCİ BÖLÜM:	62
2. MATBAALARA VE KİTAP BASIMINA DAİR HUKUKİ VE İDARİ DÜZENLEMELER (1857-1888)	62
2.1. 1857'YE KADAR MATBAALAR VE DÜZENLEMELER	64
2.2. MATBAALARA VE KİTAP YAYININA DAİR İLK NİZAMNÂMELER. 68	
2.3. MATBAA-İ ÂMİRE	76
2.3.1. Matbaa-i Âmire'nin Kuruluşu ve Matbaaların İdaresi.....	77
2.3.2. Matbaa-i Âmire'nin Yapısı, İşleyişi, Görevleri	81
2.4. VİLAYET MATBAALARI.....	86
2.5. 1864 MATBUAT KANUNU VE 1867 ÂLİ KARARNÂME.....	90

2.6. ESKİYİ BIRAKMADAN YENİ BİR DÜZEN KURMAK: 1870-82 YILLARI ARASINDAKİ DÜZENLEMELER.....	93
2.7. ENCÜMEN-İ TEFTİŞ VE MUAYENE (1882)	104
2.8. İMTİYAZLI MATBAACILAR DÜZENİ.....	108
2.8.1. Mushaf Basımı	118
2.9. 1888 MATBAALAR NİZAMNÂMESİ.....	123
2.10. KİTAP YAYINLAMANIN NİZÂMI.....	128
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	131
3. KİTABIN ÜRETİMİ: MATBAA MAKİNELERİ, MALZEMELER VE ÇALIŞANLARI	131
3.1. MATBAA TEKNİKLERİ – MATBAA MAKİNELERİ	132
3.1.1. Tipografi.....	133
3.1.2. Taşbaskı (Litografi).....	151
3.1.3. Endüstri Çağında Matbaa Ve Osmanlılar	160
3.2. MATBAA MALZEMELERİ: KÂĞIT VE MÜREKKEP VE DİĞER ARAÇLAR.....	163
3.2.1. Matbaa Öncesi Dönemde Kâğıt ve Mürekkep.....	163
3.2.2. Osmanlı Matbaacılığının İlk Yüz Yılında Kâğıt	167
3.2.3. Osmanlı'da Kâğıt Ticareti (19.Yy İkinci Yarısı)	169
3.2.4. Matbaalardaki Diğer Malzemeler.....	174
3.3. MATBAA ÇALIŞANLARI.....	178
3.3.1. Makinacılar, Mürettipler, Musahhihler	179
3.3.2. Matbaa Hattatlığı ve Matbaa Ressamlığı.....	186
3.3.3. Matbaa Çalışanlarının Eğitimi.....	191
3.4. KİTABIN ÜRETİMİ.....	198
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM.....	201
4. İSTANBUL'DA KİTAP ÜRETİMİ VE YAYINCILIĞIN DOĞUŞU (1857-88)	201
4.1. 1857-76 YILLARI ARASI DÖNEM.....	207
4.1.1. Sahaf-Matbaacılar	208
4.1.2. Gazete Matbaaları.....	219

4.1.3. Müstakil Matbaalar	225
4.1.4. Acem Kitapçılar	228
4.1.5. İstanbul'da Kitap Satış Noktaları.....	231
4.2. 1877-88 YILLARI ARASI DÖNEM.....	240
4.2.1. Kitapçılar – Kütüphaneler	242
4.2.2. Yayınevleri: Nâşirler, Editörler, Kütüphaneler	246
4.2.3. Matbaalar	252
4.2.4. Yeni Bir Düzen Kurulurken	255
4.3. İSTANBUL'DA MATBAALAR VE KİTAPÇILAR	256
4.3.1. Beyazıt - Eminönü Bölgesi	259
4.3.2. Galata-Pera Bölgesi	266
4.3.3. Babıali.....	268
4.3.4. Matbaa Yoğunlaşma Alanı Dışında Matbaalar.....	274
4.3.5. Büyük Taşınmanın Kısa Özeti	275
4.4. SAHAFLAR, NAŞİRLER VE KİTAPLAR.....	276
SONUÇ	278
KAYNAKÇA.....	283
EKLER	317
EK 1: İSTANBUL'DA MATBAALAR (1857-1876).....	317
EK 2: İSTANBUL'DA MATBAALAR (1877-1888).....	332
EK 3: 19. YÜZYILDA YAYGIN KULLANILAN MATBAA MAKİNELERİ	350

HARİTA, GRAFİK, GÖRSEL VE TABLOLAR LİSTESİ

Sayfa

harita 1: İstanbul'da 1857-88 Yılları Arasında Adresleri Bilinen Matbaaların Dağılımı	54
Harita 2: İstanbul'da Matbaaların Yoğunlaşma Bölgeleri	55
Harita 3: 1877-88 Yılları Arasında Matbaaların Kitap Basımına Göre Kümelenmeleri	56
Harita 4: İstanbul'da Farklı Tekniklere Göre Baskı Yapan Matbaaların Dağılımı (1876-1888)	162
Harita 5: 1857-76 Yılları Arasında İstanbul'da Matbaalar	259
Harita 6: 1857-76 Harita Detay, Eminönü Bölgesi	260
Harita 7: 1877-88 İstanbul'da Kitap Basım Miktarlarına Göre Matbaalar	264
Harita 8: 1877-88 Yılları Arasında Galata-Pera'da Matbaalar.	268
Harita 9: 1865 Hocapaşa Yangını Öncesi Ve Sonrası Babıali	272
Harita 10: 1877-88 Yılları Arasında Babıali Bölgesindeki Matbaalar	274
Grafik 1: 1877 Yılı Sonrasında Osmanlı'da Yayın Döngüsü	6
Grafik 2: Yıllara Göre İstanbul'da Yeni Açılan Matbaa Sayıları (1857-76)	52
Grafik 3 Yıllara Göre Yayınlanan Kitap Sayısı (H.1273-1305)	202
Grafik 4: 1857 Sonrasında Osmanlı'da Yayın Döngüsü	207
Görsel 1: 1862 Yılından Yazılmış Bir Poliçe Örneği	36
Görsel 2: Taş Baskı Resim Örneği	40
Görsel 3: Kaspar Kütüphanesi Kataloğundan Kartvizit Örneği	58
Görsel 4: Sultan Tuğrası İle Reklam Yapmak	117
Görsel 5: Yatak-Kazan Sistemine Dayanan Farklı Baskı Mekanizmaları.	136
Görsel 6: Mekteb-İ Sanayi'de Bulunan Matbaa Ve Buhar Makinesi	140
Görsel 7:Şinasi Ve Ebüzziya'nın Farklı Şekillerde Kullandığı Tashih Ve Netice	149

Görsel 8: Mekteb-İ Sanayide Yapılan Hurufat İle Basılan İlan	151
Görsel 9: Beykoz Kâğıt Fabrikası'ndan Âlâ Cins Kâğıt İmâline Mahsus Bir Numaralı Makine	174
Görsel 10: Matbaalarda Kullanılan Aletler	177
Görsel 11: Basılacak Forma Örneği	182
Görsel 12: Diyarbakır Sanayi Mektebi Matbaa Bölümü Hocalar Ve Öğrenciler (1891))	196
Görsel 13: İngilizce Kitap Satıcısı H.A.Nalbantyan'ın İlanı.	245
Görsel 14: Adams Press	350
Görsel 15: Gordon Franklin Press	351
Görsel 16: Hurufat Kasası Örneği	352
Görsel 17: Koenig'in İcad Ettiği İlk Buharlı Matbaa Makinesi	353
Görsel 18: Liberty Press	354
Görsel 19: Linotip Makinesi	355
Görsel 20: 1874 Yılından Kâğıt Üretim Makinesi	356
Görsel 21: Columbian Press	357
Görsel 22: Cropper Press	358
Tablo 1: İstanbul'da Matbaalar	323
Tablo 2: İstanbul'da Matbaalar	337

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı geçen eser
BOA	T.C. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Devlet Arşivleri
bkz.	Bakınız
C.	Cilt
çev.	Çeviren
DBİA	Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi 1-44.
EHTBEB	Eski Harfli Türkçe Basma Eserler Bibliyografyası (Arap, Ermeni ve Yunan Alfabetiyle) 1584-1986.
ed. veya haz.	Editör/yayına hazırlayan
karş.	Karşılaştırınız
s.	Sayfa/sayfalar
t.y.	Basım tarihi yok
TTA	İstanbul Şehir Üniversitesi Taha Toros Arşivi
TTK	Türk Tarih Kurumu
v.d.	Çok yazarlı eserlerde ilk yazardan sonrakiler
y.y.	Basım yeri yok

GİRİŞ

Ebüzziya Tevfik Bey 1884/1302(H) yılında kaleme aldığı “Bir Kitabın Sergüzeşti” başlıklı yazısında, kendisine çok güvenen bir şairin, yazdığı kitabını yayınlamak için yaşadıklarını dramatik bir üslup ile anlatır. Şair kitabını bastırmak için kütüphane kütüphane dolaşır, her kapıdan reddedilir ve nihayetinde kitabını kendi imkanları ile bir matbaada bastırır. Fakat kitabın serencamı bitmez; haftalarca hiç satılmadan raflarda durur. Şair, her kitapçı ziyaretinde raftaki kitap sayısının değişmediğini gördükçe tekrar tekrar üzülür.¹

Resmen İbrahim Müteferrika’nın gayretleri ile başlayan Osmanlı’da matbaanın serüveni, bu matbaada ilk kitabın basılmasından yaklaşık yüz altmış yıl sonra bir sokağın matbaa makinelerinin sesleri ile dolduğu, her köşe başından bir mürettibin, bir musahhihin çıktığı, kitapların yayınlanıp tüm Osmanlı şehirlerine dağıldığı ama bazı kitapların da yayınlanamadığı, patronuyla, çalışanıyla, makinesiyle, motoruyla, fikrî tartışmalarıyla, kavgalarıyla, dört başı mamur bir sisteme, canlı kanlı bir hayata dönüşür.

Müteferrika’nın her ayrıntısını düşünerek kurduğu, bütün çalışanlarını teker teker seçtiği, özel hurufat döktürüp, basılacak kâğıt için fabrika kurma girişiminde bulunduğu matbaa makinesi; Ebüzziya’nın şairinin hayatına girene kadar geçen zamanda gelişmiş, tek bir makine olmaktan çıkıp, bir meslek haline gelmiş, kitap basımının her adımında tecrübe birikimi oluşmuş, yayınlanan kitap sayıları artmış, bunlar yeni insanlar eli ile topluma ulaşmaya başlamış ve doğru kitabı basmak kadar kitabı okura ulaştırabilmek de bir meslek haline gelmiştir.

¹ Ebu’z-Ziya Tevfik. “Bir Kitabın Sergüzeşti: Kitabın Kendi Lisanından Muhkî Şairin Zihninde” *Mecmua-i Ebu’z-Ziya*, IV, 44, İstanbul 1302, sh1393-1402 [yeniden yayın yeri: Erünsal, İsmail E. (haz). *Kütüphanecilik ile ilgili Osmanlıca Metinler ve Belgeler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi 1990, s.191-202]

1. Konu ve Kapsam

Bir kitap yazarın elinden çıktıktan sonra nasıl okura ulaşır? Bu sorunun cevabı zaman içinde değişim yaşamıştır. Bu tez, Osmanlı'da özel matbaaların açıldığı ilk otuz yılda (1857-88) bu soruya verilecek cevapların değişimini incelemektedir.

Kullanıldığı ilk yüz yılda sınırlı sayıda insanın elinde, sınırlı bir alanda kullanılan matbaa makinesi, imparatorluğun iktisadi, idari, sosyal ve siyasal olarak kapsamlı bir dönüşüm geçirdiği yüzyılın ikinci yarısında hayatın bütün katmanlarında kendine yer bulmaya başlamıştır. Bu dönem aynı zamanda dünyada da matbaa makinesinin endüstrileştiği, teknik kapasitesinin arttığı ve kullanım alanının genişlediği bir dönemdir.

Matbaanın kullanımının değişmesi, basılan kitap sayısının artışı, yaşanan teknik gelişmeler ve bütün bu gelişmelere bağlı olarak yapılan hukuki düzenlemeler, kitabın üretimini ve okura ulaşma kanallarını da hızlı bir şekilde değiştirmiştir. Bu çalışmada kitap ve etrafındaki dünyada yaşanan hızlı ve çok yönlü değişimin sebepleri ve sonuçları ele alınacaktır.

Tezin tarihi sınırları olan 1857 ve 1888 yılları, Osmanlı'da matbaalara dair çıkarılan ilk iki nizâmnâmenin yayınlandığı tarihlerdir. Bu iki nizamnâme arasındaki dönemde en genel haliyle bir kitabın yazarın elinden çıkıp okura ulaşması süreci keskin bir değişim yaşamıştır. Kitap üretiminde mürettipler, musahhihler ve hattatlardan baskı makinesinin modeline ya da kağıdın cinsine kadar bir nesne olarak kitabın ortaya çıkmasını sağlayan farklı değişkenlerin etkisi artmaya başlamıştır. Üretilen kitabın okura ulaşmasında ise bu tarihe kadar imparatorlukta kitap üretim ve satışının tek aktörü olan sahafların yanına pek çok yeni aktör eklenmiş ve merkezde üretilen kitaplar taşraya da ulaştırılmaya başlanmıştır. Bu çalışmada devlet matbaaları kapsam dışı bırakılarak sadece özel matbaacılar, kitapçılar ve yayıncılar incelenmiştir.

Tezin temel iddiası, ele aldığımız dönem içinde yaşanan çok yönlü değişimin 1870'li yılların sonuna gelindiğinde bir meslek olarak yayıncılığı ortaya çıkardığı yönündedir. Kitap yayıncılığının bir meslek olarak ortaya çıkması aynı zamanda, bağlantılı diğer iki mesleğin yani matbaacılığın ve gazeteciliğin de yeni birer meslek olması ile ilişkilidir. Bu çalışmada basının gelişimi kapsam dışı bırakılırken,

matbaanın ve matbaacılığın gelişimi mümkün mertebe, kitap üretimi ile ilişkisi nisbetinde ele alınacaktır.

Kapsam ve çerçevesini verdiğimiz bu konunun nasıl ele alınacağı, hangi kaynaklara müracat edileceği ve şimdiye kadar bu sorulara ve ilişkili sorulara nasıl cevap verildiği ile doğrudan ilişkilidir. Takip eden başlıklarda tezin teorik çerçevesi, kullanılan literatür, kaynaklar ve yöntemsel araçlar açıklanacaktır.

2. Teorik Çerçeve ve Yöntemsel Araçlar

Bu tez sosyal tarih merkezli bir kitap tarihi çalışmasıdır. Kitap tarihi alanı, halen gelişmekte olan, farklı disiplinlerin bir araya gelmesi ile ortaya çıkmış bir alt alandır. Bu alanın kurucu disiplinleri tarih, kütüphanecilik ve edebiyat disiplinleridir. Farklı disiplinlerden alana katkı sunan araştırmacılar, konunun nasıl inceleneceğine dair modeller sunmuşlardır.² Biz bu çalışmada, kitap tarihi alanını ilk defa tanımlayan ve bu alanda ilk inceleme modelini ortaya koyan Robert Darnton'un çerçevesini çizdiği kitap tarihi yaklaşımını benimsedik.

Geçmiş ve kaynakları yüzyıl başına kadar götürülse de 1960'lardan itibaren ilişkili çalışmaların sayısının arttığı kitap tarihi alanı, bir sosyal tarihçi olan Robert Darnton'un, 1982 yılında kaleme aldığı "Kitap Tarihi Nedir?" başlıklı makale ile tartışmaya açılmıştır.³ Darnton kitap tarihinin çok yönlü bir alan olduğunu ve bu alanda her disiplinden farklı katkıların olduğunu söyleyerek, kitabın nasıl ortaya çıktığı ve topluma yayıldığını ele almak isteyenler için *communication circuit* adını verdiği, Türkçe'ye *iletişim döngüsü* olarak çevirebileceğimiz bir çerçeve önerir.⁴ Darnton'a göre kitap tarihi, kitabın yazardan okura ulaşması sürecini ele alır. Bu sürecin ilk ayağı yazardır. Kitap, yazarın elinden çıktıktan sonra önce yayıncıya, ondan matbaacıya, oradan dağıtımçıya, sonra kitapçıya ve nihayetinde okura ulaşır. Okur ile

² Kitap tarihi alanına dair kurucu metinleri farklı bakış açıları ile derleyen iki çalışma için bkz.: Levy, Michelle ve Mole, Tom (ed). *The Broadview Reader in Book History*. Ontario: Broadview Press 2015 ve Finkelstein, David ve McCleery Alistair (ed). *The Book History Reader*. London ve New York: Routledge 2006. Kitap tarihi alanının farklı tartışmaları için bkz. Finkelstein, David; McCleery, Alistair. *Introduction to Book History*. New York, London, Routledge, 2005 ve Raven, James. *What is the History of the Book?* Cambridge: Polity Press 2019

³ Darnton, Robert. "What is the History of Books?" *Daedalus*, vol. 111, no. 3, The MIT Press, 1982, s. 65–83. Kitap tarihinin, farklı bir alan olarak tanımlanmadan önceki tarihine dair bkz. Raven 2019, s.32-47

⁴ Darnton 1982, s.67.

yazar bir noktada ilişki halindedir ve döngü, tamamlandığı noktada yeniden başlar. Darnton’a göre bu döngüyü şekillendiren üç zemin; hukuki ve politik zemin, ekonomik zemin ve düşünsel-ideolojik zemindir.

Darnton’un sunduğu çerçeve en yalın hali ile matbu kitabın tarihi incelenirken ele alınabilecek adımları anlatır. Darnton’un döngüsü alanın kurucu metni olması, yalın ve farklı örneklerle uygulanabilir esnek yapısı sayesinde sonraki araştırmacılar tarafından ilgi görmüş, eleştirilmiş ve genişletilmiştir.

İletişim döngüsünün farklı kullanımları ve bu döngüye yapılan eleştiriler sonrasında Robert Darnton 2007 yılında “Kitap Tarihi Nedir? Yeniden Değerlendirme” başlıklı bir makale kaleme almıştır.⁵ Burada ilk makalesinin ortaya çıkış hikayesinin yanında, Thomas Adams ve Nicholas Barker’ın eleştirileri ve önerdikleri yeni modeli merkeze alarak bu makaleye gelen eleştirileri değerlendirir.

Adams ve Barker’ın Darnton’a yönelik ilk eleştirileri, Darnton’un kitap tarihi olarak isimlendirdiği modelin merkezinde kitap değil, kitabı üretenler olduğu yönündedir. Buradan yola çıkarak Adams ve Barker bir nesne olarak kitabın üretimini merkeze alan yeni bir model önerirler.⁶ Bu modelde merkezde beş ayak ve onu etkileyen dört etken vardır. Merkezdeki ayaklar; kitabın basımı, üretimi, dağıtımı, alınılması ve hayatidir. Bu beş adıma ise entelektüel etkiler, siyasi-hukuki-dini etkiler, sosyal alışkanlıklar ve zevkler ile ticari kaygılar etki eder.

Darnton ise yeniden değerlendirme makalesinde, kendi makalesine yönelik kitabın hayatîyetinin ihmal edildiği yönündeki eleştirinin doğru olduğunu kabul etse de Adams ve Barker gibi insanı ikinci plana alan modellerin sosyal tarih için uygun olmadığını vurgulayarak, kitabın tarihini sosyal tarih içinde değerlendirmek konusunda ısrarını dile getirir.

Bu tezde, ana hatları ile çerçevesini çizdiğimiz Darnton’un iletişim döngüsünü Osmanlı kitap tarihini dikkate alarak yeniden şekillendirdiğimiz *yayın döngüsünü*

⁵ Darnton, Robert. “What is the History of Books?” Revisited” *Modern Intellectual History*, 4, 3 (2007), pp. 495–508

⁶ Adams, Thomas R.; Bareker, Nicholas. “A New Model for the Study of the Book” içinde Finkelstein ve McCleery (ed) 2006, s. 47-65

kullanacağız. Yayın döngüsü ile iletişim döngüsü arasında bazı farklar vardır. Evvela, Osmanlı matbu kitap dünyasında yayıncılık mesleğinin ortaya çıkışına kadar sahaflılığın baskın olduğu ve içinde yayıncılığın yer almadığı bir iletişim döngüsü mevcuttur. Bu durum Osmanlı'ya has bazı sebeplerden kaynaklanmaktadır. Özetle Avrupa'da *incunabula* döneminde hızla kıtaya yayılan ve farklı şehirler arasında ticareti yapılan matbu kitaplar Osmanlı'da bir yüzyıl boyunca tek merkezde üretilmiş ve yeni bir yayım düzeni oluşturmamıştır. Dolayısıyla Osmanlı kitap tarihini araştırmak amacıyla Darnton'un iletişim döngüsünü eksiksiz ya da küçük değişiklikler ile kullanmak isteyen birisi ancak, yaklaşık olarak 1876 sonrasındaki bir tarihi dönemi inceleyebilir. Fakat bu tarihten öncesi için de Osmanlı'ya has bir iletişim döngüsünden bahsetmemiz mümkündür.

Diğer bir fark yayıncılığın ortaya çıkmasından sonra bu başlığın iletişim döngüsündeki konumu ile ilgilidir. Darnton'a göre bir yazar, yazdığı kitabı önce yayıncıya verir ve yayıncı da matbaaya götürür. Darnton'un iletişim döngüsüne göre yayıncının işi burada bitmektedir. Fakat çalışma içinde detaylarını ele aldığımız gibi Osmanlı'da bir yazar kitabını yayıncıya verdiğinde yayıncının işi bu kitabı sadece matbaaya ulaştırmak değildir. Kitap matbaadan çıktıktan sonra dağıtımını yapmak, kitabı satacak kitapçılara ulaştırmak hatta doğrudan kitabı satmak da yayıncının faaliyetleri arasında yer almaktadır.⁷

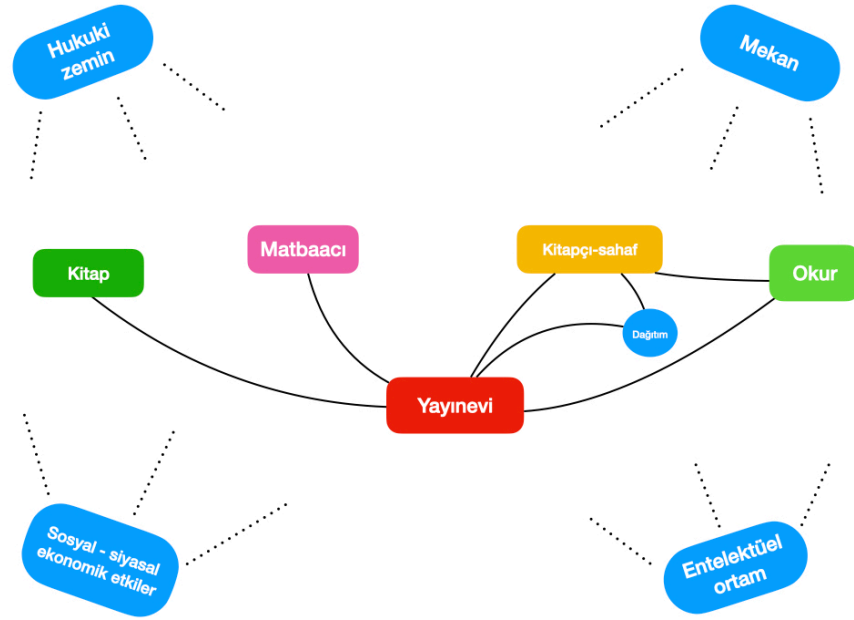
Son olarak iletişim döngüsüne dair son ele alacağımız problem alanı, kitap tarihi ve mekânsal analiz üzerinedir. Osmanlı basın-yayın literatürü içinde basın-yayının mekanına özel bir vurgu yapılmaktadır; Bâbıali, İstanbul'da bir bölge olmaktan öte basın ve yayının merkezi hatta bizatihi basın ve yayın anlamına gelmektedir. Bu nedenle araştırmamız içinde kitabın nerede basıldığı sorusuna da cevap aranmıştır. Kitap tarihinin mekânı ise Darnton'un iletişim döngüsü içinde yer almamaktadır. Darnton'un tablosunda yer alan üç zemine dördüncü bir zemin olarak mekân zemini de eklenmiştir.⁸ Bu maksatla toplanan matbaacı bilgilerine dayanarak

⁷ Benzer bir durum aynı dönemde Avrupa ve ABD yayıncıları için de kısmen geçerli olsa da bu konu tezin tartışma alanının dışında kaldığı için ele alınmayacaktır.

⁸ Black, Fiona, Grek Martin, Jennifer ve MacDonald, Bertrum. "Geographic Information Systems and Book History". *Oxford Research Encyclopedia of Literature*. Retrieved 30 Apr. 2022, from

Coğrafi Bilgi Sistemi programları ile haritalar oluşturulmuştur. Haritalandırılan matbaalar kümelenme analizi ile değerlendirilmiş ve farklı bölgelerde yer alan matbaaların farklı alanlara hizmet verdikleri gözlemlenmiştir.

Bu üç noktayı dikkate alarak Osmanlı kitap tarihi için Darnton'un modelini uygulamak istediğimizde, bu modeli ancak 1876 yılı sonrası için uygulayabileceğimiz ve modelin içinde yayıncının konumunun değişmesi gerektiği ortaya çıkar. Bu şartlarda Osmanlı'da yayın döngüsü Grafik 1'de görüldüğü gibi olacaktır. Biz incelememizde *yayın döngüsü* olarak isimlendireceğimiz bu döngüyü kullanacağız.

Grafik 1: 1877 yılı sonrasında Osmanlı'da Yayın Döngüsü

Yayın döngüsüne dair bir diğer fark modelin kendisinden ziyade, uygulamasına dairdir. Robert Darnton bu modelini, *Yeniden Değerlendirme* makalesinde belirttiği gibi, 18. Yüzyıl kitap dünyası üzerinden şekillendirmiştir.⁹ Bu dönemde Avrupa'da matbaa çalışanlarının faaliyetlerinde ve matbaa malzemelerinin ticaretinde belirgin bir düzen vardır. Fakat bir yüzyıl sonra bu düzenin bütün unsurlarında radikal bir değişim yaşanmıştır. Osmanlı örneğinde ise ele aldığımız

<https://oxfordre.com/literature/view/10.1093/acrefore/9780190201098.001.0001/acrefore-9780190201098-e-1151>

⁹ Darnton 2007, s.496-498

dönem hem matbaa çalışanlarının görevlerinin yeni belirlendiği hem de Avrupa'daki değişimlerin etkisinin hissedildiği bir dönemdir. Ele aldığımız dönem içinde yaşanan teknik gelişmeleri incelemek zaruridir. Bu nokta, Adams ve Barker'in Darnton'a getirdiği kitabı bir nesne olarak değerlendirmeme eleştirisi ile ilişkilidir. Yukarıda dile getirdiğimiz gibi Darnton, çerçevesine dair bu genel eleştiriyi doğru bulmasa da kitabın hayatıyetini ihmal ettiğini kabul eder fakat makalesinde bu probleme bir çözüm getirmez. Biz Osmanlı *Yayın Döngüsü* içinde matbaaları incelerken, matbaa makinelerinin gelişimini de ele aldık. Bu noktanın incelenmesi, doğrudan iletişim döngüsünün yeniden değerlendirmesini değil, uygulanmasında ele alınacak başlıklara etki edecek bir unsurdur. Biz bu konuyu araştırmanın içine dahil etmek amacıyla sosyal bilimlerde ayrı bir tartışma alanı doğuran bilim ve teknoloji çalışmaları (*science and technology studies-STS*) literatüründen istifade ettik.¹⁰

3. Kaynaklar

Tezin ana kaynakları beş başlıkta toplanmaktadır; bibliyografyalar, arşiv kaynakları, salnâmeler, gazeteler ve dönem içinde basılan kitap ve kataloglar.

Çalışmamız bir kitap tarihi çalışması olması nedeniyle ana kaynaklarının başında, dönemin bibliyografyaları yer almaktadır. Osmanlı dönemi Türkçe basma kitaplara dair Cumhuriyet döneminde yayınlanan bibliyografyalar 2000 yılında Kültür Bakanlığı tarafından *Eski Harfli Basma Türkçe Eserler Bibliyografyası (Arap, Ermeni ve Yunan Alfabeleriyle)[EHBTEB]* adıyla bir CD'de toplanarak yayımlanmıştır.¹¹ Bu çalışma için, programın verileri MS Excel formatına aktarılmıştır. Farklı katalog ve kütüphanelerde yer alan bilgileri bir araya toplayan dosya içinde, imla farkları ve kısmi yanlışlıklar bulunmaktadır.¹² Dosyadaki farklılıkları ortadan kaldırmak amacıyla belgede ele aldığımız dönemin bütün kitapları elden geçirilerek, imla hataları ve

¹⁰ STS'ye dair Türkçe bir giriş metni için bkz. Ansal, Hacer; Ekinci, Mehmet; Kaşdoğan, Duygu. "Bilim, Teknoloji ve Toplum Çalışmaları'na bir Giriş" Toplum ve Bilim 144 (2018), s.9-37

¹¹ Emiroğlu, Kudret ve İçoğlu, İlker Mustafa (ed). *Eski Harfli Basma Türkçe Eserler Bibliyografyası (Arap, Ermeni ve Yunan Alfabeleriyle)[EHBTEB]*. Ankara: Kültür Bakanlığı ve Nüvis Yayıncılık 2001 (CD-ROM).

¹² Bu kataloğun içeriği, hataları ve nasıl kullanılabileceği Günil Ayaydın-Cebe tarafından değerlendirilmiştir. Çalışmamızda kitapları sınıflandırmak ve yeni sınıflandırmaya göre tasnif etmek dışında teyit ve düzenleme konusunda Ayaydın-Cebe'nin uygulamaları tatbik edilmiştir. bkz. Ayaydın-Cebe, Günil Özlem. "19. Yüzyılda Osmanlı Toplumu ve Basılı Türkçe Edebiyat: Etkileşimler, Değişimler, Çeşitlilik" Ankara: Bilkent Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Doktora Tezi 2009, s.273-291.

mükerrer kayıtlar ortadan kaldırılmış; matbaalara ve yayınevlerine dair bilgiler nizami hale getirilmiştir. Fakat katalogda yer alan eksiklikler ve yanlışlıkların tutarlı bir bütünlük oluşturmaları için uzun bir çalışmaya ihtiyaç vardır. Aynı şekilde, katalogun yayını üzerinden geçen yirmi yıldan fazla zaman içinde bu katalogu oluşturan bibliyografyalarda bulunmayan kitapların varlıkları da keşfedilmiş; matbaalara, kitapçılara ve yayınevlerine dair araştırmalarda katalogda yer alan sayılara eklemeler yapılmıştır. Ele aldığımız konunun sınırlarını bir hayli aşacağı düşüncesiyle kitap sayısı anlamında, literatürde yer alan ve kendi tespit ettiğimiz eksiklikleri gidermeden, sayılar açısından katalogu mevcut haliyle kullanmayı tercih ettik. Özetle, eldeki katalogların eksik ve yanlışlarının bulunduğunu ve tez boyunca kataloga nispetle zikredilen bütün sayıların ihtiyatla değerlendirilmesi gerektiğini özellikle vurgulamamız gerekmektedir. Bu nedenle biz değerlendirmelerimizde sayıları kesin rakamlar olarak değil, aynı katalog içinde bulunan farklı matbaa ve yayınevlerini kendi aralarında karşılaştırmaya imkan veren veriler olarak kullanmaya özen gösterdik.

EHBTB ile ilişkili bir diğer kaynak grubu, dönem içinde yayınlanan kitaplardır. Kitaplar, içerik olarak incelenmemiş olup şekilleri; kapaklarında, ilk ve son sayfalarında ya da giriş bölümlerinde yer alan bilgiler ile bu teze kaynaklık etmişlerdir. Buralarda kitapların satış mahalleri, matbaa ve yayınevi sahipleri, kitabın üretiminde çalışanlara dair bilgiler bulmak mümkündür. Bu amaçla, farklı çevrimiçi kütüphanelerde bulunan kitaplara rastlantısal olarak müracaat edilmiştir. Kütüphane kaynaklarından kullanılan kitapların yer aldıkları kütüphane isimleri ve kitapların demirbaş numaraları kaynakçada zikredilmiştir.

Diğer bir kaynak grubumuz arşiv belgeleridir. Tez çalışmamız için Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri (BOA) başta olmak üzere Salt Araştırma Arşivi, İstanbul Şehir Üniversitesi Taha Toros Arşivi (bu arşiv bugün Marmara Üniversitesi Kütüphanesi bünyesinde) ve İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Orhan Koloğlu Arşivi'ne müracaat edilmiştir. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri kapsamında Osmanlı'da matbaalar ve kitap yayınına dair belgelerin yoğunlaştığı Maarif Nezâreti evrâkı yanında kitap baskıları ve makine satın alımlarına dair Maliye Nezâreti evrâkı ve yurt dışından makine ve malzeme siparişlerine dair de Hariciye Nezâreti evrâkına müracaat edilmiştir. BOA'da tespit ettiğimiz 1857-76 yılları arasında matbaa açma

izni verilen kişiler EHBTEB’de taranarak yayınladıkları kitap sayıları tespit edilmiş ve hem belgelerde hem de kitaplarda bulunan adres bilgileri ile bir envanter dosyası oluşturulmuştur. Bu dosya tezin ekler kısmında yer almaktadır. SALT Araştırma’da, 19.yüzyıl iktisadi hayatına dair belgeler taranmış ve kullanılmıştır. Taha Toros Arşivi ve Orhan Koloğlu arşivlerinde ise, basın-yayın tarihine dair klasörler incelenmiştir. Bu arşivlerde özel bilgiler içeren belgeler mevcut değildir fakat iki araştırmacının da basın-yayın piyasası içinde yer almış olması, bu konuya özel ilgi duymaları nedeniyle bu arşivler, bazı asli kaynaklara ulaşmamızda büyük kolaylıklar sağlamıştır.

Bir diğer kaynak gurubumuz salnâmelerdir. Salnâmeler, 19.yüzyıl Osmanlı tarihinin önemli kaynakları arasındadır. Bu tez için 1864 yılından *Salnâme-i Devlet*’den itibaren yayınlanan İstanbul ve diğer vilayetlerde yayınlanan gazetelere dair listeler ile 1877 yılından itibaren yayınlanan İstanbul’da bulunan matbaalara dair listeler derlenmiştir. Bu listeler, şimdiye kadar pek çok araştırmacı tarafından başvuru kaynağı olarak kullanılmıştır. Bu tezde ise ilgili listeler, müstakil bir kaynak olarak ele alınmış ve bu listelerin matbaalara ve yayıncılara dair neler söyledikleri çözümlenmeye çalışılmıştır. Listeleri merkeze alarak oluşturulan ve tezin ekler bölümünde yer alan envanter için ayrıca yayınlanan kitaplar, arşiv belgeleri ve gazetelerden yararlanılmıştır. Listeler oluşturulduktan sonra, tespit edilen bütün matbaaların yayınladıkları toplam kitap sayıları EHBTEB’de tespit edilerek tabloya eklenerek liste tekml edilmiştir. Arşiv belgeleri, kitaplar, salnâmeler ve EHBTEB’de yer alan bilgilerin bir araya getirilmesi ile oluşturulan iki envanter dosyası, hem tez boyunca zikredilen bütün matbaalara dair referans kaynağı olmuş hem de bu listeler başlı başına bir veri olarak değerlendirilip, bu veriye dayanan haritalar üretilmiştir.

Gazeteler tezin bir diğer temel kaynağıdır. *Tasvir-i Efkar*, *Basiret*, *Hadika*, *Takvim-i Vekâyi*, *Tercüman-ı Hakikat* ve *Sabah* gazetelerinde yer alan ilan ve yazılar taranmıştır. Gazetelerin taranması esnasında Osmanlı döneminde gazetelere dair (kaynakçada gösterilen) fihrist ve indeksleme çalışmalarından yararlanılmış, tespit edilen yazı ve ilanlara müracaat edilmiştir. Gazetelerde yazılan yazılar ve haberlerin ilgili konulara dair doğrudan bilgi ve yorum vermesinin yanında kitap ilanları da sistematik tasnife tutularak birer bilgi kaynağı olarak kullanılmıştır. Tekil kitap ilanları bize, kitapların fiyatları, satış mahalleri, üretim şekilleri, kullanılan malzemeler,

yazarları vs hakkında başka kaynaklarda yer almayan bilgiler vermekte; bu ilanların bir arada değerlendirilmesi dönemin kitap dünyasına hem müstakil hem de dair tamamlayıcı nitelikte önemli bilgiler sunmaktadır.

1884 yılında ilk örneği yayınlanan Osmanlı Kitapçılarının katalogları, Osmanlı yayın tarihi literatüründe kullanılan kaynaklardan bir diğeridir. Biz de ele aldığımız dönemde yayınlanmış kitapçı kataloglarını kullandık. Kitapçı katalogları gibi 1880 yılından itibaren düzenli olarak yayınlanmaya başlayan şark ticaret yıllıklarını da hem matbaacılar hem de malzeme tedarikçilerini tespit etmek için taradık. Bu kataloglar yanında özellikle matbaa makinelerine dair bilgiler için aynı dönemde İngiltere ve ABD’de yayınlanmış referans eserleri ve üretici kataloglarına müracaat ettik.

Kitap yayınına dair literatür içinde döneme dair hatıratlar önemli bir kaynak grubunu oluşturmaktadır. Fakat bu hatıratlarda yer alan bilgiler, farklı kaynaklar ile karşılaştırıldıklarında kimi olay, mekan, kişi ve kurumlara dair abartılı, karalayıcı bilgiler verdikleri; dönemin bazı gerçekliklerini göz ardı ettikleri anlaşılmaktadır. Bu nedenle çalışmamızda, döneme dair az sayıda hatırat sadece, yukarıda zikrettiğimiz kaynaklardan edinilen ham bilgiler ile karşılaştırılarak kullanılmıştır.

4. Literatür Değerlendirmesi

Osmanlı’da kitap tarihi literatürü, basın, yayın ve matbaaya dair çalışmalar başta olmak üzere entelektüellerin hayatı, tarihi, Tanzimat sonrasında gelişen kurumlar, Türk modernleşmesi ve batılılaşmaya dair çalışmalar ile ilişki içindedir. II. Meşrutiyetin ilanından sonra başlayan ilk ciddi araştırmalar üzerinden geçen yüz senede, ilişkili her alanda pek çok çalışma yapılmıştır. Bu geniş literatür içinde doğrudan matbuata dair eserler ortaya koyan Ahmet Emin Yalman, Server İskit, Jale Baysal, Meral Alpay, Johanness Strauss, Nuri Akbayar, İsmail Erünsal, Ali Birinci, İrvin Cemil Shick, Alpay Kabacalı, Orhan Koloğlu gibi araştırmacıların tamamına yakını üretilen kitap sayısının yüzyılın ikinci yarısından itibaren arttığını, yüzyılın son çeyreğinde ise sahafların etkinliğinin azaldığını, neşriyat faaliyetlerinin başladığını, kitap satış noktalarının çeşitlendiğini kabul etmektedir.¹³

¹³ Bu değerlendirmede yayıncı ve matbaacılara dair monografik çalışmalar inceleme dışı bırakılmıştır.

Kitap yayıncılığını merkeze alarak, kitap üretim ve satışında yaşanan değişimin çerçevesini çizmeye çalışan; bu sürecin sebep ve sonuçlarını inceleyen çalışmalar ise görece sınırlıdır. Örneğin Jale Baysal, Osmanlıca eserlere dair çalışması için 1876 senesini sınır olarak belirlemiş ve bu tarihten önceki çalışmaları değerlendirmiştir. Baysal, bu tarihten sonra yayınlanan kitap sayısının belirgin bir şekilde artmasının bu sınırı koymasına sebep olduğunu söylemektedir.¹⁴ Bu ayrımda Server İskit'in dönemlendirmesi etkilidir. İskit çalışmalarında, 1839-76 yılları arasını Tanzimat dönemi, 1876-1908 yılları arasını ise istibdad dönemi olarak nitelemektedir.

1876 yılını kullanan fakat bu sefer bir başlangıç noktası olarak değerlendiren diğer bir isim Johanness Strauss'dur. Strauss dönemsel ayırımına dair bir sebep belirtmeden I. Meşrutiyet Devri kitap yayıncılığının bazı görünümelerini ele almaktadır.¹⁵ 1993 yılında Türkçe'ye çevrilen ve sonrasında yapılan pek çok araştırmaya kaynaklık eden bu makalenin ardından Strauss benzer bir makale daha yayınlamıştır. Burada Tanzimat ve istibdad dönemi ayrımlarını tasdik eden Strauss yine dönemin farklı temalarına dair bilgiler vermekte, diğer pek çok çalışmasında olduğu gibi imparatorluk içindeki entelektüel dünyanın çok kültürlü ve çok milletli yapısını vurgulamaktadır.¹⁶

Kitap yayıncılığının yükselişine dair en belirgin yorumlardan bir tanesini Nuri Akbayer yapmaktadır. Akbayer Tanzimat sonrasında yayınlanan kitap sayısında bir yükseliş yaşandığını fakat bu yükselişin basın faaliyetlerinin artışı ile beraber gerçek anlamıyla belirginleştiğini; basının yayıncılığın artışında öncü olduğunu vurgulamaktadır.¹⁷

Türk kitap yayıncılığı noktasında öncü çalışmalara imza atan bir diğer isim Alpay Kabacalı'dır. Kabacalı çalışmalarında yayıncılığın farklı aktörlerine ve kurumlarına değinmiştir. Basın tarihi merkezli çalışmalar yapan Kabacalı süreli yayın

¹⁴ Baysal, Jale Müteferrika'dan *Birinci Meşrutiyete Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi 1968

¹⁵ Strauss, Johann "İstanbul'da kitap Yayını ve Basımevleri" *Müteferrika* 1, Güz 1993, sf 5-19

¹⁶ Strauss, Johannes. "Kütüp ve Resail-i Mevkute' Printing and Publishing in a Mutli-ethnic Society". *Late Ottoman Society: The Intellectual Legacy* (ed. Elizabeth Özdalga). Londra-New York: Routledge Curzon 2005, s. 227-256 [makalenin çevirisi: Strauss, Johann "Kütüb ve Resâil-i Mevkute: Çok milletli bir toplumda basım ve yayıncılık" *Müteferrika* 32, Kış 2007, s 3-33]

¹⁷ Akbayer, Nuri. "Osmanlı Yayıncılığı". *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* cilt 6. İstanbul: İletişim Yayınları 1985, s. 1680-1696

basımı ile kitap basımı arasında belirgin bir ayrım yapmadığı gibi, matbaacılık ile yayıncılık arasında da keskin bir çizgi çekmez. Kabacalı kitap yayınının artmasına dair değerlendirmelerinde artan okullaşmayı sebep gösterir.¹⁸

Osmanlı matbuatını Matbuat Kapitalizmi kavramı etrafında ele alan Irvin Cemil Shick ve Arda Odabaşı ise yayın faaliyetlerinin ancak II. Meşrutiyet sonrasında belirgin bir yapı ve çerçeveye büründüğünü iddia etmektedir.¹⁹ Bu çalışmalardan Shick'in makalesi sayısal verileri göz önünde bulundurarak II. Meşrutiyet sonrasında kitap yayınındaki belirgin yükselişi bir milat kabul eder. Odabaşı ise benzer bir değerlendirmeyi dönem dergileri arasında yaptığı derinlemesine araştırmalara dayandırır.

2013 yılında yayınladığı *Osmanlı'da Sahaflık ve Sahaflar* kitabını büyük oranda genişleterek 2021 yılında yayınladığı *Osmanlı'da Kitap Ticareti: Sahaflar ve Kitapçılar* başlıklı bir kitap yayınlayan İsmail Erünsal, yeni kitabına “Sahaflık Mesleğinde Büyük değişim: Sahaftan Kitapçıya” başlıklı bir bölüm ekleyerek konuya sahafların değişimi açısından yaklaşmaktadır. Erünsal, sahaflığın 19. yüzyılda sahafların sahaf-kitapçı ve sahaf-matbaacı gibi roller de üstlendiklerini fakat bunların yanında yeni bir zümre olarak kitapçıların ortaya çıktığını söyleyip, bunun sebeplerinden bir tanesinin de yayıncıların ortaya çıkması olduğunu vurgulasa da konu hakkında ayrıca değerlendirmeler yapmamaktadır.²⁰

19.yüzyılda popüler edebiyatın yaygınlaşmasını ele aldığı doktora tezinde Sıddıka Dilek Yalçın da yayın dünyasının gelişimine önemli bir yer ayırır.²¹ Popüler edebiyatın yaygınlaşmasının önemli kanallarından bir tanesinin yayınevleri, kitabevleri, yazarlar ve matbaalar olduğunu ileri süren Yalçın bu amaçla 19.yüzyılda kitabın yazımı, satımı, dağıtımı ve basımında rol alan bütün aktörlere değinir. Yalçın kitapçılar ve yayıncıların yaygınlaşması ile popüler edebiyatın yaygınlaşmasının

¹⁸ Kabacalı, Alpay. *Başlangıcından Günümüze Türkiye'de Matbaa, Basın ve Yayın*. İstanbul: Literatür Yayınları 2000

¹⁹ Shick, İrvin Cemil. “Print Capitalism and Women's Sexual Agency in the Late Ottoman Empire” *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*. Vol.31, No.1, 2011 ve Odabaşı, İ. Arda. *Osmanlı Matbuat Kapitalizmi ve Milliyetçilik (1913-1914)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 2021

²⁰ Erünsal, İsmail E. *Osmanlılarda Kitap Ticareti: Sahaflar ve Kitapçılar*. İstanbul: Timaş Yayınları 2021, s.151-170

²¹ Yalçın, Sıddıka Dilek. “XIX. Yüzyıl Türk Edebiyatında Popüler Roman” Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi 1998

birbirlerine bağılı süreçler olduğunu ileri sürmektedir.²² Bunun yanında Yalçın'ın çalışması, kitapçılara ve yayıncılara dair birincil kaynakların bir arada etraflıca kullanıldığı öncü çalışmalardan bir tanesi olmasıyla da öne çıkmaktadır.

Günil Ayaydın Cebe de doktora çalışmasında 19. yüzyıl edebiyatını çok yönlü bir şekilde incelemektedir.²³ Ayaydın-Cebe'nin çalışmasını diğer çalışmalardan ayıran en önemli husus değerlendirmelerini sayısal verileri merkeze alarak yapmış olmasıdır. Bizim de ana kaynaklarımızdan olan EHBTEB verilerini düzenleyip kimi noktalarda tekmil ederek kullanan Ayaydın-Cebe çok dilli Osmanlı toplumunda yayın yapan farklı aktörleri değerlendirir fakat matbaacılar ve yayıncılar arasında belirgin bir ayırım geliştirmez.

Yayın dünyasını çalışmasının merkezine alan isimlerden birisi de Neslihan Demirkol'dur.²⁴ 19.yüzyılın ikinci yarısında gelişen edebiyat yayıncılığını ele aldığı tezinde Neslihan Demirkol Pierre Bourdieu'nun kültürel alanlara dair teorilerini Osmanlı örneğinde kullanır. Bourdieu yanında güncel sosyal teorinin farklı araçlarını da değerlendirir. Fakat temel kaynaklar konusunda benzer bir çeşitliliğe ihtiyaç duymayan Demirkol, analizlerini 19.yüzyılda yayınlanmış hiçbir kaynağa müracaat etmeden yapar. Demirkol, eğitim yayınlarının 1870 sonrası artan yayıncılığın temel dinamiği olduğunu vurgulamanın ötesinde, eğitim ve yayıncılığın devletin ideolojik aygıtları olarak işlediğini; II. Abdülhamid döneminde eğitim yayınları ve saray ile ilişkileri sayesinde yayıncılığın karlı bir sektör haline geldiğini dile getirir.²⁵

Mert Öksüz 2022 yılında yayınladığı *Muharrir ve Matbuat* başlıklı eserinde 19.yüzyılın ikinci yarısında yazarlar ve yayın dünyası arasındaki ilişkiyi incelemektedir.²⁶ Kitabın alt başlığı. *On Dokuzuncu Asırda Yazarlık Mesleği ve Bâbiâli Çevresinde Yayıncılık Faaliyetleridir*. Yazar yayıncılık ve Bâbiâli yayıncılığının gelişimi konusunda birincil kaynaklara dayanan bir anlatı inşa etmiştir. Yine de yayıncılığı kitap basımı olarak değerlendirmekte ve sahaflardan itibaren

²² Yalçın 1988, s.522

²³ Ayaydın-Cebe 2019

²⁴ Demirkol, Neslihan. "1850-1900 Yılları Arasında Edebiyat Yayıncılığı Alanının Yeniden Biçimlenmesi ve Edebiyat Çevirileri Piyasasının Doğuşu." İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, Ankara Ekim 2015

²⁵ Demirkol 2015, s.166-167

²⁶ Öksüz, Mert. *Muharrir ve Matbuat: On Dokuzuncu Asırda Yazarlık Mesleği ve Babialı Çevresinde Yayıncılık Faaliyetleri*. İstanbul: Libra Yayınları 2022

yayıncılık yapıldığını söyleyerek yayın faaliyetlerinin artışını okullaşmanın artışına bağlar.²⁷ Bunun yanında, yayıncıları müstakil aktörler olarak ele alıp, yazarlar ile ve kendi aralarında yaşadıkları tartışmaları doğrudan tartışma metinlerinden yani gazete yazıları ve özel yazışmalardan takip etmesi ile literatüre önemli bir katkı sağlamaktadır.

Ayşe Başaran 1831-63 yılları arasındaki kitap yayınına merkeze aldığı tezinde matbaa makinesinin bu dönemde Osmanlılaştığını, kitap üretiminin malzeme temininden basım ve dağıtıma yerleşik bir düzen haline geldiğini ileri sürmektedir.²⁸ Başaran'ın iddialarında eğitim yayınları önemli bir yer tutmaktadır. Geniş bir literatür ve arşiv çalışmasına dayanan bu tez kaynak kullanımı, yöntemsel yaklaşım ve konunun yerli-yabancı literatür içinde konumlandırılması açısından bugüne kadar yapılan çalışmalardan kesin bir şekilde ayrılmaktadır.

Kitap yayını ve yayıncılığın gelişimini merkeze alan yahut bu konuda belirgin tezler ileri süren bu çalışmaların yanında basın, yayın, matbuat alanında gelişmiş bir literatür mevcuttur. Şimdiye kadar ele aldığımız araştırmaların değerlendirmesinde görüldüğü gibi eğitim sisteminin gelişimi ve okul kitapları ile gelişen yayıncılık arasında doğrudan bir bağlantı kurulmaktadır.²⁹ Eğitim kitaplarının yayıncılığın gelişmesinde önemli bir etkisi olduğu muhakkaktır fakat şehir içinde açılan matbaa ve kütüphanelerin sayıları, açılış sebepleri, yaşadıkları değişimler ve diğer tarihsel olgular ile ilişkileri bu sebebin yeterli olmadığını söylemektedir.

Osmanlı yayıncılığına dair yukarıda zikrettiğimiz çalışmalar konunun farklı yönlerine dair ufuk açıcı yorumlar dile getirmiş olsalar da dönem içinde yaygınlaşan kitap basım ve yayımını farklı yönleri ile bir bütün olarak değerlendirmemektedir. Bu

²⁷ Öksüz 2022, s.166

²⁸ Başaran, Ayşe Tek "The Ottoman Printing Enterprise: Legalization, Agency And Networks, 1831–1863" İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih bölümü, Yayınlanmamış Doktora Tezi 2019

²⁹ Bu konuda özellikle Benjamin Fortna ve Selçuk Akşin Somel'in çalışmalarının etkisi görülmektedir. Bkz. Somel, Selçuk Akşin. *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908): İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin* (çev. Osman Yener). İstanbul: İletişim Yayınları; Fortna, Benjamin. *Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Okumayı Öğrenmek* (çev. Mehmet Beşikçi). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları 2013; Fortna, Benjamin. *Mekteb-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslam Devlet ve Eğitim* (çev. Pelin Sıral). İstanbul: İletişim Yayınları 2005

gerçeğe dair bütünlüklü bir bakışın eksik olması sansür,³⁰ hatıratlar,³¹ ve kitap tarihine³² gibi konularda pek çok araştırma yapılmasını fakat bu konulara dair kaynakların eleştirel bir değerlendirmeye tabi tutulmadan uygulanması sonucunu beraberinde getirmektedir.

Bu çalışmada Darnton'un iletişim döngüsü, kitap tarihi incelemeleri için bir zemin oluşturması amacıyla ele aldığımız dönem ve şartlar gözetilerek yayın döngüsü ismi ile yeniden üretilmiştir. Çalışmada basılan kitaplara odaklanmak yerine yayıncılık mesleğinin yapısına, mesleki hayatın sosyal çevresine ve kitabın üretimine odaklanılmıştır. Bütün bunların bir arada değerlendirilmesi ile dönemin yayıncılığına ve yayıncılığa dair sonraki çalışmalara bir çerçeve oluşturulmuştur. Bu maksatla, akademik ve popüler yayınlarda mevzubahis edilen kitap sansürü, matbaanın geç gelmesinin sebep ve sonuçları gibi tartışmalar kapsam dışı bırakılmıştır.

5. Tezin Yapısı ve Bölümleri

Çalışma dört bölümden oluşmaktadır; matbaa ve matbu malzemenin yaygınlaşması, hukuki ve idari düzenlemeler, kitabın üretimi ve yayıncılığın doğuşu.

Birinci bölümde 19. yüzyılda matbaaların kullanım alanının gelişmesi ve matbaacılığın yaygınlaşması ele alınmaktadır. Bu bölümde, Müteferrika ve sonrasında kitap üreten bir araç olarak değerlendirilen matbaanın ne zaman ve hangi şartlarda bu çerçeveden ayrılarak bütün kapasitesi ile üretim yapmaya başladığı ele alınacaktır. Bu gelişmenin doğal sonucu, matbu malzemenin yaygınlaşmaya başlamasıdır. Matbaanın alanının genişlemesi ve matbu malzeme kullanımının artışı zamana yayılan bir süreçtir. Bu nedenle bölüm, Takvimhane-i Amire Nezareti'nin kuruluşundan, yüzyılın

³⁰ Aynı şekilde Server İskit'in sansüre dair yorum ve değerlendirmeleri pek çok çalışmada eleştirilmeden kabul edilmekte yahut aynı bakış açısını destekleyen örnekler ile geliştirilmektedir. Kitap sansürüne dair çalışmalar ilgili bölümde değerlendirilmiştir.

³¹ Dönemin yayın dünyasına dair hatıralarını kaleme alan Ahmet Rasim, Ahmet İhsan Tokgöz, Hüseyin Cahit Yalçın ve Necip Asım Yazıksız'ın değerlendirmeleri, dönemin diğer kaynakları dikkate alınmadan kitap tarihine dair bütün çalışmalarda aynen nakledilmektedir.

³² Goeffry Ropper'in kendisinin de içinde bulunduğu Elizabeth Eisenstein'in yaklaşımları ile İslam dünyasında kitabın tarihini ele alan çalışmalara dair bkz. Ropper, Goeffry. "The Printing Press and Change in the Arab World" *The History of the Book in the Middle East* (ed. Goeffry Roper) Ashgate s.389-406. İslam dünyasında kitap tarihi çalışmalarının eleştirel bir değerlendirmesi için bkz. Schwartz, Kathryn A. "Book History, print and Middle East" *History Compass*. 2017;15:e12434 ve Başaran 2019, s.17-28. Benedict Anderson'un *Matbuat Kapitalizmi* kavramını Osmanlı özelinde değerlendirmeden uygulama çabası için bkz. Shick 2011. Pierre Bourdieu'nun Kültürel Alan kavramını Osmanlı özelinde değerlendirmeden uygulama çabası için bkz. Demirkol 2015.

son çeyreğine kadar birbiri ile ilişkili bu iki gelişmeyi ele almaktadır. Neticede matbaa zamanla sadece kitap basan bir makine olmaktan çıkmış, önce gazete ardından her türlü matbu evrakı üreten bir araç olmuştur. Matbu evrak ise önce bürokrasi tarafından yoğun bir şekilde kullanılmaya başlanmış, ardından sosyal hayatın her alanında yaygınlaşmıştır. Bölüm boyunca, 19. yüzyılda artan matbu üretim ve matbaa sayısı neticesinde matbaacılığın müstakil bir sektör olarak ortaya çıkışı ele alınmıştır.

İkinci bölüm, 1857-1888 yılları arasında, yani Osmanlı'da yayınlanan ilk iki matbaalar nizamnâmesi arası dönemde hukuki ve idari gelişmeleri ele almaktadır. Bu dönemde yayınlanan ayrı bir nizamname yoktur. Fakat mevcut nizamnâmelere zeyiller yayınlanmış ve yine nizamnâmenlerin uygulamasında değişiklikler yaşanmıştır. Aynı dönemde nizamnâmeler yanında matbaalara ve matbuata dair kurumlar da çeşitli değişiklikler yaşamıştır. Bölüm boyunca, hem hukuki düzenlemelerin hem de bunların uygulamalarında yaşanan farklılıkların izi sürülerek, yayıncılığın ortaya çıkışına yaptıkları etki tespit edilmeye çalışılmıştır.

Üçüncü bölüm, matbaa teknikleri, matbaa malzemeleri ve çalışanları üzerinedir. Bu bölümde önce matbaa malzemeleri ve matbaa teknikleri açısından 19. yüzyıl boyunca Avrupa ve ABD'de gerçekleşen radikal değişim ve bu değişimin Osmanlı topraklarındaki yansımaları ile Osmanlı özelinde yaşanan müstakil gelişmeler ele alınmıştır. Ardından kitabın üretimine katılan çalışanların faaliyet alanları incelenmektedir.

Dördüncü bölüm, 1857-88 yılları arasında İstanbul'da kitabın üretimi, dağıtımı ve satışını ele almaktadır. Bu dönem içinde farklı aktörlerin nasıl ortaya çıktığı, piyasadan çekildiği ve yayıncıların nasıl faaliyetlerde bulundukları incelenmektedir. Bölüm içinde ayrıca kitap üretim ve satışının mekana dağılımı ile Bâb-ı Âli'nin nasıl ortaya çıktığı, nasıl geliştiği sorularına cevap aranmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM:

1. 19.YÜZYILDA MATBAA VE MATBU EVRAK

Terakki matbaada değil, matbuattadır. Matbaa durduğu yerde terakki hasıl edemez (Rasim Bey)

Matbaa icadı ticaret nevinden bir şeydir. Dikkat ve ihtiraz edilecek olan matbuattır (Nakkaş Efendi)³³

Osmanlı'da ve İslam dünyasında basılı kitabın tarihi, aynı zamanda matbaanın tarihi olarak anlaşılmakta ve araştırılmaktadır. Kitap basımı ve matbaa makinesi arasında kurulan bu özdeşliğe sonraki yıllarda gazeteler ve dergiler, yani matbuat katılmıştır. Bu bakış açısına göre matbaanın yegâne amacı kitap ve gazete basmaktır. Gerçekten de Müteferrika matbaasının açılışını takip eden yüz sene içinde matbaada sadece kitap ve harita basılmıştır. Fakat II. Mahmud saltanatının son yıllarından itibaren bu durum değişmeye başlamış ve yarım yüzyıl sonra matbaacılık, basın ve kitap yayınından ayrı, müstakil bir meslek olarak kabul edilmeye başlanmıştır.

Bu bölüm, Osmanlı'da matbaanın yaygınlaşması ve kullanımının genişlemesini ele alacaktır. Bu konu, belirli bir tarihten sonra gelişen, literatür içinde görmezden gelinen fakat kitap yayıncılığının gelişiminin anlaşılması için önem taşımaktadır. Bu konu matbaaların süreli yayın ve kitap basımı dışındaki en büyük basım kalemi olan matbu evrak basımı etrafında ele alınacaktır. Matbu evrak basımı, matbaacılığın basın ve kitap yayınından müstakil olarak gelişmesini sağlayan en önemli alandır. Bölüm boyunca, II. Mahmut yeniliklerinden itibaren Osmanlı'da matbu evrak kullanımının nasıl bir artış gösterdiği ve bu artışın genelde sosyal, idari, iktisadi hayat ile ilişkisi, özelde ise kitap yayıncılığı için doğrudan ve dolaylı sonuçları incelenecektir.

³³ Us, Hakkı Tarık (haz.). *Meclis-i Meb'usan (1293=1877) Zabıt Ceridesi*. İstanbul: Vakıf Gazete, Matbaa, Kütüphane 1939, s.203.

Matbaanın kitap ve gazete dışında ürünleri basmak için kullanımı ve matbaacılığın gelişimi bu tez için birkaç açıdan önem taşımaktadır. Birincisi evrak basımının yaygınlaşması ile beraber matbaalar ve matbaacılık, kitap yayıncılığı ve süreli yayın basımından ayrılarak müstakil bir meslek ve sektör olarak temeyyüz etmeye başlamıştır. Zamanla gelişen bu sürecin sonunda matbaacılık, yayın döngüsü içinde matbaaların müstakil bir başlık olarak değerlendirilmesine de imkan vermektedir.

Diğer yandan evrak basımı, Tanzimat sonrası dönemin idari ve ekonomik dönüşümleri ile yoğun ilişki içindedir. Bu nedenle yayın döngüsünün merkezinde yer alan öğeleri etkilemektedir. Ayrıca evrak basımının yaygınlaşması, şehir içinde daha fazla matbaanın açılmasına, yeni tekniklerin kullanılmasına ve ülkedeki basım tecrübesinin hızla gelişmesine yardımcı olmuştur.

Matbu evrakın yayılım ve kullanımını ele almadan önce matbu evrakın ne olduğuna, nasıl ele alındığına ve önemine değinmemiz gerekmektedir. Bu çalışmada matbu evrak ile kastedilen şey bilet, kâğıt para, antetli kâğıt, cetvelli defter, ilan, sigara kağıdı, arzuhal kağıdı, ürün ambalajı...ilh gibi matbu olarak çoğaltılan her tür evraktır. Diğer bir tabirle matbu evrak, bugün efemera kategorisine giren bütün matbu ürünler kastedilmektedir.

Matbu evrak üretimi, Avrupa’da matbaanın kullanılmaya başlamasından hemen sonra ortaya çıkmıştır. Zira teknik olarak bir(kaç) sayfa metni matbaa yoluyla çoğaltmak ile bir kitabı çoğaltmak arasında bir fark yoktur. Osmanlı İmparatorluğu’nda ise resmi ilk matbaa olan İbrahim Müteferrika matbaası, matbaanın teknik kapasitesinden bağımsız olarak kitap ve harita basımı, hatta daha özelde dini olmayan kitapların basımı için izin almıştır.³⁴ Dini kitap basımına dair engel 1803 yılında basılan *Birgivi Risalesi* ile aşılmış ve matbaanın bastığı kitap sayısında artış yaşanmıştır.³⁵ Fakat evrak basımı ancak 1831 yılından sonra gündeme gelmiştir. II. Mahmud’un farklı alanlarda yenileşme çabalarının olduğu bir dönemde, Takvimhâne ve Mekteb-i Harbiye matbaalarının açıldığı bu tarihten itibaren devlet matbaalarında

³⁴ Hatt-ı Hümayun sureti için bkz. Kut, Turgut; Türe, Fatma. *Yazmadan Basmaya: Müteferrika, Mühendishane, Üsküdar*. İstanbul, YKY, 1996, s.32.

³⁵ Birgivi risalesinin basımı için bkz. Ali Birinci. “Birgivi Risâlesi: İlk Dinî Kitab Niçin ve Nasıl Basıldı?” *Türk Yurdu* Aralık 1996, Cilt.16, sayı 112 Ankara 1996, s.13-14.

hem devlet içi yazışmaları kolaylaştırmak hem de devletin tebaası ile iletişimi amacıyla çeşitli matbu evrak kullanılmıştır.

Evrak basımı, Osmanlı'da kitabın tarihine ve matbaalara dair çalışmalarda görmezden gelinmektedir. Örneğin, bu alanın önemli iki araştırmacısı Ali Birinci ve Ayşe Başaran, 19. yüzyılın başından itibaren Osmanlı'da basılan kitap sayısının artışından yola çıkarak Tanzimat yeniliklerinin matbaa ve kitap yayını ile ilişkisi olduğu değerlendirmesinde bulunmaktadır.³⁶ İki araştırmacı da çalışmalarında, 1831'den sonra devlet matbaalarının ve yüzyılın ilk yarısından sonra özel matbaaların yoğun bir şekilde evrak bastıklarını zikretse de, evrak basımını müstakil bir problematik olarak ele almamış ve yenilik sürecine etkisini vurgulamamıştır. Fakat 1831'den sonra hızlanan ve 1839'dan sonra çok geniş bir alana yayılan reformların matbu evrak kullanımındaki artış ile paralelliği, matbaa kullanımı ile yenileşme hareketi arasındaki ilişkinin çok daha geniş bir bağlamda ele alınmasını gerektirir. Bu açıdan bakıldığında Birinci ve Başaran'ın tespitlerini kitap ve gazete basımını aşarak evrak basımına doğru genişletmemiz gerekmektedir; Osmanlı yenilik hareketleri içinde matbaanın önemli bir rolü vardır ve matbaa bu rolü fazla kitap yayınlanması kadar, fazla evrak basımı ile kazanmıştır.

Evrak basımı ile matbaa ilişkisi, Osmanlı'da yayınlanan farklı evrak türlerine dair çalışmalarda da görmezden gelinmektedir. Tanzimat sonrası kullanımı artan arzuhal kağıdı, evrâk-ı sahiha, mürur tezkiresi ve kâğıt paraya dair müstakil pek çok çalışma yapılmıştır.³⁷ Bu çalışmalarda evrakın nerede basıldığı, ne kadar basıldığı veya evrak basımı için satın alınan makinelere dair pek çok bilgi yer almaktadır. Fakat hiçbir araştırmacı, evrak basımı için kullanılan bu makinelerin kitap yayını için de kullanıldığını, konu hakkında belirgin bir literatür olduğunu dikkate almamış ve matbaayı herhangi bir araç gibi değerlendirmiştir.

³⁶ Birinci 1996 s.14; Başaran, Ayşe Tek "The Ottoman Printing Enterprise: Legalization, Agency And Networks, 1831–1863" İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih bölümü, Yayınlanmamış Doktora Tezi 2019, s.68.

³⁷ Akyıldız, Ali. *Para Pul Oldu: Osmanlı'da Kâğıt Para, Maliye ve Toplum*. İstanbul: İletişim Yayınları 2003; Turna, Nalan. *19. yy'den 20.yy'ye Osmanlı Topraklarında Seyahat, Göç ve Asayiş Belgeleri: Mürur Tezkereleri*. İstanbul: Kaknüs Yayınları 2013; Karaman, Merve. "Osmanlı Diplomatiğinde Modern Bir Belge Türü: Evrak-ı Sahiha" İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018; Sarıyıldız, Gülden. *Sokak Yazıcıları-Osmanlılarda Arzuhal ve Arzuhalciler*. İstanbul: Derlem Yayınları 2010.

Evrak basımı, matbaalara dair monografilerde dahi görmezden gelinmektedir. Osmanlı'da yüzyıl sonunda oldukça büyük hacimlere ulaşan matbaalar vardır ve bunların faaliyetleri ilerleyen bölümlerde ele alınacaktır. Bu matbaalardan Ebüzziya Matbaası, Osman Bey Matbaası, Artin Asadoryan Matbaası ve Mahmud Bey Matbaasına dair müstakil çalışmalar yapılmıştır ve bu çalışmalar odaklarını matbaaların yayınladığı gazete ve kitaplar ile sınırlandırmıştır.³⁸ Halbuki hem bu bölümde hem de ilerideki bölümlerde görüleceği üzere dönem matbaaları bugün literatüre hâkim olan ayrımı gözetmemiş ve imkanları ölçüsünde hem kitap hem de evrak basmışlardır. Hatta dönem içinde sadece evrak basımına odaklanan pek çok matbaa kurulmuştur.

Matbu evrakın yeri ve önemi, Osmanlı bürokrasisi hakkındaki çalışmalarda da göz ardı edilmiştir. Örneğin, Osmanlı bürokrasisinde kitabetin sadeleşmesi önemli bir dönemeç olarak ifade edilmektedir. Bu anlamda Ahmed Cevdet Paşa, Tanzimat sonrasında bürokrasi içinde yazışmaların arttığını ve Reşid Paşa usulü kitabetin bu dönemde çok önemli bir gelişme olduğunu söylemektedir.³⁹ Ali Akyıldız ve İlber Ortaylı, Cevdet Paşa'nın işaret ettiği bu sadeleşmenin sınırlarını genişleterek konunun farklı yönlerini ele almaktadır.⁴⁰ Bu değerlendirmeler içinde matbu evrak kullanımına çok az değinilmiştir. Fakat aynı dönemde örneğin vilayetler, iç yazışmaların artmasından dolayı matbaaya ihtiyaçları olduğunu söyleyerek merkezden makine talep etmektedir.⁴¹ Farklı belgeler ve incelemelerden anlaşılan şudur; Tanzimat döneminde

³⁸ Belek, Cemal. "Osmanlı'dan Cumhuriyete Mahmud Bey Matbaası ve Basın Faaliyetleri". İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi 2019; Gür, Alim. Ebüzziya Tevfik: *Hayatı, Dil, Edebiyat, Basın, Yayın ve Matbaacılığa Katkıları*. Ankara: Kültür Bakanlığı 1998; Türesay, Özgür. "Bir Osmanlı Matbaacısının Sergüzeştî: Ebüzziya Tevfik'in Matbaa-i Ebüzziya'sı". *Toplumsal Tarih*, Ağustos 2014 (128. sayı) sf 36-43; Ali Birinci Osman Bey matbaasına dair çalışmada bu yorumun istisnası olarak Osman Bey matbaasının çok fazla evrak da bastığına ve bu durumun müstakil bir çalışmayı hak ettiğini dile getirmektedir. Bkz. Birinci, Ali "Osman Bey ve Matbaası: Ser-Kurenâ Osman Bey'in Hikayesine ve Matbaa-i Osmaniye'nin Tarihçesine Medhal", *Müteferrika* 2011/1, s.3-148.

³⁹ Ahmed Cevdet Paşa. *Tezâkir (Tetimme)* (haz. Prof. Dr. Cavid Baysun). Ankara: Türk Tarih Kurumu 1986, s. 35.

⁴⁰ Akyıldız, Ali. "Tanzimat Döneminde Belgelerin Şekil, Dil ve Muhteva Yönünden Geçirdiği Bazı Değişiklikler (1839-1856)" *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme* içinde, İstanbul: İletişim Yayınları 2012 (4. Baskı), s.103-116; Ortaylı, İlber. "Osmanlı Kançılıryasında Reform: Tanzimat Devri Osmanlı Diplomatasının Bazı Yönleri" *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. (ed. Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları 2018 (7.baskı). s.387-403.

⁴¹ Niş, Üsküp ve Bingazi sancaklarından *teshil-i umur-ı tahririye* için talep edilen litografya makinelerine dair bkz. İ.MVL.499/22554 (H.08-07-1280)

devlet içi yazışmaların artmasına çözüm olarak matbu evrak kullanımı gündeme gelmiş ve belgelerin matbu olarak çoğaltılması bürokrasinin işlerliğini artırmıştır.⁴²

Neticede hem Osmanlı'da basın, basım, kitapçılık, matbaacılık üzerine oluşan geniş literatür hem de Osmanlı idari tarihine dair çalışmalar matbaacılığı ve kullanımı yaygınlaşan matbu evrakı müstakil bir konu olarak ele almamıştır. Evrak basımı hem matbaacılığın gelişmesinde ve yaygınlaşmasında hem de Tanzimat sonrası kurulan yeni düzen içinde önemli bir yere sahiptir. Bölüm boyunca bu sanatın gelişimi ve hem idarede hem de sosyal hayatta aldığı roller farklı örnekler ile ele alınacaktır.

Matbaanın kitap ve gazete dışında bir ürün basabileceğini göz ardı eden bu bakış açısını doğuran birkaç sebep vardır. Bunların başında Osmanlı'da ilk matbaanın kitap basımı için kurulması gelmektedir. Bu nedenle Osmanlılar ve matbaa ilişkisine temas eden literatür kitap ve gazete üzerinden gelişmiştir. Diğer bir sebep ise matbaanın teknik imkanlarını göz önüne aldığımızda, evrak basımının kitap basımından herhangi bir farkının olmamasıdır. Yukarıda değindiğimiz evrak basımı literatüründe görüldüğü gibi matbaanın evrak basması, kendi teknik kapasitesi içinde normal bir olaydır ve üzerine yoğunlaşmayı gerektirmez. Bir başka ifade ile evrak basımı, bir noktadan bakıldığında düşünülemez; diğer bir noktadan ise üzerine eğilmeyi gerektirmeyecek kadar normal bir eylemdir. Evrak basımını müstakil olarak ele almak, matbaaların gelişimini anlamamıza yardım etmesinin yanında, literatür ve gerçeklik arasındaki bu ikiliği gidermek için de önemlidir.

Matbaanın kitap ve gazete dışında bir şey basabileceğini ihmal etmek Osmanlı kitap tarihini anlamayı zorlaştıracak etkilere sahiptir. Öncelikle, evrak basımını bir kenara konulduğunda, yüzyılın ikinci yarısında artan matbaa sayısı, basılan kitap sayısı ve yayınevlerinin ortaya çıkışı arasındaki ilişkiyi anlamlandırabilmek bir hayli zorlaşır. Örneğin matbaaların ve basılan kitap sayısının artışına dair bir yorum okullaşmanın ve okur yazarlığın artmasıdır. Bu açıdan eğitime dair rakamlara bakıldığında, matbaa sayısının arttığı dönem ile öğrenci sayısının artışının paralel gitmediği görülmektedir. 1860-70'li yıllarda eğitim alan öğrencilerin sayılarına

⁴² Roderic Davison, hariciyede matbu evrak kullanılmaya başlandıktan sonra nizamın artmasının dikkat çekici olduğunu vurgulamaktadır. Davison, Roderic. (çev. Hayrettin Pınar) "Tanzimat Döneminde Osmanlı Diplomasinin Modernleşmesi." İncelik ve Seyitdanlıoğlu (ed) 2018, s. 300.

bakıldığında, imparatorluk genelinde sıbyan mektepleri hariç toplam 20 bin civarında öğrenci olduğu görülmektedir.⁴³ Okul kitaplarının büyük bir kısmı devlet matbaaları tarafından basılmaktadır. Fakat diğer yandan 1877 yılına kadar sadece İstanbul’da yüzden fazla özel matbaa açılmıştır. Bu matbaaların sadece okurlara hitap eden kitaplar yayınlarak ekonomik bir devamlılık sağlaması mümkün değildir.⁴⁴ Dolayısıyla, artan öğrenci ve okur yazar sayısının daha fazla kitap basılması ve satılmasına etkisi belirgin olsa da artan eğitim imkanları ve artan okur yazar sayısının, bu kadar çok matbaanın neden açıldığı, yayınevlerinin neden kurulduğu sorusuna tek başına cevap olamadığı anlaşılır. Neticede 18.yüzyılda Osmanlı’da matbaa ilk defa, kitap basması için kullanılmış olsa da 19.yüzyılın ikinci yarısında kitap basımı, matbaacılık faaliyetleri evreninde tek başına değildir.

Bölümün devamında, yukarıda çerçevesini çizip, yayıldığı geniş alanı göstermeye çalıştığımız matbu evrak basımını 1831-1863 ve 1864-1888 tarihleri arasında iki dönem içinde ele alacağız. 60 yıllık süreç içinde evrak basımının nasıl bir artış sergilediği, matbu evrakın gündelik hayatın içinde yayılımı, matbu evrak üretimindeki artışın ülkedeki matbaa tekniklerinin gelişmesine katkısı ve idari-hukuki alandaki doğrudan yansımaları, dönemin idari, iktisadi, sosyal gelişimleri ile ilişkili bir şekilde değerlendirilecektir. Birinci bölüm II. Mahmut’un devlet matbaasını yeniden şekillendirdiği 1831 yılı ile, Takvimhâne’nin kapanıp Matbaa-i Âmire’nin açıldığı 1863 yılları arasını; ikinci bölüm ise Matbaa-i Âmire’nin kuruluşundan, matbu evraka dair belirgin düzenlemelerin yapıldığı 1888 yılında ilan edilen matbaalar nizamnamesi arasındaki dönemi ele alacaktır. Bölümün sonunda ise ele alınan konunun, Avrupa ve ABD’de aynı dönemde yaşanan benzer gelişmeler ile ilişkisine değinilecektir.

⁴³ 1863 yılında İstanbul’da yer alan 15 Rüşdiye’de toplam 1125 öğrenci, vilayetlerde yer alan 48 Rüşdiyede toplam 3125 öğrenci, İstanbul ve vilayetlerdeki sıbyan mekteplerinde ise toplam 33 bin öğrenci vardır. 1873 yılına gelindiğinde İstanbul’daki rüşdiye öğrencisi sayısı 1873’e, vilayetlerdeki öğrenci sayısı ise 13074’e çıkmıştır. Aynı yıl idadilerde 300 öğrenci, yüksekokullarda ise 2117 öğrenci vardır. Alkan, Mehmet Ö.(ed). *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*. Tarihi İstatistikler Dizisi cilt 6. T.C. Başbakanlık Devlet İstatistikleri Enstitüsü, Ankara, sf. 17- 46. Diğer yandan İstanbul’daki medreselerde ise 1869 yılında toplam 5369 öğrenci vardır. bkz. Kütükoğlu, Mübahat S. “1869’da Faal İstanbul Medreseleri”, *Tarih Encümeni Dergisi*, sy. 7-8 (1976-77), s. 280.

⁴⁴ Ele aldığımız dönem içinde İstanbul’da açılan matbaalar için bkz. Ek-1 ve Ek-2.

1.1. DEVLET ve MATBAA: YENİ BİR İLİŞKİ (1831-1864)

1822'de çıkan Mora İsyanı ve Yunanistan'ın bağımsızlığını ilan etmesi ile Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın imparatorluk merkezini tehdit etmeye başlaması, II. Mahmut'u kökten reformlar yapmaya itmiştir. Önce 1826'da Osmanlı'da devlet ve reaya arasında kendine özel bir yeri olan Yeniçeriliği kaldırılmıştır. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması sonrasında kurulan Asâkir-i Mansure Ordusu yanında ocağın devlet ve reaya arasında gördüğü işlevi karşılamak adına vakıflar yeniden düzenlenmiş, sıbyan mektepleri açılmış ve ihtisap nezareti gibi kurumlar kurulmuştur.

Bu gelişmeler ile ilişkili olarak II. Mahmud hem yurt içinde hem de yurt dışında kendini kamuya anlatmak amacıyla Müteferrika'dan itibaren kullanılmakta olan matbaayı, yeni personel ve malzemeler ile geliştirerek 1831 yılında Takvimhâne-i Âmire Nezaretini kurmuştur. Nezâretin birinci vazifesi, aynı zamanda imparatorluğun ilk resmi gazetesi olan *Takvim-i Vekayi*'yi Türkçe ve diğer dillerde neşretmektir. Bunun yanında nezâret, kitap ve bazı gerekli evrak basımını da yapmıştır.

Aynı sene Asâkir-i Mansure ordusu komutanı Hüsrev Paşa, yeni ordunun ihtiyaçlarını dikkate alarak Seraskerlik bünyesine taşbaskı (litografi) matbaa atölyesi kurmuştur. Ardından 1836 yılında açılan Harbiye Mektebi bünyesine de bir taşbaskı makinesi alınmış ve bu makineler, hem yeni ordunun ihtiyaç duyduğu kitapları hem de celp tezkeresi, askeri tablolar, ilanlar gibi askeriye dair evrakın basımı için kullanılmıştır.⁴⁵

İki yeni matbaanın açıldığı yıl olan 1831 yılı, Osmanlı basım tarihi açısından çok önemli bir dönemeci ifade etmektedir. Bölümün merkezine aldığımız evrak basımı özelinde bu matbaalarda ilk defa ne zaman ve ne şekilde evrak basıldığını bilmiyoruz. Fakat matbaanın büyütülmesi ve daha yoğun kullanılmaya başlanması ile örneklerini bölümün devamında ele aldığımız şekilde 1830'larda bazı evrakın matbu olarak çoğaltıldığı görülmektedir. Devlet içinde matbu evrakın esas kullanımı ise Tanzimat reformları ile başlamıştır. Bu reformlar, devlet sisteminin daha planlı ve nizami

⁴⁵ Taşbaskı Türkçe'de litografyanın karşılığı olarak kullanılmaktadır. Litografyada bir taşın üzerine çizilen ve yazılan şeyler, kullanılan özel bir kimyasal yardımı ile sürülen mürekkebi tutar ve yazıların kağıda aktarılmasını sağlar. Taşbaskı ve diğer matbaa teknikleri bu tezin üçüncü bölümünde ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

işlemesini sağlamasının yanında devlet ile tebaa arasındaki ilişkiyi de yeniden düzenlemiştir. Devletin, daha rasyonel bir işleyiş kazanmasında daha fazla kayıt tutulması önemli bir adımdır. Tutulan kayıt miktarının artması düzensizlik getirmiş, düzensizliği gidermeye yönelik çözümlerden biri ise standart evraklar üretmek olmuştur. Bu nedenle standart defterler, cetveller, nezaret evrakı adım adım devlet bürokrasisi içinde yayılmaya başlamıştır. Devletin tebaa ile ilişkilerinde de aynı süreç işlemiştir. Tebaaya yapılacak ilanlar, verilecek tezkireler veya vatandaştan alınacak arzuhal kâğıtları tek tipleştirilmiştir. Devletin hem kendi içinde hem de tebaası ile arasındaki ilişkiyi yeniden düzenlemesi yanında aynı dönemde yaşanan göçler, artan ekonomik ve siyasal baskılar da kullanılan evrak miktarının hızla artmasına sebep olmuştur. Saydığımız sebepler ile ilişkili olarak Tanzimat Fermanı ile Islahat Fermanı arasındaki dönemde matbaa adım adım devlet işleyişinin içinde önemli bir yer edinmiştir. Kullanılan matbu evrakın artışı ise yeni matbaa makinelerine duyulan ihtiyacı beraberinde getirmiştir. Bölümün devamında devlet tarafından iki yeni matbaa atölyesinin kurulduğu 1831 yılından; Takvimhâne'nin lağvedilip (1863) Matbaa-i Âmire ismiyle yeniden düzenlendiği 1864 yılına kadar Osmanlı'da matbu evrakın yayılışını ve bununla paralel olarak matbaa sayısının artışını ele alacaktır.

1.1.1. Matbu Evrakın Yaygınlaşması

Matbaanın teknik imkanları göz önüne alındığında, özellikle yüzyılın ilk yarısında evrak basımı ile gazete ve kitap basımı arasında hiçbir fark yoktur. Fakat Takvimhâne'nin açılışına kadar Osmanlı'da matbaa sadece kitap ve harita basımı için kullanılmıştır. Takvimhâne'nin açılışı sonrasında gazetenin ve kitapların basımı merkeze alınmış olsa da matbaa, dönemin idari değişimleri ile paralel olarak çok çeşitli evrakın basımı için de kullanılmaya başlanmıştır. Örneğin, yeni orduya çağırılacak askere verilen celp tezkiresi de, askeriyede askerlerin sayısını gösterecek cetveller de matbu olarak basılmıştır.⁴⁶ Kurulan Mekteb-i Tıbbiye'ya alınan litografya makinesi okutulan kitap ve ders notlarının yanında hastanelerde kullanılacak hasta kayıt cetvelleri ve diğer evrakı da basmaya başlamış ve bir zaman sonra burada kitapları

⁴⁶ Matbu celp tezkireleri için bkz. BOA., C.AS., 374/15482 (H.10.04.1251); askeri cetveller için bkz. BOA., C.AS., 163/7176 (H.29.02.1254)

basmaya sıra gelmez olmuştur.⁴⁷ Verilen esnaf tezkereleri de, ruhsat tezkereleri de matbudur.⁴⁸ Padişahlar bile, Cülûs-ı Hümayun sonrası yenilenecek beratları ve verilecek nişanlara dair beratları matbaada bastırmıştır.⁴⁹ Hatta, hatt-ı hümayunlar dahi süslenerek litografya usulü ile çoğaltılmıştır.⁵⁰

Birbirinden bağımsız alanlarda kullanılan matbu evraka dair örnekler dönem içinde matbu evrakın geniş bir alana yayıldığına işaret etmektedir. Bu yayılım Tanzimat sonrasında adım adım artmıştır. Öyle ki, matbaa kullanımının devlet eliyle eriştiği bu geniş yaygınlık sonrasında Takvimhâne Nezâreti'nde bir reform ihtiyacı belirmiş ve 1864 yılında bu nezaret lağvedilerek yerine, asli vazifelerinden biri evrak basımı olacak Matbaa-i Âmire kurulmuştur. Bu durumda hangi evrakın matbu olarak çoğaltıldığı ve hangi miktarlarda basıldığı sorusu önem kazanmaktadır. Yukarıdaki örnekleri dikkate aldığımızda farklı alanlarda üretilen evrakın her birini teker teker ele almak; basım süreçlerini ve yaygınlıklarının tespit etmek mümkün değildir. Bu nedenle bölümün devamında, dönem içinde matbu evrak kullanımının geniş bir yaygınlık kazandığını göstermesi amacıyla kaime ve evrak-ı sahihaların basım ve yayımına odaklanılacaktır.

1.1.1.1. Kaime

Osmanlı'da çoklu evrak basımı konusunda ilk örneklerden biri matbu kaimelerdir. Bir esham türü olarak düşünülen kaimeler, altın-gümüş sikkeler yerine kâğıt paranın kaim edilmesi ve kullanılmasından yola çıkılarak bu isimle anılmışlardır. İlk defa 1840 yılında değerleri 50, 100, 250, 500 ve 1000 kuruş olan kaimeler piyasaya sürülmüştür.⁵¹ 1840 yılının haziran ayında 32.000 kese değerinde, Eylül ayında da 48.000 kese değerinde iki tertip olarak piyasaya sürülen kaimeler el yazısı olarak

⁴⁷ Dinç, Gülten. "Mekteb-i Tıbbiye Matbaası'nda basılan Arap Harfli Türkçe Yayınlar Aracılığı ile Tıbbiye'nin Yayın Faaliyetleri Üzerine Bir Değerlendirme (1844-1928)." İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi 2003, s.6; Gerçek 2019, s.366.

⁴⁸ Matbu esnaf tezkeresi örnekleri için bkz. BOA., C.BLD., 35/1747 (H.21.07.1260) ve A.}MKT.UM., 328/89 (H.03.03.1275); matbu ruhsat tezkeresi için bkz. BOA., C.ML., 201/12206 (H.29.12.1253)

⁴⁹ Yenilenecek beratlarla dair bir örnek için bkz. BOA., A.}MKT.NZD., 370/41 (H.03.04.1278); Nişan beratı örneği için bkz. BOA., MB.İ., 7/56 (H.21.05.1268)

⁵⁰ BOA., A.}MKT.NZD., 357/27 (H.28.12.1277)

⁵¹ Akyıldız 2003, s. 48.

çoğaltılmıştır.⁵² Piyasaya sürülen kaimelerin faiz oranlarının değişmesi ve sahtelerinin üretilmeye başlaması sonrasında bazı çözümler düşünülmüştür. Bu amaçla mühürlü tuğraya sahip matbu kaimeler üretilmesine karar verilmiştir.⁵³ Bu kararın ardından el yazısı kaime sahiplerinin ellerindeki kaimeleri matbu kaimeler ile değiştirmeleri talep edilmiş fakat el yazısı kaimeler 1842 yılına kadar piyasadan tam anlamı ile toplanamamış ve hükümet bu konuda önlemler almıştır.⁵⁴

Tuğra ve mühür eklenmesine rağmen sahteleri üretilen kaimelerin tespiti, kaime sahipleri faiz ödemelerini almaya geldiklerinde yapılan kontroller ile yapılmıştır. Devlet, sahte kaime basımının artışı engellemek için düzenli aralıklarla, şekillerinde ufak değişiklikler yaptığı kaimeler basmıştır. 1847 yılında ise kaimelerin şeklinde ciddi bir değişiklik yapılmış, 50 ve 100 kuruşluk kaimeler piyasadan çekilmiş ve 500, 1000, 5000 ve 10000 kuruşluk kaimeler piyasaya sürülmüştür.⁵⁵

Sadece İstanbul'da tedavül eden ilk kaimeler piyasada varlıklarını korurken 1853 yılında başlayan Kırım Savaşı sonrasında düştüğü darboğazdan kurtulmak amacıyla devlet 1854 yılında savaşın yaşandığı Silistire, Vidin, Erzurum, Van ve Trabzon'da geçerli olmak üzere toplam değeri 171.250 kese olan 10 ve 20 kuruşluk faizsiz kaimeler piyasaya sürmüş ve 1857 yılında bu uygulamaya son verilmiştir.⁵⁶

1856 yılında savaşın getirdiği ekonomik sıkıntıyı aşmak üzere yeni kaimelerin çıkarılması gündeme geldiği sırada piyasada 344.000 kese değerinde 402.600 adet kaime dolaşımdadır.⁵⁷ 1862 yılında kaime uygulamasına son verildikten sonra ise 33.483.894 adet kaime piyasadan toplanmıştır.⁵⁸ Kaimelerin dağıtım, faiz dağıtım, eskime...vs gibi sebeplerle sürekli değiştirilmesi, devlet tarafından gizli basımlarının yapılması, basılmış kaime ile piyasada tedavülde olan kaimelerin miktarı arasında bir fark doğurmakta ve kullanımda olduğu süre içinde toplam ne kadar kaime basıldığının tespitini güçleştirmektedir.

⁵² Akyıldız 2003, s. 43-44.

⁵³ Akyıldız 2003, s. 48.

⁵⁴ Akyıldız 2003, s. 51.

⁵⁵ Akyıldız 2003, s. 51. Bu kaimelerin piyasaya sürülmesinin ardından 1849 yılında bu 5000 ve 10000 kuruşluk kaimelerin basımından vaz geçilmiştir. Bkz. s.52.

⁵⁶ Akyıldız 2003, s. 55-57.

⁵⁷ Akyıldız 2003, s. 58.

⁵⁸ Akyıldız 2003, s.130.

Kaimelerin 1862 yılında piyasadan kaldırılmasından sonra ise Osmanlı Bankası tarafından devlet izniyle banknotlar piyasaya sürülmeye başlanmıştır. Osmanlı Bankası'nın piyasaya sürdüğü banknotlar ilk kaimeler gibi esham benzeri, sahibine düzenli ödeme yapılan bir kâğıt değil, piyasada dolaşımda olan ve bankada karşılığı bulunan, dolayısıyla tedavüle girebilir bir kâğıt paradır.⁵⁹ Bankanın 1863 yılında piyasaya sürdüğü 200 kuruşluk banknotlar, 1863-67 yılları arasında 48 bin adet basılmış fakat rağbet görmeyince piyasadan çekilmiştir.⁶⁰ Bankanın en meşhur banknotu 1868 yılında piyasaya sürülen ve mavi beşlik olarak bilinen beş liralardır. 1868, 1882 ve 1908 de üç ayrı serisi piyasaya sürülen 5 liranın ilk iki emisyonundan 1868-1905 yılları arasında toplam 759 bin adet piyasaya sürülmüştür.⁶¹ Bankanın 1863 yılında piyasaya sürdüğü 2 liralara ise 20 bin adet bastırılmıştır.⁶² Bankanın 1908 yılına kadar bastırdığı bütün banknotlar Londra'da bulunan ve pek çok başka banka ve hükümete para basımı yapan Bradbury, Wilkinson & Co tarafından basılmıştır.⁶³

Netice itibariyle 1841 yılında ilk defa matbu olarak basılan kaimeler 1863'e kadar piyasada kalmış; ardından piyasaya çıkan banknotlar ise imparatorluğun son yıllarına kadar varlığını sürdürmüştür. İlk defa el yazısı ile piyasaya sürülen kaimeler, sahtelerinin üretilmesi ve matbu üretimin daha kolay olması sebebiyle Takvimhâne'de kendisine ayrılan bir odada basılmıştır. Kaimeler piyasadan toplatılırken edinilen rakama binaen basılan kaimelerin adedinin kırk milyondan fazla olduğu anlaşılmaktadır. Buna mükerrer baskılar, kalpazanlıklar nedeniyle aynı kaimelerin farklı şekillerde basılmalarını da eklediğimizde, kaimenin kullanıldığı yaklaşık yirmi yıllık sürede milyonlarca adet kâğıt paranın dolaşımda bulunduğu görülmektedir. Dolayısıyla kaimelerin önemli miktarda basım faaliyetini beraberinde getirdiği sonucuna ulaşılmaktadır.

Kaimelerin basım ve yayım sürecinde vurgulanması gereken bir diğer husus, kaime kalpazanlıklardır. Muharrem Öztel'in tespitlerine göre 1840-58 yılları arasında

⁵⁹ Eldem, Edhem. *Banknotes of the Imperial Ottoman Bank: Based on Ottoman Bank Archives and the Tahsin İsbiröğlu Collection*. İstanbul: Osmanlı Bankası 1999, s.11.

⁶⁰ Eldem 1999, s.20-23.

⁶¹ Eldem 1999, s.40.

⁶² Eldem 1999, s.74.

⁶³ Eldem 1999, s.21.

tedavülde olan 72 milyonluk kaime ile beraber 12 milyonu sahte kaime dolaşımdadır ve bu kaimlerin üretiminin bir kısmı ABD’de ve Yunanistan’da yapılmıştır.⁶⁴ Kaimelerin sahtelerinin üretimi ilk yıllarda devleti şekli değişiklikler yapmaya yöneltirken sonraki yıllarda yeni teknikler ve malzemeler kullanma yoluna itmiştir.

1.1.1.2. Evrâk-ı Sahîha

Kaimenin ardından ele alacağımız ikinci evrak türü, evrâk-ı sahîhadır. Evrâk-ı sahîha, maddi işlemlere dair resmi evrakı tek bir çatı altında toplayan bir evrak çeşididir.⁶⁵ Hazineye gelir sağlaması amacıyla çıkartılan bu evrak aynı zamanda bir vergilendirme aracı olarak kullanılmıştır. 1845 yılında çıkarılan evrâk-ı sahîhalar en baştan itibaren matbu olarak piyasaya sürülmüştür. Tek bir evrak değil, birden çok evrakın genel adı olan evrâk-ı sahîha matbaada basıldıktan sonra damgalandığı için damgalı kâğıt olarak da anılmaktadır.⁶⁶

Ana hatları ile evrâk-ı sahîha iki kısma ayrılır: nisbî ve maktû evrâk-ı sahîha. Nisbî evrâk-ı sahîha; içinde kâğıdın kıymeti, fiyatı ve dereceleri olan kâğıttır. Nisbî Evrâk-ı Sahîha kategorisinde 62 çeşit evrak vardır ve bunların değerleri 20 para ile 150 kuruş arasında değişmektedir.⁶⁷ Maktû evrâk-ı sahîha içinde ise “evrakın düzenleneceği meblağın kıymeti yazılı değildir.”⁶⁸ 1861 yılında çıkarılan evrâk-ı

⁶⁴ Öztel, Muharrem. "Osmanlı Devleti'nde Madeni ve Kâğıt Para Kalpazanlığında Yabancıların ve Yabancı Ülkelerin Rolü (1818-1923)". *BELLETER* 83 / 296 (Nisan 2019) s. 177 ve 181. Konu hakkında ayrıca bkz. Akyıldız 2003, s.143-151 ve 246-251

⁶⁵ Demirkol, Kurtuluş “Evrâk-ı Sahîha İdaresi: Osmanlı İmparatorluğu’nda resmi evrakların tekelleşmesi” *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* cilt:6, sayı:2 2017 s.873-896

⁶⁶ Pakalın, Mehmet Zeki. “Evrâk-ı Sahîha” *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları 1983, c.1, s.574

⁶⁷ 1861 ve 1873 nizamnamelerine göre nisbî evrak-ı sahiha türleri şunlardır: “2 Ekim 1861 tarihli Evrak-ı Sahiha Nizamnamesi ve 2 Aralık 1873 tarihli Damga Nizamnamesinde belirtilen ve nisbî evrak-ı sahihaya tâbi olan belge türlerinin isimleri şunlardır; “(a) Her çeşit tahvilât senetleri. (b.) Emr ü havâle tahvil senetleri. (c.) Poliçe. (d.) Makbuz senetleri. (e.) Bonolar. (f.) Fiyatı üzerine açıkça yazılan taahhüd, kefâlet, şirket ve diğer mukavelât senetleri. (g.) Şer’î mahkemelerden verilen idâne, bey’ ü şirâ hüccetleri, kassâm defterleri, i’lâmât ve mazbatalar. (h.) İbrâ senetleri. (i.) Emânet senetleri. (j.) Tüccar ve kişiler arasında kullanılan tüm senetler. (k.) Sigorta poliçeleri (l.) Rûsûm-ı maktû’ tarifesinde gösterilen evrakın dışında kalan fiyatı üzerinde yazılı tüm senetler resm-i nisbîye tâbidir.” Karaman, Merve. “Osmanlı Diplomatiğinde Modern Bir Belge Türü: Evrak-ı Sahiha” İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018, s.15

⁶⁸ Karaman 2018, s.18

sahîha nizamnamesine göre evrâk-ı maktûa da kendi içinde mahâkim-i nizamiyeye mahsus ve mahâkim-i şer'iyeye mahsus evraklar olmak üzere ikiye ayrılmıştır.⁶⁹

Evrâk-ı sahîhanın, yabancı tüccar nüfusunun arttığı, iktisadi anlayışın değiştiği bir dönemde kullanıma girmesi, evrâk-ı sahîha kapsamındaki belge sayısının düzenli olarak artmasına neden olmuştur. Fakat evrâk-ı sahîha uygulaması, artan belge sayısı, uygulamadaki aksaklıklar ve daha kolay çözümlerin üretilmesi ile beraber önce ikinci plana atılmış, ardından piyasadan kaldırılmıştır. Evrâk-ı sahîha yerine kullanılan yöntem ise pullar olmuştur. Pullar ilk defa 1863 yılında posta pulu olarak piyasaya girmiş, ardından belge onaylama amacı taşıyan fiskal pullar da kullanılmaya başlanmıştır. Pulların rahatlığı ve yaygınlaşması ile evrâk-ı sahîhalar 1882 yılında yayınlanan nizamnâme ile ikinci plana gerilemiş; 1897 yılında ise tamamen piyasadan kaldırılmıştır.⁷⁰

Evrâk-ı sahîhanın farklı türlerinin bulunması ve geniş bir alanda kullanıma girmiş olması, kullanılan kâğıt miktarı, basım organizasyonu, gelir gider dengesi gibi aşamalarının her birinde ihtisaslaşmayı beraberinde getirmiştir. Evrâk-ı sahîha hem damgalı hem de matbu bir evrak olduğu için basım süreci iki farklı yerde sürdürülmektedir. 1845 yılında çıkarılan ilannâmeye göre evrâk-ı sahîha Takvimhâne-i Âmire'de basılır, Hazine-i Hassa'da damgalanırdı.⁷¹ Satılan bir kâğıt olması sebebiyle, basım ve damgalar Darphane'de kontrol edilir, bozuk kâğıtlar çıkarılarak kalanlar nizami bir şekilde tasnif edilerek mühürlenir ve satışa hazır hale getirilirdi. Evrâk-ı sahîha basımı için gereken kâğıt tür ve miktarlarının belirlenerek kâğıt alınması maliye muhasebecisi tarafından takip edilirken, evrak satışından elde edilen gelir masarifat muhasebecisinin eline geçirdi.

⁶⁹ “Evrak-ı Maktûaya Tâbi Olan Belge Türleri: Kayıt ilmühaberi, Esliha tezkiresi, İziname, Mürasele, Mazbata, Taahhüt senedi, Kefâlet senedi, Mukavele senedi, İbrâ senedi, Kayıt sureti, Havâle senedi, Âdi arzuhal, Gazete, Çek, Vekaletname, İhbarnâme senedi, Hamûle senedi, Nevl mukavelesi, Nakliye senedi, Posta makbuz senedi, Telgraf makbuz senedi, Şahısların verdiği ilannâme, Kişiler arası makbuz senedi, Kişiler arası ibrâ senedi, Şahsa mahsus tezkire, Şirket mukavelenamesi, Protesto nüshaları, İsticar mukavelenamesi, İcar mukavelenamesi, İbrâ hücceti, Bordrolar, Şahsa mahsus takrîr, Hesap pusulası, Hesab-ı cari, Demiryolu ilmühaberi, İzin hücceti, Muhalaa hücceti, Vekalet hücceti, Nafaka hücceti, Vesayet hücceti, Müsâlaha hücceti, Vakıf temessükü, Rikab-ı hümayuna verilen arzuhal, İdâne ve bey' ü şirâ hücceti hariç tüm senetler, Vakıf senedi” Karaman 2018, s. 76

⁷⁰ Demirkol, Kurtuluş 2017, s.894

⁷¹ Karaman 2018, s.25

Evrâk-ı sahîha imparatorluğun tamamında kullanıldığı için büyük miktarlarda üretilmiş ve hem İstanbul'da hem de vilayetlerde dağıtılmıştır. 1261-1278(H)/1845-1862 yılları arasında basılan farklı tür ve fiyatlardaki evrâk-ı sahîhanın miktarını gösteren deftere göre 1845 (H.1261) yılında tedavüle giren farklı evrâk-ı sahîha türlerinden, ilk dört ayda toplam iki milyon adetten fazla basılmıştır. 1846 (H.1262) yılında ise bu rakam üç milyona çıkmıştır.⁷² Evrak-ı sahîhanın tedavüle girdiği ilk beş senede sekiz buçuk milyon civarında evrak kullanılmıştır. Taşrada ise örneğin 1267(h)/1850-51 senesine Ankara vilayetine gönderilen 37349 adet evrâk-ı sahîhadan 35092 adedi kullanılmış; 1272 (h)/ 1855-56 yılında ise 42070 adet evrâk-ı sahîhadan 35421 adedi kullanılmış ve kalanlar bir sonraki seneye devretmiştir.⁷³

Yeni piyasaya sürülen bu evrak ilk yıllarda yoğun bir şekilde basılıp dağıtılmış ve bu süreçte evrâk-ı sahîha kapsamına yeni belgeler eklendiği gibi, bazı belgeler de bu kapsamdan çıkarılmıştır. Bu nedenle 1845-57 yılları arasında basılan belge miktarları yıllara göre büyük değişiklikler göstermektedir. 1857 yılından sonra ise her yıl ortalama iki milyon evrâk-ı sahîha basılmıştır.⁷⁴ Benzer bir şekilde, *Takvim-i Vekâyî*'nin 711. Sayısında yer alan 1278 R (1862) senesinin istatistiklerine göre 1278-79 (R) (1862-63) yılı içinde Takvimhâne-i Âmire'de 116.157 cilt tapu senedi koçanı, esnaf tezkeresi, mecidiye tezkeresi, esnaf, ağnam, canavar vs satış tezkiresi basılmıştır.⁷⁵

Netice itibariyle hem kaimenin hem de evrak-ı sahîhanın kullanıldıkları dönem içinde milyonlarca adet basıldığı görülmektedir. Bu iki belgenin yanında, sayısını ve yayılım miktarını bilmediğimiz diğer belgeler de matbu olarak kullanılmıştır. Örneğin celp, esnaf, mürur, ticaret, cizye tezkireleri gibi tezkirelerin tamamı Tanzimat'tan sonra matbu olarak üretilmiştir. Bu belgeler arasından mürur tezkiresini örnek aldığımızda, yüzyılın ilk çeyreğinde yaşanan savaşlar ve değişimlerin ardından ülkedeki sayıları her geçen gün artan yabancı tüccarlar, 1848 ihtilali sonrasında ülkeye sığınan Macarlar, Kırım Savaşı sonrasında göç eden milyonlarca göçmen,

⁷² BOA., ML.VRD.d., 1243, s.2

⁷³ Karaman 2018, s.105-114

⁷⁴ BOA., ML.VRD.d., 1243, s.11

⁷⁵ *Takvim-i Vekayi* sayı 711 (15 Rebiülevvel 1280) *Aktaran* Yalçın, Sıddıka Dilek. "XIX. Yüzyıl Türk Edebiyatında Popüler Roman" Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi 1998, s.554

misyonerler, 93 Harbi göçmenleri gibi ülkedeki yabancı nüfusun artışına etki eden farklı faktörlerin etkisi ile mürur tezkiresinin kullanımı sürekli artış göstermiştir.⁷⁶ 1840 yılında yayınlanan Mürur Nizamnamesi ile matbu kullanımı zorunlu hale gelen bu tezkireden sadece 1845 yılında 302.550 adet bastırılmıştır.⁷⁷ Üç yüz bin kâğıt, basit bir hesap ile her biri biner adet basılmak üzere yüz elli sayfalık dört kitabın basımı ile eşdeğerdir. Sadece bir evrakın bir senelik basımına dair bu rakam, diğer evrak türlerinin basımı ile beraber düşünüldüğünde, ele alınan yıllar içinde basılan evrak miktarının aynı yıllarda basılan kitap miktarından fazla olduğunu göstermektedir.

1.1.2. Matbaa Sayısının Artması

Devletin evrak kullanımının hızlı bir şekilde artması, evrakın basılacağı makinelerle duyulan ihtiyacı da beraberinde getirmiştir. Ele aldığımız dönem içinde 1857 yılına kadar basılan matbu evrakın neredeyse tamamı devlet matbaalarında basılmıştır. Öyle ki temel amacı *Takvim-i Vekâyî*'nin basımı olan Takvimhâne'de, iş yoğunluğu dolayısıyla *Takvim-i Vekâyî*'nin basımı aksamaya başlamıştır.⁷⁸ Bu durum Takvimhâne'ye yeni matbaa makineleri alınmasına yönelik talepleri gündeme getirmiştir. Örneğin 1257(h)/1841 yılında Takvimhane'de sadece bir tane litografya tezgahı vardır ve basılan evrak sayısının artması dolayısıyla bu makine yeterli gelmemiştir. Bu nedenle Takvimhâne Nâzırı Mustafa Sami Efendi'nin teklifi üzerine yeni litografya tezgahlarının alınmasına karar verilmiş ve litografyacı Kayol'dan iki adet litografya tezgahı satın alınmıştır.⁷⁹

Takvimhane-i Âmire'nin yoğunluğu, düzenli olarak buradan evrak talep eden devlet dairelerinin yeni çözümler üretmesini gerekli kılmıştır. Bu çözümlerden bir tanesi dairelere matbaa makinesi alınmasıdır. Örneğin, 1856 yılında Hazine-i Evrak'da

⁷⁶ 19. yüzyıl Osmanlı'sında yaşanan nüfus hareketliliği, savaşlar sonrası yaşanan göçler ve yabancı tüccarların göçleri için bkz. Karpaz, Kemal. *Osmanlı Nüfusu (1830-1914): Demografik ve Sosyal Özellikleri* (çev. Bahar Tırnakçı). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 2003. Macar ihtilali göçmenleri konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Nazır, Bayram. *Osmanlı'ya Sığınanlar: Macar ve Polonyalı Mülteciler*. İstanbul Yeditepe Yayınevi 2016 ve Gökbilgin, Tayyip. *Osmanlı-Macar İlişkileri: Avrupa'da İktidar Mücadelesi*. İstanbul: Kronik Kitap 2019; Misyonerler hakkında bkz. Kocabaşoğlu, Uygur. *Anadolu'daki Amerika. Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları 2000.

⁷⁷ Çolak 2011, s.75

⁷⁸ Yazıcı, Nesimi. *Takvim-i Vekayi: Belgeler*. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları, 1983, s.

⁷⁹ Çolak 2011, s.44

kullanılmak üzere Londra Sefareti vasıtası ile bir litografya makinesi alınmasına karar verilmiştir.⁸⁰ Dairelere matbaa makinesi alınması, sadece evrak yoğunluğu için değil, belgelerin özel nitelikleri dolayısıyla da gerçekleştirilmiştir. Örneğin, sahtelerinin üretilmesinden dolayı sürekli problem olan ve basımından sonra da işleme tabi tutulan evrâk-ı sahihanın basımı için 1865 yılında dört adet litografya makinesi alınmış birkaç sene sonra buna bir beşinci makine daha eklenmiştir.⁸¹ Dairelere ve nezaretlere matbaa makinesi almak, zaman içinde adım adım yaygınlaşmış 1864'ten itibaren vilayet matbaalarının da kurulmasıyla taşraya da yayılmıştır.

Takvimhâne dışında matbaa makinesine sahip bir diğer kurum Seraskerliktir. Takvimhâne'nin kuruluşu ile aynı yıl bünyesinde bir matbaa kurulan Seraskerliğin ardından 1835 yılında yine bu kuruma bağlı Harbiye Mektebi'nde de bir matbaa açılmıştır. Bu usul takip edilerek Tanzimat sonrasında askeri okullarda, mülkiye okullarında ve ordularda ders kitaplarının, ders notlarının ve eğitim ile ilgili evrakın basılması amacıyla matbaalar açılmıştır: 1842 yılında Mekteb-i Bahriye'ye, 1845 yılında Mekteb-i Tıbbiye'de, 1849'da Dârülmaarif Rüşdiyesi'nde, 1847'de Tophâne-i Âmire İstihkam Alayları içinde birer matbaa açılmıştır.⁸²

1857 yılına kadar şehir içinde de sayısını bilmediğimiz miktarda özel matbaalar da açılmıştır. Bu matbaalardan, talep ettikleri izinler sebebiyle Seraskerlik matbaasını kuran Kayol ve Uncu Halil Ağa ile *Ceride-i Havâdis* matbaalarını biliyoruz.⁸³ Aynı şekilde litografya makinelerini Takvimhâne bünyesine koymalarına izin verilen Ali Rıza Karahisâri'nin de 1857 öncesinde matbaası olduğunu bilmekteyiz. Bunlar dışında 1852 yılı devlet salnâmesinde İstanbul'da farklı dillerde yayınlanan muhtelif gazetelere dair liste bize, şehir içindeki bazı matbaalara dair ipucu vermektedir.⁸⁴ Fakat örneğin 1840'larda Takvimhâne'de oluşan iş yoğunluğu dolayısıyla basımı dışarıya verilen evrakın Galata'da hangi matbaalarda basıldığını veya sahte kaime ve evrak-ı sahihanın hangi matbaalarda basıldığını bilinmemektedir.⁸⁵

⁸⁰ Candemir, Murat. "Bâb-ı Âli Evrak Odası". İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmış Doktora Tezi 2002, s. 54

⁸¹ Karaman 2018, s. 27 ve 30

⁸² Başaran 2019, s.11

⁸³ BOA., İ.MVL., 196/6021 (H.06.07.1267)

⁸⁴ *Salnâme* 1268 def'a 6 [1852], s.89-90

⁸⁵ Çolak 2011, s.44

1857 yılında yayınlanan nizamname ile beraber özel matbaaların açılmasına izin verilmesi, İstanbul’da ve imparatorluğun genelinde matbaa sayılarının hızlı bir şekilde artışına sebep olmuştur. Bölümün devamında daha ayrıntılı olarak ele alacağımız üzere ilk başta, imparatorluktaki kitap ticaretinin merkezinde yer alan sahaflar, sonrasında gazete matbaaları açılmış; aynı zamanda özellikle ticaret bölgelerinde sadece evrak basan pek çok matbaa faaliyete girmiştir.

1.2. MATBU EVRAKIN TOPLUMA YAYILMASI (1864-1888)

Matbaanın matbu evrak basımı için kullanılması hakkında buraya kadar ele aldığımız gelişmeler neticesinde Takvimhâne’nin gereken ihtiyacı karşılamadığı açığa çıkmış ve bir düzenleme yapılması gündeme gelmiştir. Detaylarını bir sonraki bölümde ele alacağımız sürecin sonunda 1864 yılında Matbaa-i Âmire, yeni mekânında yeni makineler ve yeni düzenlemeler ile faaliyete başlamıştır. Matbaa-i Âmire’nin açılışının devletin matbu evrakın merkezi rolünü teyit etmesi olarak nitelendirilmesi mümkündür. Bu nedenle de Matbaa-i Âmire’nin açılışı önemli bir kırılma noktasıdır. Bu bölüm 1864 yılından, matbu evraka dair ilk belirgin düzenlemelere yer veren 1888 nizamnâmesine kadarki dönemi ele alacaktır. Bölüm içinde önce matbu evrakın sosyal hayatta nasıl yaygınlaştığı konusu ele alınacak, ardından matbu evrakın etiklerine bakılacaktır. Bu iki alt başlığın ardından evrakın yaygınlaşması ile ilişkili olarak şehir içinde yaygınlaşan matbaalar incelenecektir.

1.2.1. Matbu Evrakın Topluma Yayılması

Bir önceki bölümde ele aldığımız evrak türlerinden kaime, evrâk-ı sahîha, mürur tezkeresi gibi örneklerin tamamı devlet evrakıdır. 1857’den sonra özel matbaaların açılmasına izin verilmesi, matbaanın sadece resmi işlemler için değil, hayatın her alanında kullanılmasını sağlamıştır. Toplum içinde yaygınlaşmaya başlayan matbu evrakın türlerini sınırlamak ve miktarlarını belirlemek oldukça zordur. Sigara kağıdı, edebi metinler, el ilanları, kartvizitler, antetli kâğıtlar, tiyatro ilanları vs gibi bugün efemera olarak kabul edilen her türlü evrakın bu kapsamda değerlendirilmesi mümkündür.⁸⁶

⁸⁶ Efemeralar, pek çok araştırmada kaynak olarak kullanılıyor olsa da efemeranın kaynak değeri üzerine müstakil incelemeler sınırlıdır. Bu konuda yakın zamanda tamamlanan iki çalışma için

Efemeraler literatürde çoğunlukla basıldıkları ve kullanıldıkları amaca göre değerlendirilmekte ve kıymet görmektedir. Örneğin sigara kağıdı, sigara kağıdı olması sebebiyle, kartvizitler üzerinde yazan isme göre, biletler ait oldukları kuruma göre değerlendirilir. Bizim odak noktamız ise efemeraların basıldıkları amaçtan bağımsız olarak, bir matbaada basılmış olmalarıdır. Efemeralara basılan resim ve yazılar ise, efemeranın basıldığı tarihi ya da tarih aralığını göstermesi açısından kıymetlidir. Bu açıdan basılı (ve genellikle geçici amaçlar için kullanılan) belgeler, Osmanlı matbaa ve kitap yayını literatürünün gündemine girmektedir. Ele alınan dönemde bu türden pek çok evrak basılmıştır. Bunların az bir kısmı günümüze ulaşmıştır. Fakat eldeki örnekler kullanım amacına göre çok çeşitlidir. Bu evrakın hepsini müstakil olarak ele almamız mümkün değildir. Bu nedenle aşağıda, toplum içinde yaygınlaşan beş tür matbu malzemenin gelişimi incelenecektir.⁸⁷

Özel matbaaların, kitap, gazete ve devlet evrakı basımı dışındaki öncelikli işlerinden bir tanesi bono, poliçe, antetli kâğıt, kartvizit, ilan kâğıtları gibi ticari evrak olarak nitelendirebilecek evrakların basımıdır. Bu evraklar Tanzimat öncesinde pek kullanılmayan ve çoğunlukla batılı tüccarların ülkedeki sayısının artması ile paralel olarak kullanımı artan evraklardır. Mustafa Çakıcı, poliçeyi merkeze alarak yaptığı doktora tezinde, Osmanlı Arşivlerinde 17.yy'dan bazı poliçe örnekleri olsa da bunların yaygınlaşmasının Tanzimat fermanı sonrasında olduğunu vurgulamaktadır.⁸⁸ Bu belgeler, yukarıda ele aldığımız gibi peyderpey evrak-ı sahîha kapsamına dahil edilmiştir. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren İstanbul'da banka ve borsa gibi kurumların açılmaya başlaması ile beraber bono ve poliçe kullanımı ve tüccarlar

bkz. Inceoğlu, Seher “Sosyal ve Kültürel Boyutlarıyla Efemera” İstanbul Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi 2019 ve *Geçici Belgelerin Kalıcı Etkisi: I. Uluslararası Efemera Çalışmaları Sempozyumu, Bildiriler*. Ankara: VEKAM 2020

⁸⁷ Ele alınan malzemeler türleri, nitelikleri ve kullanım amaçlarından bağımsız olarak az sayfalı matbu ürün olmaları ve matbaaların yaygınlaşmaları ile paralel olarak yaygınlaşmaları sebebi ile incelemeye alınmıştır. Bu tercihin sebebi, türlerinden ve kullanım amaçlarından bağımsız olarak matbu evrakın sosyal hayat içinde kendisine yaygın bir konum elde ettiğini göstermektir.

⁸⁸ Çakıcı, Mustafa. “19. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Kıymetli Evrakların Hukuki ve İktisadi İşlevleri” İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora tezi, 2019, s.27-30; Şenyurt, Ali. “18. ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti’nde Poliçe Kullanımı ve Poliçeci Esnafı”. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi 2016, s.60 ve 66

arasında kambiyo işlemlerinin sayısı artmıştır.⁸⁹ 19. yüzyılın ikinci yarısında ülkedeki ekonomik düzenin değişmeye başlamış ve Kırım Savaşı sonrasında dış borçlanmaya gidilmiştir. Aynı dönemde kurulan anonim şirketler için hisse senetleri, borçlanmalar için tahviller çıkarılmıştır. Bütün bu evraklar matbu evraklardır. 1860'lı yıllarda bu ilk hisse senetleri Londra, Paris gibi şehirlerde basılmış olsa da sonraki yıllarda Osmanlı matbaacıları tarafından üretilmiştir.⁹⁰

İstanbul'da Islahat Fermanı sonrası değişmeye başlayan ticaretin çehresi 1870'li yıllardan itibaren ticari evrakın farklı türlerinin de görünür olmasına sebep olmuş, matbu evrak farklı türleri hızla toplumun her alanına yayılmaya başlamıştır. Bölümün devamında daha detaylı ele alındığı gibi İstanbul'da yeni açılan matbaaların sayısı da 1860'lı yıllarda artış göstermiştir. Bu matbaaların çoğu ticaret bölgelerinde kurulmuş, kitap ve gazete basmamış; dolayısıyla evrak basımına yoğunlaşmıştır. Elimize ulaşan basılı belgelerin sayısının az olması, birbirinden ayrı alanlarda değerlendirilmiş olması konunun genel çerçevesini çizmemizi zorlaştırmaktadır. Dönemin diğer gelişmeleri ile beraber düşünüldüğünde bu matbaaların küçük boyutlu evrak basım makineleri kullandıklarını, çok sayıda baskı yapmadıklarını düşünmemize imkan vermektedir. Diğer bir deyişle bu dönemde büyük matbaaların belirli alanlarda çok fazla evrak bastığı değil, küçük boyutlu çok fazla matbaanın azar azar çok çeşitli evrakı bastığı bir düzen kurulmuştur.

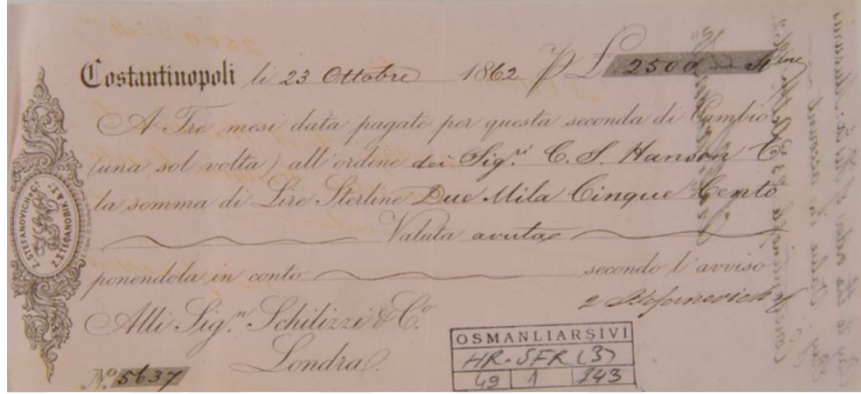
Dönemin farklı ticari faaliyetlerine dair koleksiyonlar bu yargıyı kuvvetlendirmektedir. Örneğin Mehmet Sadettin Fidan'ın, çoğunlukla dönem tüccarlarının antetli kâğıtları olmak üzere geniş efemera koleksiyonuna dayanarak hazırladığı *Geçmişten Günümüze İstanbul Hanları*⁹¹ kitabında yer alan firmaların antetli kâğıtları, 1860'ların sonundan itibaren artış göstermektedir. Benzer bir durum bir başka koleksiyonun yayını olan *Belgelerle Türk Eczacılığı* kitabında da

⁸⁹ Konu hakkında bkz. Akar, Şevket Kamil; Al, Hüseyin; Bayraktar, Kaya. "Osmanlı Finans Sisteminde Çağdaşlaşma: Para, Banka ve Borsa Alanında Gelişmeler (1840-1875)" Tübitak Proje no: 108K571, İstanbul 2012; Serdaroğlu, Serdar Ü. *Osmanlı Devleti'nde İlk Banka: Dersaadet Bankası, Tüccarlar ve İş Ağları*. İstanbul: İktisat Yayınları 2021.

⁹⁰ Osmanlı borçlarına ve hisse senetlerine dair bkz. Aslantepe, Cengiz. *Eski Tahviller ve Hisse Senetleri (Osmanlı İmparatorluğu Dönemi ve Cumhuriyetin İlk Yılları)*. Ankara: Türkiye Kalkınma Bankası 1993, s.1-45

⁹¹ Fidan, Mehmet Sadettin. *Geçmişten Günümüze İstanbul Hanları*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları 2009

görülmektedir.⁹² Gülnur-Mert Sandalcı çiftinin, büyük oranda efemeralara dayanarak hazırladığı kitabındaki belge örnekleri 1860'ların sonundan itibaren yoğunlaşmaktadır. Neticede bu yıllarda İstanbul'da ticaret şekil değiştirmeye ve şehir içinde daha fazla yabancı tüccar yaşamaya başlamıştır. Şehirde Avrupa'daki firmaların şubeleri kurulmuş, yerli firmalar tarafından Avrupalı mağazalar açılmıştır. Genel anlamı ile Islahat Fermanı sonrası dönemde ticarete dair Avrupa'da yaygın olan teamüller İstanbul'da da görülmeye başlanmıştır.⁹³ İstanbul'daki ilk *Şark Ticaret Yıllığı*'nin 1868 yılında yayınlanmış olmasını da bu kapsamda değerlendirilebilecek bir gelişmedir.⁹⁴ Farklı konu ve sektörlerle dair örnekler neticede, ilk kez kimin, ne zaman, nerede kullandığını tespit edemediğimiz fakat 1880'li yıllarda artık hayatın bir parçası haline gelen matbu ticari evrakın, 1860'lardan sonra ciddi bir yaygınlık kazanmaya başladığını göstermektedir.

Görsel 1: 1862 yılından yazılmış bir poliçe örneği⁹⁵

İktisadi evrakın ardından ele alacağımız bir diğer matbu evrak türü, bir(kaç) sayfa olarak basılan ve dağıtılan ya da satılan edebi metinlerdir. Edebi metinler, yüzyıllar boyu divanlar ve şiir mecmuaları içinde yahut şifahi olarak dolaşıma girmişlerdir. 19. yüzyılda ise şiirler, bizzat yazarları tarafından veya şiir sevenler

⁹² Sandalcı, Gülnur ve Sandalcı, Mert. *Belgelerle Türk Eczacılığı* (9 cilt). İstanbul: Dr. Nejat Eczacıbaşı Yayınları 1997-2006.

⁹³ 19. yy ticaretin değişimi ve Avrupalı tüccarların değişime etkisine dair kapsamlı bir çalışma için bkz. Köse, Yavuz. *Dersaadet'te Tüketim (1855-1923)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 2016. İstanbul'da açılan bir Avusturya şirketine dair örnek bir monografi için bkz. Kupferschmidt, Uri M. *The Orosdi-Back Saga: European Department Stores and Middle Eastern Customers*. İstanbul: Ottoman Bank Archives and Research Centre 2007

⁹⁴ Cervati, Rafael ve Sargologo, N.C. *L'indicateur Constantinopolitain Guide Commercial 1868-1285*. İstanbul: Imprimerie G.B. Pagano 1868

⁹⁵ BOA. HR.SFR (3), 49/1 aktaran Şenyurt 2016, s.61

tarafından matbu olarak çoğaltılıp dağıtılmaya veya satılmaya başlanmıştır. Namık Kemal'in Şinasi ile tanışmasına vesile olan karşılaşmasına dair anlatısı, bize 1860'ların başında matbu edebi metinlerin yaygınlıkları konusunda fikir vermektedir. Tanpınar bu hadiseyi şöyle nakletmektedir;

"Hangi senede olduğu hatırımda değildir. Fakat zannıma göre yetmiş sekiz sene-i hicriyesinde olacak, bir Ramazan günü kitap aramak için Sultan Beyazıt Camii avlusundaki sergilere girdim. Elime talik yazı ile bir kâğıt parçası tutuşturdular. Yirmi para istediler. Parayı verdim, kâğıdı aldım. Üstünde ilâhi ünvanını gördüm. Derviş Yunus İlâhisi zannettim. Bununla beraber okumağa başladım. O İlâhi ne idi? Bilir misin ne idi?" ... [Şinasi'nin] "İlâhî bir kelîm olduğunu o şiirinden anladım"⁹⁶

Bu anlatımdan, Şinasi'nin bazı metinlerinin, tek tek çoğaltılarak satışı çıkarıldığı bilgisini edindiğimiz gibi, aynı dönemde Yunus Emre ve benzeri halk şairlerinin şiirlerinin de matbaalarda çoğaltıldığı ve bunlara çokça tesadüf edilebildiği anlaşılmaktadır. Bu anekdotu dikkate alarak Seyfettin Özege'nin *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler* kataloğunu incelediğimizde, kitap dışında pek çok materyalin kaydı görülmektedir.⁹⁷ Bunlar arasında bir(kaç) sayfadan oluşan şiirler de vardır.⁹⁸ Bahsettiğimiz metinlerin baskı tarihleri çoğunlukla belirsizdir fakat belirli olaylara binaen yazılan ve matbu olarak çoğaltılan halk destanları ya da yukarıda Şinasi örneğinde olduğu gibi bir gazetede yayımlandıktan sonra müstakil olarak çoğaltılan metinlerin muhtemel baskı tarihlerinden bahsetmemiz mümkündür. Bu değişkenler, matbu edebi ürünlerin özel matbaaların sayısının artışı ile paralel olarak arttığını göstermektedir.

Sabri Koz, 19. yüzyılda aşık edebiyatında büyük bir canlanma görüldüğü ve bunun sebeplerinden bir tanesinin iletişim araçlarının gelişmesi ve destanların matbu

⁹⁶ Tanpınar, Ahmet Hamdi. *XIX. Asır Türk Edebiyat Tarihi* (haz. Abdullah Uçman). İstanbul: YKY 2007, s.314.

⁹⁷ "Önemsiz sayıldığı için kütüphanelerin ve katalogların çoğunda bulunmayan el ilânları; şarkı, mâni, destan sayfaları; takvimler; kanun, nizamnâme, tâlimatnâme ve muâhedenâmeler; müzayede ilânları; kütüphane, müze, sergi, kitapçı, plakçı vb. ticarethane katalogları; telefon rehberleri; tren tarifeleri; prospektüsler; nota mecmuaları; dernek, kulüp, fırka, şirket vb. kongre zabıtları, rapor ve lâyhalar; her çeşit ders kitabı, ders programları, ödül dağıtım cetvelleri gibi yayınların kataloga alınması bu çalışmanın en önemli özelliğidir." Bkz. Akbayan, Nuri "Özege, M. Seyfettin" TDV İslâm Ansiklopedisi, [HTTPS://İSLAMANSİKLOPEDİSİ.ORG.TR/OZEGE-M-SEYFETTİN](https://islamansiklopedisi.org.tr/ozege-m-seyfettin)

⁹⁸ Bu tür şiirlerden nispeten erken dönemde yazılmış ve arşivde yer alan bir örnek olan Abdülmesih Antakî'nin, Bağdat eşrafından Ömer Lütfi efendiye methettiği "Vâcibü's-senâ" başlıklı Arapça gazelinin matbu nüshası için bkz. BOA., A.M., 8/82. (H.29.12.1266)

olarak çoğaltılabilmesi olduğunu söylemektedir. Koz'a göre 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yazılan destan sayısı artmış, meşhur destancıların nâmı daha fazla yayılmıştır. Bunun yanında yüzyılın yeni unsurlarından birisi olan destan yazıp satan, insanların destanlarını basıp satan destancıları ortaya çıkmıştır.⁹⁹ Yüzyılın büyük olaylarına dair destanlar yazılmıştır. 19. yüzyıl yangınlarına dair destanları ele aldığı makalesinde Sabri Koz, Hocapaşa yangını, kolera salgını, Üsküdar yangını, Çırçır Atpazarı yangını gibi dönem yangınlarına yazılmış destanları tespit etmiştir.¹⁰⁰ Reşat Ekrem Koçu da İstanbul Ansiklopedisi'nde, "cinayet destanları" başlığı altında, İstanbul'da Meşrutiyet'in ilanına kadar ölenlerin ve öldürülenlerin ardından destanların yazılıp birkaç kuruşa satıldığını hatta insanların, destan yazmak konusunda mahir olanlara 2-5 lira para karşılığında ölen birisi hakkında destan yazdırdıklarını nakletmektedir.¹⁰¹

Matbu edebi metinlerin ardından ele alacağımız bir diğer evrak türü sigara kâğıtlarıdır. Sigara kağıdı kullanımının Kırım Savaşı sonrasında halk arasında yaygınlaştığı düşünülmektedir.¹⁰² Kırım Savaşı'nda İstanbul'a gelen askerler yanında aynı yıllarda şehir içinde artan yabancı nüfus Müslüman halk arasında da zaman içinde kağıda sarılarak tütün tüketiminin artmasına sebep olmuştur. Tütünün sigara formunda yaygınlaşmaya başlaması, sigara kağıdı tüketimini de beraberinde getirmiş ve bu durum, sigara kağıdı ithalatını veya üretimini mecbur kılmıştır.¹⁰³ Ek 1 ve 2'de derlediğimiz listeler içinde sadece sigara kağıdı bastığı özellikle vurgulanan matbaalar vardır. Örneğin Avram Saltı ve ortağı 1877 yılında bu yönde bir izin talep etmiştir. 1878 yılı devlet Salnâmesinde de Manisalı Yani'ye dair bilgiler arasında sadece sigara kağıdı bastığı bilgisi de yer almaktadır.¹⁰⁴ Sigara kağıdı zaman zaman devlet tarafından

⁹⁹ Koz, Sabri "Destancılık" *DBİA* cilt 3, s.38-39 ve Koz, Sabri "Destanlar" *DBİA* cilt 3, s.39-40

¹⁰⁰ Koz, Sabri. "İstanbul Yangınlarına Destanlar" *7. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi: Türk ve Dünya Kültüründe İstanbul, Bildiriler III: Edebiyat ve Folklorunda İstanbul*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları 2012, s.893-917

¹⁰¹ Koçu, Reşat Ekrem "Cinayet Destanları" *İstanbul Ansiklopedisi* cilt 7, İstanbul: İstanbul, Reşad Ekrem Koçu ve Mehmed Ali Akbay İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi, 1965, s.3575-77

¹⁰² Yeğin, Uğur A. *Cins-i Âlâ Sigara Kağıdı*. İstanbul: İstanbul Müzayede 2015, s13-14

¹⁰³ Avrupa'da, Osmanlı Devleti'ne ithal etmek için sigara kağıdı üreten firmaların listesi için bkz. Yeğin 2015 s.23

¹⁰⁴ Matbaalara dair bilgiler için bkz. Ek-1 ve Ek- 2

da bir tür iane toplama aracı olarak da kullanılmıştır. Örneğin farklı zaman ve bölgelerde Darülaceze yararına, rüştiyeler yararına, İslami mektepler yararına sigara kağıdı üretilmiş ve satışa çıkarılmıştır.¹⁰⁵

Ele alacağımız bir diğer evrak türü taş baskı resimlerdir. Taş baskı resimler, ucuz ve halka hitap eden resim, yazı ve sembolleri ifade etmektedir. Bu türün benzerleri Avrupa’da matbaanın icadı ile beraber yaygınlık kazanmaya başlamış ve teknikler geliştikçe de kullanımı artmıştır. Rusya’da ise 16.yüzyıldan itibaren farklı teknikler ile basılan ve Lubok olarak isimlendirilen popüler resimler, 19. yüzyılda litografinin icadı sonrasında yaygınlık kazanmıştır.¹⁰⁶

Taş baskı resimler konusunda ilk müstakil çalışmaları yapan ve hala alanında en önemli eserlerin sahibi Malik Aksel’e göre bu resimler, yüzyılın son çeyreğinden itibaren piyasaya sürülmeye başlanmıştır.¹⁰⁷ Fakat bunun öncesinde de İstanbul’da taşbaskı resimlerin görüldüğü bilinmektedir. Örneğin Şinasi bir yazısında Beyazıt’ta bazı kitaplardan resimlerin müstakil olarak satıldığından şikayet ederek devletin bunların yayınına bir düzenleme getirmesi gerektiğini savunur.¹⁰⁸ Namık Kemal de 1870’lerin başında matbuata dair yazdığı yazılarda bu resimlerden şikayet eder.¹⁰⁹ Gazetelerde görsellere dair şikayet yazıları yanında reklamlar da vardır. Örneğin Şinasi’nin gazetesi *Tasvir-i Efkar*’da 3. Selim’in yaptığı bir resmin litografya usulü ile çoğaltıldığı ve satıldığına dair ilan vardır.¹¹⁰ Şinasi ve Namık Kemal’in yorumlarını destekler mahiyette arşiv belgeleri de mevcuttur. Örneğin Galata köprü başında levhalar satan ismi anılmayan bir litografyacının bu levhaları satmasının uygun

¹⁰⁵ Darülaceze yararına basılan sigara kağıdı izni için bkz. BOA., DH.DACZ., 1/29 (H.09.10.1311); Rüştiyeler yararına bastırılmak istenen sigara kağıdı için bkz. BOA., MF.MKT., 380/4 (H.04.08.1315); İslami mektepler yararına bastırılmak istenen sigara kağıdı ile ilgili bkz. BOA., DH.MKT., 2387/72 (H.13.04.1318)

¹⁰⁶ Duman 2018, s.9

¹⁰⁷ Aksel, Malik. *Anadolu Halk Resimleri*. İstanbul: Kapı Yayınları 2010, s. 84-87

¹⁰⁸ Şinasi’nin yazısında dikkat çeken argümanlarından bir tanesi de, çok okumayan insanlar için resimli anlatımların çok daha etkili olacağı ve zihinlerini daha fazla bozabileceğine yönelik fikirleridir. Bkz. Şinasi. *Makaleler* (külliyyat 4) (tedkikli basım: Fevziye Abdullah Tansel). İstanbul Dün Bugün Yayınları, Ankara 1960, s.40-42

¹⁰⁹ Namık Kemal’in *Matbaalar Nizamnamesi*’nin uygulanmasına ilişkin yazılarında yaptığı yorumlar için bkz. Bölüm 2

¹¹⁰ “Sultan Selim-i Sâlis merhumun hayatında yapılp el-yevm Fransa’da versay nam saray-ı meşhur da mahfuz bulunan tasvirinin bir aynı litoğrafya ile alınmış ve çukacı hanında Paris Kütüphanesi tesmiye olunan 86 numaralı odada satılmakta bulunmuştur.” *Tasvir-i Efkar* 1280, sayı 131, s.3, st.2

olmadığına karar verilmiştir.¹¹¹ Neticede bu resimlerin ne kadar basıldığı, resimleri kimlerin yaptığı, ne kadar yaygınlık kazandığı konusunda kesin bilgi bulunmasa da İstanbul’da taşbaskının yaygınlaşması ile paralel olarak resim basımı ve satışının da yaygınlaşmaya başladığı anlaşılmaktadır. Aksel’in gözlemleri ve araştırmalarına göre taş baskı resimler sonraki yıllarda, 20.yüzyılın ilk yarısı itibariyle köylerde evlerin, kahvehanelerin dahi ayrılmaz bir parçası olacak kadar geniş bir yaygınlık kazanmıştır.¹¹²

Görsel 2: Taş Baskı Resim Örneği¹¹³

¹¹¹ BOA., MF.MKT.48-75 (H.23.04.1294)

¹¹² Aksel 2010, s.85-87 vd.

¹¹³ “Çift Sancaklı Tekke Motifi İle Dekore Edilmiş Rifai Tarikatı Taş Baskı Afişi - YA Hazreti Ahmet Rufai Başlığı ve Ortada Rifai Tac-ı Şerifi İle Birlikte - Hazırlayan: Der Saadette Bab- 1 Seraskeri Cadde Kapısı Ciheti Sultan Sarayları Karşısında Daruttalim Mektebi Mezunlarından Tarik-i Rufayiden Hulusi Efendi. İmza Mehmed Hulusi 1313(1897)”
[HTTPS://WWW.LEVANT.COM.TR/URUN/2924704/OSMANLI-DONEMI-CİFT-SANCAKLI-TEKKE-MOTİFİ-İLE-DEKORE-EDİLMİS-RİFAİ-TARİKATİ-TAS](https://www.levant.com.tr/urun/2924704/OSMANLI-DONEMI-CİFT-SANCAKLI-TEKKE-MOTİFİ-İLE-DEKORE-EDİLMİS-RİFAİ-TARİKATİ-TAS)

Aksel'in çalışmalarında bu alanda öne çıktıklarını vurguladığı iki isim, Mehmet Hulusi Bey ve Kandiyeli Emin'dir.¹¹⁴ Mehmet Hulusi Bey, kendi matbaasında, kendi yaptığı muhtelif resimleri basıp satmaktadır. Kandiyeli Emin'in matbaası yoktur fakat özellikle deniz ve gemiler üzerine yaptığı resimler ile meşhurdur. Mehmed Hulusi'nin çizdiği resim sayısı tam olarak bilinmese de, *Malik Aksel Koleksiyonu Taşbaskısı Halk Resimleri Sergisi Katalogu*'na bakıldığında, kitaptan ziyade taş baskı resim yayınladığı görülmektedir.¹¹⁵ Bu katalogda dikkat çeken bir diğer husus, Malik Aksel'in de yazılarında dile getirdiği gibi, taş baskı resimlerin sadece birkaç matbaa tarafından değil, Matbaa-i Osmani gibi dönemin en büyük matbaaları da dahil olmak üzere pek çok matbaa tarafından farklı tür ve şekillerde basıldıklarını göstermektedir.¹¹⁶

Aksel'in resim konusuna yoğunlaşarak çizdiği bu çerçeve Taş Baskı olarak çoğaltılan tek sayfalık yazı-grafik-tablo gibi farklı alanlara da genişletilebilir niteliktedir; hat yazıları, tarikatlara dair öğretici resimler ve gravürlerin de bu kapsamda değerlendirilebilmesi mümkündür. Örneğin *Basiret*'in 334. sayısında levha halinde ilm-i hesaba dair bir çeviri tablosunun satışına dair ilan vardır.¹¹⁷

Dönemin sonuna doğru yaygınlık kazanmaya başlayan önemli bir yenilik ise kartpostallardır. Her ne kadar taş basması resimleri 1860'lardan itibaren piyasada yer alsada bugün basılı resim denildiğinde ilk akla gelen ürün kartpostallardır ve dünyada olduğu gibi Osmanlı'da da kartpostallara halk tarafından büyük rağbet gösterilmiştir.¹¹⁸ Çektirilen resimlerin küçük baskıları, manzara resimleri gibi resimlerin satışı ile başlayan süreç, önce ithal ve 1880'lerin sonuna doğru yerli

¹¹⁴ Mehmed Hulusi hakkında bilgi için bkz. Aksel, Malik "Bir Halk Ressamı: Mehmed Hulusi" içinde *Anadolu Halk Resimleri*. İstanbul: Kapı Yayınları 2011, s.246-251; Kandiyeli Emin hakkında bkz. Şehsuvaroğlu Haluk Y, "Emin Baba (Kandiyeli)" *İstanbul Ansiklopedisi* Cilt 10 s.4548

¹¹⁵ Öcalan, Hasan Basri. *Malik Aksel Koleksiyonu Taşbaskısı Halk Resimleri Sergisi Katalogu*. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları

¹¹⁶ Malik Aksel Tevfik Efendi Matbaası, Emniyet Matbaası, Ali Raif Matbaası'nın da taşbaskı resim baskıları ile meşhur olduklarını söylemektedir. Bkz. Aksel 2010, s.184

¹¹⁷ *Basiret* sayı 334 (22 Muharrem 1288), s.4.

¹¹⁸ Öztunçay, Bahattin. "İstanbul'da fotoğrafçılığın doğuşu ve gelişim süreci." içinde. *Camera Ottomana: Osmanlı İmparatorluğu'nda Fotoğraf ve Modernite 1840-1914* (ed. Zeynep Çelik ve Edhem Eldem). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları 2015 s.89

kartpostalların satılmaya başlaması ile hızlı bir şekilde yaygınlaşmış ve büyük rağbet görmüştür.¹¹⁹

Ele alacağımız son evrak türü, toplum içinde yaygınlaşması yanında siyasi ve idari sonuçları da olan propaganda metinleridir. Bu metinlerin Osmanlı topraklarındaki geçmişi 1798’de Mısır’ı işgal eden Fransızların dağıttığı siyasi propaganda metinlerine dayanmaktadır.¹²⁰ Sonraki yıllarda misyonerlerin dağıttıkları propaganda metinleri veya girilen savaşlarla ilişkili olarak düşman kuvvetleri tarafından propaganda metinleri dağıtılmıştır. Örneğin Ruslar, 1829’daki Osmanlı-Rus savaşında işgal ettikleri Aydos’da ve Kırım Harbi’nde işgal ettikleri Dobruca’da propaganda metinleri dağıtmışlardır.¹²¹ Bu ilk örneklerin ardından dini ve siyasi propaganda metinlerinin esas olarak yüzyılın ikinci yarısında yaygınlık kazandığını söylememiz mümkündür.

Bu dönemde propaganda amaçlı metinlerin ilk ve en bilinen örneği, Yeni Osmanlılar Cemiyeti’nin bastırıp dağıttığı, Mustafa Fazıl Paşa’nın Sultan Abdülaziz’e hitaben yazdığı mektuptur. Paşa’nın Fransa’nın *Nord* gazetesinde yayınladığı bu mektup Cemiyet üyeleri tarafından Türkçe’ye tercüme edilmiş ve Galata’da basmacı Kayol’un litografya dükkanında elli bin adet basılarak İstanbul’da dağıtılmıştır.¹²²

Ziya Paşa’nın kaleme aldığı *Zafernâme* şiirinin hikayesi de burada örnek olarak gösterilebilir. Ziya Paşa, Âli Paşa’nın faaliyetlerini eleştirmek maksadıyla *Zafernâme* şiirini kaleme almış ve ince kâğıtlara bastırarak, yabancı postalar eliyle tüm memlekete

¹¹⁹ İstanbul’da kartpostal basımı konusunda en meşhur isim Max Fruchtermann’dır. Fruchtermann’ın 20 yıllık bir zaman diliminde 2000’den fazla kartpostal bastığı tahmin edilmektedir. Bkz. Sandalcı, Mert. *Max Fruchtermann Kartpostalları*. İstanbul: Koçbank Yayınları 2000 (3 Cilt). Bunun yanında meşhur matbaacı Ebüzziya Tevfik de, İstanbul’da ilk kartpostal yayımlayan matbaacılardan birisidir. Bkz. Şerifoğlu, Ömer Faruk. *Kültür ve Sanat Hayatımızda Ebüzziya Ailesi*. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür ve Sanat Merkezi Yayınları 2020, s.61 ve 66

¹²⁰ Mısır’da Fransız Propogandası için bkz. Schwartz, Kathryn Anne. “Meaningful Mediums: A Material and Intellectual History of Manuscript and Print Production in Nineteenth Century Ottoman Cairo” Cambridge, Massachusetts: Harvard Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Bölümü Yayımlanmamış Doktora Tezi 2015, s.121-145

¹²¹ Rusların dağıttığı metinlerin asılları için bkz. BOA., A.} VKN 1/4 (H.01.02.1245) ve BOA., A.} VKN 1/18 (H.29.06.1270); misyonerlerin dağıttığı metinlere dair bkz. Coakley, J.F. “Printing Offices Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, 1817-1900” *Harvard Library Bulletin New Series* Spring 1998, vol.9, no.1, s.5

¹²² Ebüzziya Tevfik. *Yeni Osmanlılar Tarihi: Son Dönem Osmanlı Siyasal Hayatının Çalkantılı Yılları* (haz. Yakup Öztürk). İstanbul: Kapı Yayınları 2019, s.27

dağıtılmasını sağlamıştır.¹²³ Aynı tarihlerde, iki kıtalık bir şiir de aynı şekilde ince kâğıtlara basılarak İstanbul sokaklarında dağıtılmıştır.¹²⁴

Sonraki yıllarda pek çok siyasi bildiri yayınlanmıştır. Bunların ortak özelliği Türkçe dışı olmaları, İstanbul dışında olmaları ve Yeni Osmanlı'ların hazırladığı metindeki gibi eleştirel değil, doğrudan bağımsızlık isteyen bir dile sahip olmalarıdır. Bu metinlerin hem ciddi yaygınlık kazanması hem de bir tehdit oluşturması 1876 yılında Osmanlıların, Rusya ile girdikleri savaşı kaybetmelerinin doğurduğu güvensizlik ortamında olmuştur. Bu dönemde bağımsızlık talep eden grupların sayısı artmış ve bu gruplar hitap ettikleri bölgelerde matbu bildiriler dağıtmışlardır.¹²⁵ Tufan Buzpınar, "Osmanlı Suriye'sinde Türk Aleyhtarı İlanlar ve Bunlara Karşı Tepkiler (1878-1881)"¹²⁶ başlıklı makalesinde, Osmanlı-Rus savaşı sonrasında Suriye'de gelişen muhalefeti irdelemektedir. Buzpınar'a göre bu dönemde Emir Abdülkadir başta olmak üzere Suriye'nin ileri gelenleri, Osmanlı devletinin dağılmasını tartışmış ve muhtemel senaryolara dair fikir teatisinde bulundukları bir dizi toplantı yapmıştır.¹²⁷ Bu dönemde Suriye valisi olan Cevdet Paşa aleyhinde pek çok ilanlar asılmıştır.¹²⁸ Buzpınar makalesinde, Türkçe olarak hükümeti eleştiren ilanlardan ziyade, 1880 yılında ilk defa Arapların Osmanlı hükümetine karşı başkaldırmasını talep eden ilanların yayılmasına dikkat çekmektedir.¹²⁹ Bu ilanların da bir kısmının, yazı cinsinden ve yazı dilinden Arap ülkelerinde değil de İngiltere'de basıldığına dair inancın baskın olduğunu aktarmaktadır.¹³⁰ Yayılan bu ilanların ardından Şam ulemasının bir kısmı, devlete olan sadakatlerini gösteren bir mahzar göndermişlerdir.¹³¹

¹²³ Ebuzziya Tefik 2019, s.165.

¹²⁴ Ebuzziya Tefik 2019, s.170.

¹²⁵ Örneğin bkz. "Despot Balkanında tab' olunup bütün Rumlara neşr olunan rûmiyyul ibare ilannamenin bu kerre bir sureti elimize geçmiş olmağla bervechi zirde aynen tercüme edilmiştir" *Basiret* Sayı 2440, s.1 (13Cemaziyel Evvel 1295); BOA., MVL.956-55 (H.28.04.1279).

¹²⁶ Buzpınar, Tufan. "Osmanlı Suriye'sinde Türk Aleyhtarı İlanlar ve Bunlara Karşı Tepkiler (1878-1881)" içinde *Hilafet ve Saltanat*. Alfa Yayınları, İstanbul 2016

¹²⁷ Buzpınar 2016, s.277

¹²⁸ Buzpınar 2016, s.278

¹²⁹ Buzpınar 2016, s.280

¹³⁰ Buzpınar 2016, s.294-297

¹³¹ BOA., Y.A.RES 9/64 *aktaran* Buzpınar 2016, s.302

İmparatorluğun farklı yerlerinde, farklı amaçlar ile çıkan bu propaganda metinlerinin yaygınlaştığı dönem aynı zamanda imparatorluk içindeki kitap ve gazete sayısının da hızla arttığı bir dönemdir. Bütün bu unsurların hükümetleri baskı altına alması neticesinde 1867 yılında gazeteler ile ilgili *Âli Kararname* yayınlanmış ve aynı yıllarda matbaa açmak isteyenler ile ilgili daha sıkı tahkikatlar yapılmaya başlanmıştır. Örneğin Agop Boyacıyan'ın ve Cevahiroğlu Andon'un matbaa açma başvurularının değerlendirmesi esnasında, son zamanlarda artan muzır neşriyattan ötürü ciddi bir tahkikat yapıldığını ve neticede Boyacıyan'a izin verilirken Cevahiroğlu'nun başvurusunun reddedildiğini görüyoruz.¹³² Bu konuda çerçevesi belirgin ilk düzenleme ise ancak 1888 yılındaki Matbaalar Nizamnamesi ile olmuştur. Bu nizamnamenin 22. Maddesi muzır evrak basımına dair cezai müeyyideleri içermektedir.

Netice itibariyle bölüm içinde ele aldığımız örnekler matbu evrakın toplum hayatının farklı noktalarında kendine yer bulduğunu açıklıkla göstermektedir. Bu belgelerin miktarı konusunda bir bilimiz olmasa da açılan matbaaların sayısının her geçen gün artması, üretilen belge miktarının da arttığını göstermektedir. Bölümün devamında öncelikle evrak kullanımındaki artışın farklı alanlarda etkileri ve hem artışın sebebi hem de sonucu olan matbaa sayısının artışı ele alınacaktır.

1.2.2. Matbu Evrâkın Etkileri

Teknolojik determinist söylem her teknolojik aracın kendi şartlarını dayattığını ileri sürmektedir. Matbaa makinesinin Osmanlı topraklarına girişinin üzerinden geçen yüz sene dahi teknolojik araçlara dair toptancı yorumlar yapmamızı engeller. Ne var ki matbaa makinesinin her geçen gün daha fazla kullanıma girmesi kullanıldığı alanlarda süregiden düzenin değişmesine etki etmiş; yaşanan problemlerin çözümü için yeni matbaa teknikleri kullanılmaya başlanmıştır. Bu bölüm, artan matbaa kullanımı sonrasında idarede yaşanan değişiklikler ile yapılacak düzenlemeler için kullanılan yeni teknikleri ele alacaktır.

¹³² Bu dönemin hukuki gelişmeleri bir sonraki bölümde daha ayrıntılı olarak ele alınacaktır. BOA., İ.MVL., 567/25483 (H.12.10.1283); BOA., MVL., 878/58; BOA., MVL., 548/74 (H.29.08.1284)

1.2.2.1. Matbaanın İdareye Etkileri

Matbaa-i Âmire'nin açılışı, evrak basımındaki artışın idari anlamda ciddi sonuçlar doğurmaya başladığının göstergesidir. 1831 yılında kitap ve gazete basımı için kurulan Takvimhane-i Âmire, mekan ve isim değiştirerek bir gazete matbaası olmaktan çıkıp, devlet evrakının basıldığı bir devlet matbaası halini almıştır. Diğer bir deyişle yeni mekanında, yeni makineler ve yeni bir isim ile faaliyete geçen Matbaa-i Âmire'nin yaşadığı değişim sadece isim ve mekan değişimi değil, aynı zamanda işleyiş ile de ilgilidir. Lütü Efendi de tarihinde bunu teyit etmektedir. Basılan evrak sayısının artması nedeniyle Takvimhâne'nin iş yükü fazlasıyla artmış ve bu taşınma mecburi hale gelmiştir.¹³³ Bu durum bir sonraki bölümde incelenecek olan Matbaa-i Âmire nizamnâmesinde de açıkça belirtilmektedir. Bu nizamnâmeğe göre matbaanın beş vazifesi zikredilir. Bunların başında *Takvim-i Vekayi*'nin yayınlanması vardır ve sonraki maddelerin tamamı devlet evrakının basımı hakkındadır.

Devletin evrak basımı ile doğrudan ilişkili bir diğer değişim, 1864'te yeni bir düzenleme ile kurulan Tuna vilayeti bünyesinde açılan, daha sonra kurulan bütün vilayetlerde de uygulamaya konulan vilayet matbaalarıdır. Vilayetlerde matbaaların açılmasının ilk sebebi artan yazışmaları kolaylaştırmaktır. Vilayetlerde kullanılan evrakın matbu hale getirilmesi yazışmaları kolaylaştırmasının yanında, bütün bu evrakın Matbaa-i Âmire'de basılması ciddi bir iş yükü doğurmuş ve vilayet matbaaları bu yükün merkezden taşraya taşınmasını sağlamıştır. Bu matbaalar vilayetlerin ihtiyaç duyduğu evrakın basımı yanında vilayet gazetelerini ve salnâmelerini yayınlamıştır.

Matbaa ile ilişkili olarak idarede görülen bir diğer değişiklik, bazı belgelerin matbu hallerinin kullanımının mecburi hale getirilmesidir. Dönem boyunca devlet bürokrasisinin tamamını kapsayacak şekilde “bundan sonra mümkün olan her belge matbu olarak çoğaltılacak” hükmünü âmir bir düzenleme yoktur. Fakat matbu belge kullanmanın rahatlığı, şartların matbu belge kullanmayı gerekli kılması gibi farklı sebeplerle hem devlet evrakı hem de halkın devlet ile ilişkilerinde kullandığı bazı evrak zaman içinde matbu hale gelmiştir. Örneğin yukarıda ele aldığımız mürur tezkeresi ve evrâk-ı sahîha matbu olarak kullanılmış ve yaygınlaşmıştır. Zaman içinde

¹³³ Ahmed Lütfi Efendi. *Vak'a-nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi* (cilt 10). (Haz ve çev. Münir Aktepe). Ankara: Türk Tarih Kurumu 1988, s.110

özellikle halka verilen tezkireler ve ilmühaber kâğıtları gibi çok kullanılan evrak matbu olarak çoğaltılmaya başlanmıştır. Bu kullanımlarda dikkat çeken bir unsur, getirilen her yeni matbu evrakın, el yazısı ile kullanılan belgelerin kullanımını iptal etmesidir. Örneğin, matbu arzuhal kağıdı ve mürur tezkereleri yaygınlaştıkça matbu olmayan dilekçeler ya da el yazısı mürur tezkereleri zaruri haller dışında kabul edilmemeye başlamıştır.¹³⁴ Bu gibi düzenlemeler hem matbu evrak kullanımını artmasının sağlamış hem de matbu düzenin, devlet içinde kendine belirgin bir yer bulduğunu göstermektedir.

Matbu evrak, devlet ile toplum arasında işlem gören kâğıtların kullanımında olduğu kadar bürokrasinin içinde de kendisine yer edinmiştir. Örneğin 1861 yılında, her nezaretin yazışmalarını kendi nezaretinin ambleminin bulunduğu antetli kâğıtlara yapması mecburiyeti getirilmiştir.¹³⁵ Bunun ötesinde, ihtiyaçlara göre defterler ve cetveller basılmış ve bunların nasıl kullanılacağına dair tarifnameler yayınlanmıştır. Bu tarifnâme örneklerinden bir tanesi 25 Ramazan 1280 tarihinde yayınlanan “Taşralarda bulunan musakkafât ve müstegallât için verilecek ilmühaberlerin tarifnamesi”dir.¹³⁶ Tarifnâmede artık matbu olarak üretilen ilmühaberlerin hangi sütununda hangi bilgilerin yer alması gerektiği, hangi sütuna neler yazılacağı detaylı bir şekilde anlatılır. Bu ve benzeri tarifnameler, bürokrasi içinde gerçekleştirilen ve matbu evrakın önemli bir etken olarak yer aldığı değişikliklerin işleyişini göstermektedir.

Bu düzenlemeler ayrıca, yukarıda zikrettiğimiz Matbaa-i Âmire’nin ve vilayet matbaalarının kuruluşları ile de ilişkilidir. Zira Takvimhâne-i Âmire, ilk yayınlandıklarında merkezden taşraya gönderilen evrakın basımına yetişememiş ve bazı evrakın vilayetlerin kendi bünyesinde basılması girişiminde bulunmuştur. Zira vilayet matbaalarının açılması öncesinde, aksaklık yaşanmaması için vilayetlerin ihtiyaç duydukları belgeleri vaktinde talep etmeleri ısrarla vurgulanmış fakat geç gelen

¹³⁴ Yazma mürur tezkeresi ile yakalananlara dair bir örnek için bkz. BOA., A.}MKT. 21/28 (H.29.12.1260); yazma tezkire kullanılmamasına dair bir uyarı için bkz. BOA., A.}MKT.UM. 265/58 (H.09.05.1273)

¹³⁵ BOA., A.}MKT.NZD., 352/101 (H.01.11.1277)

¹³⁶ *Düstur Tertib 1*, cild 1 s.251-257

talepler yahut matbaada yaşanan yoğunluk dolayısıyla belgelerin gönderilmesinde gecikmeler yaşanmıştır.¹³⁷

Neticede standartlaşmayı getiren sadece matbaanın sunduğu imkanlar değildir. Matbaa makinesi aynı zamanda devlet içinde ihtiyaç duyulan düzenin sağlanması için en büyük yardımcılardan bir tanesi olmuştur. Örneğin Roderic Davidson, Hariciye Nezareti evrakının matbaa kullanılmaya başlandıktan sonra şaşırtıcı bir şekilde düzene girdiğini söylemektedir.¹³⁸ Bu kapsamda, belirli bir kronolojik çizgiyi takip etmese de nezaretlerin antetli kâğıt kullanımına geçmesi gibi idare içinde kullanılan defterler, hesap cetvelleri, kayıt defterleri adım adım matbu hale gelmiştir.

1.2.2.2. Yeni Evraka Yeni Makineler

Matbu evrak kullanımının artması, imparatorluk içinde kullanılan matbaa tekniklerinin ve malzemelerinin de çeşitliliğini artırmıştır. Bu etki iki yoldan gerçekleşmiştir. Kıymetli evrakın basımı için özel makine ve malzeme temini ve geçici kâğıtların üretimi için basit makinelerin ithalindeki artış. İkinci başlık ayrıca matbaa sayısının artmasındaki etmenlerden birisidir.

Bir önceki bölümde matbaanın gazete ve kitap dışındaki evrakın basımı için kullanılmasının, matbu malzemenin ve kullanılan matbaa sayısının artışına yaptığı etki ele alınmıştı. Bu bölümde ise, matbaanın kullanım alanının genişlemesinin, yeni matbaa tekniklerinin kullanımını nasıl etkilediği sorusuna cevap aranacaktır.

Evrak basımının teknik gelişmeleri doğurması genellikle kıymetli evrak üzerinden gerçekleşmiştir. Bunun bir sebebi, kaime gibi bazı kıymetli evrakın prestij sağlayan bir yönü bulunmasıdır. Diğer sebebi ise, matbu olarak piyasaya çıktıkları günden itibaren sahteleri de üretilen kıymetli evrakın, kalpazanlığını niyetidir.

Tanzimat döneminde yoğun bir şekilde üretilen evraklardan evrâk-ı sahîha ve kaimeler kıymetli evraklardır. Fakat bu evraklar matbu olarak ilk kez üretilmiştir. Dolayısıyla matbu kıymetli evrakların kullanımı ve doğuracağı problemler üzerine yerleşmiş bilgiler yoktur. Fakat zaman içinde hem yeni evrakın kullanımının yaygınlaşması hem de bu yönde kalpazanlıkların görülmesi devleti yeni çözümler

¹³⁷ Lazım olan mürur tezkerelerinin birkaç ay önceden talep edilmesi ve yazılı mürur tezkiresi hazırlanmaması hakkında bkz. BOA., A.}MKT.MVL. 86/21 (H.13.08.1273).

¹³⁸ Davison 2018, s.300

bulmaya itmiştir. Bu yıllarda üretilen evrâk-ı sahîha ve kaimelerin sahtelerinin üretilmesine karşı alınan tedbirlerden bir tanesi, evrakın tasarımını değiştirerek kopyalanmasını zorlaştırmaktır. Bu yöntem başarılı olmamıştır. Kalpazanlığın yanında özellikle kaimelerin kullanımdan dolayı evraklarda yıpranmalar görülmeye başlanmıştır. Bu problemlere çözüm olarak evrakın daha sağlam kâğıtlara basılmasına ve baskı kalitelerinin yükseltilmesi için yeni makineler temin edilmesine karar verilmiştir. Evrâk-ı sahîhalar için de benzer şekilde, baskı kalitesinin yükseltilmesi, farklı renk ve tipte kâğıtlara basılmaları gibi yenilikler gündeme gelmiştir. Baskı tekniklerinde yeniliğe gidilmesi açısından, Kırım Savaşı'nın önemli bir etkisi olmuştur. Bu savaşta Osmanlı erkânının İngiliz ve Fransızlar ile yakın temas kurması ve yeni tekniklerin etkisini görmesi; telgraf teknolojisinin ilk defa bu savaşta etkin bir şekilde kullanılması, Osmanlı devlet erkânının da Avrupa'daki yeni teknolojilere duyduğu ilgiyi ve güveni artırmıştır.

Bu çok yönlü etkilerin neticesinde 1863 yılında piyasaya sürülmesi düşünülen kaimelerin yeni buharlı matbaa makinesinde filigranlı kağıda basılması kararlaştırılmıştır. Buharlı matbaa makinesi ilk kez 1814'te kullanılmış olsa da Avrupa'da yaygınlaşması zaman almıştır. Yeni teknikler ile kağıdın özel formlarının kıymetli evrak basımında kullanılması Avrupa'da 19. yüzyılda yaygınlaşmaya başlamıştır. Devlet bu iki yeni ve teknik olarak masraflı yolu kullanarak sahte kaime basımını zorlaştırmayı hedeflemiştir. Devletin kendi iktidarını ve meşruiyetini korumak amacıyla gözünü batıdaki teknolojik gelişmelere çevirmiş olması bu anlamda en büyük yeniliktir ve bu yeniliğin etkileri müstakil bir araştırmayı gerektirir. Neticede yeni kaimenin basımı için özel makineler ve kâğıtlar sipariş edilmiştir. Fakat yeni kaimelerin hazırlıkları sürerken, kaime fiyatlarında yaşanan düşüş ve sonrasında kaimelerin piyasadan toplatılmasına karar verilmesi neticesinde, yeni kaimeler için kurulan matbaa Matbaa-i Âmire'ye devredilmiş fakat burada da verimli bir şekilde kullanılamamıştır.¹³⁹ İmparatorluğa gelen ilk buharlı matbaa makinesinin arzulandığı

¹³⁹ 1877 yılında basılması planlanan kaimeler için yapılan müzakerelerde bu makineleri kullanacak ustaların olmadığı, bu nedenle makinelerin yıllarca gerektiği gibi kullanılmadığı da vurgulanan bir noktadır. BOA., İ.MMS.55/2508 (H.14-12-1293), s.2-3

gibi kullanılamamasının ardından 1870’li yıllarda bu sefer gazete matbaaları, gazete basımı konusunda özelleşmiş yeni makineler ithal etmeye başlamıştır.

Dönemin, matbaada yeni teknikler kullanılması etrafında tartışma doğuran bir diğer gelişmesi 1862 yılında piyasaya çıkan posta pulları ve sonrasında üretilen fiskal pullardır. 1862 yılında posta hizmetlerinde kullanılması kararlaştırılan pulların basım süreçleri de matbaa teknikleri ve malzemeleri konusunda yeniliklerin kullanılmasını beraberinde getirmiştir. İlk posta pulları Sikkenbaşı Abdülfettah Efendi tarafından çizilmiş ve Ensercioğlu Agop tarafından taşbaskı tekniği ile Darphâne-i Âmire’de basılmıştır.¹⁴⁰ Bu ilk pulların zahmetli bir şekilde ortaya çıkması, hızlı bir şekilde tükenmesi ve sahtelerinin üretilmesi nedeniyle pulların daha iyi makineler ve özel malzemeye basılmasına karar verilmiştir.¹⁴¹ Fakat bu sefer ülkeye yeni makineler ve malzemeler ithal etmek yerine doğrudan yurt dışında bu alanda uzmanlaşmış bir matbaada basım yapılması kararlaştırılmıştır. Bu amaçla 1864 yılında Paris’teki Poitevin Fabrikası’na 100 milyon adet posta ve damga pulu basım siparişi verilmiştir.¹⁴² Bundan sonra aynı pullar İstanbul’da Ohannes Mühendisyan nezaretinde basılmıştır. Posta pulları yanında bu dönemde kullanımına başlanan çok çeşitli fiskal pullar da mümkün mertebe özen gösterilerek basılmış ve yaygınlaşmıştır. Ömer Alp’in tespitlerine göre pulların piyasaya çıkışından 1873 *Damga Nizamnâmesi*’ne kadar 739 ayrı fiskal pul kullanılmıştır.¹⁴³ 1873 öncesi ve sonrasındaki pulların bir kısmının renkli oldukları dikkat çekmektedir. 1873 yılındaki düzenlemelerden sonra ise litografya ve foto-litografya teknikleri ile taklit edilmesini ve kopyalanmasını zorlaştırmak amacıyla pulların basımında farklı renk kâğıtlar ve mürekkepler kullanılmıştır.¹⁴⁴

Evrak basımı ile teknik gelişme ilişkisinde bir diğer örnek 1877’de piyasaya sürülen kaimeler üzerinden yaşanmıştır. Kaimelerin taklit edilemeyecek şekilde

¹⁴⁰ [HTTP://WWW.PTTPULMUZESİ.ORG.TR/CATEGORYDETAIL.ASPX?CID=45](http://www.pttpulmuzesi.org.tr/categorydetail.aspx?cid=45) (son erişim tarihi 21.08.2021)

¹⁴¹ BOA., HR.MKT.520/56 (H.04.02.1282)

¹⁴² Bu siparişin basım ve takibinde *Ceride-i Havadis* gazetesi vârisi Alfred Churchill de bulunmuştur bkz. BOA., HR.İD., 288/58 (M.14.01.1864)

¹⁴³ Alp, Ömer “Osmanlı Maliye Tarihine İlişkin bir Hatanın Düzeltilmesi: 1873 Malî Pul Kanunu Öncesi Fiskal Pulların Kullanımı” *Göbeklitepe’den Endüstri 4.0’a Sosyo Ekonomik Araştırmalar* (Ed. Kahriman, Hamza; Ertekin, Şaban; Bulut, Şahin) Bursa: Ekin Basım, Yayın 2019, s.290

¹⁴⁴ Karaman 2018, s.28

basılabilmesi amacıyla kurulan komisyon, matbaacı Agop Boyacıyan nezaretinde bir ekipten hem Matbaa-i Âmire'nin teknik altyapısı hem de yurt dışındaki basım teknikleri ve malzemeleri konusunda bir araştırma yaparak rapor sunmasını istemiştir. Boyacıyan'ın mevcut malzemelerin para basımı için yetersiz olduğunu ve yeni makinelerin ithal edilmesi gerektiğini savunması ardından Almanya'dan renkli baskı da yapabilen makineler ve alet edevat sipariş edilmiştir.¹⁴⁵ Fakat bu kaimeler devletin para sıkışıklığı dolayısıyla ilk olarak eski kalıplar ile basılarak piyasaya sürülmüştür. Burada da vatandaşın elinde mevcut muhtemel eski kaimeler ile karıştırılmaması için farklı renkli kâğıtlara basılmıştır.¹⁴⁶

Bu nokta, meşrutiyet dönemi evrak basımının teknik gelişimi ve yaygınlaşan evrak türleri konusunda kilit önemdedir. Zira bir önceki bölümde ele alındığı gibi, bu dönemde yaygınlaşan evrak türlerinden bir tanesi kartpostallar ve resimlerdir. İlk defa paraların basımının niteliğinin yükseltilmesi için ithal edilen renkli baskı makineleri sonrasında hem devlet matbaaları hem de özel matbaalar tarafından kullanılmaya başlanmış ve fotoğrafların yaygınlaşmasına da vesile olmuştur.

Yeni makinelerin ithali konusunda kıymetli evrak dışında bir diğer etken geçici kullanım için üretilen evraktır. ABD'de icat edilen ve Amerika kıtasında matbaanın hızla yaygınlaşmasına sebep olan pedallı makineler (*jobbing platen*) basit evrak basımı için üretilen makinelerdir. Satın alınması büyük bir sermaye, kullanılması ise özel bir bilgi gerektiren büyük makinelerin aksine pedallı makineler hızlıca erişilebilen, ucuz, tek kişinin dahi rahatça kullanabileceği makinelerdir. Bu makinelerin özelliği âdi evrakın basımını kolaylaştırmak ve hızlandırmaktır. Bölümün başında ele aldığımız toplum içinde yaygınlaşan evrakın büyük çoğunluğu bu tür makineler ile basılmıştır.

Sonuç olarak yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan yeni ihtiyaçlar için hem devletin hem de toplumun yeni tekniklere ihtiyaç duyduğu görülmektedir. Bu noktada devlet içinde üretilen çözümlerin yetersiz kalması neticesinde batıdan yeni makine ve malzemelerin ithaline karar verilmiş yahut doğrudan Avrupa'da bulunan matbaalarda baskı işleri yaptırılmıştır. Toplum içinde matbu evrakın yayılması da yine yeni bir teknik ile; basit baskı işleri yapan makinelerin icat ve ithali ile mümkün olmuştur.

¹⁴⁵ BOA., C.MF., 37/1822 (H.14.04.1294) ve BOA., İ.MMS., 55/2508 (H.14.12.1293)

¹⁴⁶ Akyıldız 2003, s.168

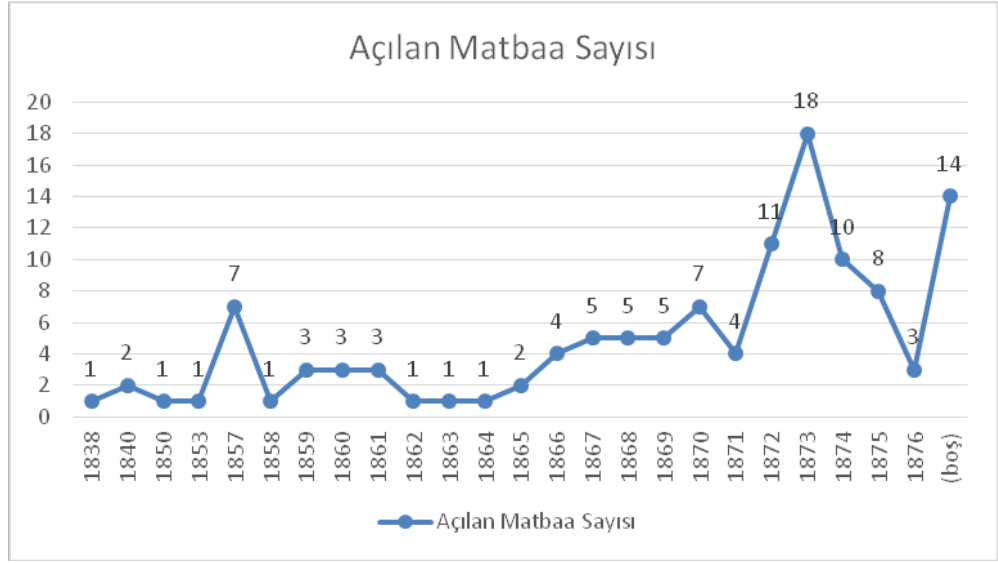
1.2.3. oğalan Matbaalar

Yüzyılın ikinci yarısında hem İstanbul'da hem de taşrada matbaaların sayısı hızla artmıştır. Devletin matbaa kullanımının artması dolayısıyla Takvimhâne-i Âmire'yi, Matbaa-i Amire olarak yeniden düzenlemesi, gerekli idari birimlere matbaa makinelerinin alınması, vilayetlerde, okullarda matbaaların açılması bu yaygınlaşmanın devlete bakan yüzüdür. 1857 yılından itibaren özel matbaalara izin verilmesi sonrasında ise önce ruhsatsız matbaalar ruhsat almış, ardından kitap basmak isteyen sahaflar, gazete basmak isteyen gazeteler ve ticari evrak basmak isteyen tüccarların matbaaları açılmaya başlanmıştır. Matbaaların artışı daima gazetelerin ve kitapların artışı ile ilişkili bir olgu olarak değerlendirilir. İstanbul Mebusu Hasan Fehmi Efendi'nin ifade ettiği gibi, insanların zihninde *matbaa demek, kitab ve gazete basmağa mahsus makine ve edevat demektir*.¹⁴⁷ Fakat bu düşünce, gerçekte tam olarak uyuşmamaktadır.

1857-88 yılları arasında İstanbul'da faaliyet gösterdiğini tespit ettiğimiz matbaaları bu tezin Ek-1 ve Ek-2 bölümlerinde listeledik. Bu listelere göre 1857-76 yılları arasında İstanbul'da yüz yirmi bir tane matbaa açılmıştır. 1877-88 yılları arasında ise yüz otuz üç tane matbaa faaliyet göstermiştir. Yirmi altı matbaa iki listede de bulunmaktadır. Dolayısıyla 1857-88 yılları arasında İstanbul'da en az iki yüz yirmi dokuz matbaanın faaliyet göstermiş olduğu bilinmektedir.

Matbaalara dair erişebildiğimiz bilgiler bu matbaaların açılış tarihleri ve yayınladıkları kitap sayılarına dair yıllara göre yaşanan değişimi takip etme imkanı sunmaktadır. Ek-2 de yer alan tablo 1857-76 yılları arasında faaliyette bulunan matbaaların açıldıkları yılları içermektedir. Bu tabloya dayanarak hazırlanan Grafik 2'de İstanbul'da yıllara göre açılan matbaa sayıları görülmektedir.

¹⁴⁷ Us 1939, s.202

Grafik 2: Yıllara Göre İstanbul'da Yeni Açılan Matbaa Sayıları (1857-76)

Grafikte ilk ciddi yükseliş 1857 yılında olmuştur. Bu sene yayınlanan nizamnâmede özel matbaaların açılmasına izin verilmiş ve şehir içindeki matbaaların resmi matbaa başvurusu yapmaları istenmiştir. Bu seneden sonra 1865 yılından itibaren yıllık başvuru miktarı artmaya başlamıştır. Bu artış eğrisinin en üst noktası 1873'te görülmüş ve bu tarihten sonra yıllık yeni matbaa açma başvuruları azalma eğilimine girmiştir. Bu azalmanın muhtemel sebepleri dönem içinde Osmanlı ekonomisinde yaşanan daralma ve bir sonraki bölümde ele alınacak olan yoğun idari düzenlemelerdir. Neticede matbaa sayısındaki artış, matbaaya duyulan talebin arttığını göstermektedir.

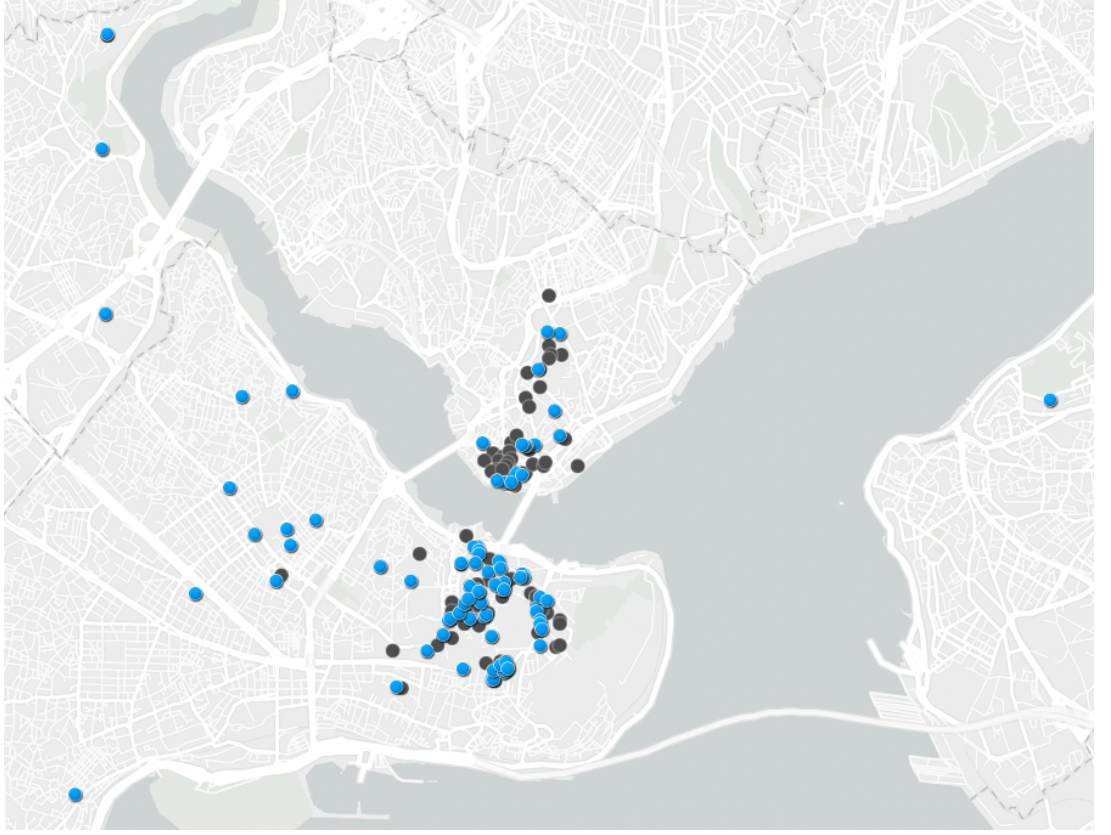
Açılan matbaaların ne kadar süre faaliyette kaldıkları bilinmemektedir. Bu nedenle 1876 yılına kadar açılan matbaaları içeren liste, yıllar bazında şehir içinde ne kadar matbaa olduğunu tam olarak ortaya koyamamaktadır. 1877'den sonraki matbaaları ele alan listede ise bu matbaaların kesin açılış tarihleri tespit edilememiştir. Fakat bu liste, yıllar bazında şehir içinde mevcut matbaaların sayısını göstermektedir. Salnâmelere göre 1877 ve 1888 devlet salnâmelerinde altmış matbaanın ismi vardır. 1877'den sonra şehir içindeki matbaa sayıları düşmüş ve 1884-88 yılları arasında her yıl ellişer matbaa listelenmiştir.

Matbaalara dair edinebildiğimiz bir diğer bilgi, matbaaların bastıkları Türkçe kitap sayılarıdır. Matbaaları EHBTEB ile karşılaştırdığımızda, 1857-76 yılları

arasında tespit edilen yüz yirmi bir matbaadan altmış yedi tanesinin; 1877-88 yılları arasında tespit edilen yüz otuz üç matbaadan ise yetmiş üç tanesinin hiç Türkçe kitap basmadığı görülmektedir. Bir ihtiyat payı bırakarak bu matbaaların bir kısmının Türkçe dışı dillerde kitap yayınladıkları, bir kısmının da bastıkları kitaplarda matbaanın ismini yazmadıkları düşünülse bile, ele alınan dönemde mevcut matbaaların yarısının hiç kitap basmamış olduğu anlaşılmaktadır. Bu sayılar matbaa açmak ile kitap veya gazete basmak arasında zorunlu bir ilişki olmadığını gösterir.

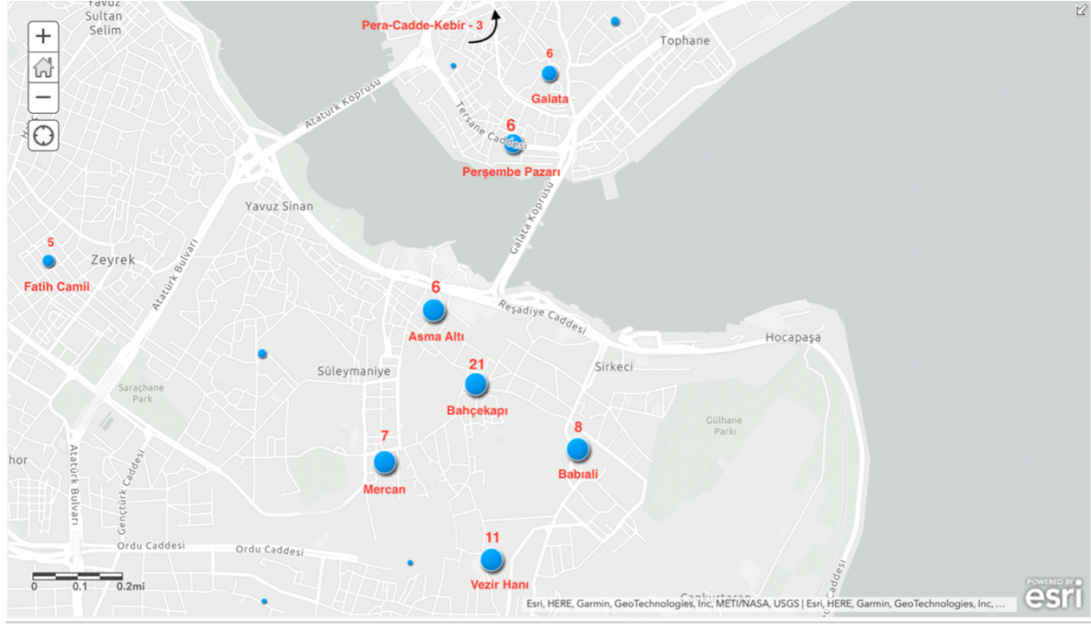
Matbaalara dair edindiğimiz bir diğer bilgi, matbaaların adresleridir. Bölümün devamında bu adreslere dayanarak ArcGIS programı yardımı ile hazırlanan, İstanbul'daki matbaaların şehir içindeki dağılımlarını gösteren haritalar ele alınacaktır. Matbaa adreslerine dayanarak hazırlanan haritalar, matbaalara dair diğer bilgiler ile zenginleştirilerek farklı haritalar üretilmiştir. Matbaaların sosyo-mekansal analizi, matbaacılık ve kitap yayıncılığına dair yeni bilgiler söyleme imkanı vermektedir.

Harita 1'de Ek-1 ve Ek-2 de adresleri yer alan matbaaların İstanbul'da nasıl yayıldıkları görülmektedir. Haritada yer alan mavi noktalar, 1877'ye kadar olan matbaaları, siyah noktalar ise 1877 sonrası matbaaları göstermektedir. Mavi noktaların, siyah noktalara göre daha dağınık oldukları, siyah noktaların da belirli bölgelerde daha fazla yoğunlaştıkları görülmektedir. Her iki haritada da matbaaların belirli bölgelerde kümелendikleri görülmektedir. Bu bilgiye dayanarak şu soruyu sormamız gerekir; matbaaların şehir içindeki dağılım ve kümelenme bölgeleri ile matbaaların kullanım alanları arasında bir ilişki var mıdır?

Harita 1: İstanbul'da 1857-88 yılları arasında adresleri bilinen matbaaların dağılımı

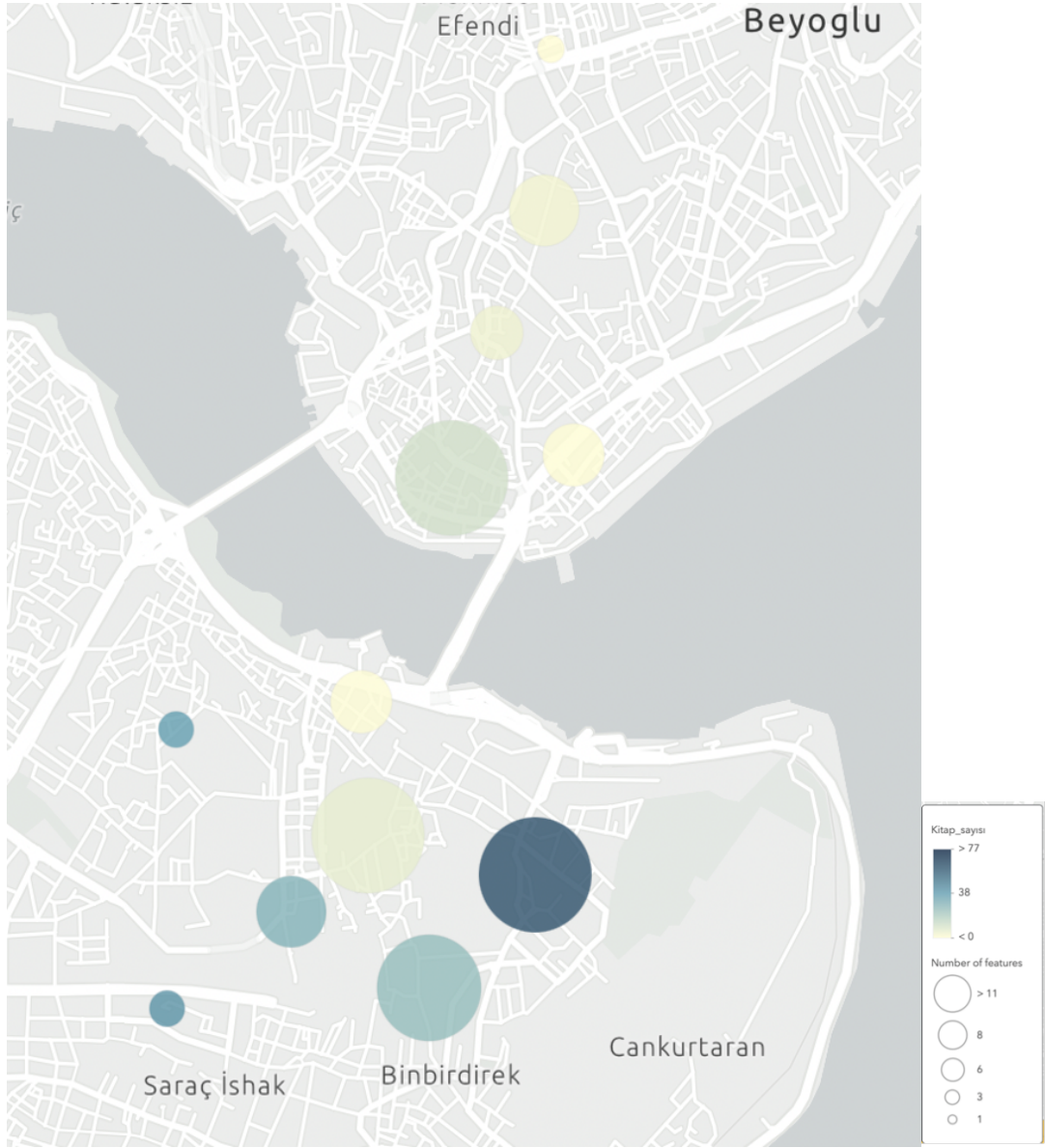
1857-76 yılları arasında açılan matbaaları kümelenme analizine tabi tutarak haritalandırdığımızda ortaya çıkan dağılım Harita 2'de görülmektedir. Haritada matbaaların İstanbul'da dokuz ayrı bölgede kümelendikleri dikkati çekmektedir. Bu bölgelerden Perşembe Pazarı, Galata, Bahçekapı, Asma Altı ve Vezir Hanı aynı zamanda İstanbul'un önemli ticaret bölgeleridir.

Harita 2: İstanbul'da matbaaların yoğunlaşma bölgeleri

Harita 2 bize, ticaret bölgelerinde yoğunlaşan bir matbaa kümelenmesini açıklıkla gösterse de bu matbaaların ne kadar kitap bastıklarına dair bir bilgi sunamamaktadır. Haritaya temel teşkil eden listede yer alan matbaaların ne kadar kitap bastıklarına dair detaylı bilgiler toplanamamıştır. Zira 1857-76 yılları arasında kitapların kapaklarında, basıldıkları matbaaya dair bilgi bulundurması zorunluluğu yoktur.

Aşağıda yer alan Harita 3, 1877-88 yılları arasında faaliyet göstermiş matbaaların bilgilerine dayanarak hazırlanmıştır. Bu bilgiler içinde matbaaların yayınladıkları kitap sayıları da vardır. Harita 2 ve Harita 3’de matbaaların büyük oranda benzer bölgelerde kümelandikleri görülmektedir. Matbaaların kitap sayılarının da görüldüğü bu haritada dikkat çeken en önemli husus, şehrin ticaret bölgeleri olan Galata, Pera, Bahçekapı, Tahtakale bölgelerinde bulunan matbaaların neredeyse hiç kitap basmamasıdır.

Harita 3: 1877-88 yılları arasında matbaaların kitap basımına göre kümelenmeleri

Bölümün başında, İstanbul’da matbu evrakın sosyal hayatın içinde yaygınlaşmasına dair çeşitli örnekler ele alınmış fakat bu evrakın hangi miktarlarda basıldığının tespit edilemediği ifade edilmişti. İstanbul’daki matbaaların bastıkları kitap sayıları ve adres bilgileri, İstanbul’un ticari coğrafyasına dair bilgiler ile karşılaştırmalı bir şekilde değerlendirildiğinde, ne kadar evrak basıldığı tespit edilemese de şehir içinde evrak basan matbaaların ticari alanlarda kümelendikleri görülmektedir. Kitap basan matbaaların ise ele alınan otuz yılın ilk yarısında, kentin geleneksel kültürel bölgesi olan Beyazıt’ta; ikinci yarısında ise yeni oluşan basın-

yayın mekanı Bâbıali’de kümелendikleri görülmektedir. Kitap yayının mekânsal izdüşümleri bu tezin dördüncü bölümünde daha detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

Meşrutiyetin ilan edildiği 1876 yılına gelindiğinde, gündelik hayatta kullanılan pek çok evrakın matbu hale dönüştüğü, matbaaların İstanbul’da ciddi anlamda yaygınlaştığı ve Osmanlı vilayetlerinin tamamına yakınında matbaalar açıldığı görülmektedir. Bu dönemde matbaa artık, yüz yıl önceki istisnai konumunu tamamen kaybetmiş ve alelade bir makine haline gelmiştir. Meclis-i Mebusan’da matbaalar ve matbuatın farkı üzerine yapılan tartışmada Nikolaki Bey’in, matbaacıların herhangi bir esnaf gibi olduklarını vurgulaması bu bakışın dönem içindeki örneklerinden bir tanesi olarak dikkat çekmektedir.¹⁴⁸

II. Abdülhamid’in saltanatı döneminde devletin kullandığı matbu evrak çeşidi düzenli olarak artsa da Matbaa-i Âmire’nin faaliyetleri azalmıştır. Bunun önemli bir sebebi, devlet matbaalarında bulunan makinelerin eskimesi ve günün ihtiyaçlarını karşılayacak yeterlilikte olmamasıdır. Bu sebeple devlet, evrak basım işlerini özel matbaalara ihale etmiştir. Bu durum, özel matbaaların ve matbaacılık piyasasının hem ekonomik hem de nitelik olarak gelişmesine destek olmuştur.

Meşrutiyet sonrası dönemde matbaanın ve matbu evrakın hayatın her alanında etkinliğini arttırdığı, gündelik hayatın mütemmim bir cüzü olduğu anlaşılmaktadır. Yukarıda bir kısmını ele alabildiğimiz evrâk-ı sahîha, kaime, edebi metinler, ticari evrak, bilet, pul, ambalaj, antetli kâğıt, ilan gibi örneklerin etkinliklerini ve varlıklarını artırarak sürdürdükleri, bunun yanında devlet işleyişinin matbu evrak yardımı ile düzen ve bütünlük kazandığı görülmektedir. 1322(H)/1904 yılında İstanbul’daki matbaalara yapılan bir teftiş raporu bu çeşitliliği göstermektedir. Teftiş için gidilen matbaaların bastıkları malzeme arasında tüccar evrakı, kartvizit, zarf başı, mektup zarfları, nüfus idaresi vukuat defterleri, şehremaneti evrakı, tramvay bileti, lokum etiketi vardır.¹⁴⁹ Aynı çeşitlilik kütüphane kataloglarında ve matbaaların reklamlarında görülmektedir. Örneğin 1891/1308 H yılına ait *Kasbar Matbaa, Kütüphane ve Mücellidhânesi* katalogunda kitapçılığa, yayıncılığa ve katalogun içindeki kitaplara

¹⁴⁸ Hakkı Tarık Us (haz.). *Meclis-i Meb’usan (1293=1877) Zabıt Ceridesi*. İstanbul: Vakıf Gazete, Matbaa, Kütüphane 1939, s. 201

¹⁴⁹ BOA., Y.PRK.DH., 13/15 (H.09.08.1322/M.19.10.1904)

dair bilgilerin ardından matbaada basılan okul şehâdetnâmesi, kartvizit gibi ürünler de tanıtılmaktadır.¹⁵⁰ Aynı şekilde Âlem matbaası bir ilanında matbaasını bastığı ürünleri şu şekilde tanıtmaktadır; “Hurufat ve taş ile her nevi’ kütüb ve resâil ve defâtir ve kart ve zabıt tab’ ettirmek isteyenler ...[ve].. kârîîn-i kirâmı tarafından matbuata müteallık olarak icra edilecek her nev’ siparişleri kabul ve icraya hazırız.”¹⁵¹

Görsel 3: Kaspar Kütüphanesi Kataloğundan kartvizit örneği

Netice itibariyle, yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren devlet bünyesinde kullanılan matbaaların artışı gibi, 1857’de ilan edilen *Matbaalar Nizamnâmesi*’nin ardından özel matbaaların sayısı da düzenli bir şekilde artmıştır. Şehir içindeki matbaa sayısının artışında en büyük etkenlerden bir tanesi bölüm boyunca ele alındığı gibi, artan evrak kullanımıdır. Matbaaların bastıkları evrakın çeşitliliği oldukça geniş olsa da bu evrakın basım miktarları belli değildir. Fakat kitap ve süreli yayın basmayan matbaaların sayısının düzenli artışı ve bu matbaaların şehrin ticaret alanlarında faaliyette bulunmaları özellikle ticaret ile ilişkili evrakına duyulan ihtiyacın ve bu evrakın basımının arttığını göstermektedir. Bu tablo aynı zamanda matbaaların iş yükü anlamında kitap veya süreli yayınlar ile mecburi bir bağı olmadığını ve matbaacılığın basın ve yayından bağımsız bir sektör olduklarını da ortaya koymaktadır.

1.3. SONUÇ: BİR DÜNYA EVRAK

Bölüm boyunca Osmanlı matbaacılığı ve kitap yayıncılığının şimdiye kadar hiç incelenmemiş bir alanı olan Osmanlı’da matbaa sayılarının artışı ve evrak basımının yaygınlaşması ele alınmıştır. Bugüne kadar kitap ve süreli yayın basımı ile ilişkili

¹⁵⁰ Kaspar Matbaa, Kütüphanesi ve Mücellidhanesi Bâb-ı Âli Caddesi Numara 23-25, Defter 3. Dersaadet: Kaspar Matbaası 1308, s.9-11

¹⁵¹ “Âlem Matbaası” *Servet-i Fünun* sayı 357 (R.1 Kânunusani 1313/M.13 Ocak 1898), s.16

olarak değerlendirilen Osmanlı matbaacılığı, 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren gazete-dergi basımı ve kitap yayımından bağımsız bir sektör haline gelmiştir. Bölüm boyunca bu gelişim süreci, matbu evrakın basımı etrafında ele alınmıştır.

Bölümde ele alınan konuları Osmanlı özelinde önemli kılan ve Osmanlı’da yaşanan süreci aynı dönemde dünyadaki matbaa kullanımlarından ayıştıran sebepler vardır. Bunlar Osmanlı’da ilk matbaanın kullanım alanının sınırlandırılmış olması, matbaaya duyulan ihtiyacın azlığı ve Osmanlı iktisadi sisteminin bir yansıması olarak özel matbaacılık faaliyetlerine izin verilmemesidir.¹⁵² Neticede Osmanlı matbaacılığı kitap ve gazete basımı ile eş anlamlı olarak değerlendirilmiştir. Fakat matbaacılık, yayıncılık ve gazetecilik doğaları itibariyle, çok fazla ortak noktaya sahip üç ayrı ticari faaliyettir. Ayrı uzmanlıklar gerektirir. Bu uzmanlıkların belirgin bir şekilde ayrışması ise 19.yüzyılda gerçekleşmiştir. Fakat Osmanlı matbaa, kitap ve basın literatüründe bu üç ayrı sektör arasındaki sınırlar belirsizdir.

Osmanlı tecrübesinin farklılıklarının yanında aynı dönemde dünyada yaşanan gelişmeler ile paralellikleri de vardır. Evvela, dünyada 19. yüzyıl matbu malzeme kullanımının ciddi oranda artmaya başladığı bir dönemdir. Avrupa’da ve ABD’de basılan kitap ve gazete miktarı hızlı bir artış göstermiş. Osmanlı ile benzer bir şekilde Avrupa devletlerinde de bürokratik yapılar genişlemiş ve genişledikçe kullandıkları matbu evrak miktarı artmıştır. İktisadi ve toplumsal hayat içinde de reklamdan kartvizite, ürün ambalajından ilanlara kadar pek çok farklı evrakın dolaşımı artmıştır. İlerleyen bölümlerde görüleceği üzere bu durum tüketilen toplam kâğıt miktarının katlanarak artmasına sebep olmuştur.

Matbaa kullanımındaki artışı hem mümkün kılan hem de ondan etkilenen en önemli unsur endüstrileşmedir. Endüstriyel matbaa makineleri, 19.yüzyıla kadar el ile yapılan baskı işleminin hızını kat be kat artırmış ve bu sayede basılan malzeme miktarı artmıştır. Matbaa makineleri ile benzer bir şekilde kâğıt üretiminde de endüstrileşme başlamış ve bu sayede kâğıt tedarik problemi büyük oranda azalmıştır. Bu gelişmeler,

¹⁵² 19.yüzyıla kadar Osmanlı’da câri olan sistemin bu dönemde yaşadığı değişime dair bkz. Genç, Mehmet. “19.Yüzyılda Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün Klasik Prensiplerindeki Değişmeler” *Divan* 1999/1, s.1-8

üretilen malzemenin miktarını artırdığı gibi, maliyetlerini de düşürmüştür. Dolayısıyla gazete, kitap ve basılı malzemeler daha ucuza erişilebilir hale gelmiştir.

Evrak basımının artışı özelinde ise matbaa makinelerinin endüstrileşmesinde özel bir gelişmenin etkisi vardır. Avrupa’da matbaanın icadından itibaren görülen bir olgudur. Osmanlı’da ise bu olgu ancak 1830’lardan itibaren görülmeye başlanmıştır. Fakat hem Avrupa’da hem de Osmanlı’da 19.yüzyılda devlet ve toplumun evrak tüketiminde görülen artışın hem sonucu hem de sebebi olan gelişme ise ortaktır; evrak basımı için üretilen *jobbing platen* tipi makinelerin üretilmesi. Kolay kurulup kolay kullanılabilen, küçük, hatta masa başında otururken bile baskı yapılabilecek boyutlarda olabilen bu makineler yardımı ile bugün efemera olarak tanımlanan, tek ya da kısa süreli kullanım ömrü olan ve işi bittiğinde atılan ürünlerin üretimi artmıştır.¹⁵³

Dünyada yaşanan bu gelişmeler, bölüm boyunca ele aldığımız gibi Osmanlı özelinde, Osmanlı’nın kendi şartları içinde etki etmişlerdir. Avrupa’daki gibi Osmanlı’da da evrak basımı artmıştır. Fakat Osmanlı’da yaşanan gelişmenin farkı, Osmanlı’da daha önce hiç evrak basımı yapılmamış olmasıdır. Benzer bir şekilde, Avrupa’da olduğu gibi Osmanlı’da da gazetelerin baskı sayıları yıldan yıla artmıştır; fakat Osmanlı’da gazeteye dair bir diğer önemli konu, gazete türünün de bu dönemde yaygınlaşmaya başlamasıdır. Dolayısıyla Osmanlı’da matbaacılık ve matbu malzeme ilk defa kullanılıp yerleşirken aynı dönemde Avrupa’da da ortaya çıkan yenilikleri de yakından takip etmiş ve ihtiyaçlarına göre uygulamıştır.

İdarede yenileşme ve bürokratikleşmeye paralel olarak artan evrak miktarı, ticari ve sosyal alanda ise batılı tüccarların ve ticari faaliyetlerin etkisinde artış göstermiştir. Avrupa ve ABD’de görülen bütün yenilikler motamot ithal edilmemiş, ihtiyaçlara göre yenilikler yapılmıştır. Örneğin kaime kullanımı ve basımına dair yirmi yıllık tecrübe ve müzakereler sonucunda yeni kâğıt ve makinelerin alımına karar verilmiş; aynı tecrübeye binaen ilk pulların basımı Paris’de gerçekleştirilmiştir. Yahut aynı yıllarda ABD’de geliştirilen çok büyük gazete matbaalarından ithal edilmesi hiç

¹⁵³ Ringwalt, Luther. *American Ecnyclopedia of Printing*. Philedelphia: Menamin&Ringwalt 1871, s.257 ve Andrews, Martin “Jobbing Printing” *The Oxford Compnaion to The Book*. Oxford: Oxford University Press 2010, v.2, s.834-835; Moran, James. *Printing Presses History and Development From the Fifteenth Century to Modern Times*. Berkeley: Berkeley University Press 1978, s.143

gündeme gelmemiştir. Çünkü hiçbir gazete bu boyutlarda bir makinenin üreteceği miktarlarda satış yapamamaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM:

2. MATBAALARA VE KİTAP BASIMINA DAİR HUKUKİ VE İDARİ DÜZENLEMELER (1857-1888)

Bu bölüm 1857-88 yılları arasında Osmanlı’da matbaa ve kitap yayını ile ilgili hukuki ve idari düzenlemelerin tarihi seyri ile bu düzenlemelerin Osmanlı yayıncılığının doğuşundaki etkisini ele almaktadır. Ali Birinci’ye göre matbuata dair düzenlemelerin zaman içindeki gelişimi, bizatihi dönem içinde matbuatın yaşadığı büyük gelişime işaret etmektedir.¹⁵⁴ Bu bölümün temel iddiası ise Birinci’nin iddiasını kapsayacak şekilde matbuata ve kitap yayımına dair düzenlemelerin, kitap yayıncılığının gelişimini yansıtmaya kadar, bu gelişimde etken de oldukları yönündedir.

Osmanlı’da kitap yayıncılığına etki eden hukuki ve idari gelişmelerini ele alan literatürde dikkat çeken iki problem vardır. Bunlardan bir tanesi matbaalara, matbuata ve kitap yayımına dair düzenlemeleri ele alan çalışmaların, pek çok çalışmanın başlıklarının dahi işaret ettiği gibi, çoğunlukla yasaklamalar etrafında ele alınmış olmasıdır. Sultan II. Abdülhamid idaresinin düzenlemeleri ise, büyük oranda sansür ve baskı temaları ile incelenmiştir. Ali Birinci’nin makalesi gibi, Cevdet Kudret ve Fatmagül Demirel’in konu hakkındaki kitapları da başlıkları ile bu yargıyı vurgulamaktadır.¹⁵⁵ Osmanlı matbuatı ve kitap yayıncılığına dair düzenlemelerin, sansür, yasaklama, engelleme, baskı temaları etrafında değerlendirilmesi, II.

¹⁵⁴ Ali Birinci “Osmanlı Devleti’nde Matbuat ve Neşriyat Yasakları tarihine Medhal” Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 4, Sayı 7, 2006, 291-349 [bu makale daha sonra aynı başlık ile Birinci’nin kitabında da yer almıştır. Bkz. Birinci, Ali. *Tarihin Hududunda: Hatırat Kitapları, Matbuat Yasakları ve Arşiv Meselesi*. İstanbul: Dergah Yayınları, s. 124-202]

¹⁵⁵ Birinci, makalesinde ele aldığı konunun yasaklar olduğunu vurgulayarak, matbuata dair düzenlemelerin yasaklar dışında da ele alınabileceğini işaret etmektedir. Kudret’in matbaalara dair düzenlemeleri ele aldığı kitabının başlığı *Abdülhamit Devrinde Sansür*, Fatmagül Demirel’in aynı konudaki kitabının başlığı da *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*’dür. Doğrudan belirli bir dönemdeki hukuki gelişmeleri sansür olarak niteleyen müstakil kitapların yanında, Server İskit, Hıfzı Topuz gibi basın tarihi yazarları da eserlerinde hukuki düzenlemeleri topyekün sansür düzenlemeleri olarak değerlendirmiştir.

Meşrutiyet'in ilanından itibaren kaleme alınan gazete yazıları ve hatıratlar ile başlamış ve Cumhuriyet Dönemi basın-yayın tarihi literatürünün tamamını etkisi altına almıştır. Bu konuda literatüre en büyük etkiyi, konu hakkında halen temel kaynak olan, matbuata dair düzenlemelerin tam metinleri ile yayınlandığı ve teker teker yorumlandığı Server İskit'in *Türkiye'de Matbuat Rejimleri* kitabı yapmıştır. Bu yaklaşımın dikkat çeken istisnalardan bir tanesi ise Ayhan Ceylan'ın konu hakkındaki makalesidir.¹⁵⁶ Bu makalede Ceylan, hukuki gelişmeleri belirli temalar etrafında değerlendirmek yerine, kronolojik seyrini vermeyi tercih etmiştir. Ayşe Başaran ise doktora tezinde, 1863'e kadar bazı kitapların basımının yasaklandığını fakat matbaalara ve kitap yayınına dair düzenlemelerin sansür amacı taşımadığı yorumunu yapmaktadır.¹⁵⁷

Matbaalara, kitap yayınına ve matbuata dair hukuki ve idari gelişmelerin, sansür ve yasaklama etrafında değerlendirilmesinin yanında literatür içinde dikkat çeken bir diğer problem alanı, çalışmaların genellikle basın ile ilgili düzenlemeleri ele almaları; kitap yayını ve matbaalara dair düzenlemeleri ikinci planda değerlendirmeleridir. Bu durum, kitap yayıncılığının, matbaalar ve süreli yayınlardan farklı olarak yaşadığı gelişimin seyrini anlamayı zorlaştırmaktadır.

Bölüm boyunca literatürde yaygın olan bu yaklaşımdan kaçınılmıştır. Bu maksatla bölüm boyunca kitap yayını ile ilgili düzenlemeler değerlendirilmiş; süreli yayınlara dair düzenlemeler ise kitap yayını ile ilişkileri nispetinde ele alınmıştır. Ele alınan hukuki düzenlemeler sansür ve yasaklama aracı olarak değil yayıncılığın gelişmesini sağlayan etkenlerden birisi olarak değerlendirilmiştir.

Bölüm boyunca 1857-88 yılları arasındaki hukuki ve idari düzenlemeler kronolojik düzende ele alınmaktadır. Öncelikle, 1857 öncesinde kitap yayınına dair düzenlemeler ele alınmış, ardından 1857-58 yıllarında çıkarılan matbaalar ve kitap

¹⁵⁶ Ceylan, Ayhan "Tanzimat Dönemi Osmanlı Basım ve Yayımlarında Hukukî Düzen" *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, Sayı 1 (2006), s.139-155. Benzer bir şekilde Sultan Abdülaziz dönemi hukuki ve idari gelişmeleri ele alan bir diğer çalışma için bkz. Ak, Emine Tonta. "Osmanlı Devleti'nde Abdülaziz Devri Matbuat İdaresi" *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu (12-13 Aralık 2013, Ankara) Bildiriler, I. cilt [Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Hayat]*, Ankara: TTK Yayınevi 2014, s. 129-138.

¹⁵⁷ Başaran 2019, s.112

yayını hakkında nizamnameler ile ceza kanunnamesinin ilgili maddeleri değerlendirilmiştir. Bu nizamnamelerin ardından, 1864 yılında kurulan Matbaa-i Âmire ve aynı yıl açılmaya başlayan vilayet matbaaları ile *Matbuat Nizamnâmesi* ele alınmıştır. Ardından, 1870'ler boyunca kitap yayıncılığına, matbaalara ve matbuata dair yapılan düzenlemeler, düzenleme girişimleri, kurulan kurumlar ve politika değişimleri incelenmiştir. Bu değişimler dönemin siyasi, ekonomik ve sosyal gelişmeleri ile beraber yayınevlerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. 1870-82 yıllarındaki düzenlemelerin ardından bölümün sonunda, 1888 yılında yayınlanan yeni matbaalar nizamnamesi hazırlanışı, maddeleri ve sonrasındaki etkileri ele alınmıştır.

2.1. 1857'YE KADAR MATBAALAR ve DÜZENLEMELER

Osmanlı'da bir Müslüman tarafından kurulan ilk matbaa, şeyhülislamın fetvası ve Padişah'ın fermanı ile faaliyetine başlayan İbrahim Müteferrika matbaasıdır.¹⁵⁸ 1727'de yayınladığı *Vankulu Lügati* ile yayına başlayan matbaa, Müteferrika'nın vefat ettiği 1745 yılına kadar on yedi kitap yayınlamıştır. Müteferrika'nın vefatının ardından bir süre atıl kalan matbaa, 1757'de Müteferrika'nın talebesi Kadı İbrahim Efendi tarafından kısa bir süre işletilmiş fakat sonrasında faaliyetlerini durdurmuştur. 1784 yılında Raşid Efendi matbaa levazımatını Kadı İbrahim Efendi'nin terekesinden satın alarak 1792 yılına kadar matbaayı işletmiş ve 1797 yılında matbaa, yeni kurulan Mühendishâne-i Berri-i Hümayun için satın alınmıştır. Hasköy'de kurulan Mühendishâne Matbaası, daha sonra Üsküdar'a taşınmıştır. Matbaanın Üsküdar Matbaası olarak da anıldığı bu dönem 1823 yılına kadar devam etmiş ve bu tarihte matbaa, Beyazıt'ta Kaptan İbrahim Paşa Camii'nin yanındaki yerine taşınmıştır. 1831 yılında ise matbaa, devlet matbaası olarak geniş bir şekilde yeniden yapılandırılmıştır.¹⁵⁹

¹⁵⁸ Bu tarihten önce İstanbul'daki matbu kitap üretimi ve hareketliliğine dair bkz. Pektaş, Nil "The Beginnings of Printing in the Ottoman Capital: Book Production and Circulation in Early Modern İstanbul". *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 16 (2015): 3-32

¹⁵⁹ Müteferrika Matbaasının ilk yüz yılına dair geniş bir literatür vardır. Bunlardan öne çıkan bazı örnekler için bkz. Sabev, Orlin. *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2016 (4.baskı); Kut, Turgut; Türe, Fatma. *Yazmadan Basmaya: Müteferrika, Mühendishane, Üsküdar*. İstanbul: YKY, 1996; Beydilli, Kemal. *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne: Mühendishâne Matbaası ve Kütüphanesi*. İstanbul: Eren Yayıncılık 1995; Beydilli, Kemal. *İki İbrahim: Müteferrika ve Halefi*. İstanbul: Kronik Yayınevi 2019

Kuruluşunda matbaanın kitap yayını belirli konular ile sınırlandırılmıştır. Matbaanın açılması için verilen fetva ve hatt-ı hümayunda *lûgat ve mantık ve hikmet ve hey'et ve bunların emsâli 'ulûm-i âliyyede te'lif olunan kitaplar*¹⁶⁰ın basımı için izin verilmiş; dolayısıyla İslami İlimlere dair kitapların basımına izin verilmemiştir. Fakat 1803 yılında, masrafları 3. Selim'in kızı Hatice Sultan tarafından karşılanmak ve askere dağıtılmak üzere basılan *Birgivi Risalesi* ile bu sınırlama fiilen kalkmıştır.¹⁶¹

Müteferrika matbaasının yüz yıllık serüveninin ardından 1831 yılında, matbaanın ikinci dönemi yani Takvimhâne-i Âmire dönemi başlamaktadır. Takvimhâne-i Âmire Nezâreti, Mora İsyanı ardından başlayan II. Mahmud dönemi yeniliklerinin bir parçası olarak kurulmuştur. Ayşe Başaran'a göre II. Mahmud'un matbaayı yeniden kurumsallaştırarak geniş bir şekilde kullanıma almasının üç sebebi vardır: 1- yeni kurulan/kurulacak okullar için kitap yayını; 2-Kavalalı ile girdiği mücadelede kamuoyunu etkileme düşüncesi¹⁶²; 3- yapacağı reformlar için gerekli resmi evrak döngüsünü sağlayabilmek.¹⁶³

Takvimhane-i Âmire birbirleri ile arasında geçişkenlikleri olan iki bölüm olarak düzenlenmiştir. Bunlardan birincisi, kitap basımını yapan Tabhâne bölümü, ikincisi ise *Takvim-i Vekâyi* basımının yapıldığı Takvimhâne bölümüdür.¹⁶⁴ Matbaanın kuruluşu esnasında Darüttibaa'nın mevcut malzemeleri yanında yeni malzemeler

¹⁶⁰ Kut ve Türe 1996, s.32

¹⁶¹ Birinci, Ali 1996, s.14

¹⁶² 2. Mahmut'un Mısır valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa ile girdiği mücadele içinde Kavalalı'nın Mısır'da başlattığı reform hareketi ve bu hareket içinde Bulak'da bir matbaa kurarak hem okul kitapları hem idari kitaplar hem de ilk Türkçe gazete olan Vakayi-i Mısıriyye isimli bir gazete çıkarması etkilidir. Bu mücadele pek çok araştırmanın konusu olmuştur. Örneğin Bkz. Abu-Manneh, Butrus "Mehmed Ali Pasa and Sultan Mahmud II: The Genesis of a Conflict" *Turkish Historical Review* 1(2010) 1-24; Kavalalı'nın matbaa ve gazete faaliyetleri için bkz. Kut, Turgut "Bulak (Bulak Matbaası)", TDV İslâm Ansiklopedisi, [HTTPS://İSLAMANSİKLOPEDİSİ.ORG.TR/BULAK#2-BULAK-MATBAASI](https://islamansiklopedisi.org.tr/bulak#2-BULAK-MATBAASI) (25.12.2021); Rıdvân, Ebü'l-Fütûh. *Târîhu Maṭba'ati Bûlâk*. Kahire 1953; Yazıcı, Nesimi "Vakayi-i Mısıriye Üzerine Birkaç Söz" *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, Sayı 2 (1991), s.267-278

¹⁶³ Başaran 2019, s.51

¹⁶⁴ Çolak, Güldane. "Osmanlı Matbaacılığında Takvîmhâne-i Âmire'nin Yeri ve Önemi". İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi 2011, s.11; Kut, Turgut. "Dârüttibâa", DİA, Cilt IX, İstanbul 1994, Sf. 10; Öz, Necdet. "Tabhane ile Takvimhanenin Birleşmesi ve Basılan Eserler (1824- 1840)". İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi 2012. Ayşe Başaran bu iki bölümün geçişken bir kullanıma sahip olduklarını söylemektedir. Bkz Başaran 2019, s.50-51.

temin edilmiş, ayrıca Fransızca *Takvim-i Vekâyi*'nin basımını yapacak olan Alexandre Blacque Bey'in İzmir'deki matbaası satın alınmıştır.¹⁶⁵

Bu dönemde devlet kurumları bünyesinde açılan tek matbaa Takvimhâne değildir. Takvimhâne ile aynı yıl serasker Hüsrev Paşa'nın delaletiyle Harbiye'de kurulan litografya matbaasında askeriyeyle dair evrak, harita ve kitaplar basılmıştır.¹⁶⁶

1831-1839 yılları arasındaki dönemde kitap basım hakkı sadece devlet matbaalarına tanınmış ve başka matbaaların açılmasına izin verilmemiştir.¹⁶⁷ Fakat 1839 yılında Takvimhâne-i Âmire Nezâreti bir değişim yaşamaya başlamıştır. Bu değişimin bir sebebi, sahafların Takvimhâne'de ücretini peşin ödeyerek kitap bastırmalarına izin verilmesidir.¹⁶⁸ Değişimin diğer sebebi ise, ilan edilen Tanzimat Fermanı sonrasında yapılan düzenlemelerin matbu evrak basımı ihtiyacını doğurması ve dolayısıyla evrakın basılacağı Takvimhâne'nin iş yükünün artmasıdır.

Birinci bölümde ele alındığı gibi 1839 sonrasında, kavâim-i nakdiye, mürur tezkiresi, esnaf tezkiresi, evrâk-ı sahîha gibi farklı belgelerden toplamda milyonlarca adet basılmaya başlanmış ve bu nedenle matbaaya yeni makineler alınması gerekmiştir. Takvimhâne'de yaşanan yoğunluk, özellikle yeni açılan okulların kitap ve evrak basımı için kendi bünyelerinde matbaa kurmalarını gerekli kılmıştır. Bu nedenle 1842 yılında Mekteb-i Bahriye'de, 1844'de Mekteb-i Tıbbiye'de, 1849

¹⁶⁵ Blak Bey'in İzmir'deki gazetecilik yaşamı ve Takvimhâne bünyesine katılması ile ilgili bkz. Koloğlu, Orhan. *Osmanlı Basının Doğuşu ve Blak Bey Ailesi* (çev. Erol Üyepazarcı). İstanbul: Mütferrika 1998, s.65-75 Takvimhâne kurulurken İzmir'den getirilen ve elde bulunan malzemenin listesi için Çolak 2011, s.36-40 ve Öz 2012, s.138-140

¹⁶⁶ Seraserkerlikte açılan matbaanın kuruluşu Osmanlı'da litografya sanatının ilk defa kullanıldığı matbaa olması dolayısıyla incelenmiştir (bkz. Gerçek 1939, Erdem 2020) fakat matbaanın kurucusu Fransız Kayol'un buradan ayrılması sonrasında matbaanın durumuna dair bilgimiz sınırlıdır. Harbiye mektebi matbaasına kısaca değinen ve burada basılan kitapların listesini veren bir çalışma için bkz. Eser, Gülşah. "Mekteb-i Harbiye'nin Türkiye'de Modern Bilimlerin Gelişmesindeki Yeri (1834-1876)" İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005, s.68-72 ve s.120-128

¹⁶⁷ Bu dönemde özellikle İzmir'de yayınlanan bazı gazeteler ve bunların matbaaları vardır. bkz. Koloğlu 1998, s.8-15. Bu konuda müstakil bir kitap da yayınlanmıştır. Bkz. Sevinçli, Efdal *İzmir Basın Tarihi*. İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı, 2019

¹⁶⁸ "Tabhâne-i Âmire'de Herkesin Kitap Tab Ettirebileceği Hakkında İrade" içinde İskit, Server. *Türkiye'de Matbuat Rejimleri*. İstanbul: Devlet Matbaası, 1939, s.837. Bu iradede iki sene sonra basılacak kitaplar için önce izin alınmasını gerektiren bir başka irade çıkmıştır bkz. İskit *Türkiye'de matbuat rejimleri*, s.838. Bu dönemde bir kitabın nasıl yayınlandığına dair örnek için bkz. Demir, Uğur "Yasaklanan ve Sansürlenmiş Bir Kitabın Macerası: Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi'nin İlk Baskıları" *Osmanlı Araştırmaları XLVI* (2015), 193-212

yılında Darülmâarif Rüşdiyesi'nde matbaalar açılmıştır. Okullar matbaalarında müfredatlarındaki kitapları ve gerekli idari evrakı basmışlardır.¹⁶⁹

Bu dönemde Takvimhâne Nezâreti için önemli konulardan bir tanesi evrak basımının yoğunluğu, diğeri ise Nezâretin maddi olarak zarar etmemesidir. Örneğin, 1845 yılında hemen satılmayacak kitapların basımı yasaklanmıştır.¹⁷⁰ Takvimhâne'nin ekonomik problemler yaşadığı bu dönemde İstanbul'da matbaalar açılmaya başlamıştır. Bu matbaalar izinsiz açılmalarının yanında, ekonomik zarar doğurmaları ve zararlı evrak basmaları ihtimalleri dolayısıyla Takvimhâne tarafından denetlenmeye başlanmıştır.¹⁷¹

Basılı evrak, gazete ve kitap sayısının artması, bu ürünlerin ülke içinde dolaşımına dair gümrük problemini de beraberinde getirmiştir. Matbu malzemenin dolaşımı noktasında ilk düzenleme, hemen Takvimhâne'nin kuruluşunun ardından yapılmış ve 1832 yılından itibaren Takvimhâne'de basılan kitapların ülke içindeki dolaşımından gümrük alınmamasına karar verilmiştir.¹⁷² Sahafların kitap ticaretinin artması ile 1842 yılında, İstanbul dışına Tabhâne malı ya da sahaflar elinde gönderilecek olan kitapların gümrüğünün Tabhâne tarafından halledilerek, bunları götürecek olanlara tezkere verilmesi karar altına alınmıştır.¹⁷³ Bu düzenlemenin sebebi olarak Sultan'ın ülke çapında ilim ve irfanın yayılmasına hizmeti gösterilmektedir. Ardından, 21 Mart 1845 tarihli *Polis Nizamnâmesi*'nde, yurt dışından getirilecek evrak-ı matbuanın kontrolü ve zararlı olanlarının getirilmemesine dair bir düzenleme yapılmıştır.¹⁷⁴ Aynı şekilde İstanbul'dan taşraya götürülen kitaplardan gümrük ve ihtisap rusümü alınmaması hakkında bir irade çıkmıştır.¹⁷⁵

¹⁶⁹ Başaran 2019, s.11

¹⁷⁰ Başaran 2019, s.100. Takvimhâne'nin kurulmasından itibaren, basılacak kitaplar seçilirken maddi zarar oluşturmaması dikkate alınarak seçilmiştir fakat bu düzenleme ile kitapların zarar etmemesi vurgusu artmıştır.

¹⁷¹ Başaran 2019 s.311

¹⁷² Birinci 2012, s. 129. 6

¹⁷³ “Tabihaneî Âmireden Satın Alınıp Taşraya Gönderilecek Kütüb Resmi Gümrüğünün Matbaai Mezkûreden Tesviyesile Müşterisi Yedine Gümrük Tezkeresi İtasına Dair İrade” içinde İskit 1939 *Türkiye'de Matbuat Rejimleri*, s.839

¹⁷⁴ Ceylan 2006, s. 146

¹⁷⁵ İskit 1939 *Türkiye'de Matbuat Rejimleri*, s.841

1850’de, şehir içinde açılan litografya tezgahlarının sayısının artması üzerine Takvimhâne Nezâreti yeni bir düzenleme getirmiştir. Bu düzenlemeye göre litografyacı esnafı, sahip oldukları tezgâhları Takvimhâne bünyesine taşıyıp kaydettirdikten sonra kendi hesaplarına kitap basma izni almıştır. Bu düzenlemeye göre makinelerin sahibi ve işletmecisi sahafların kendileri iken, bu işletme ancak Takvimhâne altında yapılmış ve yine yayınlanan kitaplarda Takvimhâne imzası yer almıştır.¹⁷⁶ Fakat Takvimhâne içinde yer alan bu tezgahlarda dahi, izinsiz kitap basılmaya devam etmiştir.¹⁷⁷

Takvimhâne şemsiyesi altında kurulan bu düzenin istenen şekilde işlememesi, şehir içinde matbaaların açılmaya devam etmesi dolayısıyla tekrardan matbaaların belirli bir düzen altına alınması gündeme gelmiştir. Ayşe Başaran, matbaalara dair bir nizamname çıkarma düşüncesinin, 1853 yılından itibaren farklı şekillerde gündeme geldiğini dile getirmektedir. Bu konuda çabalardan bir tanesi 1854 yılında yazılan bir layihada dile getirilen “Tabhâneler ve Sahaflar Nezâreti” kurulması yönündeki tekliftir.¹⁷⁸ Layiha, bu nezâretin matbaaları denetlemesi, yabancı matbaaların hariciye ile iletişim halinde işlemlerini yapması gibi bir dizi öneriyi içermektedir. Fakat bu nezâret kurulamamıştır. Netice itibarıyla 1831’den itibaren adım adım etkinliği artan devlet dışı aktörlerin varlığı resmileşmiş ve uyacakları kurallar 1857 yılında matbaalara ve kitap yayınına dair düzenlenen nizamnâmeler ile ilk defa belirli bir çerçeveye oturtulmuştur.

2.2. MATBAALARA VE KİTAP YAYININA DAİR İLK NİZAMNÂMELER

Yukarıda ele aldığımız gibi matbaalar nizamnamesinin hazırlanması öncesinde matbaacıları bir düzene sokmayı hedefleyen farklı çabalar olmuştur.¹⁷⁹ Fiilen 1853 yılından beri devam eden bu girişimler neticesinde 1857 yılında matbaalara ve kitap basımına dair iki nizamname, 1858 yılında yayınlanan *Ceza Kanunnâmesi* içinde de

¹⁷⁶ Başaran 2019 s.88

¹⁷⁷ Başaran 2019 s.88

¹⁷⁸ Başaran 2019 s.97-98

¹⁷⁹ “Kitap Tab’ı Hakkında 7 Receb 1273 Tarihli Nizamnâmenin Esbab-ı Mucibesine Mutezamın Meclis-i Tanzimat Mazbatası” içinde Sarkis Karakoç. *Matbuat, Matbaalar, Hakk-ı Telif Kanunları*. İstanbul: Kütüphane-i Cihan (Cihan Biraderler Matbaası), 1339/1342, s.165

matbu ürünlere dair ceza maddeleri yer almıştır. Bu bölüm, ilgili düzenlemeleri madde madde ele alacak ve ilerleyen yıllarda nasıl uygulandıkları sorusuna cevap arayacaktır.

Nizamnâmelerin detaylarına girmeden önce bu nizamnâmelerin yayınlanmasının matbaa ve kitap basımı dışında, Osmanlı'da idari ve hukuki düzenlemeler açısından nasıl bir zamana denk geldiklerine kısaca değinmek yerinde olacaktır. 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı sonrasında hem devlet yapısında hem de hukuki alanda pek çok düzenleme yapılmıştır. İlk ilan edilen ticaret ve ceza kanunlarının içerik ve işleyişlerinde yaşanan problemler dolayısıyla, 1850'li yıllarda bu iki kanunname de değişiklik yapma ihtiyacı doğmuş ve önce yeni Ticaret Kanunnâmesi ve 1858'de de Ceza Kanunnâmesi yayınlanmıştır. Yeni düzenin yerleşmesine dair sancılar devam ederken girilen Kırım Harbi ve sonrasında ilan edilen Islahat Fermanı, idarede yapılan düzenleme girişimlerini yeni bir rotaya çevirmiş ve Avrupa hukuk ve idaresindeki uygulamaların Osmanlı hukuk ve idaresi üzerindeki etkinliği artmıştır. Son olarak, Islahat Fermanı'ndan bir sene sonra Maarif Nezâreti kurulmuştur. Bu nezâret, uzun yıllar matbaaların da bağlı kalacakları nezâret olması sebebiyle önemlidir.

Aynı dönemde yayınlanan pek çok hukuki düzenlemenin arasında matbaalar ve kitap basımı hakkındaki nizamnâmeleri ayırtıran en önemli husus, bu iki nizamnâmenin kendisinden önceki Ticaret Kanunnâmesi ve kendisinden sonraki Ceza ve Matbuat Kanunnâmeleri gibi başka ülkelerin kanunlarından uyarılma değil, bizzat Osmanlı'lar tarafından kaleme alınmasıdır.¹⁸⁰

20 Cemaziye'l-ahir 1273 (15 Şubat 1857) tarihinde ilan edilen 9 maddelik *Matbaalar Nizamnâmesi*'nde kısaca şu maddeler yer almaktadır; kitap basmak isteyenlerin Meclis-i Maarif ve Zaptiye Nezâreti'nden izin alması gerektiği (1), taşrada bulunanların bu izni validen alacakları (2) kitapların Meclis-i Maarif tarafından kontrol edileceği (3) ecnebilerin Hâriciye Nezâreti'nden izin almadıkça matbaa açamayacağı (4) ve basmak istedikleri kitapları yine hariciyeye sunmaları gerektiği (5) gazete basmak isteyen ecnebilerin de hariciyeden izin almaları gerektiği (6) muzır kitaplara zaptiyece el konulacağı (7) kitapların müelliflerine, kitaplarının

¹⁸⁰ Başaran 2019, s.111

imtiyazlarının verildiği (8) ve bu nizamnameye uymayanların cezalandırılacağı (9). Ek maddede ise nizamnâmenin ilanından sonra 6 ay içinde mevcut matbaaların başvurularını yapmaları gerektiği belirtilmektedir.¹⁸¹

6 Maddelik kitap tab'ı hakkında nizamnâmede ise; inhisar maddesinin külliye lağvedildiği (1), müelliflerin kaydı hayat şartı ile kitaplarının imtiyazına sahip olduğu (2), kendi kitabını bastırmak istemeyen müellifin bu kitabın imtiyaz hakkını bir anlaşma karşılığında başkasına verebileceği (3) ve bu anlaşmadan Meclis-i Maarif'in de haberdar edilmesi gerektiği (4) bir kitabın devlet tarafından basımı gerekiyorsa kitabın yazarına Meclis-i Maarif tarafından münasip bir miktar verileceği (5) mukavele

¹⁸¹ Düstur 1. Tertip, c.2, s.227-228 ve İskit 1939 "Türkiye'de Matbuat Rejimleri", s.846-47
Matbaa Nizamnamesidir

Birinci madde. Dersa'adette gerek litografya ve gerek huruf ile kitap tab' etmek isteyenlerin keyfiyetleri Meclis-i Maarif ve Zabtiye ma'rifetiyle tahkik olunduktan sonra meclis-i mezkûreden bâ mazbata-i makam-ı Âli-i Sadâret-i uzmâdan isti'zan ile cânib-i zaptiyeden mezuniyeti hâvi yedlerinde sened-i mahsusları olmadıkça basmahane küşad edemeyeceklerdir.

İkinci madde. Memâlik mahrûsa-i hazreti şâhânenin bâzı mahallinde kitab basmasını arzu idenler ol emirde vali-i eyalete haber virub vali tarafından dahî keyfiyet derbârı şevketkarara inhâ ve kezâlik meclis-i maarifde görölüp bâ mazbata-i makam-ı ali-i sadaret-i uzmaya arz ile isti'zan olunmadıkça bir harf basmağa muktedir olamayacaktır.

Üçüncü madde. İşbu basmahanelerin tab' ve temsil edecekleri her nev' kütüb ve resail ol emirde dersaadette doğrudan doğruya ve taşralarda ise vûlat-ı eyalet câniblerinden inhâ ile meclis-i maarifde görölüp mülken ve devletten bir günâ mazarrâtı olmadığı tebeyyün ederek meclis-i mezkûr tarafından kezalik bâ-mazbata makam-ı ali-i sadare-i uzmaya arz ile isti'zan olunmadıkça tab ve neşir itdirilmeyecektir.

Dördüncü madde. Düvel-i ecnebiyye tebasından olub da memalik-i mahruse-i şahanede kitab basmak isteyenlerin ol emirde Nezâret-i celile-i hariciyeden ruhsat havi yedlerinde senedi olmadıkça basmahane küşadına mukadder olamayacaklardır.

Beşinci madde. Bu makûlelerin basacağı kütüb ve resail ol emirde Nezâret-i müşarun-ileyhâya ibraz ile oradan ruhsat verilmedikçe basılamayacaktır.

Altıncı madde. Kezalik düvel-i ecnebiyye tebâsından olub da gazete tab' etmek isteyenler dahi Nezâret-i celile-i hariciyeden izin ve ruhsatı havi senedi olmadıkça basmahane küşad edemeyeceklerdir.

Yedinci madde. Memâlik-i mahrusada mülkçe ve devletçe muzır olan kütüb ve resâil tab ettirmeğe cesaret eden olur ise o makûlelerin basdırdıkları şeyler cânib-i zabtiyyeden derhal ahz ve zabt olunacaktır.

Sekizinci madde. Müellifine bir nevî mükafat ve emsaline tâziyane-i şevk olmak üzere her müellif hakkında kayd-ı hayat şartıyla imtiyaz verilmesi nizam dahilinde olmağla işbu basmahanelerde basılacak şeyler o makûle imtiyazla nev'-inden olmayacaktır.

Dokuzuncu madde. Bu nizâmâtın hilâfına hareket edenlerin basmahaneleri zabtiye Nezâreti ve velât marifetiyle derhal kapatılıp buna mütecasir olanların derece-i töhmetlerine göre kanunname-i hümayunda munderiç ceza ile mücazâtı icra olunacaktır.

Madde-i mahsusa: İşbu nizamın ilanı tarihinden altı ay kadar elhaleti hazihi mevcut olan basmahanelerin sahipleri yedinde mezuniyeti havi sened bulunacaktır. Eğer bu müddet içinde sened almayan olur ise andan sonra sened almak istemiş olmasıyla kendisine izin verilmeyecektir. Fi 20 cemaziyelâhir sene 1273

edilen miktardan fazla kitap basıldığında bunun cezasının olduğu (6) karar altına alınmıştır.¹⁸²

1858 *Ceza Kanunnamesi*'nde yer alan matbaalara dair maddeler; Ruhsatsız matbaa açanlar, saltanat ve millet aleyhinde yayın yapanlar, umumi adaba aykırı resim basanlar (madde 137-139) ve basılı ilanlar yolu ile asılsız iddialar yayanlar ve müellifin imtiyazını almadan kitabını basanlar (madde 213) hakkında verilecek cezaları içermektedir.¹⁸³

¹⁸² Kitab tab'ı hakkında nizamnamedir. [Düstur 1.Tertip, c.2, s.229]

Birinci madde. İnhisar maddesi külliye lağv olunmağla herkes istediği kitabı tab etdirecektir.

İkinci madde. Müellifine bir nev' mükafat ve emsaline tâziyâne-i şevk olmak üzere her müellif hakkında kayd-ı hayat şartıyla imtiyaz verilerek müddet-i hayatında kendisinden başkası telif eylediği kitabı basdıramayacaktır.

Üçüncü madde. Müellif kendisi basdıramadığı takdirce ol kitabın tab'-ı hususunda olan imtiyazını istek iden kimseye olunacak mukavele ve münasib bir bahâ ile bâ-sened fûruht edebilecektir.

Dördüncü madde. İşbu mukavele ve fûruht keyfiyetinde meclis-i maarifin dahi malumatı bulunacaktır.

Beşinci madde. Devletçe tab'ı lazım geldikte kezalik müellifine ne miktar şey verilmesi münâsib ise meclis-i maarif marifetiyle i'tâ itdirilerek basdırılacaktır.

Altıncı madde. Tab' olunacak kitabın mukavele olunan miktardan ziyade basdırılması memnû' olduğundan hilâfına cesâret edenler olur ise adetâ sirkat hükmünde olarak o makuleler hakkında kanunen icâb eden ceza icra olunacaktır.

¹⁸³ Bkz. Düstur 1. Tertip, 1. cilt. s. 567- 568, 583.

Bila ruhsat matbaa küşad edenler ve emr ve ruhsatla açılışı olan matbaalarda evrak-ı muzırta tab' ve neşr eyleyenler ve mekteblerin usul-i ta'limiyyesine dairdir.

Yüz otuz yedinci madde. Her kim devlet-i Âliyye'nin emir ve ruhsatı olmayarak bir matbaa küşad ile kitab ve evrak tab' eyleyse matbaası kapattırıldıktan sonra cezayı nakdî olarak elli mecdiye altını ahz olunur.

Yüz otuz sekizinci madde. Devleti-i Âliyye'nin emir ve ruhsatıyla açılmış olan matbaalarda saltanat-ı seniyye ve erbâb-ı hükümet ve teb'a-i saltanat-ı seniyyeden olan bir millet aleyhinde gazete veya kitab ve evrak-ı muzırta tab' ve neşrine mütecasir olan kimsenin ibtidâ bastırmış olduğu şeylerin zabıtyla derece-i cürmüne göre matbaası muvakkaten veyahut bütün bütün kapatıldıktan sonra on mecdiye altunundan elli mecdiye altununa kadar cezayı nakdî ahz olunur.

Yüz otuz dokuzuncu madde. Âdâb-ı umûmiyyeye muhalif olarak nazman ve nesren hezl ve hicve dair şeyleri veyahut edepsizce resim ve tasviri basan ve basdıran ve neşr eden kimseden bir mecdiye altunundan beş mecdiye altununa kadar mücâzât-ı nakdiyye alınur ve yirmi dört saatden bir haftaya kadar hapis olunur.

İki Yüz On Üç bir adamın sahihan mürtekeb olmuş olması lazım gelse mücâzât-ı kanuniyyeyi davet edecek cürmü ve halkın nefretini mûcib olacak şeyleri diğer bir şahıs kendisine bir cemiyette lisanen veyahud el yazısı veya basma kağıd ta'lik ve neşriyle isnâd eder ve memurîn-i devlet hakkında li-garaz müteriyâta tesdî eder ve şahs-ı merkûmenin bu isnâdâtı ifitra olduğu tebeyyün eyler ise azv olunan maddenin fâili hakkında kanunen tertîb edecek ceza-i ayniyyenin müfterî hakkında icrâ olunur fakat kanunen ve nizâmen hükümete ihbâr-ı vukûat etmek veyahud davayı hukuk eylemek bu kaideden müstesnâdır

Nizamnâmelerde, matbaanın tarifi, kitap basımının tarifi, gazetenin tarifi, evrak basımının tarifi bulunmamaktadır. Bu nedenle ele aldığı ve ele almadığı konuları tespit edebilmek için, maddelerin daha detaylı incelenmesi gerekir.

Öncelikle, peş peşe iki ayrı nizamnâmenin yayınlanması, birinci bölümde de ele aldığımız gibi matbaa açmak ile kitap tab' etmek arasındaki doğrudan bağlantının kesildiğini göstermektedir.¹⁸⁴ Matbaalar ve kitap basımı hakkındaki nizamnâmelerde değinilmeyen evrak basımı konusu, ancak Ceza kanunnamesinde ve muzır evrakların basılması sebebiyle gündeme gelmiştir. Bu konu ancak 1888 nizamnâmesinde kendisine yer bulacaktır.

Nizamnâmenin öncesinde sürdürülen tartışmalar ile nizamnameler arasındaki bir fark dikkat çekmektedir. 1840'lardan itibaren artan matbaalara dair düzenleme ve tartışmalar doğrudan litografyacı esnafının çoğalması ile ilgilidir. Belgelerde de bu esnaflar litografyacı esnafı olarak anılır.¹⁸⁵ Nizamnâmenin hazırlık çalışmaları içinde de litografyacılar bir düzen vermek için nizamnâme hazırlanması konuşulurken, matbaalar nizamnâmesinde litografya tezgahlarına dair hususi bir madde yer almaması dikkat çekmektedir. Litograf ve huruf matbaaları nizamnâmenin sadece birinci maddesinde zikredilmekte, sonrasında ise mevzubahis edilmemektedir.

Nizamnâmelere dair bir diğer önemli konu, bu düzenlemelerin Osmanlı'da sansürün başlangıç noktası olarak kabul edilmesidir.¹⁸⁶ Bölümün başında da ele alındığı gibi en etkin halini Server İskit'in çalışmalarında bulan bu yorum sonraki yıllarda konu hakkında yapılan çalışmalarda da tekrar edilmiştir. Fakat Ayhan Ceylan bu nizamnâmeyi, keyfi kitap basımını engelleyip düzene koymaya çalışan bir nizamnâme olarak değerlendirip literatürdeki tartışmalara değinmezken Ayşe Başaran da Ceylan'ın yorumunu, literatürdeki tartışmaları da değerlendirerek teyit eder.¹⁸⁷ Nizamnâmelerin maddeleri literatürden bağımsız bir gözle incelendiğinde, yasaklamaya dair sınırlı sayıda ve çerçevesi belirsiz maddelerin bulunması Başaran ile

¹⁸⁴ Başaran 2019, s.111

¹⁸⁵ Örneğin Bkz. "...*Litoğrafya matbaaları hakkında kaleme alınan nizamnameye dair...*". BOA., İ.DH., 358/23659; "... *Litoğrafya tezgahları hakkında hazırlanan matbaa nizamnamesinin...*" BOA., İ.MVL., 367/16095 (H.12.06.1273)

¹⁸⁶ İskit 1939 "Türkiye'de Matbuat Rejimleri", s.11

¹⁸⁷ Ceylan 2006; Başaran 2019

Ceylan'ın yorumlarının sansür vurgusuna nazaran daha sıhhatli olduğunu gösterir. 9 maddelik *Matbaalar Hakkında Nizamnâme*'nin 1, 2, 3, 4, 5. maddeleri, kurulacak matbaaların izin almaları gerektiğine dairdir. Nizamnâmenin sonunda yer alan ek maddede gösterildiği gibi İstanbul'da zaten matbaalar vardır ve bunların yaptıkları işi resmiyete dökmeleri beklenmektedir.

Matbaalar Nizamnâmesi'nin hemen ardından yayınlanan 6 maddelik nizamnamede ise, 3. Madde, bir önceki nizamnâmenin 8. Maddesi ile aynıdır. Kalan 5 madde ise, inhisar maddesinin kaldırıldığı ve yazarların, yazdıkları kitaba dair imtiyaza sahip oldukları, bu imtiyazı da mukavele ve Meclis-i Maarif'i bilgilendirmek koşulu ile başkasına devredebilecekleri söylenmektedir. Bu madde aynı zamanda yazarlık müessesesinin resmen kabulüne de zemin hazırlamaktadır.

Netice itibariyle bu maddelere dayanarak, Osmanlı'da bir sansür sisteminin doğduğu sonucunu çıkarmak mümkün değildir. Nizamnâme hazırlıkları esnasında temel gaye, şehrin içine yayılmış olan litografya tezgahlarının bir düzene sokulmasıdır.¹⁸⁸ Ele aldığımız gibi nizamnâmenin maddeleri de açılmış olan yahut yeni açılacak matbaaların devlete başvurmalarını talep etmektedir. Aşağıda ele alınacağı üzere, nizamnâmenin uygulandığı ilk yıllarda bir sansür mekanizması işletilmemiştir. Fakat özellikle *Âli Kararnâme* sonrasında gazeteler merkezde olmak üzere artan denetimler içinde bu nizamnâmenin bazı maddelerine dayanılarak kitap yasaklamaları olmuştur. Dolayısıyla bu nizamnâmenin bir sansür nizamnâmesi olarak değerlendirilmesi yerine sansür uygulamaya başlayan Osmanlı idarecilerinin ihtiyaç duyduklarında bu nizamnâmenin maddelerini kullandıklarını söylemek makul gözükmemektedir.

Düzenlemeler içinde dikkat çeken bir diğer nokta *Ceza Kanunnamesi*'nin 139. Maddesinde yer alan muzır resim basımına dair yasaklamadır.¹⁸⁹ Zira bu dönemde resim basımı teknik olarak yeni gelişmektedir. Yüzyıl ortasından günümüze erişen

¹⁸⁸ BOA., A.MKT.UM., 262/50, 5 Rebiülahir 1273; BOA., İrade Meclis-i Vâlâ, 16095, 12 Cemazi-yel ahir 1273 *aktaran* Ceylan s. 147

¹⁸⁹ Gökhan Demirkol bu maddeyi, mizaha ilişkin ilk hukuki düzenleme olarak kabul eder. Demirkol, Gökhan "Tanzimat mizahının sonu 1877 matbuat kanunu Tartışmaları ve Osmanlıda mizah dergilerinin kapanması" *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* Yıl 9, Sayı 2, Aralık 2016, s. 692

kitap ve gazeteler arasında resim kullanımı oldukça sınırlıdır. Fakat aynı dönemde Şinasi'nin bir yazısı, bugün elimize ulaşan örneklerini bilmesek de dönem içinde halk arasında satılan resimlerin varlığına işaret etmektedir. Şinasi'nin 1862 yılında *Tasvir-i Efkar*'da "payitaht umumi" başlığı ile yayınlanan, Fevziye Abdullah Tansel tarafından "Yasak edilmesi gereken kitap ve resimler" başlığı ile yeniden yayınlanan yazısı, her devletin kendi mülkünde basılan kitapları kontrol ve yeri geldiğinde yasaklama hakkı olduğu vurgulanarak başlar. Yazının devamında Şinasi, *Şahnâme* kitabında bulunan bazı resimlerin sağda solda satıldığını, bunların halkın efkarı için zararlı olduğunu, çünkü avamın görselden çok daha fazla etkilendiğini, dolayısıyla bunların yasak edilmesinin ve takip edilmesinin elzem olduğunu söylemektedir.¹⁹⁰ Şinasi'nin bahsettiği türden resimlerden günümüze ulaşan bir örnek tespit edemedik. Fakat nizamnâmeler yayınlanmadan önce Ceride-i Havadis Matbaası'nda yayınlanmış bir kitapta yazarın litografya ile çoğaltılmış bir resminin iç kapakta yer alması, benzer şekilde piyasada dolaşan müstakil resimlerin niteliğine dair fikir vermektedir.¹⁹¹

Düzenlemelerin içeriklerinin ardından ele almamız gereken bir diğer soru, kanunun nasıl uygulandığı sorusudur. Bu soruya cevap bulmak amacıyla basılacak kitaplar ve açılacak matbaalar için Meclis-i Maarif'den alınması gereken izinler incelendiğinde; iki izin müessesesinin de işlediği ve aksadığı dönemlerin olduğu görülür. Bu konuda verilebilecek örneklerden en dikkat çeken, Şeyh Yahya Efendi'nin matbaasının izni ile ilgilidir. 1870-77 yılları arasında faal olan tekke matbaasının toplamda 113 eser bastığı tespit edilmiştir.¹⁹² Şeyh Yahya Efendi'nin vefatı sonrasında matbaayı devralmak isteyen Necip Efendi'ye bu matbaanın izinsiz açıldığı bildirilmiş, bu sebeple Necip Efendi matbaanın devri için değil, ilk defa açılması için ruhsatname almıştır.¹⁹³ İstanbul'da etkin bir matbaanın hiç izin almamış

¹⁹⁰ Şinasi 1960, s.40-42

¹⁹¹ Dikkat çekici bir örnek için bkz. İzzet Molla Efendi. *Manzûmetü'l-müsemmâ bi-mihnetkeşân*. İstanbul: Ceride-i Havadis Matbaası 1269 (1854). Kitabın iç kapağında İzzet Molla'nın litografya ile çoğaltılmış bir resmi bulunmaktadır.

¹⁹² Varol, Muharrem. "19. Yüzyıl İstanbulu'nda Bazı Tekkelerin Matbaacılık Faaliyetleri" *Osmanlı Araştırmaları* XLII (2013), s.335

¹⁹³ Varol 2013 s.334-336. Yahya Efendi matbaası ile ilgili gerekenin yapılması için bkz. BOA., MF.MKT., 79/84 (H.06.05.1300) Matbaa ile ilgili Necip Efendi'ye verilen izin için bkz. MF.MKT., 82/61. (H.22.02.1301)

olması, özellikle 1870'lerde matbaa açma izinleri konusunda takibin az olduğunu göstermektedir.

1862- 1863 yıllarında yeni yayınlanmaya başlayan *Tasvir-i Efkar* gazetesinde izin alan veya izin almak için başvuran kitapların ilanları vardır. Örneğin Kilis Ulemasından Abdullah Efendi'nin *Haşiye li-ecli't-temyiz* kitabı için, Bağdat Ulemasından Hacı Mustafa Efendi'nin yazdığı üç kitap için Meclis-i Maarif'e başvurduğu ilan edilmiştir.¹⁹⁴ Aynı şekilde, Şeyh Mustafa Efendi'nin yazdığı *Mevhibe-i Hayy fi-Ahkâm-ı Key* kitabına Meclis-i Maarif'den izin çıktığı ilanı gazetede yer almaktadır.¹⁹⁵

Kitaplara ve matbaalara dair izinler kadar yasaklamalar da mevcuttur. Örneğin zararlı risaleler bastıran Hoca Emin Efendi'ye on mecdiye ceza kesilmiş, kendisi iki yıl Kütahya'ya sürgün edilmiş; Emin Efendi'nin risalelerini basan Bosnavî Ali Efendi'nin matbaası da bir ay süreyle kapatılmıştır.¹⁹⁶ Bir başka örnekte, Yeniköy'de uygunsuz resimler basan bir matbaa kapatılmıştır.¹⁹⁷ Nizamnâmenin ilk yıllarında görülen izin ve yasaklamaların ardından sonraki yıllarda başvuru sayılarının azaldığı gözlemlenmektedir. Bu durum, 1866 yılında sefaretlere gönderilen bir yazıda dile getirilir. İlgili yazıda yayınlanacak kitaplar için Meclis-i Maarif'e başvurulması gerektiğine dair 1857 nizamnâmesindeki maddelerin açık olduğu fakat son yıllarda şehir içinde muzır neşriyatın arttığının görüldüğü, bu nedenle sefaretlerin de bu hususta dikkat etmeleri gerektiği söylenmektedir.¹⁹⁸ *Matbaalar Nizamnâmesi*'nin ilanından yaklaşık on sene sonra yazılan bu ihtar, bu dönemde de hem matbaa açılması hem de kitap basılması konusunda nizamnâmede belirtilen kuralların tam anlamı ile uygulanmadığını gösterir. Tezin ekler kısmında yer alan envanterde derlediğimiz matbaa açma taleplerinde, *Âli Kararnâme*'nin ilanı sonrasında Meclis-i Maarif'e gelen matbaa açma taleplerinin artışı dikkat çekmektedir. Bu artışın matbaa kullanımının artması yanında muhtemel bir sebebi de açılan matbaalara yönelik denetimlerin

¹⁹⁴ *Tasvir-i Efkar* 15/1, 21 S 1279 (M.18.08.1862) ve *Tasvir-i Efkar* 3/1, 8 M 1279 (M.6.07.1862) aktaran Hayta, Necdet. *Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvir-i Efkar Gazetesi: 1278/1862-1286/1869*. Ankara: Kültür Bakanlığı 2002, s.229

¹⁹⁵ *Tasvir-i Efkar* 18/1, 2 RA 1279 (M.28.08.1862) aktaran Hayta 2002, s.229

¹⁹⁶ BOA., A.}MKT.MHM., 376/89 (H.11.11.1283)

¹⁹⁷ BOA., A.}MKT.MHM., 393/27 (H.13.04.1284)

¹⁹⁸ BOA., HR.ID., 1374/24 (05.05.1866)

artmasıdır. 1870’li yıllarda matbaalar nizamnâmesi kitap yayıncılığının ve matbuatın daha fazla gündemine girmeye başlamıştır. Bu dönemin uygulamalarını matbaalar nizamnâmesinin bir devamı olarak değil 1870 sonrası düzenlemeler ile birlikte değerlendireceğiz.

2.3. MATBAA-İ ÂMİRE

Takvimhâne-i Âmire Nezâreti, 1831 yılında *Takvim-i Vekayi*’yi basmak ve kitap yayını yapmak amacıyla kurulmuştur. Fakat Gülhâne Hatt-ı Hümayunu sonrasında idari düzenlemeler ile iş yükü artan nezâret zaman içinde, çoğunlukla devlet evrakını basmaya başlamış ve kuruluşundaki kitap ve gazete basım amaçlarını tam anlamı ile yerine getiremez hale gelmiştir. *Matbaalar Nizamnâmesi* ile beraber özel matbaaların açılmasına izin verilmiş ve Takvimhâne’ye ait kitap basma imtiyazı kaldırılmıştır. Matbaanın varlığına dair bu iki temel görevin ortadan kalkması dolayısıyla nezâretin yeniden teşekkülü gündeme gelmiş, aynı zamanda açılan özel matbaaların denetimi tartışma konusu olmuştur.

1864’te kurulan ve imparatorluğun yıkılışına kadar varlığını sürdüren Matbaa-i Âmire hakkında müstakil bir çalışma yoktur. Genel anlamı ile Osmanlı’da devletin ve devlet ile ilişkili kurumların matbaacılık faaliyetleri üzerine yapılan çalışmalar, özel matbaaların açılmasına kadarki dönemde yoğunlaşmış; bu tarihten sonrası ise incelenmemiştir. Örneğin TDV İslam Ansiklopedisi’nde Matbaa-i Âmire maddesi, Turgut Kut’un kaleme aldığı Dârüttibâa maddesine yönlendirmekte; bu maddede ise 1863’den Cumhuriyetin ilanına kadar olan dönem, bir paragraf ile anlatılmaktadır.¹⁹⁹ Aynı ansiklopedide Kemal Beydilli’nin kaleme aldığı Matbaa maddesinde ise Matbaa-i Âmire’ye dair hiçbir kayıt yoktur.²⁰⁰ Merkezine Matbaa-i Âmire’yi alan tespit edebildiğimiz tek yayın, Murat Candemir’in Matbaa-i Âmire’nin 1890’lı yıllarda kapatılışına dair makalesidir.²⁰¹

¹⁹⁹ Kut, Turgut. “Dârüttibâa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt IX, İstanbul 1994, Sf. 10-11

²⁰⁰ Beydilli, Kemal "Matbaa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/matbaa#1> (28.04.2022).

²⁰¹ Candemir, Murat. “Sultan II. Abdülhamid Döneminde Matbaa-i Âmire’nin Kapatılması” *İsmet Binark Armağanı* (ed. İshak Keskin, Ş. Nihal Somel, Nizamettin Oğuz). İstanbul 2015, s.107-122

Bu bölüm, kuruluşu 1864'te tamamlanan ve ele alınan dönemin en çok yayın yapan matbaası olan Matbaa-i Âmire'nin kuruluş sürecini, işleyişini ve nizamnâmesini ele alacaktır. Matbaa-i Âmire ile bağlantılı olarak matbaaların ve matbuatın denetimi konusu da incelenecektir.

2.3.1. Matbaa-i Âmire'nin Kuruluşu ve Matbaaların İdaresi

Tanzimat Fermanı'nın ilanı sonrasında artan matbu evrak ihtiyacı, Takvimhâne Nezâreti'nin ana gündeminin zamanla evrak basımına yoğunlaşmasına sebep olmuştur. Son Takvimhâne nâzırlarından Vakanüvis Ahmed Lütî Efendi, evrak basım yoğunluğunun kitap ve gazete basımına müsaade etmediğini, matbaanın düzeninin bozulduğunu kaydetmektedir.²⁰² Takvimhâne'nin iç işleyişindeki sıkıntıların yanında 1857-58 yıllarında ilan edilen nizamnâmeler ve ceza kanunnamesindeki maddelerin de idare açısından önemli karşılıkları olmuştur. Bu nizamnamelerdeki en dikkat çekici nokta mezkur tarihe kadar Takvimhâne'de bulunan kitap basım imtiyazının ortadan kaldırılarak, özel matbaaların da kitap basmasına izin verilmesidir. Nizamnâmeler aynı zamanda, basılacak kitapların ve açılacak matbaaların denetimini de gündeme getirmiştir. Bu şartlarda Takvimhâne'nin nasıl bir yapıya bürüneceği birkaç sene boyunca tartışılmış, aynı esnada matbaaların ve matbuatın denetimine dair kurumlar kurulması da ele alınmıştır. Bu nedenle bölümün devamında önce Matbaa-i Âmire'nin kuruluşu ve kısa tarihi ele alınacak, sonrasında matbaaların idaresine dair tartışmalara yer verilecektir.

Matbaaların ıslahı konusunda öncelikle, 1862 yılında, Ahmed Vefik Paşa, Ahmed Kemal Paşa ve Ahmed Cevdet Paşa'dan oluşan bir komisyon oluşturulmuş ve bu komisyon, matbaaların denetimini yaparak bir rapor sunmuştur. Komisyon, bütün matbaa faaliyetlerinin Maarif Nezâreti altında kurulacak Matbû'at müdürüne verilmesi, matbaadaki personel hiyerarşisinin de yeniden düzenlenmesine dair önerilerde bulunmuştur.²⁰³ Çalışanlara dair en çok vurgulanan nokta, muvazzaf olarak

²⁰² Ahmed Lütî Efendi 1988 (Cilt 10), s.110.

²⁰³ Başaran 2019, s.136-137; Çolak 2011, s.27. Bu komisyonun raporunda, maaşlı çalışan personelin büyük bir masraf kalemi oluşturduğu ve bu uygulamadan vaz geçilerek yapılan iş başına para verilmesi, özellikle vurgulanan tavsiyelerden bir tanesidir. Komisyonun raporu için Bkz. Yazıcı 1983, s. 102-106. Aynı rapor, Yazıcı'nın bir başka makalesinde de yer almaktadır. Bkz. Yazıcı, Nesimi.

çalışan mürettiplerin işleri aksatmalarıdır. Komisyon, muvazzaf çalışacak mürettipler yerine iş başına mürettip tutulmasının hem işleri hızlandıracağını hem matbaanın masraflarını azaltacağını söyleyerek mümkün mertebe bu yolun tercih edilmesini önermektedir. Bu önerinin kabul edilmesi ile, Takvimhâne-i Âmire Nezâreti lağv edilerek Maarif Nezâreti'ne bağlanmış ve nezâretin başında bulunan Ahmed Lütfi Efendi emekli edilmiştir.²⁰⁴

Takvimhâne reformu ile aynı dönemde, Takvimhâne'nin mekanının değişmesi de gündeme gelmiştir. Bunun sebebi ise, yeni bir kaime piyasaya sürülmesi planlanırken ani bir karar ile bundan vazgeçilmesi ve kaimelerin basımı için kurulan fabrikanın boşa çıkmasıdır.²⁰⁵ 1863 yılında, Maarif Nâzırı Ethem Paşa, matbaanın alet edevatının çok eski olması, mevcut makinelerin devlet içindeki matbu evrak ihtiyacına, *Takvim-i Vekâyi*'nin düzenli basılmasına ve yeni kitapların yayınına yetmemesi nedeniyle bunların satılarak matbaanın, âtıl duran Kavâim-i Nakdiye matbaasına nakledilmesini teklif etmiştir.²⁰⁶ Bu önerinin kabul edilmesinin ardından, Beyazıt'ta bulunan Takvimhâne binası ve bir kısım malzemesi satılmış, Takvimhâne Nezâreti de, yeni ve çok güzel makinelere sahip Topkapı Sarayı avlusundaki, Kavâim-i Nakdiye matbaasına taşınmıştır. Bu matbaanın açılışında devlet erkanı hazır bulunmuş ve Takvimhâne'nin son nazırı Lütfi Efendi'nin güne düştüğü tarih, yeni buharlı makinelerde basılarak katılımcılara dağıtılmıştır.²⁰⁷

1864'de ismi ve yeri değişen matbaanın idaresinin nasıl olacağı ise ayrı bir tartışma konusu olmuştur. Matbaanın nasıl işleyeceği, bölümün devamında detaylarını ele alacağımız 1867'de ilan edilen iç tüzük ile belirlenmiştir. Fakat matbaa nazırının kim olacağı ve açılan özel matbaaların idaresi konusu sonraki yıllarda da varlığını sürdüren bir soru işareti olarak ilk defa bu dönemde ortaya çıkmıştır.

“Matbuat Müdürlüğünün Kuruluşu” *Gazi Üniversitesi Basın-yayın Yüksekokulu Dergisi* 1983/5, s.113-134.

²⁰⁴ Başaran 2019, s.137, Çolak 2011, s.26

²⁰⁵ Ahmed Lütfi Efendi 1988 (cilt 10), s.110

²⁰⁶ BOA., MVL., 854/11 (H.13.10.1279); Başaran 2019, s.138; Ahmed Lütfi Efendi 1988 (cilt 10), s.110

²⁰⁷ Ahmed Lütfi Efendi 1988 (cilt 10), s.110

Matbaanın taşınması esnasında Maarif Nazırı Ethem Paşa Matb'uat Müdürlüğü için ilk önce Şinasi Efendi'yi teklif etmiştir.²⁰⁸ Fakat bu teklif sıcak karşılanmamış 1863 yılında Münecim-i Sâni Tahir Efendi Matbu'at müdürü olarak atanmıştır.²⁰⁹ Ayşe Başaran'ın, yayınlanan kitaplar üzerinden tespit ettiği kadarıyla bu dönemde matbaaların ve Matbaa-i Âmire'nin idaresi bilfiil Maarif Nâzırı tarafından yürütülmüştür. Matbaa-i Âmire müdürlüğü görevi 1867'de Hacı Tahir Efendi'den Said Bey'e (daha sonra Paşa),²¹⁰ 1871 yılında Said Bey'den Hasan Tahsin Efendi'ye geçmiştir.²¹¹ Matbaa-i Âmire müdürlerinin isimleri Salnâmelerde düzenli olarak yer almamıştır. 1295 (1878) yılında Matbaa-i Âmire müdürü Hasan Tahsin Efendi, ruznamçeci Emin Efendi'dir. 1297 (1879) yılında Ahmed Midhat Efendi Matbaa-i Âmire müdürü olmuş ve bu görevi ele aldığımız dönemin sonuna kadar sürdürmüştür.²¹² Ahmed Midhat Efendi'nin ismi 97, 98, 99 yıllarına ait salnâmelerde Matbaa-i Âmire ve Takvim-i Vekâyî müdürü olarak geçerken bu tarihten sonra sadece Matbaa-i Âmire müdürü olarak geçmektedir. 98, 99 salnâmelerinde Takvimhâne muharriri ise Reşad Bey'dir. Salnâmelere göre Matbaa ruznamçecisi 1297 (1879) yılında Emin Efendi, 1298 (1880) sonrasında ise Serafin Efendi'dir. 98, 99, 1301 salnâmelerinde sandık emini ise Fuad Bey'dir.²¹³

Neticede, matbaalar idaresi, Matbuat Nezâreti ve Matbaa-i Âmire devlet matbaasını ve özel matbaaların düzenlenmesi sorununa cevap olması amacıyla, birbirleriyle ilişkili bir halde kurulmuş fakat Matbuat Nezâreti 1864 yılında, görevleri Maarif-i Umumiye Nezâreti uhdesinde olacak şekilde lağvedilmiştir.²¹⁴ Fakat, Maarif

²⁰⁸ BOA., İ.DH., 507/34485 (H.30.11.1279)

²⁰⁹ BOA., İ.DH., 507/34485 (H.30.11.1279); Başaran 2019, s.139

²¹⁰ Ahmed Lüfti Efendi 1989, cilt 11, s.87

²¹¹ Ahmed Lüfti Efendi 1989, cilt 12, s.21; BOA., A.}MKT.MHM., 417/ 21 (H.29.04.1285)

²¹² Ahmed Midhat Efendi bu göreve, gazetecilik tecrübesi olması ve düzeni aksayan *Takvim*'i canlandırması amacıyla atanmıştır. Bkz. Yazıcı, Nesimi. *Takvim-i Vekayî: Belgeler*. s. 120-121

²¹³ *Salnâme Sene 1295*, s.139; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye 1297 (35.def'a)*, s.142; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye 1298 (36.def'a)*, s.268; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye 1299 (37.def'a)*, s.354; *1301 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye (39.def'a)*, s.368; *1302 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye (40.def'a)*, s.390; *1303 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye (41.def'a)*, sf 316; *1304 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye (42.def'a)*, sf 304

²¹⁴ A.}MKT.NZD.398/25. Ayrıca bkz. Başaran 2019, s.140; Çalışkan, Çağrı. "2. Abdülhamid Döneminde Kitaplar üzerinde Sansür uygulamaları (1876-1909)". Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi 2019, s.15

Nezâreti altında matbaaların idaresi amacıyla kurulan ve kapatılan bu kurumun yanında, 1862’de kurulmuş ve *Matbuat Nizamnamesinde* de atıf yapılan (madde 1) Matbuat Müdürlüğü vardır. Matbuat Müdürlüğü’nün temel vazifesi gazetelerin takibidir.²¹⁵ Yine yakın dönemde, Tercüme Odası altında 1858 yılında bir Matbuat Kalemi kurulmuştur. Matbuat kaleminin kuruluşundaki vazifesi, yurt dışı matbuatı takip etmek ve gerektiğinde tezkip yazılarını yayınlamaktır.²¹⁶ Matbuat Kalemi ve Matbuat Müdürlüğü’nün görevleri kesişmektedir. Aydın Çakmak, Matbuat Kalemi’nin Mahmud Nedim Paşa’nın ekonomik tedbir uygulamaları esnasında kapanmasının gündeme geldiğini fakat 1877 yılına kadar görevini devam ettirdiğini aktarmaktadır.²¹⁷ Maarif Nezâreti altında kurulan Matbuat müdürlüğü ise 1870’de Dahiliye Nezâreti altına girmiş, 1870-77 yılları arasında Hariciye Nezâreti altında bulunmuş, 1877’de tekrar Dahiliye Nezâretine bağlanmıştır.²¹⁸ Bu değişiklikte, 1867 yılında ilan edilen Âli Kararnâme sonrasında gazeteleri kapatılan ve yurt dışında yeni gazeteler yayınlamaya başlayan Yeni Osmanlılar Cemiyetinin faaliyetlerinin etkisi olduğu açıktır. Yeni Osmanlılar Cemiyeti üyelerinin peyderpey gazetelerini kapamaları ve ülkeye dönmeleri ile beraber konu tekrar Dahiliye Nezâreti’nin konusu haline gelmiştir. Bir diğer ifade ile, matbuatın önemli kalemlerinin ülke dışında yayın yapmaya başlaması, konuyu hariciye ile daha ilişkili bir hale getirmiş; yurt dışındaki kalemlerin ülkeye dönmeleri ile beraber ise bu faaliyetler tekrar Dahiliye Nezâreti’nin ilgi alanına girmiştir.²¹⁹

1880 yılında, Meclis-i Kebir-i Maarif bünyesinde yeniden bir yapılanmaya gidilmiş ve 6 daireye bölünen meclisin bir dairesi de “matbaalar dairesi” olarak isimlendirilmiştir.²²⁰ Bu dairenin 1298 ve 1299 yıllarında Müdürü Artin Efendi, kâtabi

²¹⁵ Yazıcı, Nesimi, “Matbuat Müdürlüğünün Kuruluşu”, *Gazi Üniversitesi Basın-Yayın. Yüksekokulu Dergisi, Haberleşme Yılı Özel Sayısı*, 1983/5, s. 113-134.

²¹⁶ Çakmak, Aydın. “Hariciye Nezâreti (1836-1924)”. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi 2020, s.115. Çakmak ayrıca bu kalemin, Babîâli altında kurulsun da bütün işlev ve görev akışının Hariciye Nezâreti ile ilişkili yürüdüğünü göstererek, Hariciye Nezâretini ele aldığı çalışmada bu kalemi de incelemiştir.

²¹⁷ Çakmak 2020, s.117

²¹⁸ Demirel 2007, s.44

²¹⁹ Bu dönemde matbuat müdürlerine dair İskit 1943 ve Tonta-Ak 2014, s. 132

²²⁰ Ünal, Uğur. *Meclis-i Kebîr-i Maârif 1869-1922*. Ankara TTK 2008, s. 13; *Salnâme-i Devlet* 1297, s.141

de Emin beydir.²²¹ 1299 yılında ise Müdür Abdurrahman Efendi, kâtip Abdurrahman Bey'dir.²²² Meclisin daireler halindeki bu yapısı 1883 yılında ortadan kaldırılmıştır. Matbaalar dairesinin görevi de bu bölümün devamında ele alınacak olan Encümen-i Teftiş'e devredilmiştir.

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere, 1882 yılına kadar kitapların basımını denetleyen mekanizmalar mevcuttur. Fakat bu tarihte kurulan Encümen-i Teftiş ve Muâyene, denetim amacıyla kurulan ilk kurumdur. Aynı durum gazetelerin denetlenmesi için de geçerlidir. 1880'li yıllarda yurt içindeki gazetelerin denetimi ve teftişi için Matbûat-ı Dahiliye; yurt dışındakilerin denetim ve teftişi için ise Matbûat-ı Hariciye kurulmuştur.²²³

Netice itibariyle Matbaa-i Âmire ve matbaaların-matbuatın idaresine dair kurumların ilk örnekleri 1864 yılında kurulmuş olsa da Matbuat İdaresi, Matbuat Kalemi, Matbuat Müdürlüğü gibi idare ve denetim kurumlarının işleyişinde sabit bir yol tutturulamamıştır. Bölümün devamında ele alınacağı gibi matbaaların işleyişi, denetimi ve idaresi konusunda daha istikrarlı kurumlar ancak Sultan II. Abdülhamid döneminde açılmıştır.

2.3.2. Matbaa-i Âmire'nin Yapısı, İşleyişi, Görevleri

Kuruluşu birkaç sene alan Matbaa-i Âmire'nin nasıl bir yapısı ve işleyişi olduğu ancak 1867 yılında belirginleşmiştir. Bu konuda, Tercüme odasından yetişen, bir dönem Ceride-i Havadis'de yazılar yazan, Said Bey'in Matbaa-i Âmire müdüriyeti önemli bir dönemeç olmuştur.²²⁴ Sultan II. Abdülhamid'in sadrazamlarından birisi

²²¹ *Salnâme-i Devlet* 1298 s.268

²²² *Salnâme-i Devlet* 1299, s.354

²²³ Matbuat-ı Hariciye'nin kurulması gerektiğine dair Said Paşa'nın yazısı: BOA.,Y.A.RES., 18/20; Matbuat-ı Hariciye ve Dahiliye'nin birleştirilmesine dair sunulan teklif için bkz: BOA.,Y.A.Res., 35/3. Gazeteleri teftiş eden bu kurumlar tezimizin kapsamı dışında kaldığı için incelemeye alınmamıştır. Bu kurumlar hakkında daha geniş bir inceleme için bkz. Kurşun, Zekeriya. "II. Abdülhamid Döneminde Batı Basınında imaj düzeltme çabaları: Matbuat-ı Ecnebiye Müdüriyeti'nin kurulması ve Faaliyetleri" *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, c.1, s.1, 1999, s.105-118

²²⁴ Said Bey Ceride-i Havadis gazetesinde muharrirlik yaparak matbuata intisab etmiş ve basın tarihimizin ilk polemiklerinden birisi kabul edilen Mebhûset-ün Anhâ tartışmasının taraflarından bir tanesi olmuştur. Metinleri yayınlanan bu tartışma için bkz. Bkz. Şinasi (ed.Ebüzziya Tevfik). *Müntahabât-ı Tasvîr-i Efkâr, ikinci kısım: Mübâhesât-ı Edebiye, Mesele-i mebhûset-ün anhâ*. Kostantiniyye: Matbaa-i Ebüzziya 1303

olacak Said Bey Matbaa-i Âmire'nin başına geçtiğinde, 1864'de kurulmasına rağmen bir nizamnâme olmayan kurum için bir nizamnâme yazmıştır. Nizamnâmenin temel gayesi, matbaanın daha işler hale gelmesidir.²²⁵ Hazırlanan nizamnâme *Takvim-i Vekayi*'nin 912 ve 913. sayılarında yayınlanmıştır.²²⁶ Nizamnâme, matbaanın işleyişinin daha iyi anlaşılabilmesi için önem taşımaktadır.

Nizamname beş bölüm ve 51 maddeden oluşmaktadır; 1- Matbaanın vezâifi (1-5. Maddeler arası), 2- Matbaa heyetinin teşkilatı ve idare-i umumiyenin vekâyii (6-22. Maddeler arası), 3- Aklâmın vezâifi (ruznamçe kalemi, musahhih kalemi, mürettip kalemi) (23-39. Maddeler arası), 4- Sandık emaneti ve muhafaza-i evrak ve eşya memuriyeti ve matbaa hademesi (40-48. Maddeler arası), 5- makine mahalli (49-51. Maddeler arası).

Bu nizamnâmenin ilk beş maddesinde Matbaa-i Âmire'nin vazifeleri yer almaktadır. Matbaanın beş vazifesi sırasıyla; 1- *Takvim-i Vekâyî*'nin basılması, 2- devlet ilanlarının (kanunlar, nizamnameler) basılması, 3- hazine ve mahkemelerin senet, sicil, kaime vs. evraklarının basılması, 4- matbaanın imkanları miktarınca ilmin yaygınlığını artırmaya yönelik kitapların basılması ve 5- matbaanın işlerini aksatmayacak şekilde dışarıdan talep üzerine kitapların basılmasıdır. Devlet kurumları, yoğunluk veya makinelere dair problemler olmaması halinde bütün evraklarını matbaada bastırmak zorundadır. Matbaa-i Âmire ise bu işlemlerin zamanında yapılması, teslim edilmesi ve hesapları konusunda mesuldür.

Altı, yedi ve sekizinci maddeler, matbaanın personelini ana hatları ile tanımlamaktadır. Matbaa-i Âmire'nin içinde bir müdürün yanında ruznamçe kalemi, musahhih kalemi ve mürettip kalemi vardır. Hesapların tutulması, makine ve evrakın muhafazası, muhasebe işlemleri ile personelin teftişi ise sandık emini tarafından yapılmaktadır.

²²⁵ Kurşun, Zekeriya. "Mehmed Said Paşa (Siyasi Hayatı, İcraatı ve Fikirleri) 1838-1914". İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi 1991, s. 7-8

²²⁶ Nizamnâme taslağı için bkz. BOA., MVL., 1044/11 (H.11.08.1284/8 Aralık 1867); çıkan irade için bkz. BOA., İMV., 25124 (*aktaran* Kurşun 1991, s.7) ve *Takvim-i Vekayi* sayı 912 (23 şaban 1284) s.1-3 ve sayı 913 (27 Şaban 1284) s.1-2. Daha önce sadece Zekeriya Kurşun'un doktora tezinde Said Paşa'nın yazdığı bir nizamnâme olarak dikkat çekilen bu nizamnâme, içerdiği önemli bilgilere rağmen Matbaa-i Âmire'ye ve matbaalara dair çalışmalarda es geçilmiştir.

Dokuz ve on sekizinci maddeler arasında, muhasebenin nasıl tutulacağı ve basılan kitapların nasıl satılacağı açıklanır. Bu maddelerde, kitaplar basıldıktan sonra satacak olanlara peşin fiyatına indirimle kitapların satılabileceği, alan olmaz ise müzayede usulünün tercih edileceği söylenmektedir. On dokuzuncu maddeden yirmi birinci maddeye kadar, parça-başı çalışan personelin hesapları ele alınmakta ve ardından matbaa çalışanlarının işe devamları, istirahat vakitlerine dair düzenlemeler yer almaktadır.

Aklâmın vezâîfî başlıklı üçüncü bâbda, yirmi üç ve otuzuncu maddeler arasında ruznamçe kaleminin, otuz iki ve otuz beşinci maddeler arasında musahhih kaleminin, son olarak da otuz altı ve otuz dokuzuncu maddeler arasında mürettip kaleminin vazifeleri ele alınmaktadır. Nizamnâmede gelir ve gidere dair maddi kayıtlar önemli bir yer tutmaktadır. Bunlarla paralel olarak çalışanlar arasında vazifeleri en tafsilatlı şekilde ele alınanlar ruznamçe kalemidir. İktisadi işlemlerin yürütüldüğü ruznamçe kalemi içinde yaptırılan matbaa işleri ve matbaanın malzemelerine, ihtiyaçlarına dair ayrı defterlerin tutulması gerektiği; haftalık, aylık ve yıllık ödeme ve hesaplamaların nasıl yapılacağına dair detaylar aktarılmaktadır. Ruznamçe kaleminin ardından ele alınan musahhih kaleminde muvazzaf ve gayr-i muvazzaf musahhihler hakkında vardır. Musahhihler sınıf-ı evvel ve sınıf-ı sâni mushahhihler olarak ikiye ayrılır. Sınıf-ı evvel musahhihler, eğitimlerini tamamlamış insanlardır; sınıf-ı sâni musahhihlerin ise Arapça ve Farsça sarf, nahiv bilmeleri, ibareleri çözebilmeleri beklenmektedir. Matbaanın musahhih ihtiyacı durumunda, *Takvim-i Vekayi*'de ilan verilecek, gelen başvurular değerlendirilip musahhih alınacaktır. Mürettip kaleminin eleman alımında da musahhih kalemi ile aynı yöntem uygulanır. Mürettipler içinde baş mürettip, hurufat kasası, matbaa aletlerinin muhafazasını sağlamakla mükelleftir.

Dördüncü ve beşinci bölümler, sandık emini ve makine mahallinin muhafazasına dairdir. Sandık emininin koruması gereken eşya, nasıl korunacağı, hesapları nasıl tutacağı bu maddelerde tarif edilir. Makine mahalli için ise, bütün makinelerini dairesini yapacak bir çark ustasının çalışacağı, bu usta ve var ise çırağının, makinelerin korunması yanında haftalık olarak yapılan işlere dair bir imalat

tutanağı sunmaları gerekmektedir. Makinelerin eksikleri ve lüzumlu olan şeyler yine çark ustası tarafından tespit edilmektedir.

Matbaa-i Âmire nizamnâmesinin bize gösterdiği ilk nokta, Matbaa-i Âmire'nin bir devlet matbaası olduğu ve esas işinin devletin evrakını yayınlamak olduğudur. Nizamnâmede sınırları çizilen ve tarif edilen unsurlar, bu kurumun iktisadi olarak devamlılığını sağlaması ve devlet içi evrakın üretiminde yürütülecek işlemler üzerinedir. Matbaa, devlet ile ilgili yapacağı işlemlerden arta kalan vakitte kitap ve diğer şeyleri basmaktadır. Bu değerlendirmeden, Matbaa-i Âmire'nin kitap basımının azaldığı sonucunu çıkarmak mümkündür fakat EHTBEB'e göre Matbaa-i Âmire bu yıllar içinde de en çok kitap basan matbaa olma vasfını sürdürmüştür. Namık Kemal bir yazısında, 1287 Yılı bütçesinde Matbaa-i Âmire'nin zarar ettiğinin gözüktüğünü, ve bu zararın nasıl oluşabildiğini anlayamadığını, *İstanbul'da ne kadar Osmanlıca basmahane var ise hiçbirinin bir vakit işsiz kaldığı bilinmiyor* iken, matbaanın zarar etmesinin izaha muhtaç olduğunu sorgulamaktadır.²²⁷ Kemal'in bu yorumu tartışmalıdır. Neticede Matbaa-i Âmire, muhatabı büyük oranda diğer devlet kurumları olan, bağlı olduğu Maarif Vekâleti tarafından ücretsiz kitaplar dağıtılan bir kurumdur. Fakat kurumun gerçekten düzgün bir şekilde işleyip işlemediği, kar veya zararının sebepleri, müstakil bir araştırma ile cevaplanabilecek sorulardır.

Takvimhâne'nin ıslahı esnasında gündeme gelen, daimi ve geçici personel çalıştırma konusuna dair düzenlemeler bu nizamnâmede de kendine yer bulmuş ve iki tür çalışan istihdam edilme yoluna gidilmiştir. Nizamnâmenin, istisnalar dışında mürettip ve musahhihlerin görevlerine dair detay vermemesi; litografya usulüne dair ise hiçbir maddenin yer almaması dikkat çekicidir.

Ele almak istediğimiz bir diğer husus mürettip ve musahhihlerin nitelikleri konusunda uygulanacak usuller ile ilgili maddelerdir. Ahmed Rasim'in naklettiği, *Karagöz* dergisi sahibi Fuad Bey'in *Tasvir-i Efkar*'ın gazete hânesine dair tasvirinde mürettiplerin işlerini ciddiye almamaları ve yavaş iş yapmaları gibi unsurlar

²²⁷ Namık Kemal. "Matbaa-i Âmire" içinde *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri: Siyaset, Hukuk, Din, İktisat, Matbuat* (ed.Nergiz Yılmaz Aydoğdu, İsmail Kara). İstanbul: Dergah Yayınları 2005, s.559-560

vurgulanmaktadır.²²⁸ 1860'ların ilk yıllarına dair bu anlatının, içerdiği diğer bilgilerdeki tutarsızlıklar da hesaba katıldığında, abartılı bir yorum olduğu düşünülebileceği gibi; burada tasvir edilen çalışanların, Takvimhâne teftişinde de vurgulanan çalışanlar olduğu, dolayısıyla yenilenme ihtiyacı nedeniyle nizamnâmede nitelikli eleman alımının bir kaide haline getirildiği sonucu çıkarılabilir.

Nizamnâmenin ilanından sonra hızlıca uygulamaya geçilmiş ve sayılan kalemler için uygun elamanların atamaları hızlıca yapılmış, emekliliği gelen elemanlar emekliye ayrılmış, mevcut memurların maaşlarında düzenlemeye gidilmiştir.²²⁹ Ayrıca bu nizamnâme sonrasında, *Takvim-i Vekayi*'nin de başında bulunan Matbaa-i Âmire müdürü Said Bey'in delaletiyle *Takvim-i Vekayi*'nin bir resmi gazete olması ve haftada beş gün çıkması kararlaştırılmıştır. Bu karar ile beraber nezâretlerde kalemlerin idarecilerinin veya başkatiplerin, gerçekleşen olaylara dair *Takvim*'e bilgi göndermesine karar verilmiştir.²³⁰

Nizamnâme bir süre düzenli uygulanmaya çalışılmış fakat ilerleyen yıllarda hem evrak basımında hem de *Takvim*'in basımında aksamalar yaşanmaya başlamıştır.²³¹ Bu aksamaların sebepleri; matbaanın yoğunluğu, makinelerin eskimeye başlaması ve aynı dönemde devletin iktisadi olarak zor durumda olmasıdır. 1877 yılında kaimelerin basımı öncesinde yazılmış raporda matbaa makinelerinin eskidikleri dile getirilmiştir.²³² Matbaanın yoğunluğu dolayısıyla bazı kitaplar devletin diğer matbaalarında bazı kitaplar özel matbaalarda bastırılmıştır.²³³ Yukarıda zikrettiğimiz gibi matbaada yaşanan düzensizliğin giderilmesi ümidiyle Matbaa-i Âmire ve *Takvim-i Vekâyi*'nin başına Ahmed Midhat Efendi getirilmiştir. Fakat

²²⁸ Ahmed Rasim. *Matbuat Hatıralarından: Muharrir, Şair, Edib*. İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları 1980, s.57-58

²²⁹ Yapılan atamalar hakkında bkz. BOA., A.}MKT.MHM., 395 /95 (H.13.08.1284); Emekliye ayrılan çalışanlar hakkında bkz: İ.ŞD.7/363 (H.23-03-1285); çalışanların maaş düzenlemelerine dair bkz. İ.ŞD. 9/453 (H.14.04.1285)

²³⁰ BOA., MVL., 882/4 (H.18.06.1284); Nesimi Yazıcı. *Takvim-i Vekayi: Belgeler*. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları 1983, s.109-111

²³¹ Nesimi Yazıcı 1983, s.116-117

²³² İ.MMS., 55/2508 (H.14.12.1293), s.2

²³³ Mekteb-i Sanayi'ye havale edilen bir basım işi için bkz. BOA., MF.MKT., 45/33 (H.11.11.1293); 1293, 1294, 1295(H) yıllarında *Salnâme-i Devlet*, Matbaa-i Âmire'de basılmamıştır.

Takvim-i Vekâyi'nin yayını, 1879 yılında durdurulmuş ve Ahmed Midhat görevine sadece matbaa müdürü olarak devam etmiştir.²³⁴

Sultan II. Abdülhamid'in saltanatı dönemine tesadüf eden makinelerin eskimesi ve ekonomik zorluklar, matbaa işlerinin özel matbaalara havalesini gündeme getirmiştir. Bölümün devamında daha detaylı olarak ele alınacağı üzere sultanın bir politika olarak uygulamaya aldığı özel matbaalara yüklü miktarda matbaa işi verilmesi ve matbaalar ile imtiyaz ilişkisi kurulması, 1880'lerde Matbaa-i Âmire'nin etkinliğinin azalmasını hızlandırmıştır. Murat Candemir, 1880'lerde peyderpey azalan iş yükünün 1902'de Matbaa-i Âmire'nin tamamen kapatılması ile sonuçlandığını ifade etmektedir.²³⁵

2.4. VİLAYET MATBAALARI

Matbaa-i Âmire'nin kurumsallaşması ile aynı dönemde devlet matbaaları açısından yaşanan bir diğer yenilik vilayet matbaalarının resmen açılmaya başlamasıdır. Vilayet matbaalarının açılmasına kadar, istisnalar haricinde İstanbul dışındaki vilayetlerin kendilerine ait matbaaları yoktur. Bu nedenle vilayetlerin matbu evrak ihtiyaçları Takvimhâne tarafından karşılanmıştır.

Birinci bölümde belirtildiği gibi, Tanzimat sonrasında devlet kurumlarının matbu evrak kullanımı ciddi bir artış göstermiş ve bu durum Takvimhâne'de de iş yoğunluğunu artırmıştır. Aynı dönemde vilayetlerde de matbu evraka duyulan ihtiyaç ve iş yoğunluğu artış göstermiş ve bu nedenle vilayetler "teshil-i umur-i tahririyye için", merkezden matbaa makinesi talep etmeye başlamıştır. Resmi olarak ilk vilayet matbaası 1864 yılında Tuna vilayetinde kurulmuş olsa da, bu tarihten önce de bazı vilayetlerin matbaa talepleri merkez tarafından karşılanmıştır.²³⁶ Örneğin 1858 yılında Bursa'ya bir litografya destgahı gönderilmiştir. Bu ihtiyaca binaen, yeni vilayet sistemi düzenlenirken, vilayetin bir matbaası olması gerektiği de kabul edilmiş ve yeni nizamnâmenin ilk uygulanma yeri olan Tuna Vilayetinde bir matbaa da kurulmuştur.

²³⁴ Yazıcı, Nesimi "Takvîm-i Vekâyi", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/takvim-i-vekayi> (05.05.2022).

²³⁵ Candemir 2015, s.121

²³⁶ bkz. BOA., A.}MKT.MHM.,129/25 (H.19.08.1274 / 04.04.1858)

Vilayet matbaalarının görevi, resmi yazışmaları kolaylaştırmak, gerekli resmi ilanları yaymak, bir vilayet gazetesi ve salnâmesi çıkarmaktır. Vilayetlerde kurulan matbaaların sorumluluğu, vilayetin evrak işlerini yürüten, vilayetin resmi yazışmalarını idare eden vilayet mektupçusuna verilmiştir.²³⁷ Mektupçu aynı zamanda gazete ve salnâmelerin baş editörüdür. Matbaaların kadroları ve personel sayıları vilayetten vilayete değişiklik göstermektedir. Ana hatları ile matbaalarda muharrir (farklı dillerde), mütercim (farklı dillerden), matbaa/litografya hattatı, mürettip, makine ustaları bulunmaktadır. Vilayet matbaalarında litografya ve hurufat makineleri, edevatı ve ustaları yanında, vilayette yaygın olan dile göre farklı hurufat çeşitleri ve ihtiyaca göre zarf ve kırtasiye malzemesi imalinde kullanılan makinalar da bulunabilmektedir.²³⁸ Bütün bu elemanlar ve alet edevat yardımı ile vilayet matbaaları, kendi matbu evrakını basacak yeterliliktedir. Vilayet matbaalarına bazı kıymetli evrakın basılması ruhsatı verilmemiş, bu evrak ve okul kitapları merkezden gönderilmiştir. Fakat zaman içinde, merkezden taşraya gönderilen bazı kitapların da vilayet matbaalarında basılması yoluna gidilmiştir.²³⁹

Vilayetlerde matbaaların kurulması büyük oranda Matbaa-i Amire idaresinde ve ilişkisi ile gerçekleşmiştir. Makinalar Matbaa-i Amire'den gönderilmiş veya Matbaa-i Âmire tarafından, ilgili vilayete gönderilmek üzere yurt dışından sipariş edilmiştir. Örneğin 1863 yılında Niş, Üsküp ve Bingazi sancaklarına alınacak olan makinelerin edevatı ile beraber üç bin kuruşa İngiltere'den sipariş edilmesi talep edilmiştir.²⁴⁰ Aydın Vilayet Matbaası kurulurken de merkezden bir litografya destgahı ve on dört kıta taş gönderilmiştir.²⁴¹ Vilayetler, makine ve edevatı merkez ile ilişkili olarak temin ettikleri gibi zaman zaman müstakil olarak da temin etmişlerdir. Örneğin

²³⁷ Vilayet Nizamnamesi yirminci madde “*matbaa-i vilâyetin idaresi vilayet gazetelerine taraf-ı hükümetden suret-i resmiye ve gayri resmîyede bir madde derc ve tahrir etdirilmesi lazım geldiğinden müsveddelerin tanzim ve tedkiki mektubcuya mahvildir.*” Düstur 1. Tertip, cild 1, s.630 Birinci, Ali ve Kocabaşoğlu, Uygur. “Osmanlı Vilayet Gazete ve Matbaaları Üzerine Gözlemler” *Kebikeç* sayı 2, Ankara, 1995, sf. 102; Vilayet mektupçuluğuna dair müstakil bir araştırma için bkz. Pala, Ayhan. “Osmanlı İdaresinde Vilâyet Mektupçuluğu”. *Belleten* (2020), 84, 303

²³⁸ İsmail Eren. Tuna Vilayeti Matbaası ve Neşriyatı, Türk Kültürü c. 3, Ankara 1964-65, s. 313 aktaran İbrahimov, Osman. “Osmanlı Devleti’nde İlk Basın Yayın Faaliyetleri ve Tuna Gazetesi” *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 5, 2016, s.88

²³⁹ BOA., MF.MKT., 72/20 (H.12.01.1299)

²⁴⁰ BOA., İ.MVL., 499/22554 (H.08.07.1280/19.12.1863)

²⁴¹ Serçe, Erkan. “Aydın Vilayet Matbaası” *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1. Cilt, 2. Sayı (1992), s.310.

Bosna Valisi, *umur-ı tahririyenin kesreti* sebebiyle Viyana'dan matbaa makinesi alınması girişiminde bulunmuş ve Viyana'dan, nakliye masrafları dahil üç bin kuruşa bir makine ayarlanmıştır. Fakat önce Maliye Nezâretine sonrasında Meclis-i Vâlâ'ya giden bu talebe cevaben, alınacak makinelerin daha ucuza temin edilebileceği söylenmiştir.²⁴² Devlet kurumlarının yurt dışından tedarik edeceği malzemelerin pek çoğunda olduğu gibi vilayet matbaalarının temininde de imparatorluğun farklı ülkelerde bulunan sefaret yetkilileri görev yapmıştır. Fakat bunun dışında ülke içindeki tüccarların aracı olduğu siparişler de vardır. Örneğin Halep'e gönderilecek makinelerin ulaştırılmasında dönemin meşhur matbaacılarından Agop Boyacıyan vasıta olmuştur.²⁴³

Vilayet matbaalarının kadroları ise kısmen vilayet dahilinden karşılanmış, kısmen de merkezden ya da farklı vilayetlerden alınmıştır. Örneğin, ilk vilayet matbaasını kuran Mithat Paşa Tuna vilayeti matbaasının muharrir kadrosunu, aynı vilayette eli kalem tutan muharrir namzetlerinden oluşturmuştur. Fakat yine Mithat Paşa Bağdat vilayeti matbaasını kurarken, Tuna matbaasında yetişen Ahmed Midhat Efendi'yi de beraberinde götürmüştür.²⁴⁴ Muharrir dışında özellikle matbaa ustaları merkezden gönderilmiştir.²⁴⁵ Bu sistem sanayi mekteplerinin kurulması ve burada yer alan matbaacılık ile ilişkili bölümlerin öğrenci mezun etmesinden sonra daha düzenli hale gelmiş ve taşrada açılan sanayi mekteplerinden mezun öğrenciler de devlet matbaalarında çalışmaya başlamıştır.²⁴⁶

Vilayet matbaaları açılırken kurumlar arasında sürdürülen yazışmalar daha ziyade matbaaya duyulan idari ihtiyacı vurgularken, Osmanlıların matbaaya yükledikleri ilmi ve fenni yayma amacı da tamamen göz ardı edilmemiştir. Tuna Vilayet Gazetesi *Tuna*'nın ilk sayısında yer alan bir makale, matbaaların açılmasındaki amaçlardan birisinin bu olduğunu göstermektedir:

²⁴² BOA., MVL., 1008/33 (H.08.10.1281)

²⁴³ BOA., MVL., 873/72 (H.29.10.1282)

²⁴⁴ Yazgıç, Kamil. *Oğlunun Kaleminden Ahmet Midhat Efendi ve Dönemi* (haz. Erol Gökşen). İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, s. 32

²⁴⁵ Örneğin Mamûretülaziz Mutasarrıflığı'na bir litografya destgahı istenirken, bir de nefer gönderilmesi talep edilmiştir. Bkz. BOA., DH.MKT., 1321/38 (H.30.09.1294)

²⁴⁶ Bkz. Bölüm 3

"..... asrımızda fenn-i tabaat bu misillü teshilâtın vasıta-i müstekillesi ve umumen vakûf ve mâlumâtın adeta bir makinesi olduğundan vilâyet-i cedidenin te'sis buyrulan usûl ve nizâmât-ı adîdesinin âsâr-ı nâfiasına ilâveten merkezi vilâyette bir matbaanın dahi vaz' ve ihdasıyla neşr-i ulûm ve fûnûnun tehsil-i vesaili hususunda şâyân-ı musâde-i seniyye-i hazret-i padişah-i dahi memleket ve ahalinin matlu ve mültezem-i âlî olan saadet ve mamuriyeti levazımında olmasıyla... " ²⁴⁷

Gerçekten de matbaalar idari vazifenin ötesinde, bölgelerinde adeta bir kültürel canlanma doğurmuş; vilayet matbaasında çok nitelikli gazete, dergi ve kitaplar basılmış, matbaanın mekanı da matbaa müdürü, muavini, makinacıları, dizgicileri, mütercimleri, muhabirleri, muharrirleri ile bir kültür merkezi olarak işlemiştir.²⁴⁸ Vilayet matbaalarının taşıdığı bu işlev genellikle valilere göre değişiklik göstermiş, bazen de vilayet mektupçusunun gayretleri, matbaayı daha geniş bir alana hizmet eder hale getirmiştir. Mithat Paşa'nın Tuna ve Bağdat vilayetlerinde kurduğu matbaaları, Ahmet Vefik Paşa'nın idaresindeki Bursa Vilayet Matbaası bunlara örnektir. Her halükarda vilayet matbaaları, gördükleri idari işlevler yanında Osmanlı taşrasında gazetenin ve matbu kitabın yaygınlaşmasında, yöneticiler ile yönetilenler arasında bir iletişim kanalı kurulmasında önemli bir işlev görmüştür.²⁴⁹ Ali Birinci ve Uygur Kocabaşoğlu, vilayet matbaalarının tarihini üç döneme ayırır ve bu kültürel etkilerin genellikle ilk dönemde gerçekleştiğini vurgular. Birinci ve Kocabaşoğlu'na göre 1864-77 arası dönem kuruluş, 1878-1908 arası dönem istibdat, 1908 sonrası dönem ise meşrutiyet dönemidir.²⁵⁰ Bu sınıflamadan, istibdat döneminin kitap yayımına ve kültürel canlanmaya menfi yönde etki ettiği sonucu çıksa da, bu konuda da vali ve vilayet mektupçularının yaklaşımları belirleyici olmuştur. Örneğin Ebubekir Hazım Tepeyran, 1880'lerin başında "... İkinci Abdülhamid devrinin matbuat sansürü veya jurnal edilmek korkusu henüz başlamamış veya taun mikrobü gibi vilayetlere yayılmamış bulunduğu" şahit olduğunu söylemektedir.²⁵¹ Halid Ziya [Uşaklıgil] de hatıralarında, 1880'lerin başında İzmir'de valilik yapan Halil Rıfat Paşa'nın

²⁴⁷ İbrahimov 2016, s.88

²⁴⁸ Birinci ve Kocabaşoğlu 1995, s.104

²⁴⁹ Birinci ve Kocabaşoğlu 1995, s.103

²⁵⁰ Birinci ve Kocabaşoğlu 1995, s.107

²⁵¹ Tepeyran, Ebubekir Hâzım. *Hatıralar* (haz. Faruk İlkan). Ankara: Elips Kitap 2020, s.37

müşamahakar tavrının kendilerinin İzmir’de istibdat uygulamalarını daha az hissetmelerini sağladığını söylemektedir.²⁵²

Netice itibariyle vilayet matbaaları, konu hakkındaki bütün çalışmalarda vurgulandığı gibi kitap ve salnâme yayınlamak için değil, vilayetlerde artan matbu evrak ihtiyacını karşılamak amacıyla açılmış; bu işlerin yanında gazete ve salnâme de yayınlamışlardır. Aynı dönemde taşrada sayıları artan eğitim kurumları ile paralel olarak matbu kitap, gazete ve evrakın hem miktar hem de dolaşımının artışı, bu dönemde taşrada kitap dünyasının çehresinin değişmesine yol açmıştır. Matbaaların yazı işlerinde çalışan insanlar ve gazetelerin yazarlarını buluşturan matbaaların mekanları da, bölgelerinde entelektüel çevrelerin oluşmasına katkı sağlamıştır. Vilayetlerde matbaa etrafında ortaya çıkan bu hareketlilik, her bölgede sayıları artan sıbyan mektebi, rüşdiye ve idadiler ile beraber kitap ve kırtasiye ürünleri satan kitapçıların açılmaya başlamasına etki etmiştir. Vilayetlerdeki kitapçılar, zamanla merkezde bulunan matbaa ve yayıncıların temsilcisi, şubesi olarak da hizmet etmeye başlamış ve Osmanlı taşrasında belirgin bir kültürel hareketlilik doğurmuştur.

2.5. 1864 MATBUAT KANUNU VE 1867 ÂLİ KARARNÂME

Osmanlı’da yayınlanan basın kanunları içinde doğrudan kitap yayımı ve matbaaları ilgilendiren maddeler bulunmamaktadır. Fakat matbuat ile kitap basımı hem içerik hem de işleyiş olarak birbirleri ile yakın ilişki içindedir. Basın kanunlarındaki gelişmeler hem kitap basımını hem de kitap basımına dair düzenlemeleri dolaylı olarak etkilemiştir. Bu nedenle dönemin basın kanunlarına değinmek yerinde olacaktır.

Osmanlı devletinde ilk *Matbuat Nizamnamesi* 1864’de yayınlanmıştır.²⁵³ Bu tarihte yayınlanan Türkçe gazete sayısı sınırlı olsa da özellikle Türkçe dışı dillerde pek çok gazete neşredilmiştir.²⁵⁴ 1864 kanunundan önce *Matbaalar Nizamnâmesi*’nde,

²⁵² Uşaklıgil, Halit Ziya. *Kırk Yıl* (Haz. Abdullah Uçman). İstanbul: YKY 2017, s.175-176; Serçe, Erkan. *İzmir’de Kitapçılık (1839-1928)*. İzmir: Akademi Kitabevi, 1996, s.31

²⁵³ Metni için bkz. *Düstür* 1. Tertip, 2.cilt s.220-226 ve İskit 1939 “Türkiye’de Matbuat Rejimleri”, s.691-695

²⁵⁴ Kocabaşoğlu, Uygur “Türkiye’de Matbuatun “Zuhuru” üzerine Gözlemler” *Yakın Türkiye Tarihinden Sayfalar: Sina Akşin’e Armağan* (haz. Mehmet Ö. Alkan), İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları 2014, s.124

Osmanlı Devleti'nde gazete çıkarmak isteyenlerin Hariciye Nezâretine başvurmaları gerektiğini bildiren bir madde ve 1858 *Ceza Kanunnamesi*'nde de yabancı matbuata dair maddeler vardır.

Matbaalar Nizamnamesi ve *Ceza Kanunnamesi*'nin yayınlandığı esnada Türkçe olarak piyasada, tamamı devlet ile ilişkili süreli yayınlar vardır. İlk Türkçe özel süreli yayınlar 1861 yılında yayımlanmaya başlamış ve sayıları çok hızlı bir artış göstermiştir.²⁵⁵ 1864 yılında yayınlanan *Matbuat Nizamnâmesi*, yayınlandığı yıl itibarıyla bir eğilimi başında yakalamış fakat matbuat ortamının kısa süre içinde hızlı bir gelişim yaşaması nedeniyle sonraki yıllarda bu nizamnâmenin yetersizliği çokça gündem olmuştur.

İki fasıl ve otuz beş maddeden oluşan nizamnâmenin “mevadd-ı umumiye” başlıklı birinci kısmı dokuz madde, “mevadd-ı cezaiye” başlıklı ikinci kısmı ise yirmi altı madde vardır. Bu nizamnâmeğe göre gazete çıkarmak isteyenlerin otuz yaşından büyük olmaları ve ceza kanunnamesinde yer alan cinayet ve günahlardan birisinden hüküm giymemiş olması gerekmektedir (madde 3). Gazete çıkarmak için başvuranlar gazetenin kaç günde bir çıkacağını, hangi matbaada çıkacağını beyan ettikten sonra her bir gazete nüshasını imzalayarak Matbuat Müdürlüğüne götürmekle mükelleftir (madde 4). Eğer gazete veya dergi sahibi gazeteyi bir başkasına devretmek isterse, yeni sahiplerinin yeni bir başvuru yapmaları gerekir (madde 5). İkinci fasıldaki cezai maddeler ise izinsiz gazete basımı (madde 10), imzasız gazete basımı (madde 11), suç işlemek adına insanları tahrik (madde 13), saltanat, vükela, devlet-i âliyenin dostları, devletin kurumları, meclisleri, yabancı elçiler hakkında kötü imalar ve cümleler sarf edenler (madde 15- 21), suçsuz insanları zemmeder cümleler (madde 22-23), yalan haber (madde 26) hakkında cezaları beyan etmektedir.

1864 matbuat kanunu sonrasındaki en önemli düzenleme, yayınlandığı 1867 yılından Abdülhamid dönemi sonuna kadar matbuat üzerinde etkisini sürdürecektir olan *Âli Kararnâmedir*.²⁵⁶ *Âli Kararnâme*, nizamnâmenin ötesinde hükümetin faaliyetlerine

²⁵⁵ Kocabaşoğlu 2014, s.124

²⁵⁶ 20 Zilkade 1283 (1867) tarihli olan Âli' Kararnâme: “Dersaadette elsine-i muhtelifede tab ve neşrolunmakta olan gazetelerin bir takımının bir müddettenberi ittihaz etmiş oldukları lisan ve meslek cümlei vazifelerinden olan tehzip ve ıslahı ahlâk merkezinden çıkarak menafii umumiyei

muhalif ya da kötü muamele gösteren gazeteleri, kendi kararı ile kapatmaya dair bir hak vermiştir. Bu kararnâme dönem matbuatında tartışma doğurmuş, sonraki yıllarda da değiştirilmeden uygulanması sebebiyle, 1908'e kadar mevcudiyetini korumuştur. Sultan II. Abdülhamid döneminde, bazı girişimler olsa da yeni bir matbuat kanunu çıkarılmaması sebebiyle, dönemin gazete yasaklarının temel dayanağı bu Kararnâme olmuştur.²⁵⁷ Gazetelerin kapatılmasına sebep olan ve dönemin yazarları tarafından eleştirilen *Âli Kararnâme* sonrasında basın ortamında bir durulma yaşandığı iddia edilmektedir. Fakat *Basiret*, *Terakki*, *Asır*, *Diyojen* gibi devrin etkin gazeteleri bu kararnâmeden sonra yayınlanmaya başlamıştır.

Kararnâme incelendiğinde içinde matbaalara ve kitap yayınına dair maddelerin olmadığı görülmektedir. Fakat kararnâmenin ilanından ve kararnâmenin ortaya çıkışını sağlayan matbuat hareketliliğinden matbaalar ve kitap yayını da nasibini almıştır. Bu dönemde matbaa açmak için yapılan başvuruların daha sıkı takip edildiği, matbaa açmanın zorlaştırıldığı görülmektedir. Örneğin Agop Boyacıyan'ın 1866 yılında yaptığı matbaa açma başvurusuna şartlı izin verilmiştir. Bu karara dönem içindeki muzır neşriyatın artışı sebep gösterilmiştir. Bu nedenle Boyacıyan'ın sıkı bir şekilde teftiş edilmesi, kendisinden bir kefalet alınması ve basacağı kitapları önceden Meclis-i Maarif'e göndererek onay alması şart koşulmuştur.²⁵⁸ Daha sonra

memlekete mugayereti asliyesi derkâr olan ifrat ve tefrit vadilerine girip ve çok kere esas devlet hakkında bile zebandrazlık etmek derecesine kadar mütecassir olup yaşadıkdan ve servet ve saman tahsil ettikleri memleket hakkında sairlerinin vukubulan itirazatının def'ine çalışmaları lâzım gelirken husamaya âleti fesat olarak bir takım efkârı muzır ve havadisi kâzibe neşretmektedirler.

Bu makule matbuat ve evraktın ıslahat ve terekkiyatı umumiyeye medarı-ı küllisi ve hükümetin harekâtı hakkında bile faidesi olabileceği mülâhazasile Devleti Aliye bunların manı efkârını bir mertebeye kadar ıtlak etmek arzusunda bulunmakla beraber gazetelerin illeti gaye ve memuriyeti hayriyeleri telifi efkâr ve menafie hizmet olduğu halde bir çok eracif ve ekâzip ve tahdişi ezhanı ve nihayetilemir beynelahali muhasamayı müstelzim olacak bir yola girmelerine nazaran, bikaydi ile bakılması münafı vazifei hükümet olacağından ve şu halin tarafı hükümeti seniyyeden ıslahı ahvali tebaa ve memleket ve istihsali esbabı terakki ve memuriyet zımnında her vakitten ziyade, bezli himmet buyurulmakta olduğu esnada zuhur ve cereyanı bir kat daha baisi teessüf bulunduğundan ve vikayei asayiş ve nizam kazıyyei müstelzimesine binaen bu kaide hilâfında bulunan gazeteler ve risalelerin bütün devlet ve umum millete raci olan mazarratlarının meni zımnında matbuat nizamâtı mevzuasının ahkâmı haricinde olarak hükümetçe icrayı muamelei tedibiye ve ittihazı tedabiri maniaya karar verilmiştir.

İşbu karar suret muvakkatede olarak istilzam eden esbap ile beraber bertaraf olacaktır.,” İskit 1939, “Türkiye’de Matbuat Rejimleri”, s.696. Kararnâme *Takvîm-i Vekâyi*’nin 875. Sayısında (10 Zilkade 1283) yayınlanmıştır.

²⁵⁷ Ceylan 2006, s.153

²⁵⁸ BOA., İ.MVL., 567/25483 (H.12.10.1283); BOA MVL.878/58

Boyacıyan'ın basacağı kitaplar ile ilgili incelemeler yapılmış, bazı kitapları sadece basmasına izin verilmiş ve basıldıktan sonra neşredilmeden önce de teftiş için Meclis-i Maarif'e göndermesi istenmiştir.²⁵⁹ *Matbaalar Nizamnamesi*'nde zaten, yayınlanan kitapların Meclis-i Maarif'e gönderilmesi istenmektedir. Fakat yukarıda da ele aldığımız gibi, bu yıllar içinde nizamnâmenin uygulaması ve kontrolünde bir zayıflama vardır. Verilen ruhsatta bu maddelerin vurgulanması, Âli Kararnâme'nin uygulanmaya alındığı dönemde, bu zayıflamanın giderilmesine yönelik bir niyet olduğunu göstermektedir.

Netice itibariyle matbuat kanunu ve sonrasında yayınlanan Âli Kararnâme döneminde tartışmalara ve bazı gazetelerin kapanmasına sebep olsa da, yayınlanan kitap ve süreli yayın sayısının artışına engel olamamıştır. Düzenlemelerin etkisi, daha ziyade içerik yönündedir. Özel matbaalara izin verilmesi ve özel gazetelerin yayına başlaması sonrasında şehir içinde ve taşrada matbaa sayılarının çok hızlı bir şekilde artması, öngörülmeleyen karışıklıklara, en genel anlamı ile nizamsızlığa yol açmış ve neticede *Âli Kararnâme* gibi bir düzenleme yayınlanmıştır. Somut olarak devletin içinde bulunduğu savaş haline ve hükümete gelen eleştirilere karşı bir korunma mekanizması olarak ilan edilen kararnâme, içinde bulunduğu ortamın anlayışına da etki etmiş ve matbaa açma-kapama izinleri, basılacak ürünlerin denetimi konusunda daha sıkı denetimlerin yapılmasına sebep olmuştur.

2.6. ESKİYİ BIRAKMADAN YENİ BİR DÜZEN KURMAK: 1870-82 YILLARI ARASINDAKİ DÜZENLEMELER

Matbaa ve kitap yayını alanında yapılan düzenlemelere bakıldığında, 1870-82 yılları arasında hem mevcut nizamnâmelere peş peşe zeyiller yayınlandığı hem de matbaalara dair idari düzenlemeler yapıldığı görülmektedir. Sultan Abdülaziz saltanatının son, Sultan II. Abdülhamid saltanatının ilk devresini oluşturan bu dönem siyasi ve idari alanda da önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönemdir. Âli ve Fuad paşaların vefatları ile bir dönemin sona ermesi sonrasında sadrazam olan Mahmud Nedim Paşa'nın uygulamaları; Sultan Abdülaziz ve Sultan V. Murat'ın hal edilmeleri ve tahta geçen Sultan II. Abdülhamid'in Kanun-i Esasi'yi ilan edip meclisi açması;

²⁵⁹ BOA., MF.MKT., 39/61 (H.18.06.1293)

Rusya ile girilen savaşta alınan büyük yenilgi; sultanın kendisine verilen yetkiye dayanarak meclisi kapatması ile bu dönem, yüzyılın en çalkantılı dönemlerinden biridir.

Bu dönem içinde yeni bir matbaa ve matbuat nizamnâmesine duyulan ihtiyaç farklı şekillerde dile getirilmiş ve bu yönde girişimler olmuştur. Bu talebin en temel sebebi, mevcut nizamnâmelerin matbaa ve matbuat ortamının ihtiyaçlarını karşılayamamasıdır. 1870 yılında yapılan düzenlemelerden bir kısmı, daha önce yapılan düzenlemelere yapılan zeyillerdir. Büyük çaplı düzenleme girişimleri ise akim kalmıştır. Bu nedenle dönemin hukuki düzenlemeleri, önceki yıllarda yapılan düzenlemelerin devamı olarak değerlendirilmiştir. Örneğin 1872 yılında *Kitap Tab'ı Hakkında Nizamnâme*ye yapılan zeyil sadece 57 yılında yapılan nizamnâmenin zeyli olarak değerlendirilmiştir. Bunların yanında dönem içinde basına ve kitap yayınına dair irili ufaklı pek çok emir yayınlanmıştır. Biz bu bölümde, 1870-1882 yılları arasında yapılan düzenlemeleri birbirinden bağımsız müstakil başlıkların devamı olarak değil, dönemin ruhunu bir bütün kabul ederek dönem içindeki düzenlemeleri bu bütünün parçaları olarak ele alacağız. Diğer bir deyişle, farklı nizamnamelere ek olarak yayınlanan düzenlemeleri, eklendikleri nizamnameler ile değil, aynı dönemde yapılan diğer düzenlemeler ile ilişkisini vurgulayacağız. Bu yaklaşım hem dönemin hukuki gelişmelerini farklı bir göz ile anlamayı kolaylaştıracak hem de dönemin yayıncılığın doğuşuna etkisini ortaya koymamızı sağlayacaktır. Ayrıca bu sayede, geçmiş nizamnâmelerin değişen uygulama pratiklerini de değerlendirmek mümkün olacaktır.

Dönemin düzenlemeleri kitap yayıncılığının gelişmesine açısından da önemlidir. Bu dönemde en genel hali ile kitap yayınlamak için gerekli hukuki ve teknik şartları artmıştır. Bu dönemde mevcut nizamnâmelere kitapların şekline, basım yöntemine, kontrolüne, yayımına ve yazarların haklarına dair yeni maddeler eklenmiştir. Bütün bu düzenlemeler kitap yayınının bir uzmanlık bilgisi haline gelmesine, dolayısıyla yayınevlerinin ortaya çıkmasını sağlayan sebeplerden birisi olmuştur.

1870'de yayınlanan ilk nizamnâme 13 Sefer 1287/15 Mayıs 1870 tarihli *Telif ve Tercüme Nizamnâmesi*dir. Bu nizamnâme, 1869 yılında ilan edilen *Maarif-i*

Umumiye Nizamnâmesi'nin okullara yönelik kitap telif edilmesine dair maddelerine binaen oluşturulmuştur.²⁶⁰ Nizamnâme evvela, sıbyan mekteplerinde okutulacak kitapların seçim usulleri, yazarların uyacakları kurallar ve yazarlara verilecek mükafatları belirleme amacıyla kaleme alınmıştır. Nizamnâmeye göre üç tür kitap bulunmaktadır: Müsabaka ile seçilecek kitaplar, sipariş verilecek kitaplar ve bir bedel tayini ile telif veya tercüme ettirilecek kitaplar. Sıbyan mektepleri için müsabaka düzenlenecek kitaplar şunlardır: Elifba, ahlak risalesi, kavaid-i Türkî coğrafya, tarih-i Osmani, inşa risalesi, edebiyat-ı manzume, şaz-u imla, ma'lumat-ı nâfia, meşk mecmuası.

Tolga Akay'ın tespitine göre bu nizamnâme, 1872 yılının Haziran ayında bilinmeyen bir sebeple uygulamadan kaldırılmıştır.²⁶¹ Eldeki kaynaklar üzerinden fikir yürütüldüğünde; dönemin önemli gazete sahiplerinden Basiretçi Ali Efendi'nin bu nizamnâmeye eleştirileri, nizamnâmenin düzgün uygulanmadığından dolayı kaldırıldığı ihtimalini göstermektedir. Ali Efendi, şehir mektuplarının otuz yedincisinde, nizamnâmenin çok güzel bir niyet olduğunu fakat düzgün bir şekilde işletilmediğini, bütün fedakarlığın yazarlardan beklendiğini, nizamnâmede belirlenen yarışmalara katılan yazarların teşvikten öte şevklerinin kırıldığını söylemektedir. Zira, insanlar müsabaka için aylarca oturup bir kitap yazmakta fakat bunlardan sadece bir tanesi seçilmektedir. Bu da diğer herkesin emeklerinin zayi olması anlamına gelmektedir. Ali Efendi'nin konu hakkındaki fikri ise, ders kitaplarının yazarlar tarafından yazılıp piyasaya sürülmesi ve devletin bir müsabaka ile bunlardan iyi olanlarını seçmesi şeklindedir. Sonraki yıllarda yürürlüğe koyulan yeni nizamnâme Ali Efendi'nin önerilerine çok daha yakındır. Bu önemli aksaklığın yanında aynı yazıdan elde edilen bilgiler, nizamnâme yayınlandıktan sonra ancak birkaç tane kitabın neşredildiğini, dolayısıyla nizamnâmenin beklenen etkiyi yapamadığını göstermektedir.²⁶²

²⁶⁰ Nizamnâmenin metni için bkz. Düstur 1. Tertip, C.2, s.231-244; *Meclis-i Kebîr-i Maarif Daire-i İlmiyye. Telif ve tercüme nizamnamesi ve mekatib-i sıbyan için müsabakâta vaz' olunan kitapların beyannameleri*. Dersaadet: Matbaa-i Âmire 1287

²⁶¹ BOA., MF.MKT., 2/59 aktaran Akay, Tolga "Osmanlı Devletinde Fikri Mülkiyet (1850-1914)". Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmış Doktora Tezi 2015, s.94

²⁶² *Basiret* sayı 518 (26 Şaban 1288), s.2-3. Ayrıca bkz. Basiretçi Ali Efendi. *İstanbul Mektupları* (Haz. Nuri Sağlam). İstanbul: Kitabevi 2001, s.74-76

Telif ve Tercüme Nizamnâmesi'nin yürürlükten kaldırılmasından üç ay sonra ise, 11 Eylül 1872'de *Kitap Tab'ı Hakkında Nizamnâme* için bir zeyl yayınlanmıştır.²⁶³ Bu nizamnâmenin tamamı kitapların telif hakları ile ilgilidir. Nizamnâmede, bir yazarın yazdığı kitabın haklarının kırk sene müddetle kendisinde olduğu, tercüme edilen bir kitabın haklarının yirmi sene olduğu, eğer kitapların hakları devlet tarafından satın alınmış ise bu kitapları yayınlamak isteyenlerin Maarif Nezâreti'ne müracaat etmeleri gerektiğine dair maddeler yer almaktadır.

Bu nizamname ile okullar için yazılacak kitapların içerikleri ve haklarını bildiren *Telif ve Tercüme Nizamnâmesi* yürürlükten kaldırılarak 1857 yılında yayınlanan ve maddelerinin çoğu kitapların telif haklarına dair olan *Kitap Tab'ı Hakkında Nizamnâme*ye yeni maddeler eklenmiştir.²⁶⁴ Bu sayede *Telif ve Tercüme Nizamnâmesi* ile yürürlüğe konulan düzenlemeler, yayınlanacak okul kitapları gibi özel bir alandan çıkarılarak, genel anlamı ile telif ve tercümelere dair bir düzenleme halini almıştır.

Bu tarihten itibaren Matbaalar Nizamnâmesi'nin de daha sıkı uygulanmaya başladığı görülür. Bu noktada en önemli örnek Namık Kemal ve eserlerine uygulanan yasaklamadır. Namık Kemal gazete yazılarının yayınında problem yaşamaya başlamasıyla, yazılarını *Evrâk-ı Perişan* başlığı ile kitap olarak yayınlamaya başlamıştır. Bu kitabın ikinci cildinin basımının ardından, *Matbaalar Nizamnamesi*'nin 3. maddesine dayanarak kitabın yayını yasaklanmıştır. Namık Kemal de bu yasaklar nedeniyle eleştirel yazılar kaleme almıştır.²⁶⁵ Ebüzziya Tevfik'in cümleleri ile söyleyecek olursak, "o güne kadar elde bulunan *Matbaalar Nizamnâmesi*'nin kitap ve risalelere ait hükümlerinde müsamahakârca davranılmış ve bundan dolayı ruhsat alınması halkın ihtiyarına bırakılmıştır"²⁶⁶. Fakat bu tarihlerde Nizamnâmenin ilgili maddeleri hatırlanmaya başlamıştır. Namık Kemal ise bu

²⁶³ *Düstur* 1. Tertip, cilt 2, s.229

²⁶⁴ *Düstur* 1. Tertip cilt 2, s.229. Çakmak, Diren "Osmanlı Telif Hukuku ile ilgili Mevzuat" *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Yıl 2007, Cilt, Sayı 21, Sayfalar 191-234

²⁶⁵ İlgili yazılar, Namık Kemal'in yazılarının derlendiği *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri* başlıklı kitap içinde şu başlıklar altında yer almaktadır; "[Meclis-i Maarif ve kitap neşri]"(s.406-408), "[Matbuata dair] İfade-i mahsus[a]" (s.409-410), "Müellifler neden meyûs olacak" (s.414-425), "[Matbuat yasakları]" (433-434) ve "İfade-i Meram [Evrak-ı Perişan'ın tab'ı]" (s.435-437).

²⁶⁶ Ebüzziya Tevfik 2019, s.348

yasaklamalara dair yazılarında, nizamnâmenin unutulmuş bir nizamnâme olduğunu, *Matbuat Nizamnâmesi* ile nesh edildiğini dolayısıyla uygulanamayacağını savunur.

Kemal'in eleştirdiği diğer nokta ise, piyasada edebe mugayir destanlar, şiirler, kitaplar rahatlıkla, hatta Ramazan'da cami avlularında bile satılabilirken; farklı ülkelerden getirilen kitaplara rahatlıkla erişilebilirken, kendi kitaplarının yasaklanıp toplatılmasıdır. Bu eleştiri, Kemal'e has ve kitaplarının yasaklanması dolayısıyla getirdiği bir eleştiri değildir. Zira yukarıda da aktardığımız gibi Şinasi de, *Tasvir-i Efkar*'da bu konuyu ele almış ve piyasada yaygınlaşan muzır neşriyat konusunda eleştirilerini dile getirmiştir.²⁶⁷

Arşiv belgeleri ve gazetelerden hükümetin yeni bir düzenleme hazırlığında olduğu anlaşılmaktadır. 1874 yılında *Basiret*'de de yeni bir Matbuat Nizamnâmesi yayınlanmasının beklendiği ilan edilmiştir.²⁶⁸ Bu nizamnâmeye dair bir diğer beklenti, 1872 yılında İsmail Efendi'nin, Beyazıt'ta Sabuncu Han'da matbaa açma talebine dair cevapta zikredilmektedir. Bu talep önce yeni bir matbaa nizamnâmesi hazırlığında olunması dolayısıyla reddedilmiş, fakat sonrasında talep yeniden değerlendirilerek bu teşebbüsün gerçekleşmesine izin verilmiştir.²⁶⁹

Neticede yeni bir nizamnâme hazırlanması yolundaki ilk girişim Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi'nin, 6 Şubat 1875 tarihinde, matbuat nizamnâmesinin değişmesine dair bir mazbata ile beraber hazırladığı matbuat nizamnâmesi taslağıdır.²⁷⁰ Bu taslak da uygulamaya konulmamış fakat 1877 yılında Meclis-i Mebusan'da yapılan matbaalar nizamnamesi görüşmelerine temel teşkil etmiştir.

Matbuat nizamnâmesi yürürlüğe konulmasa da 1875 yılında mevcut iki nizamnâmeye zeyiller yayınlanmıştır. Bunlar 25 Mart 1875'de *Kitap Tab'ı hakkında Nizamnâme*'ye ve 11 Eylül 1875'de *Matbuat Nizamnâmesi*'ne yapılan zeyillerdir.²⁷¹ Nizamnamelerden ayrı olarak mart ayında, gazetelerin her nüshasına bir pul

²⁶⁷ Bu tartışmalar neticesinde Namık Kemal'in kitaplarına dair yasaklamalar değişmemiştir. Bu nedenle yazılan piyesler, oynatılmak suretiyle halka anlatılmaya girişilmiş ve bu nedenle oynanacak piyeslere de kısıtlama getirilmiştir. Bkz. İskit 1939 *Türkiye'de Matbuat Rejimleri*, s.33

²⁶⁸ *Basiret* sayı 1121 (12 Zi-l-Ka'de 1290), sy.1

²⁶⁹ BOA., MF.MKT., 8/67 (H.21.11.1289) ve BOA., MF.MKT., 10/62 (H.06.03.1290); BOA., MF.İBT., 3/73 (H.24.03.1290) ve BOA.,ŞD., 206/41 (H.28.06.1291)

²⁷⁰ BOA., Y.EE., 112/9 (H.29.12.1291)

²⁷¹ *Düstur* 1. tertip, cilt 3, s. 443 (10 şaban 1292)

yapıştırılması zorunluluğu getirilmiştir.²⁷² Matbuat nizamnâmesine yapılan zeyilde, gazetelerin habersiz ilave yayınlamasını yasaklayan bir madde de eklenmiştir.

Toplam altı maddeden oluşan *Kitap Tab'ı Hakkında Nizamnâme*'ye yapılan zeyil ise yazarları veya varisleri hayatta olmayan kitapların kim tarafından ve şeklen nasıl basılabileceğine dair maddeler içerir.²⁷³ Maddeler arasında yer alan şekli sınırlamalar özellikle dikkat çekicidir. Bu konudaki madde, kalın kitaplarda her sayfada en az 37 satır bulunmasını ve bir cildin en fazla 800 sayfa olmasını şart koşmakta, bu şarta uymayan kitaplara izin verilmeyeceğini beyan etmektedir. Bu tür şekil şartlarının neden konulduğuna dair elde yeterli bilgi yoktur. Fakat bu düzenlemelerin, aynı dönemde artan kaçak yayın hareketliliğini kontrol altına alma, yine bu dönemde kullanılmaya başlanan foto-lito ile çoğaltılacak eski kitapların önünü alma ve nihayet kitap nihayet belirli şekilsel formlara sokma ihtiyacından doğduğunu düşünmek mümkündür.

Yine bu senenin haziran ayında, kitapların yayınlarına ve kontrollerine dair uyarılar içeren bir emirnâme-i sâmi ilan edilmiştir.²⁷⁴ Bu emirnâmeye göre kitabın aslı

²⁷² *Basiret* sayı 1471 (5 Safer 1292), s. 1. Ülke içinde yayınlanan gazete ve kitaplardan vergi alınması düşüncesi 1875 öncesinde de gündeme gelmiş fakat uygulamaya konulmamıştır. Bir örnek için bkz. BOA., MF.MKT., 7/144 (H.27.10.1289). Gazetelere getirilen pul zorunluluğu için bkz. Demirkol, Gökhan "Pul Vergisi ve Osmanlı Mizah Basını (1874-1877)". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (64), s.313-335.

²⁷³ "1857 Tarihli Nizamnameye Tezyil Olunan Fıkarâtı Nizamiye

Madde 1- Müellif, yahut sahibi imtiyazı veya bunların veresiye berhayat olmayan büyük kitaplar tabettirmek isteyenlere dört sene müddetle imtiyaz verilecektir.

Madde 2- Mazharı imtiyaz olmak üzere kebir addolunacak kitaplar gerek bir cilt olsun ve gerek müteaddit cüz ve ciltlere münkasım bulunsun eczâi mecmuasının beher sahifesi otuz yedi satırdan aşağı olmamak üzere nihayet sekiz yüz sahifeyi havi olacak ve bir tertipten noksan kitap tab'ı için imtiyaz verilmeyecektir.

Madde 3- Harita ve atlasları ve sair tesâviri musannayı şamil kitapların tab'ı için imtiyaz istida edenlerin basacakları kitapların sahifeleri yirmi bir satırdan ve tasvirleri dahi elli levhadan aşağı olmamak üzere heyeti mecmuası nihayet iki yüz sahifeyi havi olacaktır.

Madde 4- Bu misillu kitapların tab'ı için nâil-i imtiyaz olanların talep ve ihbarlarına göre tabedecekleri kitabın müteaddit cüz ve ciltlere taksimi mecaz olacaktır.

Madde 5- Sahibi imtiyazın sebebiyet ve kusur ile imtiyazı verilen kitabın nihâyet bir buçuk sene zarfında tab'ı ikmal olunmadığı halde imtiyazı feshedilecek ve muahharan diğer talibi zuhur ederse yeniden ana imtiyaz verilecek ve teahhuru tab'ına matbaa tarafından sebebiyet verilmişse sahibi imtiyazın matbaa sahibinden zarar ve ziyan iddiasına salahiyeti olacaktır.

Madde 6- İşbu zeyl hükmünce kitap tab'ı imtiyazını haiz olanlar müddeti imtiyâziyeleri zarfında vefat eylediği halde bu bapta olan kaffei hukukları vereselerine intikal eyleyecektir." *Düstur* 1. Tertip, Cilt 3 sf.231-232. Nizamnâmenin transkripsyonu Diren Çakmak'ın makalesinde de yayınlanmıştır bkz. Çakmak 2007, S.209-210

²⁷⁴ İskit 1939, *Türkiye'de Matbuat Rejimleri*, s.34-36 [tahlil bölümü.]; İskit 1943 s.38-41. Emirnâme'nin ilgili kısımları şöyledir: ".....Dersaadet matbaalarında tab'olunacak kütüp ve resâilin

Meclis-i Maarif tarafından incelendikten sonra geçici basım ruhsatı verilir; basım yapıldıktan sonra iki nüsha kontrol edilerek uygun ise dağıtım için ruhsat tanzim edilir; kitabın kapağında hem Maarif Nezâretinin ruhsatıyla basıldığı ifadesi, hem de yazarın, varsa mütercim ve matbaanın isimleri yer alır. Farklı dillerde basılmış kitaplar ise, matbuat idaresi ve gümrük tarafından kontrol edildikten sonra izin verilir ve bir mühür vurulur.

Bu emirnâmede dikkat çeken hususlardan bir tanesi, aynı yıl içinde ilan edilen *Kitap Tab'ı Hakkındaki Nizamnâme* zeylindeki gibi kitabın basımına dair şekilsel düzenlemelerin getirilmesidir. Bunlardan bir tanesi kitaplara izin verildiğinin ve verilen iznin numarasının, matbaa, yazar, mütercim isimlerinin kapakta açıkça yazılması gerekliliğidir.

Emirnâmenin bir diğer dikkat çeken yönü, kitap basımı ile yayımının birbirinden ayrıştırılmasıdır. Tab' ve neşr işlerinin birbirinden ayrılması, ilk defa ceza kanunnamesi 139. Maddesinde zikredilmiş ardından, yukarıda ele aldığımız Cevahiroğlu Andon'a verilen izinde de mevzubahis olduğu gibi, belgelerde ve özel yazışmalarda zikredilmiştir. Bu ayrımın önemi şuradan kaynaklanmaktadır: Bu emirnâme ile tab' ve neşr birbirinden ayrılarak önce basım için izin istenmekte ardından basılan metnin onaylanması ile neşredilmesi için izin talep edilmektedir. Bu

evveleminde asılları görülüp münderecâtı mahzurdan sâlim olduğu anlaşılır ise tab'ı için muvakkat ruhsat puslası ve-rilerek badettabı iki nüshasının ziri müellif veyahut ta'bi tarafından mühürlenip bunun heyeti asliyesi üzerine yani muahharan bir şey ilâve edilmeksizin tabolunduğu tahakkuk ettikten sonra işbu iki nüshanın bir tanesi bittevkif diğerinin ziri Meclis Maarif mühriyle mühürlenerek neşri için ayrıca tanzim oluna'cak ruhsatnamesile «sahibine iade ve itası ve bu kitapların zahrına hangi matbaada ve Maarif Nezâretinin ruhsatı ile tabolunduğu ibarele-rde müellif ve mütercim ve tabilerinin isimlerinin tahrir ve ter-kim olunmasının taht-ı mecburiyette tutulması ve yalnız memaliki ecnebiye ve vilâyeti şahaneden gelenler rüsumat idarelerin- de bittevkif bunların içinde arabî ile farisî ve türkî olanlar Meclisi Maarif tarafından ve elsinei sairede bulunanlar Matbuat idaresile canibi gümrükten muayene ile münderecatında mahzur görülmez ise bunlara <mezun> ibareli bir mühür mahsus tabettirilmesi ve politikaya müteallik kütüp ve resâilin Matbuat idaresinden ve dairei Maariften bakılacakların tarafı Nezâretten mühürlenmesi ve mühür mezkûr taklit veya Maarif Nezâretine irae ile ruhsat almaksızın.....ruhsatı resmiye tahtına alınan kitapların tefrika yolunca gazetelere yazılmasının menolunması ve fıkârâtı muharrerinin derdesti tanzim bulunan matbaa ve kitap nizamname lâyihasına dahi derci iş'ar olunmaktan nâşi keyfiyet Meclisi Mahsus Vükelâda ve Şûrayı Devlette ledelmütalââ işbu kutup ve resâilin teftiş ve muayenesinden maksadı aslî kütüp ve resaili muzırının men'i intişarı kaziyesi olup edebiyata ve fûnuna müteallik olanlarda dahi mevad ve ibarâtı muzırre bulunabileceği gibi politikaya müteallik neşrolunan kitapların dahi nazarı tetkikten geçirilmesi elzem bulunduğuna ve kütüp ve resaili mezkûreye basılacak mezuniyet mühürünün hizmeti tabüyesi taşralarda gümrük memurlarına ifa ettirilidiği....”

düzenleme ile *tâb* ' ve *neşr* iki ayrı iş olarak tanımlandığı gibi kitap bastırmak isteyen birisinin artık iki kere izin alması gerekmektedir. Bu iki kritik sonuç, *tâb* 'i ve *nâşir* 'in birbirinden ayrılmasına; dolayısıyla yayınevlerinin ortaya çıkmasına etki eden unsurlardan bir tanesidir.

Emirnâme-i sâmi 'de yer alan bir diğer düzenleme de içinde, yurt içinden ya da yurt dışından gelerek gümrük dairelerinde tutulan Türkçe, Arapça ve Farsça kitapların Matbuat İdaresi tarafından kontrol edilmesini ve girişi uygun olanlara “mezundur” mührünün vurulması gerektiği ile ilgilidir. Yurt dışından gelen farklı dillerdeki kitaplar için ise 1293 (h) yılında bir emirnâme yayınlanmıştır.²⁷⁵ Bu emirnâmede yabancı dillerdeki kitapların, temin edilecek bir tercüman vasıtası ile kontrol edilmesi beklenmektedir. Bu emirnâmede ayrıca, resmi izinle ülke içinde basılan kitapların gümrük denetimine girmesine gerek olmadığı söylenir.

Bu düzenlemeleri takip eden dönemde gazetelere tebliğ edilen başka düzenlemeler de olmuştur. Örneğin, Dersaâdet ve Galata 'da gazete satan müvezzilerin gazetelerin içeriklerinden bahsetmeleri yasaklanmıştır.²⁷⁶ Bu düzenleme, gazete müvezzilerine yönelik ilk düzenlemedir. Yine aynı sene içinde, Teodor Kasap 'ın *Hayal* gazetesinde ve *Basiret* ve *Vakit* gazetelerinin sahiplerine yazdığı yazılar üzerine çıkan tartışmalar neticesinde mizah dergileri yasaklanmıştır.²⁷⁷

Bu dönemde kitap yayınlarından daha ziyade gazete ve dergileri etkileyen fakat gündemde kendisine yoğun bir şekilde yer bulan konulardan bir tanesi Pul Vergisidir. 1875 yılında yayınlanan ‘Resm-i Damga Nizamnâmesi’ ile birlikte gazetelerin 2 kuruşluk pul yapıştırımları mecburiyeti getirilmiştir. İthal ürünlerin fiyatlarının sürekli dalgalandığı, ekonomik buhran döneminde gelen bu yeni vergilendirme gazetelerde sürekli şikayet konusu olmuştur. Şemseddin Sami 'nin editörlüğünü yaptığı Sabah gazetesinde pul vergisinin gazeteleri çok zor duruma soktuğuna dair çeşitli yazılar yayınlanmış hatta sırf pul vergisi sebebiyle kapatılan gazetelerin olduğu

²⁷⁵ *Düstur* 1. Tertip, Cilt 3, s.444; İskit 1939, *Türkiye'de Matbuat Rejimleri*, s.36-37

²⁷⁶ İskit 1939, *Türkiye'de Matbuat Rejimleri*, s.38

²⁷⁷ Demirkol 2016, s.294. Erdem 2021, s.232

zikredilmiştir.²⁷⁸ 1872 yılında, matbaa açılışı, kitap basımı ve gazete basımından vergi alınmasına dair sunulan fakat uygulamaya konulmayan bir teklifin olduğu düşünüldüğünde, gazete ve kitap basımını bir şekilde kontrol etmek ve gelir elde etmek düşüncesinin yeni olmadığı anlaşılmaktadır.²⁷⁹

1875 yılı içinde peş peşe düzenlemeler yapılmasının bir sebebi matbuatın içinde bulunduğu durum, diğer sebebi ise hükümetin istikrarsızlığıdır. Yapılan düzenlemeler içinde, şekli sınırların belirgin olması ve hem gazeteler hem de kitaplar için pul ve izin kapakta yer alması gibi hükümetçe onaylanma şartının vurgulanması önemlidir.

Yukarıda değinildiği gibi 1874 yılından itibaren matbuata dair yeni bir düzenlemeye ihtiyaç olduğu beyan edilmekte ve bu yönde çalışmalar yapılmaktadır. 1875 yılında hazırlanan nizamname ise yayınlanamamıştır. Ancak yeni bir matbuat nizamnâmesi 1877 yılının Mayıs ayında Meclis-i Mebusan'da gündeme gelmiştir. Şura-yı Devlet'den çıkan nizamname ile Meclis-i Mebusan'da tartışılan nizamnâme arasında farklar vardır.²⁸⁰ En belirgin fark, Şura-yı Devlet'den çıkan nizamnâmede sadece basın ile ilgili maddeler yer alırken, Meclis-i Mebusan'a gelen nizamnâmenin, matbaalar ve kitap yayınına dair de maddeler içermesidir. Daha önce matbaalar, kitap basımı ve matbuat için ayrı ayrı nizamnâmeler hazırlandığı düşünüldüğünde, Meclis-i Mebusan'da tartışılıp yayınlanmayan nizamnâmenin, matbaalar, kitap yayını ve basımını bir arada değerlendiren ilk (ve son) girişim olduğunu vurgulamamız gerekir.

Her ne kadar bu nizamnâme uygulamaya konulmamış olsa da nizamnâmenin maddeleri ve mecliste yapılan tartışmalar, dönem içinde imparatorluğun farklı

²⁷⁸ Pul vergisinin kaldırılmasına dair bkz. "Teessüf ve Rica" *Sabah* sayı 298, s.1-2. Pul Vergisinden ötürü getirilen zamma dair bkz. "Başlıksız" *Sabah* sayı 257, s.1 *aktaran* Filiz Ferhatoğlu (2012) "Sabah Gazetesinin (1876-1877) İnceleme Açıklamalı İndeks ve Seçilen Metinlerin Latin Harflerine Aktarımı" Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012, s.1214-1215, 1220. Düzenlemelerin mizah gazetelerine etkisi için bkz. Demirkol, Gökhan. "Pul Vergisi ve Osmanlı Mizah Basımı (1874-1877)". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 64 (2019), 313-335.

²⁷⁹ BOA., MF.MKT., 2/88 (H.03.05.1289)

²⁸⁰ BOA., Y.EE., 112/16 (H.15.02.1294); "Padişah Tarafından Meriyete Konmıyan 1293-1294 (1877) tarihli matbuat kanunu", *İskit* 1939, s.699-796

unsurları tarafından 1877 yılı itibariyle matbaa ve matbuatın nasıl görüldüğüne dair önemli bilgiler vermektedir.

Matbuat ve Matbaalar Nizamnâmesi Meclisin 23 Rebiulahir - 1 Cemaziyel-evvel 1294 (7-14 mayıs 1877) tarihleri arasında gerçekleştirilen 24-30. oturumlarında tartışılmıştır.

24. oturumda İstanbul mebusu Nikolaki Efendi, Matbaa ve matbuatın farklı şeyler olduğunu, matbaanın kambiolar gibi evrakı da basabildiklerini, dolayısıyla matbaa açmak isteyenlerin sadece hükümete haber vermelerinin kafi olacağını dile getirmiştir.²⁸¹ Bunun üzerine Halep mebusu Manuk Efendi de, Nikolaki Efendi'nin görüşünü desteklemiştir.²⁸² Fakat Hicaz mebusu Seyyid Ahmed Efendi bu görüşe itiraz ederek, faydası olan şeyin zararının da olabileceğini, bu nedenle matbaaların ruhsat almalarının gerektiğini beyan etmiştir. Bu itirazın akabinde matbaanın ve matbuatın birbirinden farklı şeyleri oldukları. İstanbul Mebusu Hasan Fehmi Efendi tarafından izah edilmiştir:

“Efendim, bahsolunan şey matbaadır. Matbaa demek, kitap ve gazete basmaya mahsus makine ve edevat demektir. Serbest olsun denilen şey dahi matbaalardır, matbuat değil. Meselâ, birisi kitab basacağı vakit hangi kitablari bilâ-ruhsat basmağa mezun ise basacak. Bunun mebahis-i mahsusası vardır; amma bir kimse matbaa küşad ettim derse, bu küşad mugayir ve muhalif değildir. Sonra orada tab’olunmak üzere gelen şeylerde hilâf-ı kanun hareket görünürse icabı icra edilir. Bilâ-ruhsat basılmıyacak olan şeyler ruhsatsız götürülürse matbaacı beyan-i mazeret ederek basmaz. Bu halde matbaalar terzi dükkânı, yazıhane, arzuhalci dükkânı gibi bir şey olurlar. Vakıa bunların başka bir ehemmiyeti vardır; amma nizamata riayet etmez ise o ehemmiyet o zaman görülür. Matbaalar bir takım teklifata düşer olurlarsa, ebna-i vatanın istifadesi güçleşir. Binaenaleyh, yalnız bir haber vererek açsın.”²⁸³

Hasan Fehmi Bey’in konuşmasında iki noktanın altını çizmemiz gerekiyor. Birincisi matbaanın, sadece bir makine olarak tanımlanması; kitap ve gazete basan bir makine. Hasan Fehmi Bey’in matbaanın bastığı diğer her türlü evrakı görmezden gelmesi, matbaaya dair algının halen, en azından insanların zihninde aynı şekilde kaldığını göstermektedir. Fakat matbaayı bu şekilde tanımlamasına rağmen yine

²⁸¹ Hakkı Tarık Us (haz.). *Meclis-i Meb’usan (1293=1877) Zabıt Ceridesi*. İstanbul: Vakit Gazete, Matbaa, Kütüphane 1939, s. 201

²⁸² Us 1939, s.202

²⁸³ Us 1939, s.202

Hasan Fehmi Bey matbaaları terzi veya arzuhalci gibi bir esnaf grubu olarak görmekte ve matbuat ile yani basın ile ayrı şeyler olduklarının altını çizmektedir.

Hasan Fehmi Efendi'yi, Edirne Mebusu Rasim Bey, Suriye mebusu Nakkaş Efendi gibi diğer mebuslar desteklese de, Şura-yı devlet üyesi Bedros Efendi bu konudaki mütalaasında, matbaacıların matbaayı ne sebeple açtıklarını tayin etmenin mümkün olmadığını, bu nedenle matbaa açacak kişilerin tetkik edilmesinin zaruri olduğunu, çünkü pek faydalı olan matbaa sanatının kötü ellerde zararlı bir alet haline gelebileceğini söylemektedir.²⁸⁴

Meclisteki tartışma bize matbaa, matbuat ve neşriyatın dönem içindeki algılanışı ve kullanımına dair önemli ipuçları verir. Bunların başında, matbaa makinesinin tüm üyeler tarafından, her şeyi basabilir bir makine olarak anlaşılması gelir. Nizamnâmelerde açıkça tanımlanmasa da tüm üyelerin zihninde matbaa başka bir şey matbuat başka bir şeydir. Fakat bu makine ne basabilir ve nasıl bir sınır koymak gerekir? Tartışma bu soru etrafında şekillenmekte ve bir grup, basılacak şeylere dair sınırlama getirilmesini isterken diğer grup, zararlı şeyler basma ihtimali de olan matbaaların izne tabi olması gerektiğini ileri sürer. Tartışmalarda kitap basımının veya neşriyat müessesesinin mevzubahis olmaması da dikkat çekicidir. Bu konunun tartışmalar içinde hiç konuşulmamasını, neşriyatın yani yayıncılığın tartışmaların yaşandığı yıllarda yeterince gelişmemiş olmasına yormamız mümkündür. Bu durum aynı zamanda farklı yazarların döneme dair hatıratlarında ısrarla vurguladıkları kitapçılığın yaygınlaşması ile 93 Harbi arasındaki bağlantıyı da teyit etmektedir. Netice itibariyle bu nizamnâme, yapılan tartışmalar sonrasında tadilen kabul edilerek önce Bâb-ı Âli'ye gönderilmiş, sonrasında meclis-i vükelanın gördüğü bazı hatalar dolayısıyla padişah tarafından onaylanmamıştır.²⁸⁵

Meclis-i Mebusan'da görüşülen matbuat nizamnâmesinin kabul edilmemesi sonrasında, matbuata dair süregiden tartışma ve düzenlemeler kısmen durulmuştur. Fakat bu tarihten, Sultan II. Abdülhamid dönemi yayıncılığı için en önemli kurumlardan bir tanesi olan Encümen-i Teftiş'in kuruluşuna kadar geçen aralıkta bazı

²⁸⁴ Us 1939, s.206

²⁸⁵ Karakoç 1339, s.145

denemeler olmuştur. Bunlardan bir tanesi Münif Paşa'nın nezâreti döneminde kurulan Telif ve Tercüme Dairesidir. Bu daire 1864 yılında Münif Paşa başkanlığında Maarif-i Umumiye Nezâreti bünyesine kurulan ve sonrasında kapanan Telif ve Tercüme Cemiyet'nin bir benzeridir. Dairenin amacı ilim ve fenne dair faydalı olacak eserlerin tercüme edilmesine nezâret emektir.²⁸⁶ Ahmed Hamdi Efendi'nin müdür, Ahmed Rıfat Efendi'nin de katip olarak atandığı daire bir süre tahsisat yokluğundan dolayı işleyememiş, ardından nezâretteki mektupçuluk dairesinin lağvından doğan bütçenin aktarılması neticesinde bir takım kitaplar basmaya başlamıştır.²⁸⁷ Fakat sonrasında bu bütçeden yoksun kalan Tercüme Dairesi, 1881 yılına kadar önemli bir faaliyette bulunamamıştır. Bu nedenle dairenin lağvedilip, telif ve tercüme işlerini daha kapsamlı bir şekilde idare edebilecek, aynı zamanda yayınlanan kitapların denetimini yapabilecek bir kurum kurulmasına karar verilmiştir.

1880 yılında bu konuda bir girişim daha ortaya çıkmış ve matbaacılık sanatı ile uğraşanların bir esnaf teşkilatı oluşturmaya dair bir düzenleme teklif edilmiştir.²⁸⁸ On maddelik teklifte bir esnaf teşkilatı kurulması, teşkilatın başında bir kethüda bulunması, matbaacıların ellerinde esnaf tezkiresinin bulunması, kaçak matbaaların bildirilmesi, bu esnafın bir defterde kayıt altında tutulması, matbaalarda çalışanlar için bir tezkire harcı alınması gibi maddeler vardır. Fakat bu teklif de uygulamaya konulmamıştır. Bu dönemde, yeni matbuat kanunu çıkana kadar yeni matbaa açılmasına izin verilmemiş, ardından kitapların basımını inceleyecek ve ruhsat verecek Encümen-i Teftiş ve Muayene kurumunun kurulması kararlaştırılmıştır.²⁸⁹ Bu kurumun kurulması ardından 1888 yılında yayınlanan yeni nizamnâmeyle kadar yeni bir düzenleme bulunmamaktadır.

2.7. ENCÜMEN-İ TEFTİŞ VE MUAYENE (1882)

²⁸⁶ Kayaoğlu, Taceddin. *Türkiye 'de Tercüme Müesseseleri*. İstanbul: Kitabevi 1998, s. 150-151

²⁸⁷ Kayaoğlu 1998, s.151

²⁸⁸ BOA., MF.MKT., 65/35 (H.22.07.1297)

²⁸⁹ Matbaa esnafına dair teklif için bkz. BOA., MF.MKT., 71/104 (H.12.11.1298); Yeni matbaaların açılmamasına dair yazı için bkz. BOA., MF.MKT., 73/62 (H.07.02.1299); Encümen'in kurulmasına dair tavsiye için bkz. BOA., MF.MKT., 73/24 (H.02.02.1299)

9 Safer 1299 (30 Aralık 1881) tarihinde, Sultan II. Abdülhamid döneminin kitap basımının denetimi noktasında en çok tartışılan kurumu olan Encümen-i Teftiş ve Muayene açılmıştır.²⁹⁰ Encümen-i Teftiş ve Muayene, Maarif Nezâreti'ne bağlı Telif ve Tercüme Cemiyeti ile Matbaalar İdaresi'nin birleştirilmesinden meydana gelmiştir.²⁹¹

Encümenin görevi, telif ve tercüme eserlerin yayınlanıp yayınlanmayacağına karar vermek ve yurt dışından gelen eserlerin teftişini yapmaktır.²⁹² Encümen bazı eserleri de teftiş için farklı kurumlara yönlendirmektedir. Bu amaçla basılacak dini eserler, incelenmesi için Meşihat'a; resim, arma vs gibi diğer eserler de Sanayi-i Nefise Mektebi'ne gönderilmektedir.²⁹³ Daha sonra 1889 yılında Meşihat bünyesinde mushafların kontrolü için "Tefîş-i Mesâhif-i Şerife Meclisi" kurulmuş, 1892'de ise Encümen-i Teftiş'den geçen eserlerin kontrolü için "Teddîk-i Müellefât Encümeni" kurulmuştur.²⁹⁴

Encümenin kurulmasından sonra kitap basımının işleyişi şu şekilde olmuştur; bir yazar ya da yayıncı bastırmak istediği kitap için encümene başvurur ve kitap incelendikten sonra geçici bir ruhsat alır. Bu ruhsat ile kitap basıldıktan sonra dağıtımı için tekrardan izin istenir ve izin verildiği takdirde kitap piyasaya sürülür.²⁹⁵

1883 yılından itibaren Encümen üyelerinin isimleri *Salnâme-i Devlet*'de yer almaya başlamıştır. 1301 *Salnâmesi*'nde reis yoktur ve encümenin azaları Subhi Bey, Şakir Efendi, Süreyya Efendi, Naim Bey, Şeyh Süleyman Efendi ve Habib Efendi'den oluşmaktadır.²⁹⁶ 1302 *Salnâmesi*'nde bu isimlere Selavi Efendi eklenmiş, aynı

²⁹⁰ Encümen'e dair bölüm içinde zikredilen eserlerin yanında, müstakil bazı çalışmalar yapılmıştır. Bkz. Çoruk, Ali Şükrü. *Abdülhamit Döneminde Kitap ve Dergi Sansürü*. İstanbul: Kitabevi 2017. Polat, Ayşe "Osmanlı'da Matbu İslam'ın Onay ve Denetimi: Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyeye Meclisi" *FSM İlmi Araştırmalar* 11 (2018) s.87-120; Hızlı, Kasım "Bir Kurumu Yeniden Tasarlamak: Abdullah Hasib Efendi'nin Encümen-i Teftiş ve Muayene Hakkındaki Gözlemleri" *History Studies* Nisan 2021, Vol. 13 (2), s.497-522.

²⁹¹ İskit 1943, s.79

²⁹² Birinci 2012 s. 142

²⁹³ Demirel, Fatmagül. "Osmanlı Devleti'nde Kitap Basımının Denetimi" *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi* (5) 2004, s.96

²⁹⁴ Bu kuruma dair detaylı bir inceleme için bkz. Polat, Ayşe "Subject to Approval: Sanction and Censure in Ottoman İstanbul (1889-1923)" Chicago: The University of Chicago Yayınlanmamış Doktora Tezi 2015

²⁹⁵ Demirel 2004, s.96.

²⁹⁶ *Salnâme* 1301, s.365

zamanda Encümen'in reisi Ahmed Hamdi Efendi olduğu kayda geçmiştir. Bu Salnâme'ye göre matbaalar müfettişleri Vapuridi Efendi ve Mikail Efendi; Katip Hüseyin Efendi ve Mukayyid Cevdet Bey'dir.²⁹⁷ 1303 yılı Salnâmesi'nin 1302 yılından farkı Kâtip Hüseyin Efendi'nin listede yer almaması fakat bunun yerine Muayene memuru olarak Ali Nusret Efendi ile Ali Fehmi Efendi'nin gözükmektedir. Yine bu senede başkatip Subhi Bey'in yerine Vehbi Efendi gelmiştir.²⁹⁸ 1304 ve 1305 yılı Salnâmelerinde matbaalar müfettişi, kâtip, muayene memuru ve mukayyid bulunmamaktadır. *1304 yılı Salnâmesi*'nde yılında azalardan Ahmed Süreyya Efendi ayrılmış, yerine İbrahim Efendi gelmiştir.²⁹⁹ *1305 yılı Salnâmesi*'nde ise reis Ahmed Hamdi Efendi'nin yerine becayişle Selim Efendi gelmiş, aza olarak ise Şakir Efendi, Mahmud Celaledin Bey, Hayret Efendi, Azmi Bey ve Rakım Efendi atanmıştır.³⁰⁰

Encümenin bir nizamnâmesi yoktur.³⁰¹ Bu nedenle kitapları değerlendirme kriterleri, encümene eleman alımı gibi konularda belirlenmiş kurallar yoktur. Bu nokta, aşağıda ele aldığımız örnekte de görüldüğü gibi, encümene dair en çok şikayet edilen konudur. Encümen Heyeti'nin nasıl seçildiğine dair de belirgin sınırlar olmasa da, farklı dillerden gelen eserleri de değerlendirmesi sebebiyle encümen içinde bu dillere vakıf personeller vardır. Örneğin 1884 yılına ait bir belgede İtalyanca kitapları Naim Bey'in, İngilizce olanları Ali Nusret Efendi'nin, Fransızca olanları Habib Efendi'nin okuduğu söylenmektedir.³⁰²

Ahmed İhsan, Ahmed Rasim, Halit Ziya gibi döneme dair hatıralarını yazan yazarlar, Encümen-i Teftiş'in baskısına vurgu yaparlar.³⁰³ Kasım Hızlı'nın, bir dönem encümen reisliği yapan Abdullah Hasib'in, Sultan II. Abdülhamid'e sunduğu rapordan aktardığına göre encümene dair güvensizlik, keyfilik gibi unsurlar aynı dönemde halk

²⁹⁷ Salnâme 1302, s. 387

²⁹⁸ Salnâme 1303, s. 312-313

²⁹⁹ Salnâme 1304, s. 302

³⁰⁰ Salnâme 1305, s.223-224; Encümen-i Teftiş ve Muayene Reisi Ahmed Hamdi Efendi ile Meclis-i Maarif azasından Selim Sabit Efendi'nin becayişleri. BOA., İ.DH., 1009/79729 (H.26.02.1304)

³⁰¹ Hızlı 2021, s.499

³⁰² BOA., MF.MKT., 87/28 (H.07.10.1302)

³⁰³ Bazı örnekler için bkz. Tokgöz, Ahmed İhsan. *Matbuat Hatıralarım (1888-1914)* (Haz. Alpay Kabacalı). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları 2012, s.53-58; Uşaklıgil 2017, s.390-395; Ahmed Rasim 1980, s.153-162.

arasında dahi konuşulan konulardır.³⁰⁴ II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında II. Abdülhamid dönemine yönelik menfi tutumları dolayısıyla bu nevi bilgiler yanlış ve yanıltıcı olma riski barındırmaktadır. Bu konuda 1883 yılında Şura-yı Devlet'de gerçekleşen bir dava dosyası, encümenin ilk yıllardaki işleyişine dair birinci elden tanıklık sunmaktadır.³⁰⁵

Davanın tarafları encümen ile Ahmed Midhat Efendi'dir. Encümen üyeleri ile yaşanan tartışmalardan sonra yapılan tahkikatlarda görüşlerine başvurulmuş isimlerin encümenden yana şikayetleri şöyledir: Memurların keyfi tasarruflarda bulunması, sürekli bazı kelimelerin yasak olarak üstünün çizilmesi fakat hangi kelimelerin yasak olduğuna dair belirgin bir anlayışın olmaması, sürecin çok yavaş işlemesi ve devletin denetleme mekanizmasında bir bütünlük olmaması.³⁰⁶ Son nokta, basılı malzemelere dair ikiliği de ortaya koymaktadır. Bölümün başından beri ele aldığımız bütün düzenlemelerde görüldüğü üzere, konu hakkında resmi bir tanımlama olmasa da Osmanlı'da matbaa ve matbuat ayrı alanlar olarak değerlendirilmiş ve idari olarak da farklı kurumlar tarafından denetlenmiştir. Bu ikiliğin bir sonucu olarak örneğin matbuat idaresinin denetiminden geçerek bir gazetede tefrika edilen bir yazının kitap olarak yayınlanmasına encümen tarafından müsaade edilmemesi gibi tutarsızlıklar meydana gelmektedir.³⁰⁷

Yukarıda yer alan işleyişe dair problemlerin yanında yine encümen üyelerinin yazarlara karşı tutumları da şikayet konusudur. Yazarlar, encümen üyelerinin örneğin edebiyat metinlerini saçma buldukları için hiç izin vermek istemediklerini ya da telif yerine tercüme eserler kaleme almalarını 'tavsiye ettiklerini' dile getirmektedir.³⁰⁸ Şikayetler arasında dikkat çekenlerden bir tanesi, Encümen üyesi Ali Nusret'in yazarlardan bir tanesini dövmesi hadisesidir.³⁰⁹

³⁰⁴ Hızlı 2021, s.503

³⁰⁵ Ahmed Midhat ile ilgili ele alınan davanın belgeleri için bkz. BOA., ŞD., 2478/17 (H.10.10.1301). Bu dava, Ali Şükrü Çoruk tarafından değerlendirilmiş ve yayınlanmıştır; Çoruk, Ali Şükrü. *Abdülhamid Döneminde Kitap ve Dergi Sansürü: Bir Örnek Vak'a Işığında*. İstanbul: Kitabevi 2017

³⁰⁶ Çoruk 2017, s.48, 82 ve 98.

³⁰⁷ Çoruk 2017, s.81-82.

³⁰⁸ Çoruk 2017, s.45

³⁰⁹ Ali Nusret Efendi daha sonra birisine hakaret ettiğinden dolayı mahkeme edilmiştir. MF.MKT.1189/79 (H.02.06.1311)

Encümenin ilk yıllarında yaşanan davaya konu şikayetler, hatıratlar ve Abdullah Hasib Efendi'nin yazdığı rapordakiler ile uyum içindedir.

2.8. İMTİYAZLI MATBAACILAR DÜZENİ

Sultan II. Abdülhamid, saltanatı esnasında basını sıkı bir şekilde kontrol altında tutmuş ve güdümlü bir basın oluşturmaya çalışmıştır. Bu dönemde Matbuat-ı Dahiliye ve Matbuat-ı Hariciye müdürlüklerinin yeniden organize edilmesi ile beraber basının yakından takip edilmesi yanında yurt içinde ve yurt dışında gazetelere tahsisatlar verilmiştir.³¹⁰ II. Abdülhamid'in basın ile ilişkileri, dönem hatıratlarında altı çizilen, araştırmacılar tarafından da ilgi gösterilen bir konudur. Konuya dair anlatılarda matbaacılık ve kitap yayıncılığına sınırlı sayıda değinilmektedir. Fakat Sultan II. Abdülhamid matbaalar ve kitapçılar ile de benzer bir ilişki kurmuştur. Bu dönemde devletin bazı özel matbaalar ile daha yakın ilişki kurduğu, Matbaa-i Âmire dışında bastırılacak işlerin belirli bir grup matbaaya verildiği, bu sayede hükümete bağımlı bir matbaacılar grubu oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Aynı şekilde, yerli, yabancı ve tercüme kitapların alımları için kütüphaneler; okul kitaplarının seçimi ve belirli kütüphanelerin kitaplarının öne çıkarılması yolu ile nâşirler ile de benzer bir ilişki kurulduğu görülmektedir. Bu başlığın devamında devletin özel matbaalar ile ilişkisi ve Sultan II. Abdülhamid döneminde matbaacılar ile kurulan imtiyaz ilişkisi ele alınacaktır.

Basın tarihi incelemelerinde yer verilen imtiyaz sistemi içinde de dönemin matbaalarına dair yapılan monografik çalışmalarda da Mushaf-ı Şerif imtiyazı dışında devletin özel matbaalar ile kurduğu ilişkiye yer verilmemiştir. Bunun bir sebebi dönem içinde basılan kitapların bu ilişkinin yoğunluğunu açıklıkla göstermemesidir. İkinci sebebi ise, birinci bölümde ele alınan literatürde evrak basımının ele alınmaması ile ilgilidir. Evrak basımının müstakil bir iş olduğu, matbaacılığın da müstakil bir sektör

³¹⁰ Neredeyse bütün basın tarihi kitaplarında ittifak edilen bu konu hakkında arşiv belgelerine dayanarak hazırlanan iki kaynak için bkz. Çakır, Hamza. "2. Meşrutiyete Kadar Osmanlı'da Basın-İktidar İlişkileri". *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi* 11 (2012), s.95-113 ve Fatmagül Demirel 2007 s.124-141.

olduğu kabul edilmediği için, devletin matbaacılar ile bu konuda bir ilişki geliştirmesi de incelenmemiştir.³¹¹

Matbaa ve kütüphaneler ile kurulan bu yeni ilişkiyi tetikleyen, yeni bir iktidar ve yönetim anlayışını tesis etmek niyetinin yanında mücbir sebepler vardır. 93 Harbi'ni takip eden yıllarda Matbaa-i Âmire'de bulunan matbaa malzemelerinin eskimesi ve devletin içinde bulunduğu maddi sıkıntılar dolayısıyla mecburi olarak Matbaa-i Âmire'nin bazı işleri özel matbaalara verilmiştir. Bu durum zaman içinde sistematik bir hal alarak, imtiyazlı matbaalar ve kitapçılar oluşmasına sebep olmuştur. Matbaalara, gazeteler gibi doğrudan para yardımı yapılmamıştır. Fakat devletin her geçen gün büyüyen matbu evrak ihtiyacının Matbaa-i Âmire tarafından karşılanamaması, bu ihtiyacın özel matbaalar tarafından giderilmesini, dolayısıyla özel matbaalara devlet tarafından ciddi miktarlarda iş yaptırılmasını beraberinde getirmiştir.

Bölümün devamında, ana hatları ile devletin özel matbaaları ile kurduğu ilişkilere değindikten sonra Sultan II. Abdülhamid döneminde kurulan imtiyaz düzeni ele alınacak, ardından hem imtiyazlar hem de hukuki düzen açısından ayrıcalıklı bir konuma sahip olan Mushaf-ı Şerif basımı meselesi incelenecektir.

Birinci bölümde ele alındığı gibi, Tanzimat sonrasında devlet çok daha fazla matbu evrak kullanmaya başlamış ve Takvimhâne'nin yetişemediği durumlarda ihtiyaç duyulan baskı işleri veya makinelerin tedarikleri için zaman zaman Galata'da bulunan matbaacılar siparişler verilmiştir.³¹² Bu ilişkilerden en bilineni ise, 1840 yılında kurulan *Ceride-i Havadis* gazetesini ve matbaasıdır. Bu gazete literatürde yarı-resmi gazete olarak anılmaktadır. Zira gazete yayınlanmaya başladığında gazetenin binası tedarik edilmiş, bir kısım hurufatı karşılanmış ve çalışanlar da devlet tarafından istihdam edilmiştir.³¹³ İlk yayına başladığında yeterli okur sayısını bulamayan ve bir süre sonra tatil edilmek zorunda kalınan *Ceride*'ye bu dönemde ve sonrasında düzenli

³¹¹ Bu konuda sadece, Osmanbey Matbaası'nın ve benzeri matbaaların evrak basım yoğunluğunun matbaalar önemli bir gelir kaynağı olduğunu dile getiren Ali Birinci'yi istisna gösterebiliriz. Bkz. Birinci 2011, s.21-22. Fakat Birinci de Osmanbey Matbaası'na dair değerlendirmelerinde mushaf basım imtiyazına yoğunlaşmıştır.

³¹² Çolak 2011, s.33; Öz 2012, s.12

³¹³ Mustafa Nihat 1994, s.16

para verilmiş, ihtiyaç halinde Takvimhâne'den eleman gönderilmiş, hatta Hocapaşa yangınında matbaası yanan gazete bir süre Matbaa-i Âmire'de basılmıştır.³¹⁴ Yayınını sürdürdüğü dönemde Ceride matbaasına devlet tarafından başka basım işleri de verilmiştir. Örneğin 1860 yılında iki bin kuruşa telgraf kağıdı bastırılmıştır.³¹⁵ Fakat devletin evrak bastırdığı tek matbaa Ceride matbaası değildir. Örneğin 1849 yılında Rafael, Avrupa'ya gidenlere verilen pasaport kâğıtlarını basmıştır.³¹⁶ Bu ve benzeri örnekler, devletin Tanzimat sonrasındaki dönemde ihtiyaç halinde özel matbaalara baskı işi verdiğini göstermektedir. Baskı işlerinin özel matbaalara sipariş edilmesinin bir sebebi, devlet matbaalarının yoğunluğu; muhtemel bir diğer sebebi de özellikle yabancı dillerdeki hurufat eksikliği veya bu dillere vakıf eleman sayısının ve evsafının yeterli olmayışıdır.

Matbaa-i Âmire'nin 1864'te yeni bir mekanda yeni makineler ile faaliyete başlaması sonrasında bir süre özel matbaalar ile sınırlı ilişki kurulmuştur. Matbaa-i Âmire'nin 1867 yılında yayınlanan nizamnâmesinde de devlet kurumlarının bütün baskı işlerini burada yaptırması gerektiği vurgulanmıştır. Fakat zamanla bu kural aksamaya başlamıştır. Örneğin devletin prestijli yayınlarından bir tanesi addedebileceğimiz devlet salnâmeleri 1294-95-96 yıllarında Matbaa-i Âmire'de basılmamıştır.³¹⁷ Benzer şekilde *Rasadhane-i Amire Salnâmesi* de 1871 yılında Ahmed Midhat Efendi'nin matbaasında basılmıştır.³¹⁸ Bu durumun sebebi Matbaa-i Âmire makinelerinin yeterli olmaması ve maddi şartların yenilemeye müsait olmamasıdır. Aynı tarihlerde Matbaa-i Âmire'de kaime basımı için yapılan incelemelerde, matbaa malzemelerinin çok eski olduğu ve yenilerinin alınması gerektiği vurgulanmıştır.³¹⁹

93 Harbini takip eden yıllarda devletin girdiği ekonomik darboğazın, beliren malzeme ihtiyacını gidermeye engel olduğu, hatta zaman zaman normal kitapların

³¹⁴ Mustafa Nihat 1994, s.17

³¹⁵ BOA., İ.HR., 177/9705 (H.19.12.1276)

³¹⁶ BOA., HR.MKT., 26/6 (H.03.07.1265)

³¹⁷ *Salnâme-i Devlet* Def'a 29, İstanbul: Hacı Hüseyin Efendi'nin Matbaası 1291/1874; *Salnâme-i Devlet* Def'a 32, İstanbul: Halil Efendi'nin Matbaası 1294/1877; *Salnâme-i Devlet* Def'a 33, İstanbul: Rıza Efendi Matbaası 1296/1878; *Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye* Def'a 34 İstanbul: Hacı Hüseyin Efendi'nin Matbaası 1296/1879

³¹⁸ *Rasadhane-i Amirenin Salnâmesi*. İstanbul: Midhat Efendi Matbaası, 1288/1871.

³¹⁹ BOA., İ. MMS., 55/2508 (H.14.12.1293)

basımına bile imkân bulunmadığı görülmektedir. Örneğin bir belgede, ismi zikredilmeyen bir kitabın parasızlıktan dolayı Matbaa-i Âmire’de basılamadığı bu sebeple kitabın Tercüman-ı Hakikat matbaasına verilmesi ve gelecek hasılat ve kârın da basan matbaaya gitmesi görüşülmüştür.³²⁰

Yukarıda zikredildiği üzere, farklı dillerde hurufatın tam takım olarak bulunmaması, dışarıya matbaa işi verilmesinin en önemli sebeplerindendir. Örneğin 1876 yılında ilan edilen Kanun-ı Esasi’nin farklı dillerdeki baskıları Matbaa-i Âmire dışında yapılmıştır.³²¹ Yine Hariciye Nezâreti’nin, genellikle Arap harfi dışında hurufat ile kullandığı belgelerin olması, bu nezâretin belgelerini başka matbaalarda bastırmasına sebep olmuştur.³²²

Devletin özel matbaalar ile kurduğu tek ilişki kitap ve evrak basımı değildir. Örneğin, La Turki Matbaasına Beyoğlu’nda bir arsa verilmiştir.³²³ Bir başka örnek, Özbekler Tekkesi Postnişini Süleyman Efendi’nin talebine dairdir. Süleyman Efendi, Buhara’dan İstanbul’a gelen bir kısım öğrenciye basım işini öğretmek istemiş ve bu nedenle Matbaa-i Âmire’den kendisine bir hurufat destgahı, bir taş destgahı, bir miktar huruf ve iki nefer de mürettibin ödünç verilmesini istemiş; talep ettiği malzemenin Mekteb-i Sanayi’den karşılanmasına karar verilmiştir.³²⁴ Süleyman Efendi’nin muvakkaten istediği ödünç makine ve nefer gibi, pek çok diğer matbaa da Matbaa-i Âmire’den matbaa makinesi ödünç istemiş yahut kiralamıştır. Örneğin bir gazeteci, Matbaa-i Âmire’den ödünç makine almış ve bunun için kendisinden senet istenmiş; *Ceride-i Hakayik* gazetesi sahibinin ödünç makine talebi de uygun makine var ise verilmesi yönünde cevaplanmıştır.³²⁵ Daha çarpıcı bir örnek İsmail isimli birisine kiralanan makineler üzerinden yaşanmıştır. Aylık yetmiş kuruştan iki adet makine kiralayan İsmail’in, bu makinelerden bir tanesini matbaacı Hüseyin Efendi’ye sattığı tespit edilmiş ve İsmail Bey bu borcu ödemesi için takibe alınmıştır.³²⁶

³²⁰ BOA., MF.MKT., 73/128 (H.16.02.1299)

³²¹ BOA., İ.ŞD., 48/2632

³²² BOA., İ.DH., 770/62766 (H.27.07.1295)

³²³ BOA., İ.HR., 254/15111 (H.20.02.1289)

³²⁴ BOA., MF.MKT., 3/75 (H.03.06.1289)

³²⁵ BOA., MF.MKT., 2/82 (H.03.05.1289)

³²⁶ BOA., MF.MKT., 12/85 (H.22.05.1290)

Bunun yanında talepler her zaman olumlu karşılanmamıştır. Örneğin, Papadapulo'nun, diğer matbaalara verildiği gibi kendisine de bir matbaa makinesi verilmesi yönündeki talebi, makine vermenin mümkün olmadığı gerekçesi ile reddedilmiştir.³²⁷ Mekteb-i Harbiye matbaasının makine talebi de Matbaa-i Âmire'de yeterli makine olmaması sebebiyle reddedilmiştir.³²⁸ Fakat bu cevapların kesin bir tutumu yansıtmadığını gösteren örnekler de mevcuttur. Örneğin 1882 yılında Matbaa-i Âmire'de boş duran bir hurufat tezgahı Matbaa-i Osmaniye'ye ödünç verilmiştir.³²⁹ Bir diğer örnek, *İstanbul* gazetesi ile ilgilidir; *İstanbul* gazetesi matbaasına 600 lira senet karşılığında ödünç verilen matbaa makinelerinin, gazetenin kapanması sonrasında müzayedeye çıkacağı haber alınınca Zaptiye ve Maarif personelinin müzayedede hazır bulunması gerektiği dile getirilmiştir. Fakat daha sonraki sene padişah tarafından bu matbaa makinelerinin alınmaması irade buyrulmuştur.³³⁰

Nihayet 1881 yılında matbaacı Mahmud Bey Maarif Nezareti'nden, Matbaa-i Âmire'nin kullanımının 1881 (1297 R) senesinden itibaren altı sene süreyle kendisine ihale edilmesini talep ve kabul edilmesi halinde bunun karşılığında belirlenecek meblağı yıllık vermeyi taahhüt etmiştir. Şura-yı Devlet'de yapılan değerlendirmede Matbaa-i Âmire'nin çok masraflı olduğu, makinelerinin yetersiz olduğu ve yeterli tahsisatının olmadığından dem vurularak bu teklifin kabul edilmesi gerektiği dile getirilir.³³¹ Bu teklif uygulamaya geçmese de önemli bir dönemecin başlangıcıdır.

Bütün bu örneklerde özellikle iki nokta öne çıkmaktadır. Birincisi, Sultan II. Abdülhamid'in saltanatının ilk yıllarında Matbaa-i Âmire'nin makineleri eskimiştir ve maddi yetersizlikten dolayı yenilenememektedir. İkincisi, Matbaa-i Âmire'ye dair kararlar, talep eden kişiye ve talep edilen konuya göre değişiklik göstermektedir.

Sultan II. Abdülhamid saltanatının ilk yıllarında devletten evrak basımı işi alan iki matbaa öne çıkar: Matbaa-i Osmaniye ve Mahmud Bey Matbaası.³³² Belgelerden,

³²⁷ BOA., DH.MKT., 1578/95 (H.22.04.1306)

³²⁸ BOA., MF.MKT., 54/86 (H.22.03.1295)

³²⁹ BOA., MF.MKT., 73/9 (H.12.01.1299)

³³⁰ BOA., MF.MKT., 81/51 (H.06.10.1300)

³³¹ BOA., ŞD., 208/51 (H.22.04.1298)

³³² Bu iki matbaa üzerine de monografik çalışmalar yapılmıştır. Matbaa-i Osmaniye ve Osman Bey için bkz.; Nedret Kuran Burçoğlu. "Osman Zeki Bey and His Printing Office the Matbaa-i Osmaniye." *History of Printing and Publishing in the Languages and Countries of the Middle East* (ed.

Mahmud Bey'in, Matbaa-i Âmire'yi işletme hakkını istediği sene, devlet desteği ile Matbaa-i Osmaniye'nin geliştirilmeye başladığı anlaşılmaktadır. 1881 yılında, Serkurenâ Osman Bey'in geliştirilmesi için Hariciye Nezâreti ve elçilikler aracılığıyla Avrupa'nın çeşitli matbaalarına, kâğıt ve makine imalatçılarına yazılar yazılmıştır. Bu yazılarda bir matbaanın nasıl geliştirileceği, hangi basımlar için hangi makinelerin ve kâğıtların kullanılmasının daha iyi olacağı, matbaanın işletmesinin nasıl yapılacağı gibi sorulara cevap aranmıştır.³³³ Yeni makineleri ile kurulduktan sonra Çemberlitaş'da Süleymanpaşa Hanı'ndan, Çemberlitaş'ın tam karşısında yer alan büyük binasına taşınan matbaanın devletten aldığı en büyük iş, aşağıda ele alacağımız Mushaf-ı Şerif'in basım imtiyazıdır.³³⁴ Bunun yanında "Dahiliye Nezâret-i celilesince devair-i mülhakası bulunan şehremaneti'yle Telgraf ve Posta ve Zaptiye Nezâretlerince tab'ına lüzum görünecek her nev'i matbuatın şeriat-i âtiye ile tab'ı Matbaa-i Osmaniye tarafından taahhüt olunmuştur"³³⁵ Bu kapsamda pek çok belge bastırılmıştır. Örneğin 1885 tarihli bir belgeye göre nüfus idaresi için bir sene zarfında toplam üç bin dokuz yüz seksen dört defter bastırılmıştır.³³⁶ Matbaa-i Osmaniye'de sadece evrak basımı değil kitap basımı da yaptırılmıştır. 1890 tarihli bir belgeye göre Maarif Nezareti Matbaa-i Osmaniye'de bastırdığı 37 kitaptan toplam 593.579 nüsha satın almıştır.

Bütün bu baskı işleri matbaa için ciddi bir gelir sağlamaktadır. Satın alınan kitapların toplam bedeli 259,408 kuruş 37 paradır. Bir önceki örnekte zikredilen nüfus

Philip Sadgrove and Colin Paul Mitchell). New York: Middle East Studies Association of North America, 2007, s. 35-58; Birinci, Ali. "Osmanbey ve Matbaası: Ser-Kurenâ Osman Bey'in Hikâyesine ve Matbaa-i Osmaniye'nin Tarihçesine Medhal" *Müteferrika* 39 (Yaz 2011/1), s.3-148; Belek, Cemal "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Mahmud Bey Matbaası ve Basın Faaliyetleri". İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi 2019.

³³³ Farklı yazışma örnekleri için bkz. BOA., HR.İD., 1375/18 (M.03.09.1881); BOA., HR.İD., 1375/19 (M.03.09.1881); BOA., HR.İD., 1375/17 (M.29.08.1881); BOA., HR.İD., 1375/20 (M.10.09.1881); BOA., HR.İD.1999/53 (M.13.09.1881); BOA., HR.İD.1999/54 (M.17.09.1881); BOA., HR.İD., 1999/55 (M.17.09.1881); BOA., HR.İD., 1999/56 (M.24.09.1881); BOA., HR.İD.1999/57 (M.04.10.1881); BOA., HR.İD., 1999/58 (M.04.10.1881); BOA., HR.İD., 1375/21 (M.22.10.1881); BOA., HR.İD., 1375/22 (M.22.10.1881); BOA., HR.İD., 1375/23 (M.31.10.1881)

³³⁴ Osman Bey matbaası önce 1295(H) yılı civarında Vezir Hanında bulunurken bu tarihten sonra Süleyman Paşa Hanı'na taşınmış ve buradan yeni yerine nakil olmuştur. BOA., MF.MKT., 80/97 (H.08.07.1300)

³³⁵ Birinci 2011, s.46. [vesikanın tamamı: BOA-Mukavelat Defteri, c.1, s.54, birinci, s.46. tarih: fi rebiyü'l-âhir 302 ve fi 7 kânun-ı sâni 300. sadece mukavele için mecmua-i mukavelât, İstanbul, 1310, c.4, s.2-3]. Bu anlaşma 5 sene sonra yenilenmiştir. Bkz. BOA., MV., 59/30 (H.23.08.1307)

³³⁶ BOA., İ.DH., 935/74087 (H.10.02.1302)

idaresi defterleri için de 61.818 kuruş ödenmiştir. Aynı sene şebhenderlere mahsus olmak üzere bastırılmış olan defter ve pasaportlar için de 67.450 kuruş ödenmiştir.³³⁷ Bu örneklere dayanarak, matbaanın evrak basımından sağladığı gelirin kitap basımından sağladığı gelire yakın olduğunu söylememiz mümkündür.

Farklı anlatımlar, Osman Bey'in devletin matbaası üzerindeki etkinliğinin günden güne arttığını ve Osman Bey'in de bu konuda hırslı davrandığını göstermektedir. Örneğin Ahmed Cevdet Paşa, bir kitabını Ebüzziya Tevfik Bey'e verdiği için Osman Bey'in "malum olan tama'karlığı" sebebiyle kendisine tavır aldığını ve bu nedenle Tarih-i Cevdet'i özensiz bastığını söylemektedir.³³⁸ Murat Candemir'in Matbaa-i Âmire'nin kapanışına dair kaleme aldığı makale Cevdet Paşa'nın bu konudaki yorumlarını desteklemektedir. Candemir makalesinde eski Matbaa-i Âmire Müdürü Hamid Bey'in Maarif Nezâretine yazdığı maruzatlara dayanarak, 1889 yılında Matbaa-i Âmire'nin başına atanan Matbaa-i Osmaniye müdürü Cevad Bey'in, devlet matbaasından ziyade çalıştığı matbaaya iş yaptırması ve matbaanın eksiklerini gidermemesi sebebiyle matbaanın âtil kaldığı ve neticede bir süre tatil edildiğini söylemektedir.³³⁹

Neticede aldığı farklı imtiyazlarla Matbaa-i Osmaniye, Sultan II. Abdülhamid devrinin en büyük matbaası olmuştur.³⁴⁰ Matbaa-i Osmaniye gibi, devlete pek çok baskı işi yapan diğer bir kurum, 19.yüzyıl İstanbul'un en çok Türkçe kitap basan matbaası olan Mahmud Bey matbaasıdır. Mahmud Bey'in, tezde ele alınan dönem aralığında bastığı kitaplar arasında 36, 37, 41, 42 ve 43 numaralı devlet Salnâmeleri ve *Düstur*'un bazı ciltleri de vardır.³⁴¹ devletin en önemli iki yayın organının bu matbaada basılması, matbaaya duyulan güveni göstermek için kâfidir. Kitapların yanında Mahmud Bey Matbaası devlet evrakı da basmıştır. Örneğin 1883 senesinde

³³⁷ BOA., İ.Ş.D., 73/4319 (H.14.06.1302)

³³⁸ Ahmed Cevdet Paşa. *Ma'rûzât* (haz. Yusuf Halaçoğlu). İstanbul: Çağrı Yayınları 1980, s.209.

³³⁹ Candemir 2015, s.113-116.

³⁴⁰ Birinci 2011, s.4.

³⁴¹ Mahmud Bey Matbaasında basılan *Düstur* ve Salnâme'lerin tamamı için bkz. Belek 2019, s.42 ve Ek- 8.

Bâb-ı Âli Evrak Odası'nın ihtiyaç duyduğu layiha, kanunname ve defterlerin basımı burada gerçekleştirilmiştir.³⁴²

Mahmud Bey ve Osman Bey Matbaaları dışında, Sultan II. Abdülhamid döneminde kitap basım ve dağıtımı alanında öne çıkan neredeyse bütün kütüphane ve matbaaların devlet ile yakın ilişkileri olduğu görülmektedir. İleride daha detaylı bir şekilde ele alınacağı üzere, Sultan II. Abdülhamid iktidarının başlarından itibaren yayıncılık mesleği ortaya çıkmış ve matbaalar hem işleyiş hem de büyüklükleri açısından dönüşüm geçirmişlerdir. Bu dönemde matbaalar, gazeteler ve yayınevleri işleyiş olarak birbirinden ayrılrsa da genelde aynı aktörler tarafından işletilmişlerdir. Dönemin en çok kitap basan matbaalarından olan Mihran Matbaası sahibi Mihran, saray ile ilişkisini kuvvetlendirecek bütün araçları kullanması ile meşhurdur.³⁴³ Bir diğer matbaa, aynı zamanda Matbaa-i Âmire'nin başında olan Ahmed Midhat Efendi'nin *Tercüman-ı Hakikat* gazetesini ve matbaasıdır. Kitapçı Arakel bir yazısında bu matbaaya dair şöyle der: “Bizde kitap tab edip neşir ve fûruht etmek hususunda herkes Kırk Anbar idaresinin nâil olduğu suhulete henüz mazhar olmamıştır.”³⁴⁴ Hüseyin Cahit Yalçın, kitapçı Kaspar'ın Sultan II. Abdülhamid için kitaplar tercüme ettirdiğini ve kendisinin de bu kitaplardan tercüme ettiğini söylemektedir.³⁴⁵ Aynı şekilde Kaspar Kütüphane ve Matbaası, okullarda okunan ders kitaplarından basmaktadır.³⁴⁶ Pera'da bulunan Lorentz ve Keil'in Beynelmillel Kütüphanesi, *Annuaire Oriental*'e verdiği reklamında kendisini Sultan'ın tedarikçisi olarak

³⁴² Matbaaya bu baskılar için 5472 kuruş ücret ödenmiştir. BOA., DH.MKT., 1342/79 (H.22.02.1301)

³⁴³ Saray'a hitaben yazdığı bir yazıda Mihran Efendi, kendisinden yüz kat daha az hizmet vermiş isimler bile taltif edilirken kendisinin taltif edilmemesinden dert yanmaktadır. Bunun üzerine Kamus-i Fransevi ve Kamus-i Türki kitaplarının satın alınmasına ve kendisine nişan verilmesine dair irade çıkmıştır. İ.DH. 905/71952 (H.14.03.1301). Mihran Efendi'nin hayatına dair bkz. Kocabaşoğlu, Uygur ve Akan, Aysun. *Mütareke ve Milli Mücadele Basını: Direniş İle Teslimiyetin Sözcüleri ve “Mahşer”in 100 Atlısı*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s.330-32 ve Til, Enes Tahsin. *Gazeteler ve Gazeteciler*. Ankara: Cümle Yayınları 2015, s.29-70.

³⁴⁴ Kitapçı Arakel. “Varaka” *Tercüman-ı Hakikat* 2548, s.2 (11 Kânunuevvel 1886) [Bu metnin çeviriyazısı şu kaynakta da bulunmaktadır. Bkz. Yıldırım, Ezgi 2019, s.130-133]

³⁴⁵ Yalçın, Hüseyin Cahit (haz.Rauf Mutluay). *Edebiyat Anıları*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 1999 (3.baskı), s.68

³⁴⁶ Kasbar Matbaa, Kütüphane ve Mücellidhânesi Bâbüali Caddesinde 23-25 Numara. Defter 3. Dersaadet: Kasbar Matbaası 1308, S.3. Tatlısu, Muhammed. “Kitapçı Karabet Efendi'nin Osmanlı Matbuatına Katkıları Üzerine Bir Methal” YILLIK: Annual of Istanbul Studies 3 (2021): 123–148.

tanıtmaktadır.³⁴⁷ Aşağıda yer alan ilan sayfası, imtiyazlar noktasında dikkate değerdir. 1883 tarihli *Annuaire Oriental*'in reklam bölümünde yer alan bu sayfadaki bütün reklamlarda padişahın tuğrası vardır. Kurumlar kendilerini sultanın bir konudaki tedarikçisi olarak reklam etmektedir; İlanlarda fotoğrafçı Kargopulo, cerrah-dişçi Pierre Roux, Dekoratör Leon Rosenthal, Çizmecî G. Burguy vardır. Leon Rosenthal ilanında ayrıca 4. Seviye mecidi nişanı sahibi olduğunu da ifade etmiştir.

Sultan ile bir şekilde bağı olan bütün dükkanların, bunu özellikle vurgulaması Sultan'ın imtiyazına mazhar olmanın tüccarlar açısından önemine işaret etmektedir.

³⁴⁷ Bu ifade AO.1883, 85-86, 87 ve 88 yıllarında yer almaktadır. Ayrıca bkz. Görsel 4

Görsel 4: Sultan Tuğrası ile Reklam Yapmak³⁴⁸

Netice itibariyle, Sultan II. Abdülhamid döneminde matbaalara sürekli yayınlar gibi doğrudan yardım etmek yerine iş vermek yoluyla destek olunmuştur. Evrak basımının literatürde ihmal edilmiş olması, matbaalar ve kitapçılar arasında da imtiyazlı kurumların bulunduğu gerçeğini görmeyi engellemiştir. Devletin özel matbaalara iş vermesi bu döneme has bir şey değildir. Fakat şimdiye kadar ele alınan örnekler Sultan II. Abdülhamid döneminde özel matbaalar ile hükümetin ilişkisinin

³⁴⁸ Cervati, Raphaël C., haz. *Indicateur Ottoman Illustré: Annuaire-Almanach du Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature*. 4me Année. 1883 — Hégire 1300. Constantinople: Typographie et Lithographie J. Pallamary, 1883., s. 30 (reklam bölümü)

farklı bir boyut kazandığını, bu dönemde faaliyet gösteren kimi matbaacı ve kütüphanelerin diğerlerinden daha imtiyazlı olduğunu göstermektedir.

Burada vurgulanması gereken bir diğer nokta da, bu maddi destek ve imtiyaz düzeninin pozitif etkileridir. Bu destekler, bazı matbaaların büyümelerini ve teknik olanaklarını geliştirmelerine imkan sağlamıştır. Matbaa-i Osmaniye'nin devlet desteği ile araştırma yaparak ve malzeme tedarik ederek çok iyi malzemeler ile kurulması; dönemin en meşhur matbaacılarından Ebüzziya ve Ahmed İhsan'ın sultan tarafından taltif edilip, bu alanda yapacakları yenilikleri için kısmi destekler alması sayesinde yeni teknikler Osmanlı matbaacılığında kullanılmaya başlanmıştır. Bir sonraki bölümde daha detaylı inceleyeceği gibi bu maddi genişleme, daha gelişmiş matbaa makineleri ve daha kaliteli kâğıtların kullanımına da zemin hazırlamıştır.

Bölümün devamında sultan II. Abdülhamid döneminde verilen en büyük basım imtiyazı olan mushaf basım imtiyazı ele alınacaktır. Matbaa-i Osmaniye'ye verilen bu imtiyaz öncesinde ise, sadece bir imtiyaz meselesi olarak ele alınamayacak bu konunun kısa tarihine yer verilecektir.

2.8.1. Mushaf Basımı

Mushaf basımı hem Osmanlı matbaacıları ve idarecilerinin hem de İslam kitap tarihi araştırmacılarının temel meselelerinden bir tanesidir.³⁴⁹ 15. yüzyılda Avrupa'da basılan Kur'an nüshalarından itibaren bir problem alanı olan konu, 19. yüzyılda hem Avrupa'da hem de Müslüman topraklarda matbu mushaf basımının hızla yaygınlaşması ile beraber daha da çok tartışılmıştır.³⁵⁰ Mushaf basımının Osmanlı'da yayıncılığın hukuki ve idari çerçevesinin gelişimi içinde, yani özellikle 1870'li yıllarda vuku bulan gelişmelerin içinde ele alınmasının sebebi ise, bu dönemde hem

³⁴⁹ Müstakil olarak bu konuya eğilen iki kitap çalışması için bkz. Gökıır, Necmettin *Tanzimattan Günümüze Din-Devlet İlişkileri ve Siyaset Bağlamında Mushaf Basımı*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları 2015; Wilson, Brett. *Milliyetçilik Çağında Ku'ran Tercümeleri Türkiye'de Yazılı Kültür ve Modern İslam* (çev. Ceren Can Aydın). İstanbul: Alfa Yayınları 2018; Mahmut Gündüz, "Matbaanın Tarihçesi ve İlk Kur'an-ı Kerim Basmaları", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 12, Ankara, s. 335-350. Polat 2015, s. 24-84.

³⁵⁰ Daha önce Hamburg, Leipzig ve Petersburg gibi Avrupa ülkelerinde yapılan mushaf basımı İslam dünyasında ilk defa 19. yüzyılın başında Kazan'da yapılmış ardından peş peşe Luknov, Bombay, Kalküta, Delhi, Mısır'da yapılmaya başlanmıştır. Keskiöglü, Osman. "Türkiye'de Matbaa Tesisi ve Mushaf Basımı". *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15, sy 1 (1967): 121-39.

Müteferrika'dan bu yana süren kısıtlamaların farklı bir boyut kazanması, hem de Mushaf basımının bir imtiyaz meselesi haline gelmesidir.

Bölümün başında Müteferrika Matbaası ve sonrasında matbu kitaplara dair en belirgin sınırlamanın, Kur'an-ı Kerim ve İslami ilimlere dair kitapların basımının engellenmesi olduğu ele alınmıştı. Fakat bu konuda özel bir irade ya da nizamnâmeler içinde özel bir madde bulunmamaktadır. Müteferrika sonrasında 1803'ten itibaren dini kitapların basımı yapılsa da Mushaf basımı veya yayınlanacak kitaplar içindeki Ayet-i Kerîmeler ve Hadis-i Şerifler'in basılıp basılamayacağı konusunda kesin bir tavır yoktu. Takvimhâne'nin kurulmasından sonra bir kısım tefsirlerin ve cüzlerin burada basılmasının yanında İslâmi ilimlere dair kitaplarda ya da süreli yayınlarda yer alan ayet-i kerimler problem olarak görülmüştü.³⁵¹

Mushaf basımının bir problem alanı olarak ortaya çıkması ise, Osmanlı dışında basılan Mushafların ülkeye kaçak yollarla sokulmaları ile beraber başlamıştır.³⁵² Aynı şekilde İstanbul'da dolaşıma giren kaçak Mushaflar takip edilmiş, tam veya cüz cüz Mushaf basan ve satan matbaalara ve kitapçılara yaptırım uygulanmıştır.³⁵³ Engellemelere rağmen 1860'lardan itibaren matbu Mushaf'ın yaygınlaşmasının önüne geçilememiştir.³⁵⁴

³⁵¹ Bu konuda devletin, sınırları belirli bir tutumu olmasa da Kur'an yahut ayet basımının bir mesele olarak gündemde olduğu tartışmasızdır. Örneğin 1850 yılında Ceride-i Havadis matbaasının, İsmail Hakkı Bursevî'nin *Muhammediye* şerhini basmasına, içinde ayet-i kerimler bulunması sebebiyle izin verilmemiş fakat aynı kitap birkaç sene sonra Takvimhâne'de basılmıştır. Başaran 2019 s.318. Sonraki yıllarda gazeteler de, yayınlanan ayet ve hadislerden dolayı matbuat müdürlüğü tarafından uyarılmıştır. Bunun sebebi gazetelerin günlük okunan şeyler olması, okunduktan sonra sağa sola bırakılması ve bu durumun büyük hürmetsizlik olmasıdır. Örneğin bkz. *Basiret* S.367 (28 Safer 1288), s.4. *Hayal*'in 12 Rebiü'l-âhir 1291 tarihli sayısında da benzer bir ihtar yer almaktadır. Bkz. Erdem, Yahya. *Müteferrika'nın İzinde*. İstanbul: Ötüken Neşriyat 2021, s.214

³⁵² Başaran 2019, s.329.

³⁵³ Örneğin, talebe-i ulum'dan İbrahim Efendi'nin bastırdığı 2000 civarı Mushaf-ı Şerif'e el konularak zaptiyede tutulmuştur. Fakat İbrahim Efendi'nin bunları geri istemesi üzerine yapılan değerlendirmede, bu Mushaflara, Mushaf basımının caiz olmaması dolayısıyla el konulduğu fakat yapılan incelemede mezkûr Mushaflarda bir sıkıntı olmadığı görüldüğü, matbu mushafların yaygınlaşmasındaki sakıncalardan ötürü basımına resmen ruhsat verilmese de basılmış olan mushafların İbrahim Efendi'ye iade edilmesinin uygun olacağına karar verilmiş ve Mushaflar satmaması kaydı ile geri verilmiştir. BOA., ŞD., 2396/ 21-1 (H.29.12.1288); Maltalı Friko ve Kör Muhiddin'in dükkanlarında ecza-i şerif ele geçirilmiştir Bkz. BOA., A.}MKT.MHM., 101/46 (H.11.03.1273); Hacı Hüseyin Ağa'nın Mushaf-ı Şerif basmasından dolayı matbaa aletlerine el konulmuştur bkz. BOA., MF.MKT., 17/125 (H.28.01.1291)

³⁵⁴ Wilson 2018 s. 67.

İstanbul'da basılan veya farklı ülkelerden getirilen Mushafların engellenmesinde en önemli gerekçelerden bir tanesi, basılan Mushafların güvenilirliğidir.³⁵⁵ Basılacak metnin sahihliği, Müteferrika Matbaasına verilen fetvada dahi vurgulanmış, basılacak metin Mushaf olduğunda ise konunun farklı boyutları gündeme gelmiştir. Bu konuda en önemli dönüm noktası, yeni teknik gelişmeleri kullanarak bir Mushaf basmak isteyen Mustafa Fazıl Paşa'nın girişimi olmuştur. Mustafa Fazıl Paşa 1871 yılında, Osmanlı tarihinin en muteber hattatlarından olan Hafız Osman'ın Mushaf'ını satın alarak bu Mushaf'ın yeni gelişen fotolitografi tekniği ile basımını gerçekleştirmek istemiştir.³⁵⁶ Londra'da matbaacı Fanton ile anlaşılan paşa, İstanbul'dan Namık Kemal ve arkadaşlarının da yardımı ile Mushaf'ın basımını gerçekleştirmiştir.³⁵⁷ 1872 yılında nüshanın ehil bir heyet tarafından kontrol edilmesi şartı ile İstanbul'da satışına izin verilmiştir. Mushaf-ı Şerif İstanbul'da geldiğinde, on kişilik bir heyet tarafından kontrol edildikten sonra, içinde bulunan bazı hataları hâvî bir cedvel ile beraber satılmaya başlanmıştır.³⁵⁸ Bu Mushaf'tan devlet tarafından da 1500 nüsha satın alınmıştır.³⁵⁹

Bu önemli gelişmenin ardından Ahmed Cevdet Paşa'nın gayretleri ile devlet matbaasında bir Mushaf basılması gündeme gelmiştir. Ulemanın itirazlarını makul gerekçeler ile cevaplayan Paşa'nın bu gayreti sonuç verince, Matbaa-i Âmire içinde ehil bir matbaacılar heyeti toplanmış, Şekerzâde'nin Mushaf'ı satın alınarak 1874

³⁵⁵ Bu argüman matbu Mushaf basımı ile ilgili neredeyse bütün yazışmalarda dile getirilmiş ve uzun yıllar geçerliliğini koruyan bir argüman olmuştur. Örneğin 1309 (H) yılında, yani Mushaf basımının problem olmaya başlamasından yaklaşık kırk sene sonra Mushaf basım imtiyazı Matbaa-i Osmaniye'ye verilirken gerekçe olarak "... tab' olunan mesahif-i şerifede görülen hatayıyat-ı kesireye karşı bir tedbir-i müessir olmak..." denilmektedir. Bkz. BOA., Y.MTV. 89/153 (27 receb 311, ve 23 kânun-ı sâni sene 309) *aktaran* Birinci 2011, s.54

³⁵⁶ Fotolitografi ana hatları ile, bir cama çekilen fotoğrafın aynı şekilde litografya taşına aktarılması ve baskıda kullanılması işlemidir. Matbaa tekniklerine dair bkz. Bölüm 3

³⁵⁷ Namık Kemal bu sürece dair bazı anekdotları, Mushaf basımının önemini müdafaa ettiği bir yazısında nakletmektedir. Bkz. Namık Kemal [başlıksız]. *Mecmua-i Ebûzîya*, cilt 3, asy 25, s. 769-781. Aynı dönemde Basiretçi Ali Efendi de mushaf basımının gerekli olduğunu dile getirmekte, hatta hükümeti mushaftan az bastığı için eleştirmektedir. Bkz. Basiretçi Ali Efendi 2001, s.390.

³⁵⁸ *Basiret* sayı 678 (14 Cemaziye'l-Evvel 1289), s.4'de bulunan (farklı sayılarda da aynı şekilde yer alan) ilan şöyledir: "Hafız Osman hattı ile bir kelam-ı kadîmin fotoğrafın tarz-ı garbiyyeyle teksir edilen nüshaları cânib-i saltanat-ı seniyyeden î'tâ buyurulan müsaade üzerine İstanbul'a gelmiş ve meşâhir-i kiramdan on zâta kıraat etdirilerek temsilinde çaresiz zuhur eden bazı nokta ve hareke noksanından başka içinde bir sehiv olmadığına mümâileyh tarafından şehadetname verilmekle gerek mezkur şehadetname ve gerek zikir olunan nukayız-ı ıslah-ı medar olmak için kurrâ efendiler tarafından terib edilen cedvel ayrıca tab' etdirilmiştir."

³⁵⁹ BOA., İ.DH., 853/68440 (H.08.06.1290)

yılında fotolitografi yöntemi ile basılmıştır.³⁶⁰ Mushaf'ın basımı için diğer devlet dairelerinden makine ve edevat istenmiş, basılacak kağıdın getirilmesi için özel müsaade çıkarılmış ve Harbiye'de çalışan ve fotoğraf konusunda uzman olan Yüzbaşı Ali Rıza bey Matbaa-i Âmire'de görevlendirilmiştir.³⁶¹ Mushaf basıldıktan sonra hem yurt içinde makul bir fiyat ile satılmış hem de farklı ülkelere gönderilmiştir.³⁶²

Yıllarca izin verilmeyen Mushaf basımının devlet tarafından yapılmasının iki sebebi vardır. Birincisi, yaygınlaşan matbu Mushafların kontrolden çıkması, diğeri de teknik gelişmelerdir.³⁶³ Fotolitografi tekniğine kadar hurufat baskıda dizgici ve musahhihlerin yapabilecekleri hataların kontrolü, litografi usulünde ise yine hattatların kontrolü meselesi vardır. Bu konu, İbrahim Müteferrika'dan itibaren sürekli gündeme gelmiştir. Özellikle Acem kitapçılar tarafından basılan veya ithal edilen kitapların ve Mushafların yasaklanmasında en belirleyici sebep, eserlerin eksik ve yanlış olmasıdır. Fakat fotolitografi usulü ile yapılan ve yeni olan şey, meşhur ve muteber bir Mushaf'ın aynen çoğaltılmasıdır.³⁶⁴ Hafız Osman hattının basıldığı ve satıldığına dair ilanlarda, bu basımın Avrupalıların bulduğu yeni bir usul ile yapıldığı, basılan Mushaf'ın bir heyet tarafından kontrolden geçtiği özellikle vurgulanmaktadır.

³⁶⁰ Ecnebi memleketlerden gelen mushaf'ların sayısının artması dolayısıyla Şekerzade'nin mushafının kontrol edilerek basılması ve maliyetine satılması hakkında Maarif'in talebi için bkz. BOA., MF.MKT., 24 /27 (H.04.12.1291) ayrıca bkz. Wilson 2018, s.87-92.

³⁶¹ Zaptiye Nezareti'nden istenen litografya tezgâhı için bkz. BOA., MF.MKT., 19/88 (H.10.07.1291). Seraskerlik'ten istenen makine için bkz. BOA., MF.MKT., 26/32 (H.27.01.1292). Kâğıt getireceklere kolaylık tanınması için bkz. BOA., MF.MKT., 26/100 (H.14.02.1292). Ali Rıza Efendi'nin görevlendirilmesi için bkz. Cevdet Paşa. *Tezakir*, s.40 BOA., MF.MKT., 12/ 36 (H.12.05.1290)

³⁶² Mushaf'ın Kaşgar'a gönderilmesi için bkz. BOA., MF.MKT., 44/8 (H.15.10.1293); Buhara'ya gönderilmesi için bkz. BOA., İ.ŞD.32/1580 (H.25.11.1293). Buhara'ya gönderilen 500 Mushaf'ın yanında Matbaa- Âmire'de basılan kitaplardan 1500 adet gönderilmiştir. Kitapların gönderilmesinde İstanbul'dan şeyh Süleyman aracı olmuştur.

³⁶³ Brett Wilson da değerlendirmesinde foto-litografinin bu baskıyı mümkün kılan etmenlerden bir tanesi olduğunu dile getirmektedir. Bkz. Wilson 2018, s.89.

³⁶⁴ Bu basımı gerçekleştiren İngiliz Fanton daha sonra İstanbul'a gelerek Sultan Abdülaziz ile görüşmüş ve bu tekniğin Şark yazmalarının çoğaltılması için elverişli olduğunu dile getirerek İstanbul'da açmayı düşündüğü bir matbaa için izin istemiştir. Fanton'un başka imtiyazlar da almak için yaptığı girişimler sonuçsuz kalınca ülkesine geri dönmüştür. Bkz. BOA., HR.TO., 455/63 (H.12.02.1872). Namık Kemal, Fanton'un güven vermeyen bir kimse olduğunu dile getirerek İstanbul'a geldiğinde kendisi ile özellikle görüşmemiş ve uzak durmuştur. Bkz. *Namık Kemal'in Mektupları 1: İstanbul, Avrupa ve Magosa Mektupları* (haz. Fevziye Abdullah Tansel). Ankara: TTK Yayınları 1967, s.205.

Sultan II. Abdülhamid dönemi yayıncılığı özelinde Mushaf basımının ayrı bir boyut kazanması ise yukarıda ele aldığımız imtiyazlar sistemi ile ilişkili olarak Mushaf basım imtiyazı verilmesi nedeniyledir. 1875'te basılan ilk Mushaf'ın ardından devlet matbaasında bir baskı daha yapılmıştır. Fakat tekraren ifade edildiği gibi bu dönem, ekonomik açıdan zor bir dönemdir ve Matbaa-i Âmire'nin teknik yetersizlikleri vardır. Örneğin 1875 yılında yapılacak Mushaf basımı için dâhi Bank-ı Osmânî'den 3000 lira kredi alınmıştır.³⁶⁵ Bu teknik ve ekonomik eksiklikler dolayısıyla bir süre Mushaf basımı yapılamamış, sonrasında Mushaf'ın basım imtiyazı Osmanbey Matbaası'na verilmiştir. Yukarıda, Osman Bey'e verilen imtiyazları ele alırken değindiğimiz gibi bu yıllarda Osman Bey matbaası için yurt dışındaki sefirler kanalıyla Avrupa'daki matbaalardan kataloglar ve makinelerin, matbaa tesislerin işleyişlerine dair bilgiler talep edilmiştir. Geniş bir alanda büyük bir matbaa haline gelen Osmanbey Matbaası'nın aldığı imtiyazlardan en büyüğü de Mushaf basım imtiyazı olmuştur.

Osmanbey Matbaası'nın bastığı ilk Mushaf, 1879 yılında yanında tefsir ile birlikte bastığı Mushaf'tır.³⁶⁶ Son basılan Mushaf'ın üzerinden geçen birkaç senede piyasada Mushaf kalmaması sebebiyle bu baskı teveccüh görmüştür.³⁶⁷ Bu baskıdan bir ay sonra *Tercüman-ı Hakikat*'de Hafız Osman hattı ile Mushaf'ın tekrar basıldığına dair bir ilan yer alsa da bu ilanda, baskıyı kimin yaptığı bilgisi bulunmamaktadır.³⁶⁸

Mushaf basımına dair dönüm noktası 13 Mart 1882 tarihinde Matbaa-i Osmaniye ile Maarif Nezâreti arasında imzalanan Mushaf basım imtiyazı anlaşmasıdır.³⁶⁹ Bu antlaşmaya göre iki Mushaf basılacaktır; 1875'de basılan Şekerzâde hattı Mushaf ve Kadırgalı hattı ile Mushaf. Kelam-ı Kâdîm'in basımı için Matbaa-i Âmire'den bazı makinalar Osmanbey Matbaasına ödünç verilecek; kaçak olarak basılan yahut ithal edilen Mushafları engellemek amacıyla Şekerzâde hattı Mushafların ciltlisi on iki ciltlisi sekiz; Kadırgalı hattı Mushaf'ın ise ciltlisi on ciltlisi altı kuruşa satılacaktır. Matbaadan bu imtiyaz ve ödünç makineler karşılığında, öğrencilere, fakirlere dağıtılacak Mushafları ücretsiz vermesi istenmektedir. Bu

³⁶⁵ BOA., MF.MKT., 11/126 (H.06.05.1290)

³⁶⁶ Birinci 2011, s.26-27.

³⁶⁷ "Mushaf-ı Şerif" *Tercüman-ı Hakikat*, 397.sayı, s.2 (27 Şevval 1297)

³⁶⁸ "Hâfız Osman Hattıyla Mushaf-ı Şerif" *Tercüman-ı Hakikat* 708.sayı, s.3.

³⁶⁹ Birinci 2011, s.27. Mukavele metni için bkz. s.28-29

tarihten itibaren Osmanbey matbaasının ne kadar Mushaf bastığı bilinmemektedir. Fakat Mushaf basım imtiyazı 1910 yılına kadar Osmanbey Matbaası'nda kalmış ve devrin diğer matbaaları düzenli olarak, bu imtiyazın kaldırılarak kendilerine de Mushaf basmak için izin verilmesinin talep etmişlerdir.³⁷⁰ İzin isteyen matbaacıların yanında bu dönemde de kaçak Mushaf basımları yapılmıştır.³⁷¹

2.9. 1888 MATBAALAR NİZAMNÂMESİ

Yukarıda ele aldığımız gibi, 1877 yılında Meclis-i Mebusan'da tartışılan *Matbaalar ve Matbuat Nizamnâmesi*'nin hazırlanmasının en önemli sebeplerinden biri, mevcut matbuat kanunlarının piyasadaki matbaaların ihtiyaçlarını karşılayamamasıdır. Bu düzenleme meclisten çıktıktan sonra bir süre padişah tarafından onaylanması beklenmiş fakat onaylanmamıştır. Bu esnada gelen matbaa açma talepleri de yeni nizamnâmenin yayınının beklenmesi sebebiyle askıya alınmıştır.³⁷²

1886 yılında, ülkedeki matbaa kullanımının artması fakat hukuki düzeninin değişmiş olması sebebiyle, askıya alınan matbuat nizamnâmesi yeniden gündeme gelmiştir. Bu maksatla, daha önce hazırlanan nizamnâme taslağı, yeniden değerlendirilmesi için Maarif Nezâreti'ne gönderilmiş ve burada yapılan görüşmelerde, nizamnâmede yer alan matbaa açmaya dair şartların uygun olduğu fakat basılan ve basılacak kitapların kontrolü ile ilgili düzenlemeler getirilmesi gerektiği belirtilmiştir.³⁷³ Yeniden yapılan görüşmeler neticesinde yeni bir matbuat nizamnâmesi layihası hazırlanmıştır.³⁷⁴ Yeni hazırlanan nizamnâmenin, Şura-yı devlette yapılan müzakerelerinde, baskı sanatında yaşanan gelişmenin eğitim alanında da büyük faydalarının olduğu fakat aynı zamanda istismara açık bir alan oluşturduğu vurgulanmaktadır. Nizamnâme taslakları hazırlanırken iki konunun genişçe tartışıldığı görülmektedir; yabancıların açacağı matbaalar ve ithal edilecek yabancı kitaplar ile

³⁷⁰ Ali Birinci 2011, s.32-39; Polat 2015 s.46-53. Bir örnek olarak matbaacı Bekir Efendi'nin Mushaf basım talebi için bkz. BOA., MF.MKT., 75/51 (H.22.04.1299)

³⁷¹ Örneğin açtığı ruhsatsız matbaada kaçak Mushaf basan Köse Ahmed hakkında soruşturma yapılması talebi için bkz. BOA., MF.MKT. 81/102 (H.14.12.1300)

³⁷² BOA., MF.MKT., 60/58 (H.08.03.1296)

³⁷³ BOA., MV., 7/41 (H.18.04.1303); BOA., A.}MKT.MHM., 488/14 (H.22.04.1303); BOA., MF.MKT., 91/42 (H.21.09.1303)

³⁷⁴ BOA., Y.A.RES., 37/32, s.5.

kitapların muayenesi. Yabancıların açacağı matbaalar konusunda baskın görüş, bu matbaaların Osmanlı'da mevcut matbaalar kanununa tabi olması yönünde olsa da bu uygulamanın sefaretler üzerinden mi, doğrudan bir vatandaş gibi mi gerçekleştirileceği konusunda şüpheler oluşmuştur.³⁷⁵

İthal ve yerli kitapların içeriklerinin kontrolü için 1882 yılında kurulan Encümen-i Teftiş'in vazifesi devam ederken, bir kitabın teftişinde, kitabın yayına uygun olup olmadığına dair şüphe oluştuğunda ne yapılacağı mevzu bahis olmuştur. Yazar ve yayıncıların, verilecek karara itirazları için Şura-yı Devlet'in bir istinaf merci olarak konulması kararlaştırılmıştır. Tartışılan bir diğer konu olan kitapların yeniden basımında yeniden ruhsat alınması mevzuu, kitabın yayımına dair bir şüphe yok ise tekrar ruhsat alınmasının gerekli olmadığı yönünde karara bağlanmıştır. Gümrükten gelen kitapların ise zaten kontrol edildiği, bu konuda bir listenin yayınlanması ile gümrük süreçlerinin daha rahat ilerleyeceği belirtilmiştir.³⁷⁶

Neticede 11 Recep 1305/24 Mart 1888 tarihinde, 6 fasıl ve 41 maddeden oluşan *Matbaalar Nizamnamesi* yayınlanır. 1888 nizamnâmesi, o güne kadar yürürlükte olan 9 maddelik 1857 *Matbaalar Nizamnâmesi* ve 6 maddelik *Kitap Tab'ı Hakkında Nizamnâme* ile bunlara yapılan zeyiller kaldırarak uygulanmaya başlar. Nizamnâmenin fasılları ahkâm-ı umumiye, kütüp ve resail ve neşriyatı sâire, matbuatı ecnebiye, evrakı matbuanın nakil, furuht (satış), tevzii (dağıtım), ilânat ve muhâkemât şeklindedir.³⁷⁷ 1888 nizamnâmesi boyut ve içerik açısından 1857 nizamnâmeleri ve bunların zeyillerinden tamamen ayrılmaktadır. Bu nedenle teker teker maddeleri ve bölümleri üzerinden gitmek gerekmektedir.

Birinci maddede kitap ve risale dışında evrak basımı zikredilmektedir. Bunun önemi; Tanzimat'tan itibaren Osmanlı'da matbaanın temel kullanım amaçlarından bir tanesi olan fakat nizamnâmelerde özel olarak vurgulanmayan evrak basımının, matbaalara dair bir düzenlemede ilk kez ele alınıyor olmasıdır. Madde 4'e göre, yerli

³⁷⁵ BOA., Y.A.RES., 37/32, s.6

³⁷⁶ Böyle bir liste sonraki yıllarda yayınlanmıştır. Bkz. *Memalik-i Mahrusa-i Şahaneye Duhul ve İntişarı Memnu Bulunan Kütüb ve Risail-i Muzırının Esamisini Mübeyyin Cedveldir*. İstanbul: Matbaa-i Osmanîye 1900.

³⁷⁷ Nizamnâmenin tam metni için bkz. *Düstur* 1. Tertip cilt 5, Ankara 1937, sf 992-1000; İskit, "Türkiye'de Matbuat Rejimleri", s.849-85

ve yabancı matbaa açmak isteyen herkesin isim, şöhret, tercümeihal, ikametgâh, matbaanın adresi, hangi dilde yayın yapılacağı bilgilerini içeren bir başvuru yapmaları gerekmektedir. Başvurular zaptiye, dahiliye ve şehremaneti tarafından tetkik edilerek ruhsat verilir ya da reddedilir. Bu sürece uyarak matbaa açan yabancı matbaalar ise, başvuruları onaylandığı takdirde Osmanlı vatandaşı muamelesi görür (madde 5). Matbaa sahibi vefat ettiğinde, matbaayı işleten varis ya da mürettip tekrardan başvuru yapar (madde 10), matbaa yerinin değiştirilmesi yahut matbaanın el değiştirmesi durumunda yine Dahiliye Nezareti'ne bu durum bildirilir. Basılacak malzemelerde matbaanın ismi ve adresi bulunmak zorundadır. (madde 13) Hurufat dökenler ve diğer matbaa aleti üretenler de İstanbul'da şehremanetinden, taşrada da belediyeden ruhsat tezkeresi almak zorundadır (madde 14). Hurufat dökenlerin de matbuat aleminde değerlendirilmesi ve benzer şekilde ruhsat almaları bahsi vurgulanmaya değerdir.

Madde 15'te belirtilen fiziksel şartlar da, nizamnâmenin en dikkat çeken maddelerinden birisidir. Bu maddeye göre matbaalar hangi lisanda baskı yapıyorlar ise hem o lisanda hem de Osmanlı lisanında matbaa adını kapılarına asmak zorundadır. Ayrıca matbaa çalışırken kapıların kilitli olmaması, matbaa içinde özel olarak geçilebilen başka bir bölge olmaması gerektiği, bu şekil şartlarına uymayan matbaaların cezalandırılacağı belirtilir. Madde 16'da bu düzenlemenin amacının matbaaları teftiş edecek Maarif ya da Zaptiye Nezâreti memurlarının rahatlıkla matbaaya girebilmeleri olduğu yazılmıştır.

Basılacak ürünlere dair olan ikinci faslın ilk maddesi olan 19. Maddede, basılacak kitap ve risaleler için Maarif Nezareti'nden izin alınması gerektiği, izne binaen basılan eserlerin neşredilmeden önce Maarif Nezareti'nden onaylatılması ve onay alındıktan sonra neşredilmesi gerektiği belirtilir. Bu madde ile bir kitabın basımı ve yayımı kesin bir şekilde birbirinden ayrılır. Maddenin dikkate değer bir diğer noktası, "litoğrafya ve fotoğrafya ve vesaiti saire ile icra olunan matbuat ve notalı ve notasız şarkılar ve her nevi musiki âsarı cümle muharrerât bu madde ahkâmına tâbidir" şeklinde belirtilen kısımdır. Bu madde ile ilk defa, basım yapılan ürünler ve basım tekniği vurgulanmıştır. Basım ve sonrasında yayımına izin verilen kitaplar için içeriği değiştirilmedikçe tekrar izin almaya lüzum yoktur (madde 22).

Nizamnâmenin 2 maddeden oluşan üçüncü faslı tamamen yabancı matbaacılara dair maddeleri içerir. Bu maddelere göre yurt dışından getirilecek kitap, risale, basılı evrak ve makinelerin zaptiye, gümrük ve maarif tarafından izin verildikten sonra yurt içine sokulabilecekleri söylenmektedir.

Dördüncü faslın başlığı basım ile yayımın kanunen ayrı işler olarak tanımlaması nedeniyle önemlidir: Evrakı matbuanın nakil ve furuht ve tevzii. 1860'larda verilen bazı kitap izinlerinde vurgulanan bu ayrım, 1875'te yayınlanan Emirnâme-i Sâmi'de genele açık bir hal almış, 1882'de kurulan Encümen-i Teftiş de bu ayrımı keskinleştirmiştir. 1888 nizamnâmesinde ise kitabın basımı, yayımı ve dağıtımı belirgin bir şekilde ayrı kalemler olarak öne çıkmıştır. Bu ayrım, Osmanlı'da yayıncılığın belirli adımlar takip edilerek yapılan, diğer bir ifade ile, sonraki bölümlerde daha detaylı şekilde ele alacağımız, belirgin yayın döngüsüne sahip bir sektör olduğuna; bu döngü içinde devletin de aktif bir rolü olduğuna işaretir.

Dördüncü fasıl dört maddeden oluşmaktadır ve bu maddelere göre öncelikle kitap satacak olanların şehremanetinden izin alması gerekir (madde 26). Madde 28 oldukça dikkat çekicidir: Bu maddeye göre açıktan kitap, risale ve her türlü matbu malzeme satanların, bu ürünleri satarken başlıklarından başka içeriklerini ima eder tarzda beyanlarda bulunmasının cezaya tâbi olduğu belirtilmektedir. Bu faslın 27. ve 29. Maddeleri ise, gayri kanuni matbu malzeme satanların ve muzır neşriyat satanlara yönelik verilecek cezalara dairdir.

Nizamnâmenin beşinci faslı, doğrudan doğruya kitap ve gazete dışındaki matbu evraka ayrılmıştır. Bu fasıl, birinci bölümde ele aldığımız gazete-kitap dışındaki matbu evrakın yaygınlığının nizamnâmeye açık bir şekilde yansıdığını da göstermektedir.

Bu fasılda yer alan maddelere göre, evvela ilan asılması için izin alınması (madde 30), farklı dillerde yapılacak ilanlarda Türkçe ibarelerin muhakkak bulunması (madde 31), sokaklarda ilan dağıtacak olanların da izin almaları gerektiği (madde 32) belirtilmektedir. Nizamnâmenin ilk beş faslında yer alan düzenlemelere dair cezalar farklı maddelerde belirtilmiş olsa da son fasıl muhâkemât üzerinedir.

Nizamnâme, hızlıca uygulamaya konulur ve matbaacıları ilgilendiren ilk başlık olan ruhsatların yenilenmesine ve matbaa teftişlerine başlanır. 1857 nizamnâmesinden sonra denetim alanında yaşanan aksaklıkların önüne geçilmeye çalışılmıştır. Fakat nizamnâmenin yayınlanmasının ardından dahi bazı matbaaların kaçak kitap yayını yaptıkları görülmektedir.³⁷⁸ Fakat nizamnâmenin yayınlanmasının ardından denetimler sıklaştırılmıştır. Yine de ruhsatsız matbaaların takibi bir problem olarak devam etmiştir. Örneğin 1898 yılında yayınlanan bir iradede, dönemin meşhur matbaalarından Lefler, Zeliç, Aramyan matbaalarının bile ruhsatsız olduğu, bu nedenle teftişlerin daha sıkı tutulması gerektiği söylenmektedir.³⁷⁹

Nizamnâme yayınlandıktan sonra ortaya çıkan problemlerden bir tanesi, Şurayı Devlet tartışmalarında da kendine geniş yer bulan yabancı matbaalar hakkındadır. Nizamnâmenin yayınlanmasının ardından İstanbul'daki sefâretler teker teker itirazlarını iletmışlerdir.³⁸⁰ En önemli itiraz noktalarından bir tanesi, bu nizamnâmenin hazırlanmasında sefirlere danışılmamış olması, özgürlüklerin kısıtlanması ve nizamname içinde, ülkeler ile yapılan serbest ticaret anlaşmalarına ters düşen maddelerin bulunmasıdır.³⁸¹ Hariciye Nezareti'nin verdiği, bu düzenlemelerin ülkedeki herkesi kapsadığı ve kapitülasyonlara muhalif olmadığı yönündeki cevaplar sefirleri tatmin etmemiş; dolayısıyla sefaretler ile hariciye arasında bir yazışma trafiği yaşanmıştır.³⁸² Bu yazışmalar sürerken kanunun uygulayıcılarına bir çözüm bulunana kadar, konunun idare edilmesi tavsiye edilmiştir.³⁸³

1888 nizamnâmesi, 1857'den itibaren süregelen farklı hukuki düzenlemeleri ve hakkında daha önce düzenleme yapılmamış matbaa ve matbuata dair alanları tanzim

³⁷⁸ BOA., İ.DH., 1075/84386 (H.23.07.1305). Belgede Valide Hanı'nda muzır neşriyat basan ya da ruhsatsız olarak açılmış Fatih'de Hacı Hüseyin matbaası, Beyoğlu'nda Palamari matbaası ve Anklazi matbaası gibi matbaalar zikredilmektedir.

³⁷⁹ İskit 1939, "Bilimûm matbaaların daima zaptiye nezareti altında bulundurulması hakkında İrade (6 Rebiülâhîr 1316- 21 Ağustos 1314)" s.866.

³⁸⁰ Hariciye Nezâretinin bir iç yazışmasında, şu ülkelerden protesto yazıları geldiği söylenmektedir; Almanya, Amerika, Avusturya, Fransa, Hollanda, İngiltere, İtalya, Rusya ve Yunansitan. Bkz. BOA., HR.İD., 1374/34 (M.13.11.1888)

³⁸¹ Örneğin Fransa Konsolosluğu, bu nizamnameyi protesto etmek zorunda olduklarını çünkü bu nizamnâmenin kapitülasyonlara ve ticari anlaşmalara aykırı olduğunu belirtmiştir. Bkz. BOA., HR.İD., 1374/27 (M.09.04.1888)

³⁸² Hariciye'nin cevabına karşılık farklı ülkelerden gelen sözlü nota (*note verbal*) örnekleri için bkz. HR.İD., 1374/35 (M.15.11.1888) ve HR.İD., 1374/36 (M.11.03.1889)

³⁸³ BOA., BEO., 123/9177

etmesi bakımından önemli bir dönemeçtir. Yine de bu nizamnamede, aynı dönemde matbaalara ve matbuata dair görüşülen konuların nizamnâmeyle tam anlamı ile yansıtılmadığı anlaşılmaktadır. Zira 1888 nizamnâmesinin ardından 1892 yılında bu nizamnâmeyle bir zeyl yayınlanmış, 1895 yılında ise yeni bir nizamnâme yayınlanmıştır.³⁸⁴ 1888 nizamnâmesinden farklı olarak bu nizamnâmede yer alan kitapçılara ve seyyar kitapçılara dair maddeler üzerine 1887 yılında görüşmeler yapıldığı anlaşılmaktadır.³⁸⁵ 1895 nizamnâmesindeki esas değişiklik ise, ecnebi matbaaları kapsayan ifadelerin, Osmanlı tebaasını işaret eder şekilde düzenlenmesi ve maddelerin tamamında ifadelerin ve sınırların daha açık bir şekilde ortaya konulmasıdır.

2.10. KİTAP YAYINLAMANNIN NİZÂMI

Bölüm boyunca önce Osmanlı’da matbaalara ve matbuata dair hukuki ve idari gelişmeler değerlendirilmiştir. Yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren gerek devlet kurumları içinde gerekse özel alanda kullanımı artan matbaalar 1857 yılına gelindiğinde bir nizama bağlanmış ve ruhsat almak sureti ile yeni matbaaların açılmasına izin verilmiştir. Bu tarihten itibaren İstanbul’da yoğunluklu olmak üzere imparatorluk genelinde yeni matbaalar açılmıştır. 1857-58 yıllarında yapılan düzenlemeleri takip eden dönemde hem açılan matbaa sayısının hem de yayınlanan özel gazete sayısının hızla artması sebebiyle 1864’te *Matbuat Nizamnâmesi*; ardından basının hükümete yönelik eleştirilerinin artması neticesinde de 1867’de *Âli Kararnâme* yayınlanmıştır. Yine, 1863 yılında Takvimhane-i Âmire lağvedilmiş, yerine kurulan Matbaa-i Âmire de yeni yerinde faaliyete başlamıştır. Aynı dönemde yaşanan bir diğer önemli gelişme de vilayet matbaaların açılmaya başlamasıdır. Vilayet matbaaları, uzun yıllar taşrada matbu üretimin en önemli mercii olmuştur.

Devlet matbaalarının ve özel matbaaların sayılarının artması yanında 1869 yılında yayınlanan *Maarif-i Umumiye Nizamnâmesi* ile beraber devletin okullaşmaya özel bir önem göstereceğini beyan etmesi 1870’li yıllarda bir dizi yeni düzenlemeyi

³⁸⁴ Matbaalara, kitapçılara ve bunlara müteferri’ hususâta dâir kaleme alınub mer’iyet ahkâmına bil-isti’zân irâde-i seniyye-i hazret-i hilâfetpenâhî müteallik ve şerefsudûr buyurulmuş olan nizamname suretidir. İstanbul: Mihran Matbaası 1312

³⁸⁵ Serçe, Erkan “Seyyar Kitapçılar Nizamnamesi” *Kebikeç*, sayı:5, 1997 s.10.

beraberinde getirmiştir. 1870 yılında *Telif ve Tercüme Nizamnâmesi*, 1872 ve 1876 yıllarında *Kitap Tab'ı Hakkında* Nizamnâme'ye zeyil, 1875 yılında kitap basımını düzenleyen bir emirnâme yayınlanmış ve nihayet, gereken ihtiyaca binaen 1877 yılında yeni bir *Matbaalar ve Matbuat Nizamnâmesi* hazırlanmıştır. Devletin Rusya ile girdiği savaşta büyük bir yenilgi alması üzerine meclis tatil edilmiş, nizamnâme de uygulamaya konulmamıştır. Bunların ardından 1879 yılında Telif ve Tercüme Odası, 1882 yılında da Encümen-i Teftiş kurulmuştur. 1877 yılında dönemin ihtiyaçlarına binaen hazırlanan fakat uygulamaya konulamayan nizamname ise ancak 1888 yılında, genişletilmiş bir şekilde ilan edilmiştir.

Sultan II. Abdülhamid döneminin kendine has uygulaması ise kurulan imtiyaz düzenidir. 1882'de ilk büyük imtiyaz olan Mushaf-ı Şerif imtiyazı Matbaa-i Osmaniye'ye verilmiş ve sonrasında başta Matbaa-i Osmaniye olmak üzere muhtelif matbaalara imtiyazlar veya devletin basım işleri verilmiştir. Bu işler hem piyasanın genişlemesini hem de büyük matbaaların kurulmasını sağlamıştır.

1870'lerden itibaren yaşanan hukuki ve idari gelişmeleri bir arada değerlendirdiğimizde, bu dönemde kitap yayımlamanın adım adım daha kapsamlı bir hal aldığı görülmektedir. Düzenlemelerin kitap yayınına dair hem hukuki sınırları belirginleştiği hem de kuralların uygulamalarının daha sıkı kontrol edildiği görülmektedir. Dönem düzenlemelerinin bir kısmı yazarların hakkını koruma amaçlı telif hakkı düzenlemeleridir. Fakat hem kitap basım sürecini uzatan hem de kitapları şeklen ve içerik olarak kısıtlayan düzenlemeler de yapılmıştır. Kitapların boyutları, satır sayıları, kapak ve form özellikleri, basılacak mühürler, kitapların hem basım öncesinde hem de basım sonrasında kontrol edilmesi, kitabın basım ve yayım eylemlerinin birbirinden ayrıştırılması gibi bir dizi irili ufaklı düzenleme uygulamaya konulmuştur.

Bütün bu düzenlemeler neticesinde bir kitap, yazarından yayınevine bir anlaşma ile devredildikten sonra onun hukuken belirlenmiş şartlara uygun olarak dizdirilmesi gerekmektedir. Bu aşamada yayınevi editörü kitabı genellikle keyfi uygulamalara ve iç teamüllere dayanan kitap incelemelerini daha önce verilmiş kararlara dayanan tecrübelerini göz önünde bulundurarak değerlendirmekte ve uygun olmayan noktaları yazarından talep etmektedir. Yayınevi açısından tamam olan metin

denetlemeye gittikten sonra da yayınevi, kurum içindeki tanıdıkları yolu ile kitabın değerlendirilmesini hızlandırmakta yahut hataların daha az görülmesini sağlamaktadır. Bütün bu işlemler, getirilen kurallar ve kurulan kurumlar bir aracıya duyulan ihtiyacı doğuran etmenler olarak temeyyüz etmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. KİTABIN ÜRETİMİ: MATBAA MAKİNELERİ, MALZEMELER VE ÇALIŞANLARI

Darnton'un iletişim döngüsü bize, kitabın yazardan çıktıktan sonra geçirdiği ana dönüm noktalarını göstermektedir. Bunlar arasında en önemli kalemlerden bir tanesi kitabın fiziksel olarak üretilmesidir. Bir kitap üretilirken geçirdiği aşamalar ve bu üretime dahil olan insan sayısı zaman içinde artış göstermiştir. Bu bölümde kitabın basıldığı matbaa makinesi, basımda kullanılan malzemeler ve baskıyı yapan çalışanların kitabın üretimine etkileri ele alınacaktır.

19. yüzyıl içinde üretilen yeni matbaa makineleri, farklı kâğıt türleri, artan nitelikli eleman sayısı, kitap yayınlamak isteyen birisinin bütün bu alanları teker teker takip etmesini ve asgari bilgi sahibi olmasını gerekli kılmıştır. Bu nedenle kitabın üretim aşamalarını ve bu aşamalarda etkin olan aktörleri incelemek, artan kitap üretimi ve gelişen yayıncılığı anlamak için elzemdir.

19. yüzyılda matbaa teknikleri ve malzemeleri radikal bir değişim sürecine girmiştir. Bu değişim en genel ifade ile endüstrileşme sürecidir. Endüstrileşme hem basılı malzemenin endüstriyel üretimini hem de matbaa makineleri ve malzemelerinin endüstriyel üretimini kapsamaktadır. Bu yüzyıl içinde daha hızlı, daha kolay kullanılan, daha güçlü ve daha fazla üretim yapabilen makineler ve bunlara uygun malzemeler geliştirilmiştir. ABD'li matbaa makinesi tüccarı Robert Hoe 19. yüzyılda yaşanan değişimi tasvir ederken, Gutenberg bugün bir matbaaya gelse, temel mantığın aynı olduğunu görür fakat kullanılan malzemenin yaşadığı değişime oldukça şaşırırdı demektedir.³⁸⁶ Benzer bir şekilde bazı araştırmacılar 19. yüzyılda yaşanan değişimleri ikinci Gutenberg devrimi olarak tanımlanmıştır. Yüzyıl boyunca matbaacılık alanında yaşanan büyük değişimlere rağmen Osmanlı matbaa, basın ve kitap tarihi literatürü

³⁸⁶ Hoe. Robert. *A Short History of Printing Press and of The Improvements in Printing Machinery From The Time Of Gutenberg up to The Present Day*. New York: Robert Hoe 1902. S.5-6

içinde bu değişimler kendine çok az yer bulmuştur. James Raven matbaanın dünyanın farklı yerlerinde farklı zaman dilimlerinde ortaya çıkmasının aksine matbaacılıktaki endüstriyel devrim tüm dünyada aynı yüzyıl içinde gerçekleşmiştir.³⁸⁷ Diğer bir deyişle önceki matbaa teknikleri ne zaman kullanılmış olursa olsun dünyanın tamamında matbaa makineleri bu yüzyıl içinde endüstrileşmiştir. Literatür içinde matbaa makinelerinin hız, büyüklük, kullanım tipi gibi değişkenlere göre ayırmaya başladıkları göz ardı edilmiştir. Aynı şekilde bir meslek grubu olarak Osmanlı'da yeni gelişen matbaa çalışanlarının kimlikleri ve çalışma sahaları da çoğunlukla dönem yazarlarının aktardığı az miktarda anekdotla sınırlı kalmıştır.

Bölüm üç alt başlıktan oluşmaktadır. Matbaa makineleri, matbaa malzemeleri ve matbaa çalışanları. Matbaa makineleri bölümünde önce, yüzyıl boyunca taşbaskı ve hurufat baskı yapan makinelerin yaşadığı değişim ele alınacak; ardından bu tekniklerin Osmanlı'ya intikali ve ülke içindeki kullanımları incelenecektir. Bölümün ikinci alt başlığı, matbaa malzemeleri üzerinedir. Bu bölümde de kâğıt, mürekkep ve matbaalarda kullanılan diğer malzemelere dair aynı sorulara cevap aranacaktır. Bölümün son alt başlığı matbaa çalışanları üzerinedir. Burada, kitap üretimine dahil olan çalışanlar, yaptıkları işler ve bunların eğitimi ele alınacaktır.

3.1. MATBAA TEKNİKLERİ – MATBAA MAKİNELERİ

Bu bölümde on dokuzuncu yüzyıl boyunca matbaa makinelerinin gelişimi, bu gelişimlerin Osmanlı'ya intikali ve kitap yayıncılığındaki etkileri incelenecektir. Endüstri devriminin etkisi ile 19. yüzyılda matbaa makineleri çok yönlü bir dönüşüm geçirmeye başlamıştır. Yeni bir basım tekniği olan litografinin icadı yanında, 19.yüzyıla kadar ahşaptan üretilen matbaa makineleri metalden üretilmeye başlanmış, daha hızlı üretim yapan, daha pratik kullanıma sahip, daha küçük makineler ortaya çıkmıştır. Bunlarla beraber matbaa makinesi üretiminin de endüstrileşmesi, makinelerin ucuzlamasını ve önceki dönemlere göre daha fazla kullanılmasını sağlamıştır.

³⁸⁷ Ahşap baskıların Asya'da 2.yy'da bulunmasından sonra 11. Yy'da Avrupa'da; müteharrik harfler ile basım ise 11.yy'da Çin'de kullanılmışken Avrupa'da 15.yy'da kullanılmıştır. Raven, James "The Industrial Revolution of the Book" içinde *The History of the Book* (ed. Leslie Howsan). Cambridge: Cambridge University Press 2015

Bölüm içinde matbaa makinelerinin değişimi, iki matbaa tekniği altında ele alınacaktır; tipografi ve litografi. Matbaa makineleri ele alınırken, ilişkili diğer malzemelere dair gelişmelere de değinilecektir. Bunlardan Osmanlı bağlamında en önemlilerinden bir tanesi, matbaa hurufatının değişimidir. Bölümün temel aldığı soru bir kitabın nasıl üretildiği sorusudur. Dolayısıyla bölüm boyunca, makinelerin teknik işleyişleri, yaşanan değişikliklerin bir kitabın üretimini nasıl etkilediği sorusuna cevap teşkil olacak şekilde ele alınacaktır.

3.1.1. Tipografi

Gutenberg'in ilk bulup kullandığı basım makinesi, tepesinden mungeneli idi; her sayfayı, fes kalıplar gibi, birer birer koyar, presini sıkıştırır, ağırlığı indirir, gene bükür, kaldırır teker teker basardınız. Hele şu terakkiye bakınız. Bir taraftan ver kâğıdı... öte taraftan al!"

Refik Halit Karay³⁸⁸

Avrupa'da ilk kez Gutenberg'in kullandığı müteharrik harfler ile baskı tekniği, tipografik baskı olarak isimlendirilmektedir. Bu teknik, değişen makinelere ve usullere rağmen bugün dahi benzer bir mantık ile kullanılmaktadır. 15. yüzyıldaki icadının ardından uzun yıllar aynı usul ile kullanılan tipografi makineleri 19. yüzyılın başından itibaren önemli değişiklikler yaşamıştır. Bu yüzyıl içinde makineler baskı hızı, dizgi hızı, kullanım kolaylığı, baskı boyutları gibi farklı yönlerden gelişmiştir. Bu bölümde tipografi makinelerinin gelişimi, kitap basımı ile ilişkili olduğu miktarda ele alınacaktır. Ardından bu teknik gelişmelerin Osmanlı'ya nasıl ithal edildikleri ve nasıl kullanıldıkları incelenecektir.

Tipografide yaşanan değişimi anlamak için, tipografi makinelerinin temel işleyişini anlamak gerekir. Gutenberg'in icat ettiği tipografi makinesinin iki kısmı vardır; kazan ve kalıp. Kalıp hareketsizdir ve dizilmiş olan hurufat sabitlenmiş halde burada bulunur. Hareketli parça ise kazandır ve burada kâğıt vardır. Hurufatın üzerine kauçuktan mamul merdaneler yardımı ile mürekkep sürüldükten sonra kazan ve kalıp yani hurufat ve kâğıt üst üste getirilir. Pres, kol gücü ile ittirilerek birleşik hale gelen kalıp ve kazana baskı uygulanır. Ardından birleşik parça geri çekilir ve baskı yapılmış

³⁸⁸ Karay, Refik Halit. *Üç Nesil Üç Hayat*. İstanbul: İnkılap Yayınevi 1996 aktaran Yalçın 1998, s.404

kâğıt çıkarılır. Yerine yeni kâğıt konulur. Bu işlemde kâğıt el ile koyulur, mürekkep el ile sürülür ve baskı uygulamak için kol gücü gerekir. Ayrıca makinenin aksamı ahşaptan mamuldür. 19. yüzyıla kadar tek tip bir makine olan tipografi makinesi, yaşanan çok yönlü gelişmeler neticesinde dört ayrı alt türe ayrılmıştır; yataklı makineler (*bad and platen*), pedallı makineler (*jobbing platen*), rotatif (*rotary*) makineler ve buharlı makineler.³⁸⁹

Yüzyıl boyunca ortaya çıkan bu dört tür makinenin temelinde yüzyıl başında Earl Stanhope'un bütün parçaları çelikten mamul bir matbaa makinesi üretmesi yatmaktadır. Stanhope'un İngiltere'deki bu icadı gibi ABD'de de George Clymer *Columbian* olarak isimlendirdiği tamamı döküm bir makine yapmıştır. Bu yenilik, mevcut makinenin baskı hızı saatte 200 sayfadan 250 sayfaya çıkmıştır.³⁹⁰ James Mosley bu makineyi, güçlendirilmiş el tezgahı olarak tanımlar.³⁹¹ Makinecilerin harcadığı gücü azaltmayan, üretim hızını da belirgin bir şekilde artırmayan bu makinelerin öncekilerden iki önemli farkı vardır; baskı kalitesini belirgin bir şekilde artırması ve daha rahat kullanması.³⁹²

Bu tarihten itibaren matbaa makinelerinin gelişim iki yönde ilerlemiştir; hız ve pratiklik. Pratiklik olarak niteleyeceğimiz yenilikler, mevcut aksam üzerinde yapılan eklemeler ve düzenlemeler ile küçük matbaa makinelerinin daha rahat kullanılabilir ve daha hızlı baskı yapabilir hale gelmesidir. Hızın artışı ise, buharlı matbaa makinesini icat edilmesi ile başlayan ve saatlik baskı sayısının yüzyıl boyunca katlanarak arttığı süreçtir. Bu değişiklikler aynı zamanda makinelerin boyutlarını da etkilemiş ve Gutenberg makinesinin standart boyutlarının aksine yüzyıl boyunca Gutenberg'in makinesinden çok daha büyük ve çok daha küçük makineler üretilmiştir.

3.1.1.1. 19. Yüzyılın Yeni Makineleri

³⁸⁹ James Moran kitabının bölümlerini farklı matbaa makinelerine göre ayırtmıştır. Bkz. Moran 1978. Evliyagil bunları temelde üç başlık altında ele alır; pedallı, silindir kazanlı ve rotatif makineler. Evliyagil, Şevket. *Basım Sanayii'nin Temel Kavramları*. Ankara: AjansTürk Matbaacılık 1985, s.22-31.

³⁹⁰ Hoe, Robert. *A short History of Printin Press: And of the Improvements in Printing Machinery from the time of Gutenberg up to the Present Day*. New York: Robert Hoe 1902, s.7

³⁹¹ Mosley, James "The Technologies of Printing". *The Cambridge History of the Book in Britain*. Cambridge: Cambridge University Press 2009, s.165

³⁹² Moran 1978 s.49, 63 ve 71

19. yüzyılın başında matbaa makinelerinde yaşanan en önemli gelişme buharlı matbaa makinesinin icat edilmesidir. İngiltere’de yaşayan bir Alman olan Friedrich Koenig tarafından icat edilen ilk buharlı matbaa makinesi, *The Times* gazetesi tarafından satın alınmış ve 29 Kasım 1814 tarihli *The Times* gazetesinin bu makinede basılması ile kullanılmaya başlanmıştır.³⁹³ *The Times*’da bu yeni makineye dair yayınlanan yazıda, buharlı makinenin Gutenberg’den sonra matbaa alanında yapılan en büyük yenilik olduğu iddia edilmiştir.³⁹⁴ Buharlı makine öncesinde matbaalar saatte ortalama 250-300 sayfa basarken Koenig’in makinesi saatte yaklaşık 1200 sayfa basabilmektedir.³⁹⁵

İlk buharlı makinelerin birkaç handikabı vardır ve bu nedenle hızlı bir şekilde yaygınlaşamamıştır. Bunlar; makinelerin fazla arıza yapması, fiyatının pahalı olması, mevcut basım gereksiniminden daha fazla kâğıt basabilmesi dolayısıyla verimli çalıştırma imkanının olmaması ve üç yüz yıldır yerleşmiş olan matbaacılıktan farklı olması nedeniyle çalışanların bu makineye tepkili yaklaşmasıdır.³⁹⁶ Fakat buharlı makineler zaman içinde bütün bu handikaplarından kurtulmuş ve yaygınlaşmış; 1858 yılına gelindiğinde saatte 20 bin sayfa basma kapasitesine gelmişlerdir.³⁹⁷

Koenig’in buharlı makinesi aynı zamanda rotatif olarak isimlendirilen silindir şeklinde kalıplar ile çalışmaktadır. Merkezinde bir silindir olan bu makine, silindirin ilk 1/3’lük turunda kâğıdı alır ve hazneye yerleştirir; ikinci dönüşte baskı uygular ve üçüncü dönüşte kâğıt haznesini boşaltır. Burada makine çalıştırılmadan önce mürekkep koyulur ve dönüşler esnasında mürekkepler kalıplara aktarılır.³⁹⁸

Buharlı makinelerin bir diğer özelliği, kitap basımından ziyade gazete basımına uygun olmalarıdır. Bu nokta ilk başta bir handikap olarak değerlendirilmiş

³⁹³ Banham, Rob “The Industrialization of the Book 1800-1970” *A Companion to the History of the Book* (ed Simon Eliot and Jonathan Rose), Blackwell Publishing 2007, s.276

³⁹⁴ Raven 2015, s.147

³⁹⁵ Moran 1978, s.106 ve 113

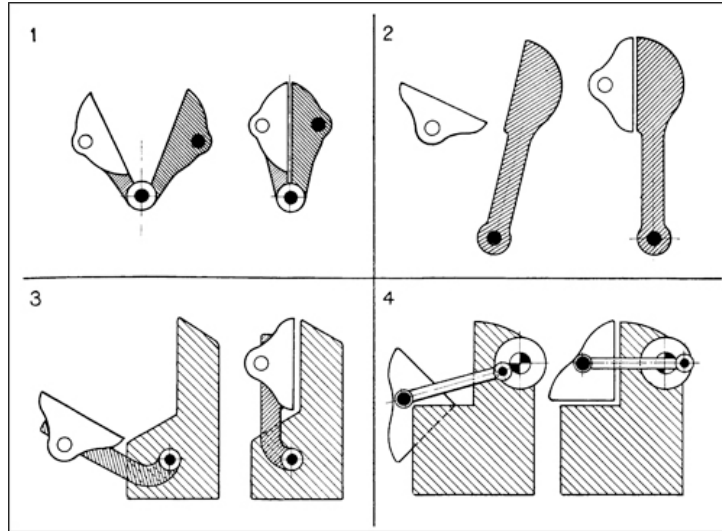
³⁹⁶ 1815 yılında bir Stanhope matbaa makinesi 95 sterline satılırken Koenig’in makinesinin en ucuz modeli 900 sterlidir. Bunun yanında 1400 ve 2000 poundluk modelleri de vardır. Bkz. Moran 1978 s106. İlk icad edildiği dönemlerde matbaa çalışanlarının buharlı makinelere verdikleri tepkilere bir örnek için bkz. ‘Friends, Brethren, and Fellow-Countrymen’, Poor Man’s Guardian, 13 April 1833, 113–15 [113–14], içinde King, Andrew ve Plunkett, John (ed.). *Victorian Print Media: a Reader* Oxford: Oxford University Press, 2005, s.124-125

³⁹⁷ Banham 2007, s.277; Hoe 1902, s.17

³⁹⁸ Hoe 1902, s.16.; 1985, s.24-25;

ve bu makineye olan talebi etkilemiştir.³⁹⁹ Fakat zaman içinde gazetelerin baskı adetlerinin artması nedeniyle bu özellik buharlı rotatif makinelerin bir özelliği haline almış, sadece gazete ve dergi basımı yapacak matbaalar tarafından tercih edilmelerini sağlamıştır. Bu nokta, teknik olarak süreli yayınlar ile kitap ve evrak basımının ayrıştığı nokta olması açısından da ayrıca önemlidir.

James Moran, buharlı makinelerin icadı sonrasında bir yanda Stanhope ve Columbia modeli el presleri bir yanda buharlı makineler gibi iki ucun oluştuğunu, ikisinin ortasında yatak ve kazan makinelerinin (*bed and platen press*) ortaya çıktığını söylemektedir.⁴⁰⁰ Yatak ve kazan sistemine sahip makineler yüzyılın ilk yarısında en yaygın makineleridir.⁴⁰¹ Bu makineler el preslerinden hızlıdır, metal aksamı nedeniyle kaliteli baskı yapmaktadır ve kullanımları pratiktir. İlk defa 1821’de Daniel Treadwell tarafından üretilmiş ve ardından benzer mantığa sahip diğer örnekler piyasaya sürülmüştür.

Görsel 5: Yatak-kazan sistemine dayanan farklı baskı mekanizmaları.⁴⁰²

Görsel 5’te yer alan prensiplerin hepsi, farklı işleyişlere sahip olsa da temelde yatak-kazan sistemi ile işlemektedir. Makineler, yatak ve kazanın buluşma tarzına göre farklılık gösterir. Her prensipte yatak ile kazanın nasıl buluştukları fark oluşturur.

³⁹⁹ Moran 1978, s.113

⁴⁰⁰ Moran 1978, s.113

⁴⁰¹ Hoe 1902, s.10

⁴⁰² 1- Liberty Prensibi, 2- Gordon Prensibi, 3- Boston Prensibi, 4- Galley Prensibi

[HTTP://WWW.HOWARDIRONWORKS.ORG/COLLECTION/PP-PLATEN-INTRO.HTML](http://www.howardironworks.org/collection/pp-platen-intro.html) (son erişim tarihi 28.04.2022)

Liberty Prensibinde yatak ve kazan açıldığında “V” şekline gelir ve mekanizma hareket ettirildiğinde hem kazan hem yatak hareket ederek iki zemin birbiri ile buluşur. Gordon prensibinde ise yatak ve kazan birbirinden ayrıdır. Mekanizma hareket ettirildiğinde yatak ve kazan neredeyse dik bir konumda buluşur. Boston prensibinde kazan hareketli yatak sabit ve dik konumdadır. Galley prensibi de Boston prensibine benzer ve yatak ile kazan birbirleriyle düz ve dik konumda buluşur.⁴⁰³

Yatak-kazan (*bed and platen*) tipi makinelerin en önemli özelliği pratik kullanımıdır.⁴⁰⁴ Aşağıda göreceğimiz gibi bu prensibe dayanan, tek kişinin kullanabileceği küçük makineler üretilmiştir. Aynı şekilde bu prensibe dayanan buharlı makineler de icat edilmiştir. Buharlı rotatif makinelerin gazete basımında kullanılması gibi, yatak kazan sistemi ile çalışan makineler de genellikle kitap basımı için kullanılmıştır.

Dönemin bir diğer yeni ürünü, teknik olarak yatak kazan sistemine dayanan kolay kullanılabilir ve ucuz pedallı makinelerdir (*jobbing platen*). Pedallı makineler (*jobbing platen*) gazete, kitap süreli yayın dışında antetli kâğıt, davetiye, çek ve her türlü evrakın basımı için tasarlanmıştır.⁴⁰⁵ İsmi de kullanım alanı olan iş evrakı basımından almıştır. Bu makineler tek kişi tarafından dahi rahatlıkla kullanılabilmesi ve küçük boyutları nedeniyle özellikle ABD’de geniş bir yaygınlık kazanmıştır. Pek çok yerel gazete matbaası ve küçük matbaa işletmesi bu makineyi kullanmıştır.⁴⁰⁶

Türkçe’de *bed and platen* ve *jobbing platen* modellerinin tamamı pedallı makineler olarak isimlendirilir.⁴⁰⁷ Bu durumun sebebi, iki sistemin teknik olarak birbiriyle aynı olması; Avrupa ve Amerika’da birbirinden farklı gelişim seyri olan bu

⁴⁰³

[HTTP://WWW.HOWARDIRONWORKS.ORG/COLLECTION/PP-PLATEN-INTRO.HTML](http://www.howardironworks.org/collection/pp-platen-intro.html) (son erişim tarihi 28.04.2022)

⁴⁰⁴ İngilizce’de *bed and platen* ve *jobbing platen* şeklinde iki ayrı isimle ifade edilen makinelerle dair Türkçe’de belirgin bir ayrım yoktur. Matbaa makinelerine dair temel başvuru eserleri Cumhuriyet döneminde yazıldığı için bu eserler, kaleme alındıkları dönemde yaygın olan benzer fakat gelişmiş makinelerle dair ayrımları kullanmaktadır.

⁴⁰⁵ Ringwalt 1871, s.257 Andrews 2010, s.834-835

⁴⁰⁶ Moran 1978, s. 143-156

⁴⁰⁷ Koldaş, Konur “Tipo Baskı ve Yeniden Doğuşu” Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi 2016, s.112

makinelerin Osmanlı topraklarına yakın zamanlarda girmiş ve benzer ürünlerin basımında kullanılmış olmalarıdır.

Neticede 19. yüzyılda teknik olarak iki ayrı prensibe dayanan (yatak-kazan, rotatif), bunların el ile ya da buharla çalıştırıldığı, metal aksama sahip yeni makineler üretilmiştir. Bu dönem matbaa makinelerinin teknik yenilenmelerinin yanında bir diğer önemli gelişme, pek çok matbaa makinesi fabrikasının açılması ve bunların saydığımız prensiplere dayanan kendi modellerini üretmeleridir. Bu nokta, makinelerin endüstrileşmesinin diğer bir yönüdür; matbaa makineleri, ürettikleri malzemeyi endüstriyel bir şekilde üretirken aynı zamanda matbaa makinelerinin üretimi de endüstrileşmiştir. Örneğin yukarıda ele aldığımız Koenig, Bauer ile ortak olarak ürettiği ilk buharlı makinesinin üretimi için memleketi Prusya'ya dönerek bir fabrika kurmuş ve üretime başlamıştır. Koenig-Bauer firması halen dünyanın en büyük matbaa makinesi üreticilerinden bir tanesidir.⁴⁰⁸ Koenig Bauer gibi Amerika'da Robert Hoe, Avrupa'da icat edilen yeni makineleri ithal ederek, kendisi makine üreterek ve yeni modeller geliştirerek ve ABD'de geliştirilen yeni makinelerin patentini satın alarak 19. yüzyıl Amerika'sının en etkili matbaa üreticisi olmuştur.⁴⁰⁹ 19.yüzyıl Amerika'sının en büyük firması olan Hoe, I. Dünya savaşı sonrasında girdiği ekonomik zorlukla beraber tarihe karışmıştır.

Neticede Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'nde yüzyılın ilk yarısında hem pek çok yeni matbaa tekniği icat edilmiş hem de makinelerin üretimini yapan yeni firmalar, irili ufaklı matbaa makineleri üretmeye başlamışlardır. Yaşanan gelişmelerin önemli sonuçlarından bir tanesi, matbaa makinelerinin gazete matbaası, kitap matbaası ve evrak matbaası olarak belirgin bir ayrışmaya başlamasıdır. Bu gelişmeler yüzyılın ikinci yarısında artarak devam etmiştir. Burada konumuz açısından önemli olan soru, bu makinelerin Osmanlı matbaa ve kitap dünyasında nasıl bir karşılıkları olduğudur.

3.1.1.2. Osmanlı'da Kullanılan Matbaa Makineleri.

⁴⁰⁸ [HTTPS://WWW.KOENIG-BAUER.COM/](https://www.koenig-bauer.com/)

⁴⁰⁹ Hoe'nun ithalat ve üretimini yaptığı makinelere dair bir örnek katalog için bkz. *R.Hoe&Co's Catalogue*. New York: S.W. Green 1873

Yukarıda ele aldığımız makinelerin Osmanlı İmparatorluğu'nda nasıl bir yaygınlık bulmuştur? Bu konuyu müstakil olarak ele alan bir kaynak mevcut olmasa da farklı kaynaklarda yer alan bilgiler bu konudaki eğilimleri tespit etmemizi sağlamaktadır.

Yüzyılın ilk ve en etkili icadı şüphesiz buharlı makinelerdir. Osmanlı'da ilk buharlı makinenin ne zaman ithal edildiği konusunda bir belirsizlik vardır. De Kay 1831 yılında Takvimhâne'ye yaptığı gezide yakın zamanda matbaaya yeni buharlı makinelerin geleceğine dair bilgisini aktarmakta ve Necdet Öz de tezinde bu bilgiyi teyit etmektedir.⁴¹⁰ Bu makinenin gelip gelmediği yine de belirsizdir. Zira hem arşiv kaynakları hem de hatıralar, İstanbul'daki ilk buharlı makinenin kaimeler için getirildiğini söylemektedir.⁴¹¹ Varlığına kesinlikle emin olduğumuz ilk buharlı makine, 1863 yılında piyasaya sürülmesi planlanan kaimeler için satın alınan buharlı makineleridir. Kaime matbaası için Amerika'dan on adet Adams marka makine ve İngiltere'den muhtelif matbaa malzemeleri ithal edilmiştir.⁴¹² Bu makineler daha sonra, yeni açılacak Matbaa-i Âmire matbaasına nakledilmiştir. Ahmed Lütfi Efendi, Matbaa-i Âmire'nin açılışında buharlı makinelerin çalıştırıldığını ve kendisi tarafından güne düşülen tarihin basılarak katılımcılara dağıtıldığını aktarmaktadır.⁴¹³

⁴¹⁰ Öz 2012, s.5

⁴¹¹ BOA., İ.MMS., 55/2508 (H.14.12.1293), s.3, Ahmed Rasim 1980, s.55

⁴¹² BOA., İ.HR.195/11064 (H.20.03.1279)

⁴¹³ Ahmed Lütfi Efendi 1988 (cilt 10), s.110

Görsel 6: Mekteb-i Sanayi'de bulunan matbaa ve buhar makinesi⁴¹⁴

Bir tören ile kullanıma giren makineler sonraki yıllarda verimli bir şekilde kullanılmamıştır. 1877 yılında yapılan yazılan raporda verimsiz kullanımına sebep olarak makineyi kullanacak yeterlilikte usta olmaması ve bu denli güçlü bir makineye ihtiyaç olmaması gösterilmektedir.⁴¹⁵ Yukarıda dile getirildiği gibi 1850'li yıllarda saatte ortalama 20 bin baskı yapabilen buharlı makineler vardır. Fakat Osmanlı'da bu dönemde gazete satışları en fazla sattığı günlerde bile on bini biraz aşmıştır.⁴¹⁶ Bu nedenle buharlı rotatif makinelerinin kullanım alanı, ilk icat edildiğinde Avrupa'da olduğu gibi Osmanlıda da gazetelerin ilk yayınlandıkları yıllarda oldukça sınırlıdır. Fakat sonraki yıllarda ülkeye bazı buharlı makinelerinin getirildiğini biliyoruz. Bunlardan bir tanesi *Basiret* gazetesine aittir. 1871 yılında Prusya-Fransa savaşında

⁴¹⁴ “Matbaa: Sultanahmet Mekteb-i Sanayi-i Şahane” İstanbul Üniversitesi II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri Koleksiyonu.
HTTP://NEK.İSTANBUL.EDU.TR:4444/EKOS/FOTOGRAF/90555---0022.JPG

⁴¹⁵ BOA., İ.MMS., 55/2508 (H.14.12.1293), s.3

⁴¹⁶ Koloğlu, Orhan. *Osmanlı Döneminde Basın Teknikleri*. İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayinevi 2010, s.74-78

Prusya lehine haberler yapması sebebiyle gazete sahibi Basiretçi Ali Efendi Almanya'ya çağırılmış, burada taltif edilmiş ve kendisine bir buharlı matbaa makinesi hediye edilmiştir.⁴¹⁷

Ahmed Midhat Efendi de satışları artan gazete ve dergilerinin basımı için bir tane buharlı makine ithal ettiğini söylemektedir.⁴¹⁸ Aynı şekilde 1880'lerde Matbaa-i Osmaniye'de ve Ebüzziya matbaasında buharlı makineler kullanılmıştır.⁴¹⁹ Hatta Matbaa-i Osmaniye'ye Koenig-Bauer marka bir makine alınmıştır.⁴²⁰ Bir diğer buharlı makine Beyoğlu'nda matbaa açmak isteyen Fransız vatandaşı Kanto'nun arzuhalinde karşımıza çıkmaktadır. Kanto Avrupa'dan çok büyük motorlu bir makine ithal etmiş fakat bu makine gümrükte kaldığı için matbaayı açamamıştır. Yaşadığı problemler Şura-yı Devlet'e taşınan Kanto'nun makinelerinin gümrükten çıkmasına ve matbaasını açmasına karar verilmiştir.⁴²¹ Buharlı makinesi olduğunu bildiğimiz bir diğer matbaa da Mercan'da bulunan Bible House'dur. Uygur Kocabaşoğlu'nun aktardığına göre 1876 yılında bu matbaada üç adet buharlı makine, bir adet hidrolik makine vardır matbaada toplam kırk dört kişi çalışıyordu.⁴²² Fakat bu makinelerin markaları ve modelleri meçhuldür.

Eldeki gazete, dergi ve kitap satış rakamları üzerinden Osmanlı'da buharlı makinelerin yüzyıl boyunca fazla yaygınlaşmadıkları sonucunu çıkarabilmek mümkündür.⁴²³ Bu noktada diğer makinelerden hangilerinin kullanıldığı ve nasıl ithal edildiği sorusu gündeme gelmektedir.

Hatıralarda ve devlet arşivlerinde özel matbaaların ithal ettikleri makinelerle dair sınırlı bilgi vardır. Fakat devlet matbaalarının ithal ettikleri ürünlere dair daha net bilgilere ulaşma imkanına sahibiz. Osmanlı'da devlet matbaaları için matbaa makinesi ihtiyacı olduğunda iki yol kullanılmaktadır; yurt içinde bu iş ile meşhur olmuş

⁴¹⁷ Ebüzziya, Ziyad "Ali Efendi, Basiretçi", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ali-efendi-basiretci> (28.05.2022).

⁴¹⁸ Yazgıç 2020, s.68

⁴¹⁹ Bkz; Türesay, Özgür. "Ebüzziya Tevfik'in Matbaa-i Ebüzziya'sı" *Toplumsal Tarih* 128 (Ağustos 2004), s.40; Birinci 2011; ve BOA., Y.PRK.BŞK., 12/5 (H.05.12.1304), s.7.

⁴²⁰ BOA., HR.İD..1375/ 17 (29.08.1881)

⁴²¹ BOA., ŞD., 498/21 (H.03.06.1289)

⁴²² Kocabaşoğlu, Uygur. "Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX Yüzyılda Amerikan Matbaaları ve Yayıncılığı" *Murat Sarıca Armağanı*. İstanbul: Aybay Yayınları 1988, s.285

⁴²³ Sayılar için bkz. Koloğlu 2010, s.178

tüccarlardan talepte bulunmak, sefaretleri vasıtası ile fabrikalardan bilgi almak ve sipariş vermek. Bu düzen içinde, Avrupa ve Amerika'daki üreticilerin de dönem dönem hem devlet merkezine hem de sefaretlere çeşitli teklifler getirdiği görülmektedir.⁴²⁴

Kaime basımı için kurulan matbaa ile ilgili belirtildiği gibi 1862 yılında ABD'den Adams marka on adet buharlı makine ithal edilmiştir. Bu makinelerin ithalatından önce İngiltere sefaretinden makinelere dair bilgi istenmiş, sonrasında tüccar Roschild aracılığı ile İngiltere ve Amerika'dan makineler getirtilmiştir. Bu makinelerin alımı için Roschild'e 7125 lira verilmiştir. Sipariş edilen on makinenin sadece nakliye masrafları 4115 lira tutmuştur. Makineler dışında Londra'dan sipariş edilen diğer makine ve edevat için de 2873 lira ödeme yapılır.⁴²⁵ Adams markası ilk defa 1830'da ürettiği kullanımı kolay ve ilk buharlı makinelerin kullanım zorluklarından azade makineler ile öne çıkmış ve oldukça meşhur olmuştur. Sonrasında bir başka büyük ABD'li makine tüccarı R.Hoe&Co. tarafından satın alınan firma Adams adını kullanmaya devam etmiştir.⁴²⁶ Bu örnek, Osmanlı'ya ithal edilen makineler için, ihtiyaç duyulduğu esnada bir soruşturmaya girildiği ve dönemin Avrupa ve Amerika'sında yaygın olan marka-modellerin tercih edildiğini göstermektedir.

Devlet dışı alanda hangi makinelerin kullanıldığı ve makine ticaretinin kimler tarafından yapıldığı sorusuna cevap aradığımızda matbaacıların devlet kurumları gibi ya kendileri gidip yerinden sipariş verdiklerini ya da ülke içindeki aracılara başvurdıklarını anlamaktayız. Örneğin Ebüzziya Tevfik Bey matbaasını kurmadan önce Avrupa'da bir seyahate çıkmış ve matbaası için makine siparişi vermiştir.⁴²⁷ Aynı şekilde sonraki yıllarda Ahmed İhsan Bey'de geniş bir Avrupa seyahati yaparak

⁴²⁴ Belçika'dan Jean Velaçon'un makinelerinin tanıtıldığı bir ilan için bkz. PLK.p. 1071 (H.29.12.1277)

⁴²⁵ Makinelere dair bilgi talebi için bkz. BOA., HR.SFR., 3/60-29 (M.14.10.1861). Sipariş edilen 3 adet tezgahın gelişine dair bkz. BOA., HR.MKT., 398/93 (H.07.12.1273). Bu tezgahların 227 liralık ödemesi için bkz. BOA., HR.MK., 412/17 (H.03.04.1279); Roschild'e yapılan ödeme, nakliye masrafları ve Londra'dan sipariş edilen diğer makinelerin ödemeleri için bkz. BOA., İ.HR., 195/11064 (H.20.03.1279).

⁴²⁶ Ringwalt 1871, s.21

⁴²⁷ Ebüzziya'nın bu makineleri hangi para ile nereden sipariş ettiği ise cevaplanamamış bir sorudur. Bkz; Türesay 2004, s.40

makine siparişleri vermiştir. Ahmed İhsan Bey bu seyahatine dair kaleme aldığı seyahatnamede, kendi yaptığı gibi doğrudan ülkelere gidip, görüşmeler yaparak makine sipariş etmenin istisnai bir durum olduğunu söylemektedir.⁴²⁸ Bu bilgi bizi yurt içi araçlara yönlendirmektedir. Fakat bunlar kimlerdir?

Ülke içinde matbaa makinesi satışı için kimlerin aracılık yaptığına baktığımızda bir belgede, Agop Boyacıyan'ın devlete makine temin eden isimlerden bir tanesi olduğu görülmektedir.⁴²⁹ Matbaacılık eğitimi almak üzere bir dönem Amerika'da bulunan ve İstanbul'da da Amerikan Protestan cemaatinden olan Boyacıyan'ın farklı matbaalara da makine ithal ettiğini düşünmek imkan dahilindedir. Yine bir makine siparişi vasıtasıyla İstanbul'da sarraflık yapan Fransalı Bazergan Elyon'un Amerika'lı sarraf Roschild ile beraber İstanbul'a makine getirdiğini öğrenmekteyiz.⁴³⁰ Bir diğer makine ithalatçısı, İstanbul'da ilk litografya matbaasını açan Kayol'dur. Kayol hem Takvimhâne'ye hem de özel matbaalara makineler satmıştır.⁴³¹ *Annuaire Oriental*'de yer alan reklamlarından Kayol matbaasının çırağı olarak işe başlayan ve Kayol'un vefatı sonrasında kendi matbaasını kuran Zellich'in de New York merkezli F.M. Weiller firmasının mümessili olduğu belirtilmektedir.⁴³² Reklamda görseli bulunan makine, ayak pedallı (*jobbing platen*) tek kişinin kullanabildiği makinelerdendir. Buradan, hedef kitlesinin büyük matbaalardan ziyade küçük atölyeler olduğu anlaşılmaktadır. Aynı yıllıkta Paris merkezli P. Alauzet firmasının matbaa makinelerinin reklamı yapılmaktadır.⁴³³ Matbaa makineleri ve edevatının satışına dair bir diğer reklam Mekteb-i Sanayi'ye aittir. Basiret gazetesinde, Mekteb-i Sanayi imalatı hurufatın reklamına dair metinde hurufatın satıldığı dükkanda [matbaalara] *lüzumu olan her nev' âlât ve edevât ile mücedded litografya ve tipografya destgahı ve*

⁴²⁸ Ahmed İhsan bu seyahatine dair anılarını kitap olarak da yayınlamıştır. Kitapta seyahatinin esas gayesinin matbaacılar ile görüşmek olduğunu zikretse de bu görüşmelere ve sipariş verdiği ürünlere dair bilgi vermemektedir. Tokgöz, Ahmed İhsan. *Avrupa'da Ne Gördüm: Tuna'da Bir Hafta*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 2007

⁴²⁹ BOA., MVL., 873/72 (H.29.10.1282)

⁴³⁰ BOA., HR.MKT., 411/97 (H.03.04.1279)

⁴³¹ Takvimhâne'ye makine satışı, Çolak 2011, s.44; Uncu Halil Ağa da Kayol ile makine ticareti yapmıştır. Bkz. BOA., A.}AMD., 28/30 (H.28.02.1267)

⁴³² *Indiceteur Ottoman* 1881, s.560 (reklam bölümü s.16)

⁴³³ *Indiceteur Ottoman* 1881, s.659 (reklam bölümü, s.117)

*bunların tamirâtı mekteb-i mezkûre fabrikasında bâlâ imal-i furuht olunmakta idiği ilan edilmektedir.*⁴³⁴

Konuyu makine ithalatçılarından, kullanılan makinelere çevirdiğimizde, yeni bilgiler edinme imkanı kazanmaktayız. Bu noktada, piyasada kullanılan makinelere dair Ahmed Rasim'in aktardığı bilgiler bazı ip uçları vermektedir. Ahmed Rasim, Matbuat hatıraları kitabında 1880'li yıllarda matbuatın emekçilerinden Fuad Bey ile yaşadığı bir diyalogu aktarmaktadır; *Tercüman-ı Ahval*'e dair anekdotunda Fuad Bey bu gazetenin ilk yıllarında basit bir ayak pedallı makine ile çıkarıldığı bilgisini aktarmaktadır.⁴³⁵ Bu diyalogda ayaklı makineler, eski ve köhne makinelere örnek olarak gösterilmektedir. Benzer bir anekdot Ebüzziya Tevfik'in anılarında da mevcuttur. Ebüzziya Tevfik Bey, Yeni Osmanlılar'ın Londra'da çıkaracakları gazete için İstanbul'dan getirdikleri Anisti Bey'in Londra'ya gelmeden önce İstanbul'da küçük bir el tezgahına sahip olduğunu, hurufatı olmadığı için haftada bir yayınladığı gazetesini Cemiyet-i İlmiye matbaasında dizdiğini ve sonra makinesinde bastığını aktarmaktadır.⁴³⁶ Burada ismi anılmayan makine bir ayak pedallı makine yahut el tezgahıdır. Ayrıca yine bu anekdotan, mevcut matbaaların hepsinin dört başı mamur olmadıkları, bir işi tamamlayabilmek için diğer matbaalar ile çeşitli ilişkilere girebildiklerini göstermektedir. Bir dönem gazete basımı için ayak pedallı makineler kullanılırken 1880'li yıllarda ayak pedallı makinelerin basit bir makine olarak algılanması bize, bu makinelerin sonraki yıllarda gazete basımında daha az kullanıldığını düşünmemize imkan vermektedir.

Tercüman-ı Hakikat muharriri Nuri Bey, bir gazetenin kuruluşu için gereken makinelerden bahsederken hususi bir model zikretmez. Zira *Alman makineleri süratleri saatte bin iki yüzden bin üçyüze kadar gazete tab'ına kâfi olub cesametleri de muhtelifdir. Ma' haza Tarik gazetesi cesametinde bir kağıdı tab'a kifayet edecek*

⁴³⁴ “Mekteb-i Sanayi’de yapılan hurufat ile tertip olunan ilan” *Basiret* sayı 587 (23 Muharrem 1289), s.4.

⁴³⁵ Ahmed Rasim 1980, s. 57

⁴³⁶ Ebüzziya Tevfik 2019, s.124

olanı iki yüz lira-i Osmanî ile matbaaya mal edilebilir. Makinelerin Almanya'dan ithal edilmesinin sebebi ise hem nakliyelerinin kolay olması hem de sağlamlıklarıdır.⁴³⁷

Bu dağınık bilgiler Osmanlı'daki matbaa makinesi ticaretine ve kullanılan makinelere dair bazı sonuçlar çıkarılabilmesine imkan verir niteliktedir. Birincisi, Osmanlı'da bazı markaların mümessilleri vardır ve şehir içindeki matbaacılar bunlardan makine temin etmektedirler. İkincisi, şehir içinde esas iş makine temini olmayan bazı komisyoncular, Avrupa ve Amerika'dan makine getirtmektedirler. *Indiceteur Ottoman*'da komisyoncu başlığı altında onlarca ismin yer alması, bu yargıyı kuvvetlendirmektedir. Üçüncüsü ise, özellikle yüzyıl sonuna doğru büyük matbaacılar makinelerini bizzat sipariş etmektedir. Bu üç yolun dışında ülke içine giren makinelerin matbaalar arasında el değiştirdiği de görülmektedir. Örneğin *Basiret*'de şöyle bir ilan yer almaktadır; “İngiliz kârî litografya destgahı her talikayla ehven fiyatla satılık olduğundan istek eden zevâtın Sultanahmed'de vâkî' defterhâne-i Hâkânî tahtında kahveci Celil Ağa'dan sual eylemeleri”.⁴³⁸ Ayrıca matbaacıların işyeri nakli, dükkan devri için Maarif Nezâreti'nden izin almak zorunda olmaları, bu devirleri daha görünür kılmaktadır.⁴³⁹ Kullanılan makineler ve modellerine dair ise, şehir içinde matbaa sayısının hızla artması ve yukarıda zikrettiğimiz makine örnekler bu artışın küçük, ayak pedallı (*jobbing Platen*) olarak tanımlanan makinelerin ithalatı yoluyla olduğuna işaret etse de matbaa makinelerin basım işlerine göre dağılımının boyutlarına dair kesin yorumlar yapmak için bu anekdotlar yetersizdir.

3.1.1.3. Osmanlı'da Kullanılan Matbaa Hurufatı

Tipografi makinelerinde üretilen kitaplarda, kitabın üretildiği makine kadar önemli bir diğer malzeme de kullanılan hurufattır. Osmanlı'da matbaa hurufatına Müteferrika matbaasından itibaren büyük önem gösterilmiş ve 19.yüzyılın ikinci yarısından itibaren çeşitli tür ve boyutlarda yeni hurufat üretilmiştir. Matbaa makinelerinin aksine matbaa hurufatı doğrudan yerli ustalar tarafından, yerli yazı

⁴³⁷ BOA., Y.PRK.BŞK., 12/5 (H.05.12.1304), s.8

⁴³⁸ *Basiret* Sayı 753 (13 Şaban 1289), s.4

⁴³⁹ Bkz. Ek-1 ve Ek-2 de birbirlerine devreden matbaaların örnekleri bulunmaktadır.

örneklerine dayanarak hazırlanmıştır. Bu nedenle Osmanlı matbaacılığının alamet-i farikalarından bir tanesi hurufat üretimi ve kullanımudur.

Osmanlı'da ilk hurufat Müteferrika matbaasının kuruluşu esnasında üretilmiştir.⁴⁴⁰ El yazısı nesih harflere oldukça yakın bir şekilde dökülen Müteferrika matbaasının hurufatı, Müteferrika'nın vefatından sonra farklı kişiler ve kurumlar tarafından kullanılmış ve eskimiş olduğundan, 19. yüzyılın başında Mühendishane Matbaası için Arabyan tarafından Hattat Deli Osman'ın yazdığı nesih harflere dayanarak yeni hurufat dökülmüştür.⁴⁴¹ Arabyan'ın döktüğü harfler, yüzyılın son çeyreğine kadar yaygın bir şekilde kullanılmıştır.⁴⁴²

19. yüzyılın başında, nesih yazının yanında ta'lik hurufat da dökülmüştür. Muhtemelen Bağos Arabyan tarafından dökülen ilk talik hurufat, pek yaygınlaşmamıştır. Ta'lik hurufatın esas yaygın kullanımı, ilk dönem Tabhâne'nin hurufat ustalarından olan Ohannes Mühendisyan'ın, dönemin en meşhur hattatlarından Yesârîzâde Mustafa İzzet Efendi'nin ta'lik yazısına dayanarak hazırladığı on sekiz puntoluk ta'lik hurufat ile başlamıştır.⁴⁴³ Bu hurufat ilk kez 1842 yılında *Risale-i İtikadiyye* ve *Risale-i Ubeydiyye-i Nakşibendiyye* eserlerinde kullanılmış ve bu yazı sonrasında Yesârîzâde'ye Takvimhane nazırlığı verilmiştir.⁴⁴⁴ Daha sonra bu yazı,

⁴⁴⁰ Müteferrika'nın bu hurufatı kime döktürdüğü konusu literatürde bir tartışma konusu olmuştur. Erken dönemde Ebüzziya Tevfik Bey, İbrahim Müteferrika matbaasında kullanılan hurufatın bir Ermeni hakkak tarafından üretildiğini, Avram Galanti ise bir Yahudi baskı ustası tarafından üretildiğini iddia etmektedir. Turgut Kut, Galanti'nin iddiasını İbrahim Müteferrika'nın padişaha sunduğu bir arzuhale dayanarak doğrulamaktadır. Tartışmaya dair bkz. Kut, Turgut "Matbaa (Matbaa Hurufatı)", TDV İslâm Ansiklopedisi, [HTTPS://İSLAMANSİKLOPEDİSİ.ORG.TR/MATBAA#3-MATBAA-HURUFATI](https://islamansiklopedisi.org.tr/matbaa#3-MATBAA-HURUFATI) (06.04.2022).

⁴⁴¹ Bir hakkak ve matbaacının oğlu olan Bağos Arabyan, Osmanlı matbaacılığında önemli bir yer edinmiş, bir matbaa kurmuş ve vefatının ardından matbaası çocukları tarafından işletilmiştir. Bkz. Yazıcıgil, Onur Fatih. Osmanlı İmparatorluğunda Nesih Hattın Tipografik Evrimi (1729-1928) Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Sanatta Yeterlilik Tezi 2020, s.147; Kut, Turgut "Matbaa (Matbaa Hurufatı)", TDV İslâm Ansiklopedisi, [HTTPS://İSLAMANSİKLOPEDİSİ.ORG.TR/MATBAA#3-MATBAA-HURUFATI](https://islamansiklopedisi.org.tr/matbaa#3-MATBAA-HURUFATI) (06.04.2022).

⁴⁴² Yazıcıgil 2020, s. 142

⁴⁴³ Kut "Matbaa (Matbaa Hurufatı)"; Derman, Uğur. "Yazı Sanatının Eski Matbaacılığımıza Akisleri" içinde *Ömrümün Bereketi* 3. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, s. 236

⁴⁴⁴ Çolak 2011, s.15. Dönem içinde üretilen farklı ta'lik hatlara dair bir tartışma için bkz. Heinzelmann, Tobias (2016), 'Ta'lik-Drucke in Bülâk und Istanbul. Zum kalligraphischen Anspruch von Typendruck und Lithographie', *Osmanische Welten. Quellen und Fallstudien, Festschrift für Michael Ursinus* (ed. Johannes Zimmermann, Christoph Herzog and Raoul Motika). Bamberg: Bamberg Univ. Press, 209–241.

Takvimhâne’de nazım eser bastırmak isteyenler tarafından tercih edilen bir yazı olmuştur.⁴⁴⁵

Takvimhâne dökümcüsü olarak çalışan ve ta’lik yazı dökümünde başarı elde eden Ohannes Mühendisyan, matbu olmasına karar verilen kaimelerin basımı ile de ilgilenmiştir. Fakat Takvimhâne için döküğü hurufattan arta kalan parçalar ile sahte gümrük tezkiresi bastığı tespit edilince, Takvimhâne ile ilişkisi kesilmiş ve Takvimhâne’nin hurufat döküm işlerine, diğer hurufat dökümcüsü olan Arapoğlu Artin ile devam edilmiştir.⁴⁴⁶

Açılan matbaaların sayısındaki artış ile paralel olarak yüzyılın ikinci yarısında yeni hurufat üretilmeye başlanmıştır. Aynı dönemde Arap harfli hurufat, Osmanlı münevverleri arasında tartışılan konulardan bir tanesi olmuştur. Bu tartışmada ortaya atılan iddialar ve bu iddialara verilen cevaplar dönem hurufatlarında yaşanan gelişimler ile de ilişkilidir. Bu nedenle dönemin hurufat tartışmalarına kısaca değinmemizde yarar vardır.

Münif Paşa’nın 1862 yılında Cemiyet-i İlmiye’de yaptığı bir konuşma ve bu konuşmanın cemiyetin dergisi *Mecmua-i Fünun*’da yayınlanması ile eğitimin daha iyi hale getirilmesi için harflerin değiştirilmesi ya da ıslah edilmesi meselesi tartışmaya açılmıştır. Münif Paşa, Arap harfleri ile okuma yazmanın ve kitap bastırmanın zor olduğunu, harflerin değişmesinin yahut ıslah edilmesinin gerekli olduğunu savunmuş, bunun ardından Azeri Türklerinden Ahundzâde Feth-Alî hazırladığı yeni tarz harfleri sadarete sunmuştur.⁴⁴⁷ Ahundzâde’nin teklif ettiği harfler Cemiyet-i İlmiye’de iki oturumda tartışılmış, kullanılabilir olduğu kanaatine varılmış fakat daha sonrasında bu konuda bir gelişme yaşanmamıştır.

Münif Paşa’nın başlattığı ve sonuçsuz kalan bu tartışmanın ardından hurufat tartışması 1869 yılında tekrar gündeme gelmiştir. Tartışmanın alevlenmesi, Namık

⁴⁴⁵ Çolak 2011, s.41

⁴⁴⁶ Çolak 2011, s.42. Takvimhâne’den ayrılmasından sonra kendi matbaasını işleten Ohannes Mühendisyan 1867 yılında iflasını beyan etmiştir (bkz. BOA., MVL., 524/78), bir dönem Evrak-ı Nakdiye basımında çalışmış (bkz. BOA., MF.MKT., 1/4), 1294 yılında Ermeni Patrikliğinin araya girmesi ile, kapatılmış olan matbaasının yeniden açılması sağlanmıştır. (bkz. BOA., MF.MKT., 21/37)

⁴⁴⁷ Tansel, Fevziye Abdullah. “Arap Harflerinin Islâhı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri (1862-1884)” *Belleten*, XVII. cilt, 66. Sayı, Ankara, 1953, s.224-25

Kemal'in eğitim sistemini eleştirdiği bir yazısına İran'ın İstanbul sefiri Melkum Han'ın esas problemin kullanılan harfler olduğu, Arap harfleri yerine Latin harflerine geçmedikçe İslam dünyasının ilerleme kat edemeyeceğini iddia ettiği cevabi yazısı ile başlamıştır.⁴⁴⁸ Bu cevabın ardından tartışma büyümüş ve Namık Kemal, bazı harflerde ıslahatın yapılabileceğini fakat alfabenin tamamen değişmesinin gereksiz bir talep olduğunu, esas problemin harfler değil eğitim sistemi olduğunu dile getirmiştir.⁴⁴⁹ Aynı dönemde benzer bir tartışma, *Terakki Gazetesi*'nden Hayreddin Bey ile Ebüzziya Tevfik arasında da yaşanmıştır. Bu tartışmada da Hayreddin Bey, harflerin değişmesi gerektiğini savunurken Ebüzziya Tevfik, harflerin değişmesinin gerekli olmadığını, bazı harflerin ve hareketlerin yazımında tashihler yapılmasının yeterli olacağını, esas problemin eğitim sisteminde olduğunu savunmuştur.⁴⁵⁰ Bu esnada Şinasi de, matbaalarda mevcut hurufat sayısının fazla olduğunu ve ufak değişiklikler ile hurufat kasalarındaki harf sayısının azaltılarak, Arap harfleri ile tipografik baskı yapmanın daha da kolaylaştırılabileceğini savunmuş, bu amaçla mevcut harflerde değişiklik yaparak normalde 519 harf bulunan Arap harfli hurufat kasasında 120 harf bırakarak bir yeniliğe gitmiştir.⁴⁵¹ Görsel 6'da görüleceği gibi Şinasi, cümledeki yerlerine, öncesinde ve sonrasında gelen harflere göre şekilleri değişen harfleri düz bir satır üstünde kurgulayarak her harfin ara konumlarda alabileceği farklı alternatifleri ortadan kaldırmakta ve yazının hem düz bir çizgide hem de daha az hurufat ile dizilmesine imkan vermektedir. Şinasi, *Divan*, *Tencüme-i Manzume* ve *Durub-ı Emsâl-i Osmaniye* kitaplarının ikinci baskısını bu hurufat ile yapmıştır. Fakat Şinasi'nin bu talep ve uygulamasının devamlılığı olmamıştır. Bu çaba Ebüzziya Tevfik tarafından eleştirilmiş olsa da 1871 yılında *Basiret Gazetesi*'nde yer alan imzasız bir yazı, Şinasi'nin bu çabasının büyük bir teşekkürü hak ettiğini dile getirmektedir.⁴⁵²

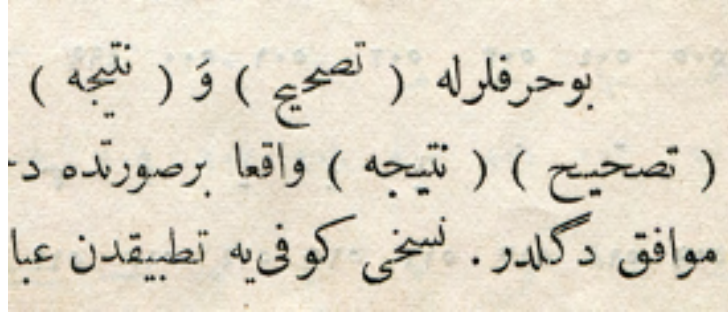
⁴⁴⁸ Tansel 1953, s. 230

⁴⁴⁹ Tansel 1953, s. 232

⁴⁵⁰ Tansel 1953, s. 233-34

⁴⁵¹ Arap harfli hurufat kasasında bulunan harflerin şekil ve sıraları için bkz. Mürettip Tahir. *San'atı Tibaat yahud Mürettiblik*. İstanbul: Diyarbekirli Mürettib Ahmed (Karabet Matbaası) 1311(H) ve Reşat Ekrem. "Arap asıllı Türk Harfleri". *İstanbul Ansiklopedisi* (cilt 2). İstanbul: İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat 1947, s.924-933

⁴⁵² Tansel 1953, s. 238; Yazıcıgil 2020, s.143; *Basiret* Sayı 223 (1 Ramazan 1287), s.4

Görsel 7:Şinasi ve Ebüzziya'nın farklı şekillerde kullandığı tashih ve netice⁴⁵³

Hurufatın değişikliğine dair son tartışma, Ebüzziya Tevfik'in, Mısır'da Mehmed Hasan Efendi'nin okumayı ve basımı kolaylaştırmak için düzenlediği yeni alfabeye cevaben yazdığı yazılar ile olmuştur. Ebüzziya bu konuda yazdığı yazılarda temelde, eğitim ile ilgili problemin harflerden kaynaklanmadığını, İslam dünyasının tarihi boyunca bu harfleri kullanarak çok büyük alimler yetiştirdiğini, temel meselenin eğitim sistemi olduğunu vurgulamış; aynı zamanda dönemin en önde gelen matbaacılarından bir tanesi olarak, mevcut hurufatın basım işlerini zorlaştırdığını düşünmediğini beyan etmiştir.⁴⁵⁴

Bu tartışmaların gerçekleştiği esnada, Ohannes Mühendisyan 1867 yılında, sadece döneminin değil hat tarihinin en önemli hattatlarından olan Kazasker Mustafa İzzet Efendi'nin hattı ile yirmi dört punto nesih hurufat döktürmüştür. Mühendisyan hurufatı ortaya çıktığı dönemde teveccüh görmüştür. Örneğin bu harfler ile basılan bir kitabın ilanında şöyle denilmektedir; *.....ve basması aynı el yazısı nesih hattı gibi mustafa izzet efendi hazretlerinin hurufatı ile olduğundan matbu ve dilnişin olarak nefasetine nisbetle fiyatı mevzuası ise gayet ehven olduğu erbabı mütalaya ilan olunur.*⁴⁵⁵ Yazının gördüğü teveccüh dönem şairlerinden Safvet Efendi bu hurufat için yazdığı şiirde de görülmektedir;

“... Şeyh-i Sâni'dir hurûfâtın yazan üstâd-ı küll
Ehl-i 'ilme hâliyâ oldur reîs-i mûteber
...
Kazdı ol neshi çelik üzre Ohannes kulları
Vermedi resm-i ferâh-efzâsına asla keder

⁴⁵³ Yazıcıgil 2020, s. 233, şekil 2.148

⁴⁵⁴ Tansel s.247. Ebüzziya Tevfik bu tartışmaları ele aldığı *Mecmua-i Ebüzziya*'nın 42 ve 43. sayılarındaki “İslah-ı Huruf Meselesi” ve “Yine İslah-ı Huruf Dâvâsı” başlıklı yazılarında, matbaasında mevcut hurufatın görsellerini de paylaşmaktadır.

⁴⁵⁵ “Girid Tarihi” *Basiret* Sayı 561 (23 Şevval 1288), s.2.

...

Bu hurûf-ı nevle şimdi basılan cümle kitâb
Hatt-ı dest-âsâ olur makbûl-i erbâb-ı hüner

...

Neşr olunsun basılıp târih-i şân ü şevketi
Şems ü bedr-i adl ü dâdı dehre versin nûr ü fer”⁴⁵⁶

Sonraki yıllarda Mühendisyan 1882 yılında 18 punto nesih, 1888 yılında ise altı punto nesih harf döktürmüştür. Döktürdüğü bütün harfleri bir albüm halinde Sultan Abdülhamid’e sunan Mühendisyan bunun üzerine dördüncü sınıf mecidî nişanı ve Sanayi-i Nefise madalyası ile ödüllendirilmiştir.⁴⁵⁷ Mühendisyan’ın ürettiği hurufat, matbaalar arasında yaygınlaştıkça, Bağos Arabyan’ın uzun yıllardır kullanılan hurufatı piyasadan çekilmeye başlamıştır.⁴⁵⁸ 1891 yılında vefat eden Mühendisyan’ın hurufatı ise uzun yıllar kullanılmıştır.⁴⁵⁹

Mühendisyan hurufatı sonrasında, 1879’da İstavraki’nin 12 punto nesih hurufatı, 1882’de Hafız Efendi’nin 8 punto nesih hurufatı, Kevorkyan’ın 1883’de ürettiği on iki punto nesih hurufatı piyasaya çıkmıştır. *Tercüman-ı Hakikat* muharriri Nuri Bey, piyasadaki bu hurufat çeşitliliğine rağmen hepsinin her zaman kullanılmadığını söylemektedir.⁴⁶⁰ Fakat 1880’li yıllarda hurufat konusunda görülen bu hareketlilik matbaa, basın ve kitap yayınına dair aynı yıllarda görülen hareketlilik ile paraleldir.

Hurufat konusunda son olarak, hurufat üretiminin iki aşaması olduğunun altını çizmemiz gerekmektedir. Bunlardan bir tanesi, hurufat kalıpları. Diğeri ise kalıplara dayanarak farklı atölyelerde üretilen harflerdir. Örneğin Sanayi mektebinde, 1870’lerin başında hurufat dökümü yapılmaya başlanmıştır. Bu hurufat yeni bir hurufat değildir fakat dökümü burada yapılmıştır. *Tercüman-ı Hakikat* muharriri Nuri Bey’de 1888’de sultana sunduğu layihada bu farktan bahsetmektedir. Matbaa

⁴⁵⁶ Özer, Murat. *Ayasofya’nın Nişânesi Kazasker Mustafa İzzet*. İstanbul: Kuveyt Türk Katılım Bankası 2020, s.244

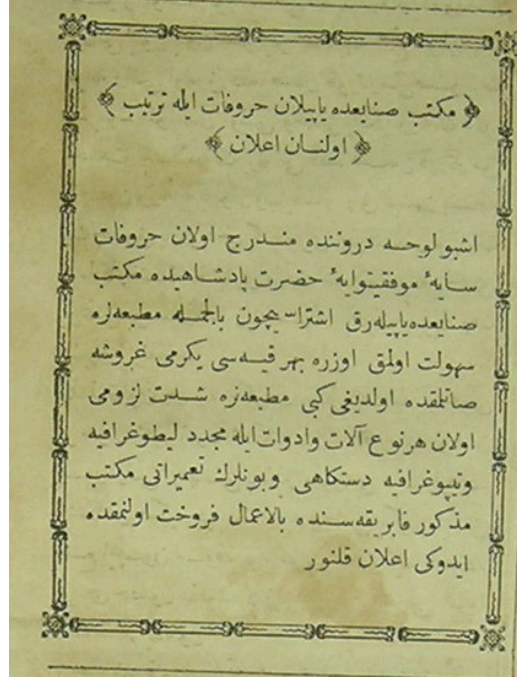
⁴⁵⁷ Yazıcıgil 2020, s. 153. İlgili hurufat albümü için bkz. *Ohannes Mühendisyan’ın vücuda getirdiği talik ve nesih hurufatla yazı numuneleri*. İstanbul: [1300 H/1883]

⁴⁵⁸ Yazıcıgil 2020, s.143

⁴⁵⁹ Örneğin Ohanness Mühendisyan’ın kızı Zarohi Haçiryan 1914 yılında, babasının döktürdüğü hurufatın telif hakkını almaya çalışmıştır. Bkz. BOA.ŞD.3122/66 ve BOA.BEO.4300/322484.

⁴⁶⁰ BOA., Y.PRK.BŞK., 12/5 (H.05.12.1304), s.9

kurulumu için alınması gereken hurufatın temininden bahsederken, şehir içinde bu işi yapan pek çok ustanın olduğu fakat matbaacılar arasında en muteberinin Çemberlitaş’da Matbaa-i Osmaniye’nin altında bulunan Arlan Oğlu ustanın dökümhanesi olduğu bilgisini vermektedir.⁴⁶¹

Görsel 8: Mekteb-i Sanayide yapılan hurufat ile basılan ilan⁴⁶²

3.1.2. Taşbaskı (Litografi)

Litografi (taşbaskı), özel bir taşın üzerine çizilen resimlerin, yazılan yazıların kullanılan kimyasal maddeler yardımı ile taşta geçirilmesi ve kağıda ya da kumaşa basılması ile yapılan baskı türüdür.⁴⁶³ Taşbaskı yapmak için önce killi bir taş alınır ve özel bir kimyasal ile temizlenerek üzerine istenen şekil çizilir ve tekrar kimyasal ile temizlenir. Bu işlemin ardından taşta sürülen mürekkep sadece yazı yazılmış olan bölgelerde kalır; diğer bölgeler mürekkebi tutmaz. Bu haliyle taşın üzerine kâğıt konulup baskı uygulandığında şekiller(in aksi) kağıda geçer.

⁴⁶¹ A.g.e.

⁴⁶² "Mekteb-i Sanayi'de yapılan hurufat ile tertip olunan ilan" *Basiret* Sayı 587 (23 Muharrem 1289), s.4.

⁴⁶³ Duman, Mustafa. *Resimli Taşbaskı Nasreddin Hoca Kitapları*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları 2018, s.3.

Taşbaskı tekniği 1796 yılında Alman Alois Snefelder tarafından icad edilmiştir. Taşbaskı, Rob Banham'a göre Gutenberg'in müteharrik harflerle basma tekniğinden sonra matbaa alanında gerçekleşen en büyük devrimdir.⁴⁶⁴ Teknik anlamdaki öneminin yanında taşbaskı yöntemi 19.yüzyılda görsel nitelikli malzemenin yaygınlaşmasına ve niteliğinin artmasına yol açmıştır.

Taşbaskı tekniği Avrupa'da gravür, nota, çizim, resim gibi ürünlerin basımı için kullanılmıştır. Tipografi tekniği altında ele aldığımız buharlı ve rotatif makineler de zaman içinde litografiye uygulanmış ve hem hızlı hem de büyük miktarlarda baskı yapma imkanı doğmuştur. Rastlantısal bir şekilde icat edilen litografi, patenti alındıktan sonra taşın mürekkebi emilimi, kullanılan kimyasalların değiştirilerek çeşitlenmeye başlamıştır. Snefelder bütün bu değişkenler ile beraber Litografinin nasıl kullanılabileceğine dair geniş bir kullanım kılavuzu yazmıştır. Snefelder'in burada vurguladığı noktalardan bir tanesi, Osmanlı kitap dünyasında da bu tekniğin rahat kullanılmasına imkan veren otokopi yöntemidir. Bu sayede eczâlî kâğıtlara yazılan ürünler Arap zamkı yardımı ile taş a yedirilerek, kâğıtta yer alan yazıların taş a geçirilmesi sağlanmaktadır. Aksi takdirde kâğıda basılması istenen görüntünün yazının ters bir şekilde taş a yazılması gerekirken otokopi kâğıdı yardımı ile normal kâğıttan biraz farklı olan eczâlî kâğıda normal bir şekilde yazılan yazılar aynen taş a aks ettirilebilmiştir.⁴⁶⁵ Taşbaskının icadı sonrasında yaşanan önemli gelişmelerden bir tanesi fotoğrafın kopyasının taş a aktarılması yolu ile basımını sağlayan fotolitografi olmuştur.⁴⁶⁶ Çekilen fotoğrafların cama aks etmesi ve camdaki görüntülerin litografya taşına aks ettirilmesi temeline dayanan fotolitografi daha sonra Osmanlı'daki ilk Mushaf basımı için de kullanılmıştır.

Osmanlı ve İslam dünyasında taşbaskı Avrupa'dan farklı olarak öncelikle kitapların basımında kullanılmıştır. Bu nedenle hem taşbaskının tarihinde İslam

⁴⁶⁴ Banham 2007, s.284. Bugün dahi matbaalarda tipografi ve litografi usulüne dayanan basım teknikleri kullanılmaktadır.

⁴⁶⁵ Snefelder, Alois. *Complete Course of Lithography*. London: R. Ackerman 1819, s. 256-265 ve Ringwalt 1871, s.279-284. Amanda Lanzillo Urduca hat ve matbaacılığa dair kitaplarda litografyada çalışacak insanlara bir yazının tersinin nasıl yazılacağına da gösterildiğini aktarmaktadır. Fakat Osmanlı örneğinde bu tür yazıların ters bir şekilde yazıldığına dair bir örneğe rastlamadık. Bkz. Lanzillo, Amanda. "Translating the Scribe: Lithographic Print and Vernacularization in Colonial India, 1857-1915" *Comparative Critical Studies* 16.2-3 (2019): 281-300.

⁴⁶⁶ Ringwalt 1871, s.285.

dünyasındaki taşbaskı örneklerinin önemli bir yeri vardır hem de matbaanın İslam dünyasındaki tarihinde taşbaskının özel bir yeri vardır. *Servet-i Fünun* dergisinde litografyanın yüzüncü yılı münasebetiyle düzenlenen sergiye dair yazılan yazıda şu ifadeler yer almaktadır:

“Şimdiye kadar taş basmasıyla doğrudan doğruya bir çok eserler tab’ edilmiş olduğu gibi Kur’ân-ı azîmüşşânın hüsn-i hatt ile nüshasını teksire bu sanat hizmet etmiş olduğu ve *Delâil* ve *En’âm-ı şerife* ve hüsn-i hatla yazılmış levâyh-i nefisenin yine bu sanat sayesinde kolayca ve süratle teksir-i nüshasına imkan bulunmuş olduğundan âlem-i İslamiyet’te litoğrafyanın şu hidemât-ı mühimmesi nazar-ı itibâre alınırsa bizce en makbul ve kadri en âlâ sanayiden biri add olunmak lazım gelir”⁴⁶⁷

19. yüzyılın başında Osmanlı topraklarında da bulunan Fransız sözlük bilimci ve şarkiyatçı T.X Bianchi Fransa’ya dönüşü sonrasında tanıştığı taşbaskı tekniğinin eşsiz güzellikteki İslam elyazmalarının çoğaltılmasına yardımcı olacak potansiyele sahip olduğunu belirtir.⁴⁶⁸ Bianchi bu öngörüsünün yanında Yahya Erdem’in tespitlerine göre ilk Türkçe taşbaskı kitabın da basılmasına vesile olmuştur.⁴⁶⁹ Bianchi’nin taşbasması hakkındaki öngörülerini, kendi gayretlerinin ötesinde İslam dünyasında da karşılık bulmuş ve 1820’lerden itibaren taşbasması Hindistan, İran ve Osmanlı dünyasında matbu kitabın yaygınlaşmasında en büyük araçlardan birisi olmuştur. Bu nedenle taşbaskı tekniği, İslam dünyasında matbaa kullanımına dair literatür içinde önemli bir yere sahiptir. Bu yoğunlaşmanın iki önemli sebebi vardır: birincisi matbaaya dair literatürün yoğunlaştığı önemli sorulardan bir tanesi matbaanın neden İslam dünyasına geç geldiği mesesidir. Tipografi tekniği, icadından ancak iki yüz elli sene sonra İslam dünyasında kullanılmışken taşbaskı tekniği yirmi sene içinde, neredeyse Avrupa ile paralel bir şekilde İslam topraklarına gelmiş ve sadece burada kullanılmakla kalmayıp, bu tekniğin gelişimine etki eden bir kullanım alanı kazanmıştır. Bu durum araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Diğer bir sebep ise, taşbaskının İslam dünyasında mevcut yazı kültürünün devamını sağlaması ve matbaanın hızla yaygınlaşmasında etken olmasıdır.

⁴⁶⁷ “Litografya ve Yüzüncü Sene-i Devriyyesi” *Servet-i Fünun* 10. Cilt, sayı 239 (11 Ekim 1895), s.71-72.

⁴⁶⁸ Erdem, Yahya “Taşbaskısı ilk Türkçe kitap: Kitâb-ı Ahidnaâme-i Hümayun” *Müteferrika* Yaz/Güz 1997, sayı 11-12, s.23.

⁴⁶⁹ Erdem 1997, s.10.

Bu nedenle Osmanlı'da taşbaskının kullanımına geçmeden önce İslam dünyasında bu tekniğin nasıl bir karşılık bulduğunu ele almak yerinde olacaktır. Yukarıda değindiğimiz gibi, taşbasması ilk Türkçe kitap Bianchi tarafından Fransa'da basılmıştır. Fakat İstanbul'da taşbasmasının kullanımı 1831'den sonra olmuştur. Bianchi ile aynı dönemde taşbasmasının Arap harflerinin basımındaki kullanışlılığı Hindistan'daki İngiliz yönetimi tarafından da fark edilmiş ve 1824 yılında Bombay'da idari evrakın basılması için bir taşbaskı tezgahı kurulmuştur. Bu tezgah kısa sürede kitap basımı için de kullanılmaya başlanmış ve ilk senesinde 17.000 kitap üretmiştir.⁴⁷⁰ İlk taşbaskı tezgahlarının İngiltere'de 1810, Fransa'da 1814 ve Amerika Birleşik Devletleri'nde 1828 yılında kurulduğu dikkate alındığında İslam ülkelerinin bu yeni tekniğe çok hızlı bir şekilde adapte olduğu göstermektedir.⁴⁷¹ erken bir 1835 yılında çıkarılan yeni basım kanunu sonrasında ise Kuzey Hindistan'da pek çok taşbaskı tezgahı açılmış ve bunların neredeyse tamamı Müslümanlar tarafından işletilmiştir.⁴⁷² Proudfoot Hindistan örneğinde, tipografik baskının kolonyal matbaalar tarafından, taşbaskının ise Müslüman matbaacılar tarafından kullanılması şeklinde bir ayrım yaşandığını söylemektedir.⁴⁷³ Proudfoot, Avrupa'da resim, nota ve gravür basımı için kullanılan taşbaskının kitap basımında yoğun bir şekilde kullanılmasının, taşbasmasında bir Hint modeli meydana getirdiğini iddia etmektedir.⁴⁷⁴ Taşbaskının İslam dünyasında farklı bir kullanım alanı kazanmasının estetik sebepleri vardır. İslam dünyasındaki okurların estetik beklentisini karşılamayan hurufat karşısında taşbaskı ile yazma kitaplar aynı şekil ve form içinde daha ucuza üretilmektedir. Bu da taşbaskının çok hızlı yaygınlık kazanmasını sağlamıştır. Buradan yola çıkarak taşbaskının bir tür İslami matbaa formu olarak geliştiğini ve bu kullanımın Hindistan modeli olarak tanımlanabileceğini dile getiren Proudfoot'un değerlendirmelerinde en önemli eksiklik, bu fenomeni Osmanlı dışı örnekler etrafında ele alması ve aynı

⁴⁷⁰ Proudfoot, Ian "Mass Producing Houris's Moles, or Aesthetics and Choice of Technology in Early Muslim Book Printing". *Islam: Essays on Scripture, Thought, and Society – A Festschrift in Honour of Anthony H. Johns* (ed. Peter G. Riddell and Tony Street). Leiden: E. J. Brill, 1997, s. 163

⁴⁷¹ Ringwalt 1871, s.276

⁴⁷² Proudfoot 1997, s.164

⁴⁷³ Proudfoot 1997, s.181

⁴⁷⁴ Proudfoot 1997, s.165

dönemde İstanbul'da da taşbaskının aynı şekillerde kullanıldığını es geçmesidir.⁴⁷⁵ Nile Green, taşbaskı kullanımının sadece bu yeni aracın “İslami” bir kullanım kazanması ile artmadığını, aynı dönemde Avrupa’da kâğıt üretiminin ve ticaret ağlarının artmasının, dolayısıyla taşbaskısının temin ve kullanımının daha ucuz hale gelmesinin de hızlı yaygınlaşmada etkisi olduğunu söylemektedir.⁴⁷⁶ Green’in ele aldığı bir diğer nokta, taşbaskıdan beklentinin doğurduğu farka dairdir. Green’e göre Avrupa’da taşbaskı nitelikli resim basımı için kullanıldığından, taşın kalitesine ve temizliğine çok özen gösterilirken; İslam dünyasındaki kullanımında, zaten eski zevklerin aynen çoğaltılmasını temin etmesinden dolayı, baskıların resim baskısı kadar kaliteli ve temiz olması önemsenmemiş ve bu durum aynı taşların farklı baskılar için kullanılmasına, daha düşük kalitede taşların da matbaalar arasında yaygınlaşmasına yardımcı olmuştur.⁴⁷⁷ Fakat bu yorum tartışmaya açıktır.

Netice itibarıyla araştırmacıların coğrafi körlüğü sebebiyle, İslam dünyasındaki kullanımının bütününe kapsayacak değerlendirmeler yapılmamış olsa da literatürde, yukarıda ele aldığımız ve ele alamadığımız örnekler taşbaskının İslam dünyasında matbaa tarihi içinde özel bir konum elde ettiği üzerinde ortaklaşmaktadır.⁴⁷⁸ Küresel düzlemde bu kısa değerlendirmenin ardından bölümün devamında Osmanlı’da taşbaskının gelişimini ele alınacaktır.

Taşbaskı tekniği Osmanlı’ya ilk defa Henri Cayol ve ortağı Jacques Caillol eliyle 1831 senesinde gelmiştir. Bu iki tüccar, taşbaskısını tanıtmak ve pazarlamak üzere İstanbul’a gelmiş ve yeni kurulan ordunun başında bulunan Hüsrev Paşa ile görüşme imkanı bulmuştur. Ardından Hüsrev Paşa yeni kurulan ordu için bir taşbaskı

⁴⁷⁵ Ayşe Başaran, doktora tezinde hem Proudfoot hem de Nile Green’in İslam dünyasında taşbaskısına dair çalışmalarında İstanbul’daki üretimi es geçmelerini tartışmakta (bkz. Başaran 2019, s.86-87) hem de İstanbul’da ilk defa 1831’de Askeri matbaada kullanılan taşbaskısının, özel matbaaların açılmasına izin verilmemiş olmasına rağmen 1850’lerin başına gelindiğinde, taş ve mürekkep tüccarından taşbaskı atölyelerine geniş bir üretim ağı oluşturduğunu açıklıkla göstermektedir. Bkz. Başaran 2019, s.334-345.

⁴⁷⁶ Green, Nile. “Stones from Bavaria: Iranian Lithography in its Global Context” *Iranian Studies*, 43:3 (2010), s.313 ve 329

⁴⁷⁷ Green 2010 “Stones from bavaria...”, s.316

⁴⁷⁸ Örneğin Brinkley Messick konuyu Yemen özelinde ele alırken, Dimmersmann da Tunus özelinde değerlendirmektedir. Bkz. Messick, Brinkley. Messick, Brinkley. “On the Question of Lithography”, *The History of the Book in the Middle East* (ed. Geoffrey Roper), Farnham, Ashgate, 2013, sf. 299-317; Demeerseman, André. *La lithographie arabe et tunisienne*. Impr. N. Bascone & S. Muscat, 1954.

tezgahı kurulmasına karar vermiştir. Seraskerlik bünyesinde kurulan matbaada basılan ilk eser *Nühbetü'l Tâlîm* başlığını taşımaktadır. Hüsrev Paşa'nın himayesinde 1836 senesine kadar seraskerlik matbaasında bulunan Henri Cayol ve Jacques Caillol, bu tarihte Hüsrev Paşa'nın görevden alınması sonrasında matbaadan ayrılarak kendi matbaalarını kurmuşlardır.⁴⁷⁹

Taşbaskının seraskerlikte kullanılmaya başlanmasının ardından hem Tabhâne-i Âmire'ye hem de birinci bölümde ele aldığımız gibi sonraki yıllarda diğer devlet dairelerine de taşbaskı tezgahları alınmıştır. İlk özel taşbaskı tezgahları ise seraskerlikten ayrılan Cayol ve Caillol tarafından kurulmuştur. 1840'lı yıllarda taşbaskı kitap yayınında belirgin bir artış vardır. 1840 yılında verilen izinle beraber Tabhâne'de kitap bastırmaya başlayan sahaflardan bazıları kendi taşbaskı tezgahlarını kurmaya başlamışlardır. Bunlardan bir tanesi Fransız Cayol ile beraber taşbaskı tezgahı açmak isteyen Uncu Halil Ağa'dır.⁴⁸⁰ Uncu Halil Ağa'nın ardından 1850'li yıllarda izinli ve izinsiz taşbaskı tezgahları çoğalmaya başlamış ve taşbaskı tezgahına sahip sahaflara Tabhâne-i Âmire'de tezgahlarını koyup kullanmaları için bir yer ayrılmıştır. 1857'de çıkarılan matbaalar nizamnamesi ile resmiyet kazanan tezgahların tamamına yakını sahaflar tarafından kurulan taşbaskı tezgahlarıdır. Hukuki gelişmeleri ele aldığımız bölümde ele alındığı gibi bu nizamname öncesinde İstanbul'da artan matbaalara dair yazışmaların da neredeyse tamamı, açılan taşbaskı tezgahları ile ilgilidir. Aynı şekilde 1857 nizamnamesinin öncülü olan düzenlemeler ve 1857 nizamnamesine dair görüşmelerde de şehir içindeki litografya tezgahlarından bahsedilmektedir. Bu noktada kitap basımı yapanların matbaacı esnafı değil litografyacı esnafı olarak zikredilmesi dikkate değerdir.

Bir sonraki bölümde daha detaylı ele alınacağı üzere Osmanlı'da 1857 sonrasında açılan matbaalar içinde Sahaf matbaalarının önemli bir yeri vardır ve bu matbaalar da çoğunlukla taşbaskı atölyesi sahibidir. Dolayısıyla taşbaskı yöntemi

⁴⁷⁹ Taşbaskı'nın Osmanlı'ya girişine dair bkz. Gerçek, Selim Nüzhet. Türk Taş Basmacılığı. İstanbul: Devlet Matbaası 1939 ve Erdem, Yahya. "Selim Nüzhet Gerçek'in Türk Taş Basmacılığı'na Katkı" *Müteferrika* 57 (Yaz 2020/1), s.63-109

⁴⁸⁰ "Uncu esnafından Hacı Halil Ağa'nın tedarik ettiği birkaç adet litoğrafya destgahıyla Ceride-i Havadis matbaasına ve Fransız tebasından Galata'da Jak Kayol nam basmacının kendi matbaasında basmakta oldukları kütüb ve reasile dair..." BOA., A.}AMD.28/30 (H.28.02.1267)

matbaacılığın yaygınlaşmasına katkı sağlamıştır. Bu yıllarda taşbaskının devlet tarafından da önemsendiği görülmektedir. Bütün devlet salnâmeleri 1880 yılına kadar taşbaskı usulü ile yayınlanmıştır. Ayrıca 1862 yılında Londra’da düzenlenen fuara gönderilen malzemeler içinde Takvimhâne Ressamı Ali Efendi’nin Taş üzerine hak ettiği padişah tuğrası, Üsküdar Selimiye Camii’nin sureti gibi örnekler vardır.⁴⁸¹ Aynı şekilde bir sonraki sene düzenlenen sergi-i Osmani’de de teşhir edilen 13 sınıf işten 13’üncüsü “Hutût-ı Mütenevvi’a hurûf ve taş üzerine matbu’ kitab ve ris’ale ve dökme hurûfât ve litografya ve fotografya işleri ve destg’ah ve makinesi ve mücellid ve hakkak ma’mulâtı”dır.⁴⁸²

Osmanlı’da taşbaskı, yukarıda ifade edildiği gibi, geleneksel olan yazı ve kitap formatının yeniden üretimini sağlamıştır. Sahaflar kendi matbaalarında, matbaa kullanmadan satageldikleri kitapları, dönemin hattatlarına yeniden yazdırarak satışını yapmışlardır.⁴⁸³ Bölümün devamında ele alındığı gibi, bu teknik ile bağlantılı olarak pek çok hattat hem özel matbaalarda hem de devlet matbaalarında hattatlık yapmıştır.

Literatürde taşbaskının Osmanlı’daki kullanımına dair vurgulanan nokta kitap basımındaki kullanımdır. Fakat Osmanlı’da taşbaskı yöntemi kitap basımı kadar resim, çizim, görsel ürünlerin basımında da kullanılmıştır. Bu kapsamda özel matbaalarda ticarete dair evrak basılırken askeri matbaalarda harita ve resim basılmıştır. Taşbaskının, Avrupa’daki kullanım amacından tamamen farklı olarak kitap basımında yoğun bir şekilde kullanılması, Avrupa’dakine benzer kullanımlarını gölgede bırakmıştır. Fakat birinci bölümde ele aldığımız, devlet kurumlarının matbaaları genellikle taşbaskı matbaalarıdır. Zira taşbaskı, çizim, resim, tablo basımı için oldukça elverişlidir. Özellikle Mektebi-i Harbiye ve Bahriye’de litografya ile haritalar ve resimler basılmış ve bu alan özel bir alan olarak ilerlemiştir.

⁴⁸¹ Pamukciyan, Kevork. *Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar: Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar-III* (haz. Osman Köker). İstanbul: Aras Yayıncılık 2003, s.218

⁴⁸² Kasap, Sevilay. “Sergi-i Umûmî-i Osmanî Nizâm-nâmesi” içinde “Sergi-i Umûmî-i Osmanî, 1863” İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi 2003, “ekler”; Demir, Kenan. “Sergi-i Umûmî-i Osmanî’nin (1863) Açılışı ve Sergi’nin Duyurulmasında Gazetelerin Rolü”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 28/1 (Ocak 2018): s.161

⁴⁸³ Osmanlı’da matbaadan önce yaygın olarak ticareti yapılan kitaplara dair bkz. Erünsal 2021

Taşbaskının 1850'lerden itibaren sahaflar eli ile kitap basımında yoğun kullanımı ve yaygınlaşmasının ardından geçirdiği ilk büyük yenilik, litografyanın fotoğraf basımı ile birleşmesi ile oluşan fotolitografyanın icadıdır. Fotolitografya, bir yazının ya da şeklin fotoğrafının çekilmesi ve cama yansıyan resmin taş alettilirilerek basılması işlemine denir. Mushaf basımına dair belge ve yazılarda bu işlem aks-i ziya yöntemi olarak geçmektedir.

Bir önceki bölümde ele aldığımız gibi, Mustafa Fazıl Paşa meşhur Hafız Osman hattı Mushaf'ı Londra'da fotolitografya usulü ile bastırmıştır. Hafız Osman hattı Mushaf'ın başarısı, matbaaya ve Mushaf basımına dair tartışılan problemleri ortadan kaldırması bu noktada bir dönemeç olmuştur.

Mustafa Fazıl Paşa ve Namık Kemal'in İngiltere'de Mushaf basımı işini beraber yaptıkları Fanton, bu mushafın başarısının ardından İstanbul'a gelmiştir. Fanton'un bu seyahatte iki amacı vardır; İstanbul-Bağdat demiryolunun imtiyazını almak ve İstanbul'da fotolitografya matbaası açmak. Fanton bu amaçla yazdığı arzuhalde, fotolitografyanın eşsiz güzellikteki İslam yazmalarının aynen çoğaltılmasını sağlayacağını, bunun İslam kültürü için çok önemli olduğunu söyler ve İstanbul'da bu amaçla güzel bir matbaa kurmayı talep der.⁴⁸⁴ Fanton İstanbul'a gelirken İngiltere'de çalıştığı Mustafa Fazıl Paşa ve Namık Kemal'in de almak istediği imtiyazlar için yardımcı olacağını düşünür. Fakat Fanton, Namık Kemal'de kötü bir intiba bırakmıştır. Bu nedenle Namık Kemal İstanbul'a geldiğinde kendisinden uzak durur.⁴⁸⁵ Mustafa Fazıl Paşa ve Namık Kemal'den gerekli desteği alamayan Fanton'un talepleri de karşılığını bulmaz ve ticari bir imtiyaz alamadan geri döner.

Bu denemenin ardından Maarif Nezâreti İstanbul'da Mushaf basmak istediğinde de fotolitografya tekniği kullanılmasına karar verilir. Matbaa-i Âmire'de yapılacak baskı için konusunda ehil isimler matbaaya davet edilir.⁴⁸⁶ Harbiye'de fotoğraf dairesinde bulunan ve bu konuda uzman olduğu belirtilen Ali Rıza Bey,

⁴⁸⁴ BOA., TO., 455/63 (12.02.1872)

⁴⁸⁵ [Namık Kemal]. *Namık Kemal'in Hususi Mektupları 1 İstanbul, Avrupa ve Magosa Mektupları* (Haz. Fevziye Abdullah Tansel). Ankara: TTK Yayınları 1967, s.205

⁴⁸⁶ BOA., MF.MKT., 10/72 (H.14.03.1290)

nüshaların fotoğraflarının cama aksettirilmesi üzerine çalışacaktır.⁴⁸⁷ Mehmet İzzet Bey de litografyacı olarak matbaaya çağırılır.⁴⁸⁸ Neticede Şekerzade hattı Mushaf 1875 yılında Hitayi kağıda fotolitografya usulü ile basılır.⁴⁸⁹ Sonrasında basılan Mushaflar da yine fotolitografya usulü ile çoğaltılmıştır. Fakat Mushaf basım imtiyazı matbaa-i Osmaniye'ye verildikten sonra yapılan Mushaf baskılar dönem hattatlarına yazdırılmış ve litografya usulü ile basılmıştır.⁴⁹⁰ Matbu Mushaflar hem Osmanlı'daki litografya basımının en güzel örnekleridir hem de Osmanlı için litografyanın altın çağı olarak niteleyebileceğimiz 1850-75 arası dönemin sonunu işaret eder. Taşbaskının en güzel örnekleri olan Mushaflar gibi, sonraki yıllarda da usta hattatlar tarafından yazılmış kitapların sayısı artmıştır. Fakat bunun yanında aynı dönemde hurufat baskı kitapların sayısı piyasada daha baskın hale gelmeye başlamıştır. Bu kitaplarda Kazasker Mustafa İzzet'in hattına dayanarak hazırlanan hurufat kullanıldığı için hurufat baskı kitaplar estetik olarak da okurları tatmin edecek bir seviyeye gelmiştir. Bu sebepler neticesinde taşbaskı kitapların piyasadaki baskınlığı azalmış ve taşbaskı usulü daha ziyade Avrupa'daki kullanımına benzer bir şekilde görsel ağırlık malzemenin basımı için kullanılmaya başlanmıştır. Devlet Salnâmesinin 1880 yılından itibaren hurufat ile basılmasını, hurufatın baskın konumunu sembolize eden bir gelişme olarak ele almamız mümkündür.

Taşbasmasının, özel matbaaların kitap basmaya başladığı ilk dönemde yaygın kullanılması sonrasında kullanımının azalmasının sebepleri olarak şunları sayabiliriz; 1- çok kaliteli ve el yazısı örneklerine benzeyen hurufatlar üretilmiştir; 2- taşbasması yeni gelişen edebi-kültürel akımlar tarafından tercih edilmemiş ve geleneksel kitapların basımında daha çok kullanılmış ama bu geleneksel eğitim yöntemleri ve kitapların etkinliği azalmaya başlamıştır; 3- devlet bu konuda tavrını yeni hurufat

⁴⁸⁷ Ahmed Cevdet Paşa Tezakir 40-Tetimme. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi 1986, s.128-129. Wilson, Brett. *Milliyetçilik Çağında Kur'an Tercümeleleri Türkiye'de Yazılı Kültür ve Modern İslam*. İstanbul: Alfa Yayınevi 2018, s.89-91

⁴⁸⁸ BOA., MF.MKT., 14/89 (H.29.08.1290)

⁴⁸⁹ BOA., İ.DH., 710/49706 (H.11.10.1292)

⁴⁹⁰ İlter, Elif "Hat Sanatında Mushaf Kitâbeti ve Hasan Rıza Efendi Mushafları" *Osmanlı'da Mimari, Sanat ve Yemek Kültürü* (Zülfikar-Aydın, Mükerrrem Bedizel & Aydın, Ravza). İstanbul: Mahya Yayınları ve Osamer 2017, s.203-234

yönünde kullanmıştır. Örneğin 1847 yılından 1880 yılına kadar taşbaskı usulü ile basılan salnâme-i devletler, bu tarihten itibaren hurufat ile basılmaya başlanmıştır.

Neticede *Servet-i Fünun* yazarının dile getirdiği gibi taşbaskı usulü İstanbul'da matbaacılığın yaygınlaşmasında çok önemli bir vazife görmüş ve pek çok kıymetli kitap bu yöntem ile basılmıştır. Fakat Osmanlı matbaacılığının hurufat baskıyı kendi şartlarına göre düzenlemesi ve uygulaması, teknik açıdan taşbaskı makinelerinin hurufat makinelerine göre daha yavaş ilerleme göstermesi ve kullanımının (bir ağır taşla dayanarak hazırlanması sebebiyle) daha zor olması gibi sebepler taşbaskının sonraki yıllarda öneminin belirli bir alana sıkışmasına sebep olmuştur. Yüzyıl sonunda ise klişeciliğin gelişmesi, önce Avrupa'dan klişelerin ithali ve ardından yerli klişe ustalarının yetişmesi ile görsel basımında hurufat baskıda da taşbaskı seviyesinde ürünler üretilebilmesini sağlamıştır.

3.1.3. Endüstri Çağında Matbaa Ve Osmanlılar

Matbaa makinelerinin Avrupa ve Amerika'da yaşadığı gelişim ve Osmanlı'da matbaanın yaygınlaşmasına dair bilgiler bir arada değerlendirildiğinde, Amerika'da matbu malzemenin yaygınlaşmasına sebep olan küçük makinelerin (*jobbing platen*) Osmanlı'da da matbu evrakın ve matbaaların yaygınlaşmasında etkin olduğu sonucuna varabilmek mümkündür. Zira birinci bölümde belirtildiği gibi matbu evrakın yaygınlaşmasında küçük matbaalar önemli bir yere sahiptir. Bu matbaaların büyük çoğunluğu ticari evrak basmaktadır ve aynı dönemde evrak basımı için üretilen makineler Avrupa ve Amerika'da büyük bir yaygınlık kazanmıştır. Dolayısıyla burada yaşanan sürecin Osmanlı'da da benzer şekilde yaşandığı anlaşılmaktadır.

Matbaa makineleri konusunda yurt dışındaki gelişmeleri takip eden Osmanlı matbaacıları basılacak ürünün estetik üretimi konusunda mevcut malzemeyi kendi ihtiyaçları doğrultusunda yenilemiştir. Osmanlı matbaacıları, makineleri ithal etse de Avrupa'da 16. Yüzyıldan itibaren farklı ülkelerde üretilen Arap harfli hurufata itibar etmemiş ve kendi hurufatını üretmiştir. Yesarîzâde ve Kazasker Mustafa Efendi gibi hat tarihinde önemli yerlere sahip hattatların yazılarına dayanılarak üretilen hurufat hem el yazısı kültürünün matbaacılık içinde devamlılığını sağlamasına yardımcı olmuş

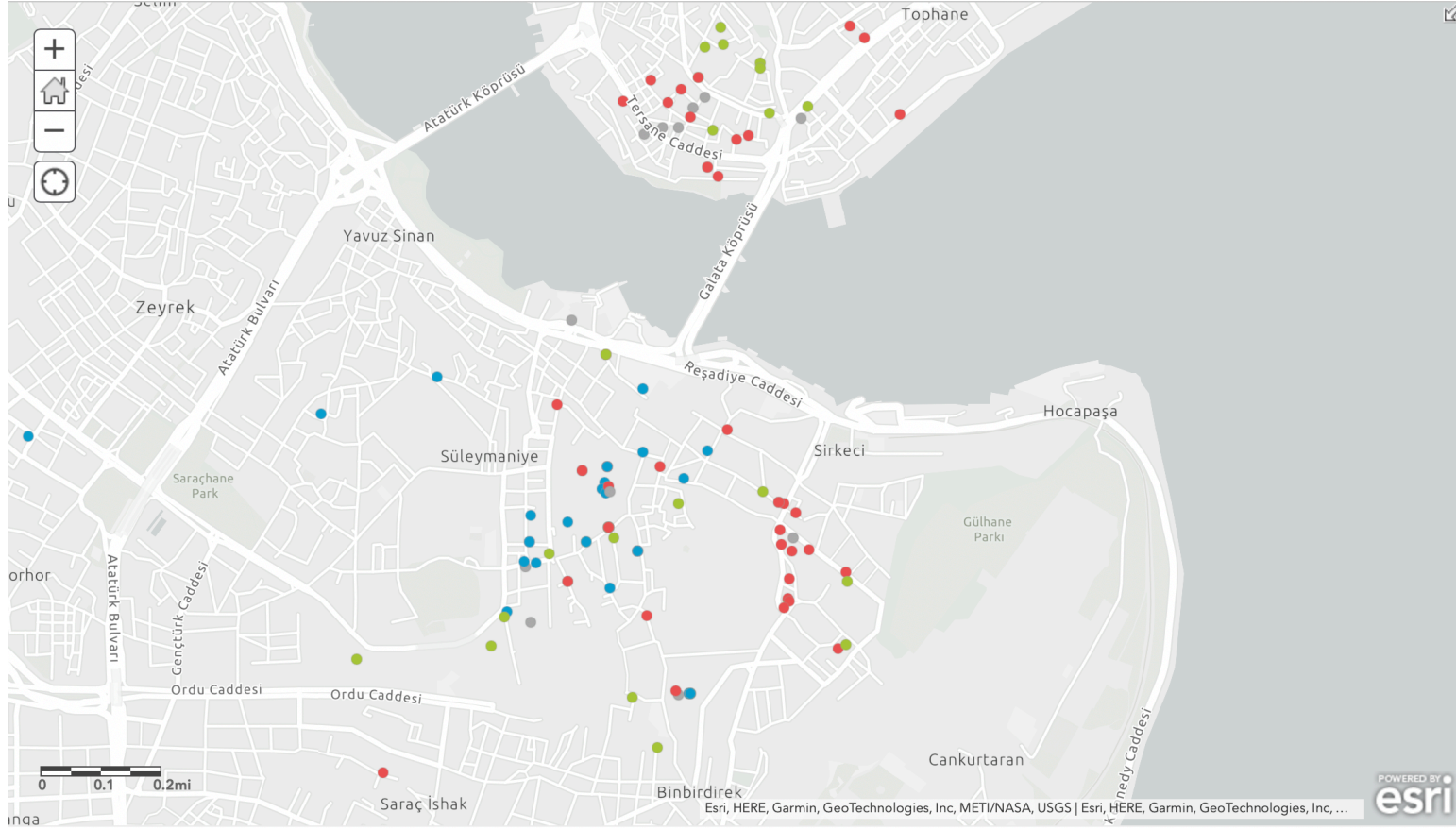
hem de matbu kitabın yaygınlaşmasını kolaylaştırmıştır.⁴⁹¹ Aynı şekilde taşbaskı yöntemi de Avrupa ve ABD'den tamamen farklı olarak kitap basımı için de kullanılmış ve hem Osmanlı'da hem de İslam dünyasında taşbaskı kitap geleneği kendine has bir tarihe sahip olmuştur.

Bu tekniklerin kimler tarafından nasıl kullanıldığı sorulduğunda Harita 4 de ye alan tablo farklı teknikleri kullanan matbaaların İstanbul'a nasıl dağıldıklarını göstermektedir. 1877-88 yılları arasında faaliyet gösteren matbaaları içeren bu haritada Bâbiâli ve Galata bölgesinde Hurufat baskının belirgin bir baskınlığı vardır. Bu bölgelerden Bâbiâli gazete ve kitap basımının merkezidir. Galata ise İstanbul'un tarihi boyunca ticari faaliyetler ile meşhur olan bir bölgedir. Galata bölgesinde sadece taşbaskı tezgahına sahip matbaa bulunmuyor oluşu dikkat çekicidir. Bunun muhtemel sebebi bölgenin gayrimüslim ve yabancı nüfus ağırlıklı bir bölge olması ve taşbaskıyı Müslüman tebaa gibi yaygın bir şekilde benimsememiş olmalarıdır.

Taşbaskı tezgahlarının daha baskın olduğu bölge ise Kapalıçarşı-Beyazıt hattıdır. Buralarda yer alan matbaaların çoğunlukla Sahaflar Çarşısı uzantısı oldukları bilinmektedir. Sahafların taşbaskı kullanma sebepleri de eski usul kitapları eski formda yeni bir teknik ile çoğaltma prensibine dayanmaktadır.

Neticede özel matbaaların yayıldığı ilk dönemde kitap basımında baskın unsur olan taşbaskı tekniği, hurufat baskıda yaşanan gelişmeler ve değişen zevkler karşısında baskın özelliğini kaybetmiştir. Kitap yayınlayan taşbaskı matbaaları ile hurufat matbaaları mekânsal olarak da zaman içinde ayrılmıştır. Bu konu, bu tezin dördüncü bölümünde daha detaylı ele alınacaktır.

⁴⁹¹ Örneğin *Girid Tarihi* kitabı'nın reklamında şu ifade yer almaktadır“....baskısı aynı el yazısı nesih hattı gibi Mustafa İzzet Efendi hazretlerinin hurufatı ile olduğundan” *Basiret* sayı 594 (3 Safer 1289), s.4

Harita 4: İstanbul'da farklı tekniklere göre baskı yapan matbaaların dağılımı (1876-1888)⁴⁹²

⁴⁹² Haritada mavi renkli matbaalar taşbaskı, kırmızı renkli matbaalar tipografi, yeşil renkli matbaalar her iki tekniğe sahip, gri renkli matbaalar ile ilgili ise makinelerine dair hakkında bilgi olmayan matbaalardır.

3.2. MATBAA MALZEMELERİ: KÂĞIT VE MÜREKKEP VE DİĞER ARAÇLAR

Bu bölüm, kitap üretiminin hammaddeyi olan kâğıt ve mürekkep ile matbaalarda kullanılan diğer malzemeleri ele alacaktır. Kâğıt ve mürekkep, kitabın en asli unsurlarıdır. Kâğıt ve mürekkebin üretim ve kullanımı Osmanlı ve İslam topraklarında kendine has bir tarihe sahiptir. Bu tarih 19. yüzyılda kökten değişim yaşamaya başlamıştır. Değişimin bir yüzü matbaa makinelerinde olduğu gibi bu iki malzemenin de sanayileşmeden etkilenmiş olması; diğer bir yüzü ise ele aldığımızda dönemde önemli bir dönüşüm yaşanan Osmanlı ticari hayatı ile ilişkilidir. Matbaa malzemeleri açısından ise yüzyıl boyunca üretilen yeni makineler ile ilişkili olarak yeni yan ürünler piyasa sürülmüştür. Öneki yıllarda ticari hayatta yeri olmayan bir sektör ve bunun malzemeleri büyük oranda komisyoncular aracılığı ile ithal edilmiş ve piyasaya sürülmüştür.

Bu nedenle bölümün devamında kâğıt, mürekkep ve bunların tüccarlarına dair kısa bir tarihi anlatı aktarıldıktan sonra tezimizin merkezini oluşturan dönem içinde bu ürünlerin ve esnafın konumu incelenecektir. Bu iki malzemenin ardından ise, bir matbaa atölyesinde bulunması gereken aletlere ve bunların ticaretine dair genel bir panorama sunulacaktır.

3.2.1. Matbaa Öncesi Dönemde Kâğıt ve Mürekkep

Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihi boyunca kâğıtlar doğudan ya da batıdan ithal edilmiş, mürekkepler ise elde üretilmiştir. Osmanlı imparatorluğunun hüküm sürdüğü geç ortaçağ-erken modern dönemde tüm dünyada kâğıt ve mürekkep birbirine yakın yöntemler ile üretilmiştir. Kâğıt üretimi büyük tesislerde yapılırken, mürekkep elde üretilmiştir. Bölümün devamında önce kâğıt üretiminin gelişimi ele alınacak, bölümün sonunda ise mürekkep üretimine değinilecektir.

Yazının taş killere yazı yazılması ile başladığı ve sonrasında Mısırlılar tarafından üretilen papirüslerin kullanıldığı bilinmektedir. Papirüs yanında hayvan derileri ve ağaç kabukları da işleminden geçerek farklı coğrafyalarda yazı yazmak için kullanılmıştır. Kumaş paçavralarından elde edilen bir macunun kurutulması yolu ile

elde edilen ilk kâğıt MS. 4. Yüzyılda Çin’de üretilmiş ve bütün dünyaya buradan yayılmış ve satılmıştır.⁴⁹³

Çin’de icat edilen, ardından İslam dünyasında ve sonrasında Avrupa’da yaygınlaşan kağıdın üretimi kumaş paçavralarının kaynatılıp hamur haline getirildikten sonra kalıplarda kurutulması prensibine dayanmaktadır. Bu prensip bazı farklılaşmalar ile beraber 19.yüzyıla kadar benzer şekilde devam etmiş olsa da dünyada kâğıt üretimi ve ticaretinin seyri bu tarihe kadar bazı değişiklikler yaşamıştır.

Bu kâğıt üretimi İslamiyet’in ortaya çıkışı ve ilk Müslümanların yoğun ilmi üretimi ile paralel olarak 8. Yüzyıldan itibaren İslam dünyasında da yaygınlaşmıştır. Şam, Bağdat, Halep, Buhara gibi şehirlerde büyük kâğıt üretim tesisleri de kurulmuştur. 8 ve 12. Yüzyıllar arasında dünya kâğıt üretim ve ticaretinin ana aksı İslam toprakları olmuştur.⁴⁹⁴ 13. Yüzyıldan itibaren ise Avrupa’da yükselen ilmi üretim ve okur yazarlık ile bağlantılı olarak farklı Avrupa şehirlerinde kâğıt üretim tesisleri açılmış; bu kâğıtlar Venedik ve Cenevizli tüccarlar tarafından Akdeniz havzasında yaygınlaştırılmıştır.

Avrupa’da kâğıt üretiminin artıp Avrupa dışına da ihraç edilmeye başlanması Matbaanın icadından sonra artış göstermiştir. 15. Yüzyılın ikinci yarısında açılan ilk matbaanın ardından Avrupa’nın bütün büyük kentlerinde matbaa tesisleri açılmış ve kâğıt tüketimi katlanarak artmıştır. Bu durum neticesinde Avrupa’nın farklı yerlerinde kâğıt üretim tesisleri açılmış ve şehirler arasında yoğun kâğıt ticareti başlamıştır. Avrupa kâğıtları üretim miktarının artmasının yanında, nitelik olarak da doğu kâğıtlarından farklıdır. Kâğıt hamurlarının niteliği, kalıp olarak ahşap yerine metal kalıp kullanılması ve kurutulmasında uygulanan farklı yöntemler miktar artışının yanında kalite artışını da beraberinde getirmiş ve 16. Yüzyılda Avrupa kâğıtlarının tüm dünyada en yaygın kâğıtlar olmasını sağlamıştır.⁴⁹⁵ Avrupa kâğıtlarının baskınlığı yanında klasik İslam şehirlerinde de kâğıt üretimi devam etmiştir.

⁴⁹³ Ersoy, Osman "Kâğıt", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kagit> (12.04.2021).

⁴⁹⁴ İslam’ın ilk yıllarında kâğıt üretiminin yükselişi için bkz. Bloom, Jonathan. Kağıda İşlenen Uygarlık (Zülal Kılıç). İstanbul: Kapı Yayınları 2012

⁴⁹⁵ Müller, Lothar. *Beyaz Büyü: Kağıdın Çağı* (çev.Sevinç Altınçekiç). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları 2018, s.31

İslam dünyasında kâğıt üretim tesislerinin varlığını sürdürdüğü ve Avrupa kâğıtlarının dünyada yaygınlaşmaya başladığı bu dönem, Osmanlı'nın da yükseliş dönemidir. Osmanlılar bu denklemde yeni kâğıt üretim tesisleri kurmamışlar; kullandıkları kâğıtları doğudan ve batıdan ithal etmişlerdir. Mustafâ Âlî, *Menakıbnâme-i Hünerverân* isimli eserinde klasik dönemde kullanılan çok çeşitli doğu kâğıtlarını isimlerini şöyle sıralamaktadır; Haşebî, Dımışkî, Semerkandî, Devletâbâdî, Hatayî, Âdilşâhî, Hindî, Nizâmşâhî, Kasımbegî, Harir-i Hindî, Gûnî-i Tebrizî, Muhayyer.⁴⁹⁶ Doğu kâğıtlarının bu tanımlamalarına karşın batı kâğıtlarının tamamı Alikurna kağıdı olarak isimlendirilmekte fakat her kâğıt, üretildiği fabrikanın filigranlarını taşımaktadır.⁴⁹⁷ Envai çeşit farklı filigrana rağmen bu kâğıtların Alikurna kâğıtlar olarak isimlendirilmesi, kâğıtların Venedikli tüccarlar tarafından İstanbul'a getirilmeleri ve geldikleri limanın İtalya'nın Livorna (Elikorne) limanı olmasıdır.⁴⁹⁸ Erünsal Alikurna kâğıtların miktarının belirli bir dönemden sonra arttığını, önceki yıllarda bu denli baskın olmadıklarını söylemektedir.⁴⁹⁹

Klasik dönemde ithal edilen kâğıtları piyasaya sürenler kâğıtçı esnafı; mürekkep satanlar ise mürekkepçi esnafıdır. Kâğıtçı esnafının başı olan kâğıtçıbaşı, aynı zamanda devletin kâğıt (ve diğer kırtasiye) ihtiyacını da karşılamaktadır.⁵⁰⁰ Matbaa öncesinde kâğıt üretme girişiminde bulunmayan Osmanlılar, ithal edilen her iki tür kağıdı geldikleri gibi kullanmak yerine, kendine has işlemler uygulayarak kullanmışlardır.⁵⁰¹ Bu işlemler, kağıdın renklendirilmesi için boyama; pürüzlü kağıdın daha kaygan bir hale gelmesi ve mürekkebi yaymaması için yapılan âharlama; âharlanan kağıdın ya da ham kağıdın daha pürüzsüz olması için mühreleme

⁴⁹⁶ Mustafa Âlî 2012, s.11. aktaran Somer, Şekibe Nihal. "Osmanlı Arşiv Belgelerinin Günümüze Ulaşmasının Nedenleri: Kâğıt, Mürekkep ve Cilt Özellikleri" *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi* 6 (2014), s. 243.

⁴⁹⁷ Fligranlar, Avrupalı kâğıt üreticilerinin âlâmet-i fârikasıdır. Kâğıt hamurlarının kurutulduğu metal kalıplarda her fabrika kendi işaretini kalıba işlemiş ve aynı fabrikada üretilen bütün kâğıtlarda aynı filigran işlemiştir.

⁴⁹⁸ Arkan, Zeki "İzmir Kâğıt Fabrikası İle İlgili Belgeler" TTK Belgeler XVIII, no: 22 (1997), s.112.

⁴⁹⁹ Erünsal 2021, s.471

⁵⁰⁰ Pakalın, Mehmet Zeki "Kâğıtçıbaşı" içinde tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü, cilt 2, sf. 136.

⁵⁰¹ Somer 2014 s.251.

işlemleridir.⁵⁰² Bu işlemler neticesinde kâğıtlar daha dayanıklı hale geldiği gibi, rahat yazılabılme ve yanlış yapıldığında silinebilme özelliği kazanırlardı. Buradan, Osmanlıların kağıdın üretiminden ziyade, elde edilen kağıdın daha iyi hale getirilmesi için yoğun bir çaba harcadıkları anlaşılmaktadır.⁵⁰³

Kâğıt üretiminin aksine mürekkep üretiminin tarihinde büyük değişimler olmamıştır. Yazı yazan insanlar mürekkepleri kendi imkanları ile üretmiş yahut mürekkepçilerden mürekkep temin etmişlerdir. Osmanlı'da Beyazıt'ta kâğıtçılar çarşısının civarında mürekkepçiler çarşısı mevcuttur ve mürekkep buradan temin edilir. Mürekkebin asıl maddesi istir. İs üretimi için neft yağı, bezir yağı ve zeytin yağı kullanılır. Yağın kaynatılması sonucu çıkan is alınır, arap zankı ile karıştırılır ve su ile dövülerek mürekkep haline getirilir.⁵⁰⁴ Kaliteli mürekkep pahalı bir üründür. Orhan Öcal, Sultan Reşad devrinde Sultan Reşad'ın bir takım elbisesi beş lira iken bir şişe mürekkebin on liraya satıldığını söylemektedir.⁵⁰⁵ Kaliteli mürekkebin pahalılığı sebebiyle en nitelikli mürekkebin yapıldığı bezir yağı yerine keçi kılı, çıra, naftalin gibi ürünlerden de mürekkep yapılmıştır.⁵⁰⁶ Osmanlıların ürettiği bezir mürekkebi de denen bu mürekkebin kendi döneminde makbul olan özelliklerinden bir tanesi, âharlı kâğıtlara yazıldığında kağıdın mürekkebi hemen emmemesi ve parmakla silinebilmesidir.⁵⁰⁷

Osmanlı mürekkep üretimi gibi Avrupa'da da mürekkep üretimi benzer formüller ile yapılmaktadır. Temiz vernik kaynatılır ve keten yağı veya ceviz yağı ve is ile karıştırılır.⁵⁰⁸ Osmanlı mürekkebi ile aynı dönemdeki Avrupa mürekkepleri arasındaki en büyük fark bir tanesinin aharlı kâğıt ile yazmak için diğerinin matbaa

⁵⁰² Derman, M. Uğur "Âhar", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ahar> (12.04.2021) ve Derman, M. Uğur "Mühre", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhre> (12.04.2021).

⁵⁰³ Uygur Kocabaşoğlu da Türk kâğıt tarihi açısından aynı noktaya vurgu yapmaktadır. Bkz. Kocabaşoğlu, Uygur "Yazı Malzemelerinin ve Kağıdın Evrimi" *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi, Basın ve Yayın Yüksek Okulu Yıllık 1979-1980*, Ankara: S.B.F. Basın ve Yayın Yüksek Okulu Basımevi 1981, s.121.

⁵⁰⁴ Yazır, Mahmud Bedreddin (haz. Uğur Derman). *Medeniyet Âleminde Yazı ve İslam Medeniyetinde Kalem Güzeli*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları 1981 (2.Baskı), s.152-153.

⁵⁰⁵ Öcal, Orhan. *Kitabın Evrimi*. Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları 1971, s.60

⁵⁰⁶ Yazır 1981, s.154

⁵⁰⁷ Binark, İsmet. *Eski Kitapçılık Sanatlarımız*. Ankara: Kazan Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları 1975, s.56-57

⁵⁰⁸ Mosley 2009, s.181-182

makinesinde baskı için kullanılmasıdır. Bu fark matbaa malzemelerinin sanayileştiği dönemde mürekkebin üreilmekten ziyade ithaline giden yolu açmıştır.

3.2.2. Osmanlı Matbaacılığının İlk Yüz Yılında Kâğıt

Müteferrika matbaasının kurulması sonrasındaki yüz yılda üretilen kitap miktarı sınırlıdır. Buna rağmen 1727'den 1850 yılına kadar üç farklı kâğıt üretim tesisi girişi olmuştur. Bunlardan ilki İbrahim Müteferrika tarafından Yalova'da kurulmuş, ardından Beykoz ve İzmir'de birer kâğıt fabrikası kurulmuştur. Bu fabrikaların kurulduğu dönemde dünyada kâğıtçılık sanayileşmeye başlamış ve 4. Yüzyılda Çin'de geliştirilen kâğıt üretim yöntemi hem hammadde hem de üretim teknikleri açısından radikal bir dönüşüm geçirmiştir.

Kâğıt üretiminde görülen ilk değişim, endüstriyel kâğıt üretim makinelerinin icadıdır. İlk endüstriyel kâğıt üretim makinesi Louis-Nicholas Robert tarafından 1799 yılında Fransa'da üretilmiş, bu makine 1806 yılında İngiliz Henry ve Sealy Fourdrinier kardeşler tarafından yaygınlaştırılmıştır. Henry Fourdrinier ve Robert Donkin tarafından geliştirilen kâğıt üretim makinesi, yüzyılın ortasına kadar Avrupa ve A.B.D'de yaygınlaşmıştır.⁵⁰⁹ Rob Banham, kağıdın endüstriyel üretiminin, kâğıt arzını artırdığını ve bunun da endüstriyel kitap üretimini tetiklediğini söylemektedir.⁵¹⁰ Endüstriyel makineler öncesinde el ile çalışan makinalarda günde 25-30 kg kâğıt üretilirken, bu makineler ile günlük üretim miktarı 300-350 kg civarına çıkmıştır.⁵¹¹ Yüzyıl boyunca kâğıt üretimi ile beraber kâğıt tüketimi de artmıştır. Almanya'da 1800 yılında kişi başı ortalama kâğıt tüketimi 0.5 kilogram iken yüzyıl sonunda bu rakam 13-18 kilografa kadar yükselmiştir.⁵¹² Bu artış esnasında kâğıt fiyatları ise hızlı bir düşüş yaşamıştır; 1873'de 73 Mark olan 100 kilogram kâğıt fiyatı 1900 yılında 22.5 Mark'a düşmüştür.⁵¹³

Kağıda dair bu yüzyıldaki diğer değişim ise kağıdın hammaddesine ilişkindir. 1843 yılında Alman Friedrich G. Keller'in icadı ile ağaç selülozu kimyasal yöntemler

⁵⁰⁹ Kâğıt üretim makinelerine dair bkz. Clapperton, R. H. *The Paper Making Machine: Its invention, evolution and Development*. Oxford: Pergamon Press 1967

⁵¹⁰ Banham 2007, s.273.

⁵¹¹ Arıkan 1997, s.114

⁵¹² Müller 2018, s.183.

⁵¹³ Müller 2018, s.187

ile ayrıştırılıp kâğıt hammaddesi olarak kullanılmaya başlanmış ve yüzyılın ikinci yarısında kâğıt fiyatlarının ucuzlayıp üretimin artmasını mümkün kılmıştır.⁵¹⁴

Osmanlı topraklarındaki ilk ciddi kâğıt üretim denemesi İbrahim Müteferrika tarafından yapılmıştır. İbrahim Müteferrika'nın matbaa kurma çabasını sadece bazı kitapların basımını sağlamak üzere bir makine ithal edilmesi olarak değerlendirmek yüzeysel bir bakış getirecektir. İbrahim Müteferrika, matbaasında kullanacağı hurufatın dökümünden, kullanılacak kağıdın üretimine; matbaada tashih işlerini yapacak insanların seçimine kadar çok yönlü bir çaba içine girmiştir. Bu yaklaşım ile kurduğu kâğıt üretim tesisi ise uzun ömürlü olmamıştır. Müteferrika'nın girişiminin ardından III. Selim döneminde de Beykoz'da bir fabrika açılmış fakat bu fabrikanın faaliyete başladığı dönemde Avrupa'da yeni kâğıt makinesinin icadı ve sonrasında kâğıt fiyatlarının hızlı bir şekilde düşmeye başlaması nedeniyle fabrika kapanmak zorunda kalmıştır.⁵¹⁵

Bu iki girişimin ardından Tanzimat döneminde de bir kâğıt fabrikası açılması gündeme gelmiş ve 1844 yılında Düzoğlu Hoca Agop'a İzmir'de bir fabrika kurma izni verilmiştir.⁵¹⁶ Fabrikada Bryan Donkin üretimi makineler kullanılmıştır.⁵¹⁷ Donkin'in makinesi yüzyıl başında icat edilmiş olsa da geliştirilmesi ve Avrupa'ya yayılması zaman almıştır. Örneğin ABD'de bu makinenin ilk kullanımın 1827 yılı olduğu bilinmektedir.⁵¹⁸ Fabrika, Fabrika-i Hümayun statüsünde olmasa da, edindiği imtiyazlar bir devlet işletmesi kadar geniştir.⁵¹⁹ Bu imtiyazların başında, kâğıt üretiminin hammaddesi olan atık kumaş ve paçavranın Tersane-i Âmire ve esnaftan toplanması, bunların naklinde gümrük alınmaması gibi haklar vardır.⁵²⁰ Ayrıca devlet dairelerinin de bu fabrikanın kâğıtlarını kullanması, eğer fabrika üretimi tüketim

⁵¹⁴ Howard, Nicole. *The Book: the Life Story of a Technology*. Baltimore: The John Hopkins University Press 2009, s.126; Bidwell, John. "The Industrialization of the Paper Trade." içinde *The Cambridge History of the Book in Britain*, (ed. Michael F. Suarez ve Michael L. Turner), 5: s.200–217. Cambridge: Cambridge University Press, 2009. doi:10.1017/CHOL9780521810173.010.

⁵¹⁵ Ersoy, Osman "Kâğıt", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kagit> (12.04.2021).

⁵¹⁶ Arıkan (1997), s.115, ve 116.

⁵¹⁷ Arıkan (1997), s.117.

⁵¹⁸ Kâğıtçı, Mehmet Ali. *Bir Geziden Anılar: Uluslararası Kâğıtçılık Kongresi*. İstanbul: İskender Matbaası 1968, s.66.

⁵¹⁹ Arıkan (1997), s.114.

⁵²⁰ Arıkan (1997), s.120.

miktarına yetmez ise dışarıdan ithal edilmesi kararlaştırılmıştır.⁵²¹ Zeki Arıkan, bu şartlar ile kurulan fabrikanın kâğıtlarının ilk defa 1848 yılında devlet dairelerinde kullanılmaya başlandığını tespit etmiştir.⁵²² Fabrikada üretilen kâğıt, kâğıtçı esnafı tarafından devlet dairelerine teslim edilmekte ve esnaf bu işlemde komisyon almaktadır.⁵²³

Fabrika üretime başladıktan sonra üretilen kâğıtlar bir müddet devlet dairelerinde kullanılsa da zaman içinde kâğıdın kalitesi düşmeye başlamış ve fabrika ile ilgili problemler doğmuştur. Arıkan bu problemlerin en önemlisinin, fabrikanın imtiyaz ile edindiği paçavrayı kaçak yollar ile pahalı fiyattan ABD'ye satması gelmektedir. Bu konu, Meclis-i Vâlâ'da müzakere edilerek düzenlemede bazı sınırlamalara gidilmiştir.⁵²⁴ İlgili sınırlamalara rağmen esnafın fabrikadan ve özellikle paçavra işini idare eden Yasef Efendi'den şikayetleri eksilmemiştir.

Fabrikanın ne zaman kapandığına dair net bilgiler yoktur. Arıkan, fabrikanın 1863/64 yılına ait vergisini ödediğine dair kayıtlardan fabrikanın bu yılda kapandığını, dolayısıyla İzmir Kâğıt fabrikasının kuruluş kararından kapanışına kadar yaklaşık 20 senelik bir hayatıyeti olduğunu söylemektedir.⁵²⁵ Fabrika'nın kapanmasında, özellikle alınan imtiyazları kötüye kullanarak ilgili esnafın şikayetlerine sebep olması, üretilen kâğıdın kalitesinin yeterli bulunmaması kadar, aynı yıllarda Avrupa'da kâğıt üretiminin çok hızlı bir artış göstermesi, dolayısıyla fiyat ve kalite olarak rekabetin şiddetlenmesi de önemli bir sebeptir. Bu gelişmeler neticesinde Avrupa'da neredeyse yarı yarıya düşen kâğıt fiyatlarının karşısında, İzmir kâğıt fabrikasının fiyatlarının sürekli artması, fabrikanın kapanmasındaki en önemli etkenlerden biri olmuştur.⁵²⁶

3.2.3. Osmanlı'da Kâğıt Ticareti (19.Yy İkinci Yarısı)

Birinci bölümde ele alındığı gibi, kaime ve matbu evraklarda sahteciliklerin yaşanması dolayısıyla üretilen çözümlerden bir tanesi, yeni tekniklerin devreye

⁵²¹ Arıkan (1997), s.116.

⁵²² Arıkan (1997), s.117.

⁵²³ Arıkan (1997), s.118.

⁵²⁴ Arıkan (1997), s.119.

⁵²⁵ Arıkan (1997), s.120-121.

⁵²⁶ Ersoy, Osman "Kâğıt", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kagit> (12.04.2021).

sokulması, bir diğeri de özel ve nitelikli malzemelerin kullanılmasıdır. Bu maksatla, 1860’larda basılması gündeme gelen yeni tertip kaimeler için, Avrupa’daki gibi filigranlı kâğıt üreten makinelerin ithali gündeme gelmiştir.⁵²⁷ Sonrasında bu fabrikanın Ağa Bahçesinde kurulması kararlaştırılmıştır.⁵²⁸ Fakat bu fabrikanın kurulduğuna dair bir kayıt bulunamamıştır.

İzmir kâğıt fabrikasının kapanması ve filigranlı kâğıt fabrikasının açılmaması ile beraber, 1864 sonrasında kâğıt üretimi konusu bir süreliğine gündemden düşmüştür. Bu dönemde doğudan ve batıdan çok çeşitli kâğıtlar ithal edilmeye devam etmiştir. Örneğin, üretim yaptığı dönemde İzmir fabrikasının kâğıtlarını kullanan Takvimhâne nezareti, fabrikanın işlerliği azaldıkça Yazıcı Franceshi aracılığı ile Trieste’den getirttiği kâğıtları kullanmıştır.⁵²⁹

Dönemin piyasada kullanılan kâğıtlarına bakmak istediğimizde, İsmail Erünsal’ın tespit ettiği, 1865 yılında vefat eden Bursa sahaflarından kâğıtçıbaşı Elhac Mahmud Ağa b. Elhac Abdullah ağa b. Abdurrahman’a ait terekede, dükkanda bulunduğu kaydedilen kâğıt cinsleri fikir verecektir:

“Kañılarya kağıdı, alikurna kağıdı, fisdıkî kâğıt, battal eser-i cedid kâğıt, kâr-ı kadim perdahsız kâğıt, ikinci telhis perdahsız kâğıt, birinci telhis kağıdı, perdahsız İstanbul kağıdı, ay tamga kağıdı, resim kağıdı, perdahsız alikurna kağıdı, kâr-ı kadim battal iki yüzlü kâğıt, çizgili eser-i cedid battal kâğıt, iki yüzlü telhis kağıdı, kebir Felemenk kağıdı, vasat Felemenk kağıdı, sağır Felemenk kağıdı, düz mâ’i posta kağıdı, elvan posta kağıdı, eser-i Cedid İstanbul kağıdı, yarım İstanbul kağıdı, iki yüzlü İstanbul kağıdı, kebir elvan kâğıt, aharlı şeker-renk kâğıt, Boyacıoğlu kağıdı, Boyacıoğlu taklidi kâğıt, Felemenk alikrunası, perdahsız fırtıkî, perdahli sağır Felemenk, mushaflik şeker-renk kâğıt, elvan ay tamga kâğıt, aharlı mushaflik kâğıt, kâr-ı kadim bir yüzlü alikurna kâğıt, mâ’î haşebi kâğıt, âdî haşebi kâğıt, meşk kağıdı”⁵³⁰

Bu listede hem klasik kâğıtlar hem de yeni kâğıtlar olduğu görülmektedir. Önceki yıllarda daha ziyade Alikurna olarak nitelenen Avrupa kâğıtları arasında Felemenk kâğıtları ağır basmaya başlamıştır. Zira kağıdın sanayileşmesinde İngiltere ve Prusya etkin olmuş ve kâğıt üretimi bu bölgelere kaymaya başlamıştır.

⁵²⁷ BOA., İ.DH., 409/27047 (H.20.12.1274).

⁵²⁸ BOA., A.}MKT.MHM., 169/95 (H.11.04.1276).

⁵²⁹ Öz 2012, s.11 ve Çolak 2011 s.48-49.

⁵³⁰ Erünsal 2013, s.59.

Dönemin reklamlarından kağıdın türünün kitaplar için belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, *Basiret* Gazetesi'nin 3 safer 1289 tarihli 594. sayısında bulunan *Girid Tarihi* kitabına dair ilanda kitabın öne çıkan fiziksel özellikleri şöyle târif edilmektedir: “.... *girid haritasıyla sair bazı âsârın resimlerini havi pek latîf ve mûceb-i istifade ve kağıdı âlâ bir eser-i güzîn....*”⁵³¹ Bir başka reklamda İsmail Hakkı Bursevi'nin *Pend-i Attar* şerhinin sarı kağıda basıldığı söylenmektedir.⁵³² Benzer şekilde bazı kitapların basıldıkları kitaba göre fiyatı değişmektedir. Örneğin 1871 yılında Ferruh Efendi'nin *Menâkıb* eserinin sarı kâğıtlısı altmış, beyaz kâğıtlısı kuruş olarak satışa sunulmuştur.⁵³³ Reklamlarda kitabın kağıdına dair bahis olsa da dönem içinde piyasada bulunan kâğıtların aralarındaki farklar anlaşılamamıştır.

Devlet daireleri ise farklı şekillerde kâğıt temin etmiştir. İlk kullanılan yol, kâğıtçı esnafından kâğıt satın almaktır. Örneğin 1871 yılında Bab-ı Zaptiye için kullanılacak kâğıtlar Kâğıtçı Şerif'ten alınmıştır.⁵³⁴ Kâğıtçı esnafının dışında, sefaretler aracılığı ile doğrudan Avrupa'dan kâğıt numuneleri alınarak örnekler arasından seçimler yapıldığı da görülmektedir. Örneğin İngiltere sefaretı aracılığıyla Waterlow & Sons firması ile iletişime geçilerek iki yüzü de kullanılan parşömen kâğıtların numuneleri istenmiştir.⁵³⁵ Kâğıt temini konusunda son yol ise, ülkede sayıları artan yabancı tüccarlar aracılığı ile kâğıt satın almaktır. Arşiv belgelerinde bu tüccarlardan alınan kâğıtlara dair bilgiye rastlayamamış olsak da 1868 tarihli Şark Ticaret Yıllığında on tane kâğıt tüccarının ismi geçmektedir.⁵³⁶ Kevork Pamukciyan, bu listede yer alan aynı zamanda matbaacılık işleri de yapan Zartaryan'ın Yedikule'de bir sigara kağıdı ve mukavva fabrikası kurduğunu da zikretmektedir.⁵³⁷ Kanaatimizce burada ismi yer alan tüccarlar zaman içinde şehirdeki kâğıt piyasasında baskın konuma gelmiştir. Zira bu dükkanların sonraki yıllarda sayıları artmış ve sattıkları ürünler

⁵³¹ *Basiret* sayı 594 (3 Safer 1289), s.4

⁵³² *Basiret* sayı 132 (3 Cemaziye'l-Evvel 1287), s.4

⁵³³ *Basiret* sayı 25 (23 Zi'l-ka'de 1286), s.8.

⁵³⁴ BOA., A.}MKT.NZD. 149/33 (H.02.09.1271)

⁵³⁵ BOA., HR. SFR.3., 292/41 (M.05.05.1883)

⁵³⁶ Katalogda geçen isimler şunlardır: Bahar Behar, Behar Kardeşler, Franco Kardeşler, Isac Cohen, Issim Haim, Menasse kardeşler, Samuel Menasse, Nicolas Psausi, Tabakcioğlu, Zartaryan. Bunlardan sadece Zartaryan'ın dükkanı Sultanhamam'da diğerleri Galata'dadır. Bkz. Cervati ve Sargologo 1868 s.215

⁵³⁷ Pamukciyan, Kevork. Biyografileriyle Ermeniler: Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkıları-IV (haz. Osman Köker). İstanbul: Aras Yayıncılık 2003, s.386

çeşitlenmeye başlamıştır. Örneğin 1883 yılında yayınlanan *Indiceteur Ottoman*'da yer alan Misak Manukyan'ın kırtasiye dükkanına dair ilanda, kartvizit basımı, takvim, ajanda, zarf gibi ürünlerin yanında mektup kağıdı, kopya kağıdı, yazı kağıdı, su geçirmez kâğıt, ambalaj kağıdı gibi farklı kâğıt türleri yer almaktadır.⁵³⁸ Aynı yılda yer alan bir başka reklam Grand Depot de Papiers firmasına aittir. Reklamda, Galata Tünel Han'da yer alan dükkanda çeşitli renklerde kâğıtlar, ambalaj kâğıtlarının olduğu ilan edilmektedir.⁵³⁹

Şehir içinde kâğıtçılardan başka tüccarlarında kâğıt işi yapmaya başladığı bu dönemde kâğıtçıların da ürün çeşitliliklerini artırmaya başladıklarını, dükkanlarında kitap satmalarından anlıyoruz. 1853 tarihli bir belgeye göre kâğıtçı Hafız Mehmed Efendi, kitap satışından dolayı Hafız Mustafa Efendi'den alacağını tahsil etmek için şikayette bulunmuştur.⁵⁴⁰ Gazetelerde yer alan kitap ilanlarında da kitapların satıldığı mahaller arasında kitapçıların isimleri yer almaktadır. Kâğıtçıbaşı Muhammed Efendi, Kâğıtçı Said Dede, Kâğıtçı Kadri Efendi farklı ilanlarda ismi geçen kâğıtçılardan bazılarıdır.

Bu dönemde imzasız olarak *Basiret*'de yer alan bir yazı, matbuatın ve kitap yayının ümit verici bir şekilde yükseldiği, bu konuda pek çok tartışmanın da yapıldığını fakat kitabın hammaddesi olan kağıdın tamamen ithal olduğundan bahisle ülkede bir kâğıt fabrikası açmanın zaruri olduğunu dile getirmektedir. Çünkü yazara göre matbuattan murad eğitilmiş ve kültürlü insan yetiştirmek, ülkeyi daha iyi bir yere götürmektir fakat matbuatın hammaddesi dahi ithal ediliyorken bunu sağlamak mümkün değildir. Bunun yanında yazıda, çok kaliteli kâğıt üretmek belki zanaat işi olsa da gazetelerin daha kalitesiz bir kağıda basıldığını ve bir fabrika kurularak en azından ülkedeki gazetelerin kâğıtlarının buradan temin edilebileceği söylenmektedir. Yazıya göre *Basiret*'in yıllık kâğıt masrafı iki bin liradan fazladır ve bu kâğıtlar Varşova ve Viyana üzerinden temin edilmektedir.⁵⁴¹

⁵³⁸ *Indiceteur Ottoman* 1883, s.50 (reklam bölümü)

⁵³⁹ *Indiceteur Ottoman* 1883, s.40 (reklam bölümü)

⁵⁴⁰ BOA., A.ŞMKT.UM., 113/19 (H.01.02.1269)

⁵⁴¹ *Basiret* sayı 610 (23 Safer 1289), s.2-3.

Basiret gazetesinde, bu dönemde Mısır’da bir kâğıt fabrikası kurulduğu bilgisi yer almaktadır. Habere göre Kahire’de altmış bin Osmanlı lirasına Londra’dan makineler alınmış ve bütün devlet evrakının bu fabrikanın kâğıtlarını kullanması kararlaştırılmıştır.⁵⁴² Aynı dönemde Beyrut’ta da İbrahim Yakup Efendi isimli bir tüccar tarafından bir kâğıt fabrikası kurulmuştur fakat bu fabrikanın kâğıtlarının niteliği ve miktarına dair bilgi bulunmamaktadır.⁵⁴³

Kâğıt üretiminin gerekliliği ve taşrada yapılan denemeler sonrasında İstanbul’da da bir kâğıt üretim fabrikası açılması girişimleri başlamıştır. Bu konuda ilk girişimler, Sultan 2. Abdülhamid’in 1883 Yılında Washington elçisi Tahir Bey’den, Amerika’da bulunan kâğıt fabrikalarına dair araştırma yapmasını istemesidir.⁵⁴⁴

1886 yılında Osmanbey Matbaası sahibi Serkurenâ Osman Bey kâğıt fabrikası kurmak üzere imtiyaz istemiştir. Osman Bey’in fabrikayı kurmak istemesinin sebebi kağıdın Avrupa’dan gelmesi ve bu kadar önemli bir malzemenin tamamının ithal olmasının bir eksiklik olmasıdır.⁵⁴⁵ Osman Bey kâğıt üretim imtiyazının 90 yıl süre ile kendisine verilmesini, fabrika için getirilecek malzemenin gümrükten muaf tutulması, kendisinden başka kimsenin kâğıt üretimine girmemesi ve fabrikanın devlet tarafından desteklenmesi gibi taleplerde bulunmuştur.⁵⁴⁶

Teklifleri değerlendiren Meclis-i Vükela, 90 yıllık talebin 50 yıl olarak belirlenmesini, imparatorluk dahilinde mevcut kâğıt fabrikalarının işlerine karışılmamasının altını çizerek diğer teklifleri kabul etmiş ve teklifin değerlendirilmesi için Ticaret umum müdürlüğüne iletmiştir.⁵⁴⁷ Bu ilk görüşmelerin ardından 1890 yılında fabrika, Hamidiye Kâğıt Fabrikası adı ile anonim şirket olarak kurulmuştur.⁵⁴⁸ Şirket kurulumu ile beraber 19.yüzyılın başında kâğıt fabrikası olarak kullanılan Beykoz’daki arazi fabrikaya tahsis edilmiş ve 30 Ocak 1893 tarihinde Hamidiye Kâğıt

⁵⁴² *Basiret* sayı 242 (24 Ramazan 1287), sy.2.

⁵⁴³ BOA., ŞD.503/34 (H.26.06.1298)

⁵⁴⁴ Damalıbağ, Fatih “Osmanlı Kâğıt Sanayisinin Son Yatırımı” *Beykoz 2019 Sempozyumu 2019 Tebliğler Kitabı*. İstanbul: Beykoz Belediyesi 2020, s.375

⁵⁴⁵ BOA., İ.MMS., 84/3646, 26 Şevval 1303, 16 Temmuz 1302, 28 Temmuz 1886 *aktaran* Damalıbağ 2019, s.374

⁵⁴⁶ Damalıbağ 2019 S.375

⁵⁴⁷ Damalıbağ 2019 S.376

⁵⁴⁸ Damalıbağ 2019 S.378

Fabrikası'nın resmi açılışı yapılmıştır.⁵⁴⁹ Bu fabrikanın üretime başlamasından sonra Maarif mecmuasında yer alan bir haberde, mecmuanın artık Avrupa kağıdı değil bu fabrikanın kağıdını kullanacağı; bu kağıdın biraz daha ince olmakla beraber renk ve kalitesinin çok iyi olduğu söylenmektedir.⁵⁵⁰ Fakat kuruluşu yedi sene süren fabrika, fabrikanın kuruluşu için ortaklık yapılan firma ile doğan problemler sebebiyle altı ay sonra kapanmıştır.⁵⁵¹

Görsel 9: Beykoz Kâğıt Fabrikası'ndan Âlâ cins kâğıt imâline mahsus bir numaralı makine⁵⁵²

3.2.4. Matbaalardaki Diğer Malzemeler

⁵⁴⁹ Damalıbağ 2019 S.381

⁵⁵⁰ Kâğıtçı 1968, s.79

⁵⁵¹ Damalıbağ 2019, s.387

⁵⁵² "Hamidiye Kâğıt Fabrikası: Âlâ cins kâğıt imâline mahsus bir numaralı makine". İstanbul Üniversitesi II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri Koleksiyonu
HTTP://NEK.İSTANBUL.EDU.TR:4444/EKOS/FOTOGRAFI/91540---0009.JPG

Teotig 1912 yılında yayınlanan *dib u dar* kitabında bir matbaanın içinde yer alan malzemeleri şöyle sıralamıştır:⁵⁵³ “1- Petek ve Kasa, 2- Düzeltme kutusu, 3- Kumpas, 4-Harfler (büyük ve küçük harf) 5- Espas 6- Küçük Em (Kadtrat) ve 7- Em (boş yerleri doldurmaya yarayan kurşun parçası) 8- Çember 9- Düzeltici (bozuk harfleri keserek düzelden alet) 10- Kadırğa (mürettip kumpası bu tahtanın üzerinde doldurur) 11- Konik düzeltici (bir tür rende) 12- Plancı (dizili sayfaların harflerini düzeltmeye yarayan alet) 13- Düzlemli kesici 14- Cetvel 15- Kalibre (iç çapı ölçme ye yarayan alet) 16- Mürekkep masası (mürekkep yapmak için masa) 17- Kurşun bıçağı 18- Prova tezgahı 19- Klişe kalıbı fırını 20- Forma (dizili sayfaların konulduğu demirden çember) 21 - Çekme sopaları (makinenin içine formayı sıkıştırmak için özel köşeli tahta ya da demir) 22- Mürekkep spatulası (mürekkebi karıştıracak alet) 23- Slayt testeresi 24- Sayfa avcısı (sayfaları iten alet) 25- Mühür avcısı 26- Kesme bıçağı 27- Gratte-filet 28- Çekiç 29- Çift açılı kadırğa 30- Döküm pabucu (sayfaları sıkıştıran alet) 31- Anahtar 32- Çift/Cımbız 33- Çift 34- Makas 35- Mürekkep silindiri”⁵⁵⁴

Bütün bu irili ufaklı aletler matbaa makinesinin icadından itibaren matbaa atölyelerinde kullanılagelen aletlerin en elzem olanlarıdır. Osmanlı’da buharlı makinelerin çok fazla kullanılmadığı dikkate alındığında, buharlı makinelerin kullanıldığı matbaalarda daha fazla malzemenin yer alacağı rahatlıkla tahmin edilebilir. Teotig’in 1912 yılında zikrettiği malzemelerin bir kısmı ilk dönem Takvimhâne’de de mevcuttur.⁵⁵⁵

Matbaa araç gereçleri, matbaa makinelerinin gelişmesine paralel olarak endüstrileşmeden etkilenecek büyük bir çeşitlenme yaşamıştır. R. Hoe&CO.’nun 1873 yılında yayınladığı seksen beş sayfalık katalogun yarısı mevcut matbaa makinelerini ele alırken, ardından gelen sayfalar, aynı sayfada iki ve daha fazla ürün bulunacak şekilde matbaa aletlerini tanıtmaktadır. Ürünler arasında irili ufaklı kâğıt makasları, cilt masaları, hurufat kasaları, farklı türde kumpaslar, zimba makineleri, cilt presleri, buharlı makineler için buhar makineleri, merdaneler vardır. (Görsel 7) Bu tablo

⁵⁵³ Teotig. *Baskı ve Harf: Ermeni Matbaacılık Tarihi*. İstanbul: Bir Zamanlar Yayıncılık 2012, s.30

⁵⁵⁴ Teotig 2012, s.30

⁵⁵⁵ Çolak 2011, s.37- 40 ve Öz 2012, s.138-140

endüstrileşmenin matbaa aletlerinin çeşitlenmesi, detaylanması ve artışını göstermektedir.

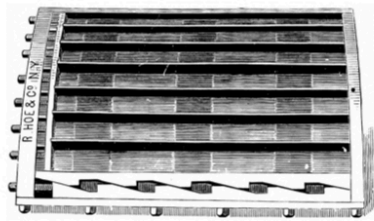
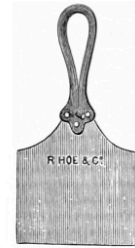
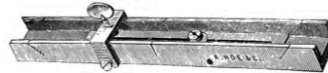
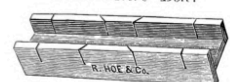
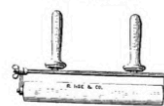
Matbaa atölyelerinde en temelde dizgi aletleri, mürekkep aletleri, makine aletleri vardır. Dizgi aletleri arasında hurufat kasası bütün harflerin bulunduğu bölmelere verilen isimdir. Eline harflerin teker teker dizilerek satırların oluşturulduğu kumpası olarak hurufat kasasının önünde durur ve harfleri dizer. Yazılar burada dizildikten sonra sayfa kalıplarına yerleştirilir. Kalıplar belirli raflarda basımı bekler.

Mürekkep ise geleneksel usulde olduğu is, neft yağı, boya hammaddesi gibi belirli malzemelerin karıştırılmasından meydana gelmektedir. Bu malzemelerin karıştırılacağı masa, spatula ve sürüleceği aletler ayrı ayrıdır. Bunların yanında yağın kaynadığı kazan, gerektiğinde kullanılacak hammaddeler de atölyede yer almaktadır.

Matbaa malzemelerinin artışı ve yeni matbaa tekniklerinin gelişimi, matbaacılık faaliyetinin mekânsal yapılanmasını da değiştirmiştir. James Moran, temelde üç ayrı türe ayrılan matbaacılığın ve hem büyüyen hem de küçülen matbaa makinelerinin, atölyelerinin nizamını değiştirdiğini dile getirmektedir. Moran'a göre 19. yüzyıldan önce standart makinelerin kullanıldığı matbaa atölyelerinde mürettipler, mürekkepçiler ve makineler bir arada çalışırken özellikle büyük rotatiflerin devreye girmesi ile matbaa atölyelerinde farklı bölümlere farklı odalar ayrılmış, makineler ile malzemeler farklı mekanlarda konumlanmaya başlamıştır.⁵⁵⁶

Matbaa atölyelerinin yeni makinelere göre aldığı düzen makine boyutlarına ve yapılacak işe göre de değişmektedir. Pedallı makinelerin olduğu atölyeler, el tezgahları gibi küçük ve her işin aynı odada yapılabilirdiği mekanlar olabilirken büyük gazete matbaalarına sahip, günlük yüz binlerce gazetenin basıldığı tesisler ise idarenin, mürettiplerin, yazarların, makinecilerin ayrı odalarda bulunduğu yapılar haline gelmiştir.

⁵⁵⁶ Moran 1978, s.121

Composition Kettle.*Ink Brayer.**Stereotype Block.**Iron Muller and Stone.**Ink Block.**Inking Ball.**Bed (Turtle) of Rotary Printing Machine.**Ink Slice.**Sheep's Foot.**Ratchet.**Lye Brush.**Composing Stick.**Composing Stick.**Composing Stick.**Screw Wrench.**Iron Mitre Box.**Lead Cutter.**Slide Galley.**Iron Shooting Stick.**Composing Stick.**Wood Mitre Box.**Planer.**Proof Roller.**Iron Bound Mallet.**Job Roller.**Proof Brush.*

Grand, Broome, Sheriff, Columbia, and Gold Sts., New-York; and Dorset St., Salisbury Square, London, England.

Görsel 10: Matbaalarda Kullanılan Aletler⁵⁵⁷

⁵⁵⁷ R.Hoe&Co's Catalogue. New York: S.W. Green 1873, s.48

3.3. MATBAA ÇALIŞANLARI

“Matbuat hatıralarını yazan üstadlarımızın kitaplarında da edebi hüviyetlerinden ve ön plana gelen kalem erbabından başka, kimseler hakkında malûmat yoktur. Tafsilattan geçtik, isimlerini bile yazmamışlar, bunu külfet saymışlardır. Belki de kıymet vermedikleri için buna lüzum görmemişlerdir.

Ün salmış bir şair, şöhret yapmış bir romancı kadar bir gazeteci, bir muhabir de kıymettir ve bunlar mesleğin isimsiz kahramanlarıdır. Aralarında en büyük şairlere, romancılara taş çıkartacak kadar otoriterler vardır ve asıl unutulmaması lâzım olan insanlar bunlardır.”⁵⁵⁸

Matbaaya giren bir müsveddenin matbu bir kitap olarak ortaya çıkması, makinelere, malzemeye ve metne vâkıf en az birkaç çalışana ihtiyaç duymaktadır. Peki bir matbaada kimler çalışır, hangi işler yapılmaktadır? Osmanlı özelinde matbaa çalışanları kimlerdir? Nasıl ilişkiler kurmuş ve hangi yollarla matbaa çalışanı olmuşlardır?

Osmanlı’da matbaanın ilk yüz yılına dair çalışmalar arşiv belgelerine dayanarak; II. Meşrutiyet’in ilanı sonrası için ise kurulan Mürettibin Cemiyeti, Matbuat-ı Osmaniye Makinecileri Cemiyeti gibi cemiyetler ve döneme dair hatıratlar, sorduğumuz sorulara kısmi cevaplar verse de bu sorulara 19. yüzyılın ikinci yarısını da kapsayacak şekilde bütünlüklü bir cevap sunmaktan uzaktır.

Matbaa atölyesinde yapılan işler ana hatları ile makine işleri ve metin işleri olarak ikiye ayrılır.⁵⁵⁹ Dolayısıyla matbaada birincisi matbaa makinesini çalıştıran, kullanan ve basılan işin içeriği ile ilişkisi olmayan personel vardır. İkincisi metni dizen, tashih eden ve taşbaskı makineler için yazan ve resimleyen hattat, ressam gibi çalışanlar vardır. Bunlar dışında ise ortaya çıkan ürünün dağıtımını yapan, satışını gerçekleştiren, binanın ve işlerin düzenini sağlayan personel vardır.

Bölümün devamında makineci, mürettip, musahhih, matbaa hattatı ve matbaa ressamlarının ne iş yaptıkları, Osmanlı’da bu işleri yapan isimleri ele aldıktan sonra dönem içinde matbaacıların nasıl yetiştirildikleri sorusuna cevap aranacaktır.

⁵⁵⁸ Çapanoğlu, Münir Süleyman. *Basın Tarihine Dair Bilgiler ve Hatıralar*. İstanbul 1962, s.12

⁵⁵⁹ Bu şekilde ayırım kullanan iki metin için bkz: *Takvim-i Vekayi* sayı 912 (23 şaban 1284) s.1-3 ve sayı 913 (27 Şaban 1284) s.1-2 ve Nuri (*Tercüman-ı Hakikat* Muharriri). “Layiha”. BOA., Y.PRK.BŞK., 12/5 (H.05.12.1304)

3.3.1. Makinacılar, Mürettipler, Musahhihler

*Devam üzre ayak üstünde kaimdir mürettipler
Dizerler Harf be harf âsârı nâzımdır mürettipler
Kitaplar intişar etmezdi onlar etmese hizmet
Maarifle ulum-ı dîne hâdimdir mürettipler*⁵⁶⁰

Matbaa çalışanların bir kitabın ortaya çıkmasındaki etkisini anlamak için kitap üretimine ve bir matbaa atölyesinde yapılan işleri detayları ile ele almamız gerekir. Matbaada baskı kağıda yapılır. Dolayısıyla matbaa makinesini kullanan kişinin evvela basılacak kağıda vâkıf olması gerekir. Her kağıdın mürekkep Emilimi farklıdır. Bu nedenle kullanılacak mürekkebin daha sıvı ya da daha katı olması basılacak ürünün kalitesini etkilemektedir.⁵⁶¹ Bu nedenle makinecinin, matbaada kullanılacak mürekkeplere ve bunların hangi kâğıt ile nasıl bir ilişkisi olduğuna dair bilgi ve tecrübesi olması gerekir. Mürekkep fazla sıvı olursa kâğıtta dağılır, katı olursa kağıda tam olarak geçmez. Aynı zamanda, mürekkep sürme işini kendisi yapan makinelerde, kullanılan makinenin mürekkeple nasıl bir ilişkisi olduğunu bilmek de makinecinin görevidir. Kâğıt ve mürekkep ile beraber dikkat edilmesi gereken diğer bir malzeme de baskıyı yapacak hurufattır. Baskıda kullanılacak hurufatın yeni ya da eski olması yani aşınmış olup olmadığı baskı kalitesini ve sürülecek mürekkebin miktarını etkilemektedir. Dizilen harfler ve kâğıt makineye konulup baskıya geçileceği zaman makinenin sağladığı gücün fazla ya da az olmadan, doğru şekilde hurufata ve kağıda aktarılması konusu devreye girer. Fazla baskı yapıldığında kâğıt yırtılabilir yahut hurufat kâğıtta fazla iz bırakabilir.⁵⁶² Örneğin Charles Jacobi, matbaa makinesinin en önemli yeri tampondur demektedir. Tampon, baskıda mürekkebin kağıda en doğru baskıyı uygulaması için kullanılan ara malzemedir.⁵⁶³ Hurufatın makineye doğru bir

⁵⁶⁰ Haykır, Tayfun. *Türk Romanında Basın Hayatı (1872-1940)*. Ankara: Gazeteciler Cemiyeti 2021, s.281

⁵⁶¹ Erçin, Kâmil. *Matbaacılık Bilgileri I: Dizgi ve Cilt İşleri*. İstanbul: İstanbul Maarif Matbaası 1944, s.9-18

⁵⁶² Erçin, Kâmil ve Zorlutuna, Hayri. *Matbaacılık Bilgileri II: Tipografî Usulü ile Baskı İşleri*. İstanbul: İstanbul Maarif Matbaası 1945, s.34-56

⁵⁶³ Jacobi, Charles Thomas. *Printing: A practical Treatise on the Art of Typhography as Applied more Particularly to the Printing of Books*. London: Geogre Bell and Sons 1904, s.198. Ayrıca bkz. Erçin ve Zorlutuna 1945, s.43

şekilde yerleştirilmesi, yani kağıdın üzerinde kayma yapmadan basılmasını sağlaması da yine makinecinin sorumluluğundadır.

Benzer değişkenler taş baskılar için de önemlidir. En başta litografya taşının temizliği, yani önceki baskılardan iz kalıp kalmadığı önemli bir değişkendir. Baskı yapılacak hale gelen taşa kimyasalın doğru miktarda sürülmesi ve basılacak ürün taşa geçtikten sonra sürülecek mürekkebin miktarı baskıyı etkileyen diğer değişkenlerdir.⁵⁶⁴ Makinelerin büyük bir değişim yaşaması, baskıya yardımcı yeni araçların piyasaya sürülmesi ve matbaaların gazete matbaası, evrak matbaası ve kitap matbaası olarak sınıflandırılmaya başlanması gibi etkenler ile 19.yüzyılda Avrupa dillerinde matbaa makinelerine dair el kitapları yayınlanmaya başlanmıştır. Örneğin Charles Jacobi *Printing: Printing: A practical Treatise on the Art of Typhography as Applied more Particularly to the Printing of Books (Matbaacılık: özellikle kitap basımında uygulanacak şekilde hurufat sanatı için pratik rehber)* kitabında (başlığında da vurguladığı gibi) okuyucuyu, bu kitabın kitap basımını merkeze aldığını ve burada anlatılan bilgilerin diğer matbaalarda her zaman geçerli olmayacağı konusunda uyarır.⁵⁶⁵ Avrupa’da yüzyıl sonuna doğru yaygınlaşmaya başlayan bu tür eserlerin benzerleri Osmanlı’da yayınlanmamıştır. Bu anlamda Osmanlı’da matbaacılık üzerine verilen eğitimlerin okul çatısı altında geleneksel yöntemleri takip ettiklerini söylememiz mümkündür.

Matbaa makinesine dair bu temel değişkenler, yüzyıl boyunca makinelerin değişmesi ile beraber daha karmaşık bir hal almıştır. Örneğin, bölümün başında ele aldığımız gibi, matbaa makinelerinin ahşap aksamdan metal aksama geçmesi, baskı kalitesinin artmasını sağlamıştır. Fakat bu makinelerde baskıyı uygulayacak kazanların şekli ve gücü değiştiği için, makinenin sağladığı gücün doğru uygulanması ve uygulanmaması, baskı kalitesini etkilemeye başlamıştır. Makinecilerin ustalığı, basılan harflerin keskinliğini ayarlamakta da öne çıkmaktadır.⁵⁶⁶ Bu temel işlerin yanında döneme ve makineye göre değişen ek çalışanlar da gerekebilmektedir. Örneğin Ahmet Mithat’ın oğlu Kamil Yazgıç, eski makineleri çevirmek zor olduğu

⁵⁶⁴ Ringwalt 1871, s.279-284

⁵⁶⁵ Jacobi 1904, s.269

⁵⁶⁶ Erçin 1944, s.25-32 ve Moran 1978, s.98

için çok kuvvetli elemanlara ihtiyaç duyulduğunu ifade etmektedir.⁵⁶⁷ Benzer bir elemanı Refik Halit Karay şöyle tanımlar; “Karabet Muşlu bir hamaldır. Birkaç beygir Kuvvetinde enerjisi olan canlı bir motor. Diezel markalı değilse de gene zamanının en sağlam yerli motörü odur, kendisidir.”⁵⁶⁸ Kitapların basımında önemli bir yer almalarına rağmen dönem içinde matbaa makineciliği yapan insanlara dair bilgimiz sınırlıdır. 1908 yılında yayınlanan Tipograf ve Litograf makinecileri hakkında nizamnâme’de de mesleğin inceliklerine dair bilgiler bulunmamaktadır.⁵⁶⁹

Matbaa makinecilerinden sonra ele alacağımız çalışanlar mürettepler ve musahhihlerdir. Mürettepler, el yazısı ile yazılmış kitap sayfalarını hurufat ile dizen ve sayfa kalıbı oluşturan çalışanlardır. Mürettepler, çeşitli boyut ve miktarda hurufatın bulunduğu hurufat kasalarının önünde durur. Hurufat kasalarında çok kullanılan harfler büyük gözlerde ve mürettibe daha yakın, az kullanılan harfler ise daha uzakta ve küçük boyutlarda olur. Reşat Ekrem Koçu bu kasaların Osmanlı özelinde kullanışlı hale getirilmesinin Mihran Efendi’nin marifeti olduğunu zikretmektedir.⁵⁷⁰

Müretteplerin ellerinde kumpas denilen, bir satır boyutunda, ayarlı, harflerin dizileceği bir alet vardır. Bundan sonrasını Ebu’l Muhsin Kemal, *Yeni Usul Eşya Dersleri* kitabında şöyle anlatıyor;

“[Mürettip] ... kasanın gözünden “boş” yani harfsiz bir maden parçası alıp kumpasa koyar. Sonra dizeceği kelimenin başındaki harfi havi parçayı koyar, sonra ikinci ve üçüncü harfleri koyar ve her kelime nihayetinde bir boş yani yazısız harf koyarak böylece kumpasta satırlar teşkil eder. Kumpas dolduktan yani birkaç satır dizdikten sonra bu satırları usulca, dağıtmadan bozmadan alıp “gale” yahut tekne denilen bir tekne üzerine yerleştirir ve bu yolda devam eder.”⁵⁷¹

Her kağıda bir forma yani on altı sayfa basılır. Bir forma bağlandığında, önce prova baskısı yapılır. Prova baskısı sayfası musahhih tarafından kontrol edilir. Yanlış

⁵⁶⁷ Yazgıç 2020, s.67

⁵⁶⁸ Yalçın 1998, s.403

⁵⁶⁹ *Tipograf ve Litograf Makinecileri Hakkında Nizamnamedir*. Dersaadet: Hilal Matbaası 1324

⁵⁷⁰ Mosley 2009 s.175 ve, Reşat Ekrem. “Arap asıllı Türk Harfleri”. *İstanbul Ansiklopedisi* cilt 2, İstanbul: İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyet Kollektif Şirketi 1959, s.924-933

⁵⁷¹ Ebu’l Muhsin Kemal. *Yeni Usul Eşya Dersleri: Devre-i Aliyye Birinci Sınıfa Mahsustur*. İstanbul: Şirket-i Mürettibiyye Matbaası 1330, s.25-28 [bu yazının yeni yazıya çevrilmiş hali için bkz.: “Kitap ve Matbaa” (haz. Serhat Arslaner). [HTTPS://MEDIUM.COM/TİPOGRAFI/KİTAP-VE-MATBAA-F69D02D87E43](https://medium.com/tipografi/kitap-ve-matbaa-f69d02d87e43) (son erişim tarihi: 22.04.2022)]

dizilen harf tespit edilirse düzeltilir ve sonrasında sayfalar bir araya getirilerek bağlanır.

Mürettib Tahir, 1894 (1311 H) yılında kaleme aldığı *Sanat-ı Tıbaat yahud Mürettiblik* başlıklı kitabında mürettipleri üçe ayırır. Bunlardan birincisi, tertip edilecek yazının hangi punto ile ne kadar tutabileceğini bilebilmesinin yanında sayfanın düzenlenmesi ve gerekli yerlerde cetvel ve çizgi konulmasını da bilen kişilerdir. İkinci grup, sayfa ve harf düzenine tam anlamı ile vakıf olmasa da harflere aşina olması sebebiyle hızlı bir şekilde tertip edebilenlerdir. Üçüncü grup ise okuma yazmayı çok iyi bilmeyen, gelen el yazısını rahatlıkla çözemeyen ve bu nedenle yavaş yazanlardır. Bu grup, yavaş yazdığı için, hız gerektiren gazete matbaalarında tercih edilmemektedir.⁵⁷² Ahmed Midhat da *Hayret* kitabında bir yandan okuma yazma bile bilmeyen mürettiplerden dert yanarken, bir yandan da iyi mürettibin yazardan daha kıymetli bir iş yaptığını söyler.⁵⁷³

7	81	71	8
5	12	11	6
8	6	01	4
1	16	15	2

1

Görsel 11: Basılacak Forma Örneği

⁵⁷² Mürettib Tahir. *Sanat-ı Tıbaat yahud Mürettiblik*. İstanbul: Diyarbekirli Mürettib Ahmed (nâşir), 1311, s.8

⁵⁷³ Haykır, Tayfun 2021, s.261 ve 286

Mürettibin kitabın matbu hale getirilmesinde önemi tartışılmazdır. Aynı şekilde bu işin müstakil bir meslek olduğu, ayrı bir tecrübe gerektirdiğini de vurgulamamız gerekir. Evvela mürettibin harf kasasına aşina olması gerekir. Bunun yanında mürettip sadece harf dizmez, bir yanıyla sayfanın tasarımını yapar, koyulacak cetvelin, köşe süslerin ve sayfa düzenine dair diğer öğeleri de bilir.⁵⁷⁴ Bu tür bilgiler mürettipleri ihtiyaç duyulan personel haline getirmektedir. Öyle ki örneğin Namık Kemal Londra’da gazete çıkaracağı zaman, İstanbul’dan tecrübeli bir mürettip de götürmüştür.⁵⁷⁵

Mürettipler ve çalışma usullerinin yazarlar tarafından bilinmesi gerekir. *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde yer alan “gazeteye konulacak yazı nasıl yazılır” başlıklı imzasız bir yazıda, yazarların yazılarını yazarken kendilerini mürettibin yerine koymaları ve mürettip bu yazıyı nasıl dizer diye düşünmeleri gerektiğini söyler. Örneğin bir yazı mürettiphaneye geldiğinde baş mürettip tarafından bölünür ve farklı sayfalar farklı mürettiplere dizdirilir. Mürettipler kağıdın ön yüzüne bakar, arka yüzünü çevirmezler. Bu nedenle gazeteye yazı yazacak birisi kesinlikle yazısını sadece kağıdın ön yüzüne yazmalı ve “bozuk ya da eksik cümle var ise mürettip bunu görür” diye düşünmemelidir. Çünkü mürettip sayfanın arka yüzüne bakmaz ve bitmemiş cümlelere denk geldiğinde bunun yanlış olduğunu değil yazının devamının diğer bir mürettipte olduğunu düşünür.⁵⁷⁶

Mürettiplerden sonra ele alacağımız çalışanlar musahhihlerdir. Musahhihler, tertip edilen metinleri baskıya girmeden önce tashih eden kişilerdir. Bu tashih işi bazen sadece yazılı metnin yanlışlarını düzeltmek, bazen de karşılaştırmalı bir şekilde okumaktır. Kitabın tashihi, Müteferrika Matbaası için verilen Hatt-ı Hümayun’da, *musahhah kitabın huruf ü kelimatını bir kalıba sahihen nakşedip evraka basmağla* denilerek vurgulanan noktalardan bir tanesidir.⁵⁷⁷ Bu tarihten sonra da musahhihler

⁵⁷⁴ Mürettip Tahir 1309 (H), s.7 ve Erçin 1944, s.25-29

⁵⁷⁵ Ebuzziya Tevfik 2019, s.124

⁵⁷⁶ Yazar yok. “Gazeteye Konulacak Yazı Nasıl Yazılır” *Tercüman-ı Hakikat* sayı 2081, s.1 (23 Mayıs 1301/4 Haziran 1885) Benzer bir uyarı aynı dönemde ABD’li Yazarlar için hazırlanan bir kitapta da yer almaktadır. “Never Write on both sides of the sheet.” Bkz. Luce, Robert. *Writing for the Press: A Manual for Editors, Reporters, Correspondents and Printers*. Boston: The Writer Publishing Company 1889, S.6

⁵⁷⁷ Kut ve Türe 1996, s.32

matbaalarda önemli konumlarda yer almıştır. Takvimhâne Matbaasının ilk musahhihleri ulemadan seçilmiştir. Matbaa-i Âmire nizamnâmesi ise musahhihleri sınıf-ı evvel ve sınıf-ı sâni musahhihler olarak ikiye ayırır. Sınıf-ı evvel musahhihler bir okul ya da medrese eğitimini tamamlamış kişilerden oluşurken, sınıf-ı sâni musahhihler eğitimlerini tamamlamamış fakat Arapça ve Farsça dillerini bilen, cümleleri anlayabilen insanlardan seçilir.⁵⁷⁸ Aynı nizamnâmede müretteplerin de bu dillere vakıf olması gerektiği belirtilmektedir.⁵⁷⁹ *Basiret* gazetesinde yayınlanan bir ilan, bir çalışanda aranan dillerin matbaanın uzmanlık alanına göre değiştiğini gösterir. Gazete, matbaası için Yunanca’dan Türkçe’ye tercüme yapabilecek, Fransızca’ya vakıf birisini aramaktadır.⁵⁸⁰

Mürettepler ve musahhihler zaman zaman bir matbaanın kadrolu çalışanı olsa da genellikle günlük çalışan işçilerdir. Musahhih ve müretteplerin günlük çalışması usulü ilk defa Takvimhâne’nin yeniden düzenlenmesi esnasında gündeme gelmiştir. Ahmed Vefik Paşa öncülüğündeki bir heyet tarafından teftiş edilen matbaaya dair raporda, matbaanın daha verimli bir hale gelebilmesi için mürettip ve musahhihlere parça başı iş verilmesinin gerektiği, kadrolu çalışanların işlerini ciddiye almadıkları konusu vurgulanmaktadır.⁵⁸¹ Ahmed Rasim, bu tarihlerde Takvimhane çalışanlarının yeni açılmaya başlayan gazete matbaalarında da yevmiye usulü çalıştığını aktarmaktadır.⁵⁸² *Tercüman-ı Hakikat* muharriri Nuri de, hiçbir kadrolu musahhih ve mürettibe işinin karşılığı bir maaş verilemeyeceğinden genellikle Bâbıalî kalemlerinde çalışan insanların akşamları ek iş olarak matbaalarda müretteplik veya musahhihlik yaptıklarını söylemektedir.⁵⁸³ Bu şekilde çalışmış musahhihlerden bir tanesi Tahir’ül Mevlevidir. Tahir’ül Mevlevî, yapacağı işi ve alacağı ücreti şöyle nakletmektedir; “Her harfin meftuh, meksûre, ve mazmume fasılları birleştirilecek, her faslın münderic

⁵⁷⁸ Matbaa- Âmire Nizamnamesi, madde 32-35 *Takvim-i Vekayi* sayı 913 (27 Şaban 1284) s.2

⁵⁷⁹ Matbaa- Âmire Nizamnamesi, madde 36-39 *Takvim-i Vekayi* sayı 913 (27 Şaban 1284) s.2

⁵⁸⁰ *Basiret* sayı 705, (17 Cemâziye’l Ahir 1289), s.4

⁵⁸¹ Yazıcı 1983, s. 102-106

⁵⁸² Ahmed Rasim 1980, s.57-58

⁵⁸³ BOA., Y.PRK.BŞK., 12/5 (H.05.12.1304), s.3

kelimeleri tertip sırasıyla alt alta dizilecek, lazım gelen lügatler de ilaveten yazılacak, bunlara mukabil de beher forma için 25 kuruş alınacaktı.”⁵⁸⁴

Peki bu musahhihler kimdir? Ele aldığımız dönemde Tahir’ül Mevlevi, Ahmed Rasim, Halit Ziya gibi sonradan meşhur olan bazı yazarların matbuata ilk girdikleri dönemde musahhihlik de yaptıklarını biliyoruz. Fakat musahhihlerin kimlikleri konusunda zaman içinde bir farklılaşma yaşanmıştır. Mütferrika Matbaası kurulurken, musahhihlik yapan isimleri biliyoruz. 1831 yılında Esad Efendi nezâretinde Takvimhâne’nin kuruluşunda da ulemadan isimlerin matbaada musahhihlik yaptıkları bilinmektedir.⁵⁸⁵ Aynı dönemde Mısır’daki Bulak Matbaası’nda ise mürettip ve musahhih heyeti bir akademi gibi işlemiştir.⁵⁸⁶ Bu matbaanın editörleri sonraki yıllarda da Mısır’ın ilk özel matbaalarında görev almıştır.⁵⁸⁷ Bu matbaalarda çalışan musahhihler iyi eğitim almış, dönemlerinde de maruf isimlerdir. Fakat ele aldığımız dönemde, yani matbaacılığın yaygınlaşmaya başlaması ile beraber musahhih ve mürettiplerin anonimleşmeye başladığı, isimlerinin daha az anıldığı görülmektedir. Mürettib Tahir’in kitabında dile getirdiği, sanat ilerledikçe mürettip ücretlerinin düşmesi ve nitelikli mürettip bulunamaması sorunu bu meselenin bir yüzü olsa da konu hakkında kesin yargılarda bulunmak için daha fazla veriye ihtiyaç vardır.⁵⁸⁸

Yine de el yazma kültürünün bir devamı olarak kitapların sonunda kitaba katkı sağlayanlara dair yer alan bilgiler, tekil kitaplar için musahhihlik yapmış yahut bir matbaanın musahhih kadrosunda bulunmuş isimlerin bazılarını tespit etmemizi sağlamaktadır. Örneğin 1309(H)/1891 yılında Matbaa-i Osmaniye’de basılan *Dürr-i Yekta Şerhi*’nin sonunda musahhihlerin isim ve unvanları yer almaktadır;⁵⁸⁹ Bâb-ı Meşihatpenâhi’den tayin olunan musahhih Bayezid Cami dersiamlarından Eğinli

⁵⁸⁴ Tahirü’l Mevlevi. *Matbuat Alemindeki Hayatım: İstiklal Mahkemesi Hatıraları* (Haz. Nurcan Boşdurmaz). İstanbul: Büyüyenay Yayınları 2012, sf. 67-68.

⁵⁸⁵ Öz 2012, s.13

⁵⁸⁶ Heyworth-Dunne, J. “Printing and Translations under Muammad 'Ali of Egypt: The Foundation of Modern Arabic”. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 72 (1940), s. 342-345

⁵⁸⁷ Schwartz, Kathryn A. “The Political Economy of Private Printing in Cairo, As Told from a Commissioning Deal Turned Sour, 1871.” *International Journal of Middle East Studies* 49:1 (2017), s. 25-45

⁵⁸⁸ Mürettib Tahir 1309 (H), s. 6 ve 9

⁵⁸⁹ İmamzâde Mehmed Esad. *Dürr-i Yekta Şerhi*. İstanbul: Matbaa-i Osmaniye 1309 (H)

Eşrefzâde el-Hac Hafız Mehmed Hulusi Efendi, Dersiam ve Matbaa-i Osmani baş musahhihi es-Seyyid Hâfız Mehmed Esad Efendi İstabulî, musahhih Nurosmaniye Cami birini imamı Rizeli el-Hac Hâfız Ahmed Efendi ve musahhih Bâb-ı meşîhatpenâhiden tayin olunan Aydınli Kadızâde el-hac hafız Mehmed Emin Efendi. Yine Matbaa-i Osmaniye’de 1316(H)/1898 yılında basılan *Şerh-i Menar* kitabının arkasında, kitabın tashihiini gerçekleştiren Matbaa-i Osmaniye’nin musahhihlerinin isimler yer almaktadır. Bunlar; Bayazid dersiamlarından, Matbaa-i Osmani baş musahhihi el-Hac Ahmed Tahir el-Konevî, Muhammed Nuri el-İstanbulî, Mehmed Ramiz el-Bayburdî ve Ahmed Şefik el-Ankaravî’dir. Fakat bu gibi örnekler istisnaidir. Basılan kitabın önemi, eski baskıların yanlışlığı, yeni baskının titiz bir şekilde hazırlandığı vurgulanan kitaplarda dahi musahhihlerin isimleri yer almayabilir. Örneğin Esad İzzet Efendi’nin 1883 yılında yayınladığı *Dürrü’l-Hükkam fî Şerh-i Gureri’l-ahkam* kitabının sonunda yayıncı Esad İzzet tarafından kitabın, müellif nüshasından mukabele edilerek yayına hazırlandığı yazılmıştır.⁵⁹⁰ Esad İzzet Efendi’nin kütüphanesini kapattıktan sonra Meşihat’da çalışmış olması bu işi yapabilecek nitelikte olduğuna dair bir ipucu vermektedir.⁵⁹¹

Halit Ziya, Ahmet Rasim, Ahmed İhsan gibi döneme dair hatıralarını yazan isimler matbuat alanındaki gayri-müslim yoğunluğuna ısrarla vurgu yapmaktadır. Fakat bugün elimizdeki bilgiler matbuat çalışanlarının detaylı bir dökümünü ve değerlendirmesini yapmamıza imkan vermemektedir. Buna rağmen piyasa içinde gayrimüslimlerin yaygınlığını gösteren somut örnekler de vardır. Örneğin *Basiret* gazetesini Paskalya’da bir gün yayınlanmamalarına mazeret olarak çalışanlarının büyük çoğunluğunun gayrimüslim olmasını gösterir.⁵⁹² Bu durum en azından *Basiret* özelinde çalışanların çoğunluğunun gayrimüslim olduklarını göstermektedir.

3.3.2. Matbaa Hattatlığı ve Matbaa Ressamlığı

⁵⁹⁰ Molla Hüsrev. *Dürrü’l-hükkam fî Şerhi Gureri’l-Ahkam*. İstanbul: Esad Efendi Kütüphane ve Matbaası 1300 (H)

⁵⁹¹ Mehmed Murad. *Devr-i Hamid Âsârı:* Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye 1308 (H), s.5

⁵⁹² *Basiret* sayı 62 (21 Muharrem 1286), s.1 ve *Basiret* sayı 333 (21 Muharrem 1288), s.1. Gazete benzer bir şekilde Kurban ve Ramazan bayramlarında da okurlarının ve sahiplerinin Müslüman olması dolayısıyla yayınlanmamıştır. Bkz. *Basiret* sayı 301 (14 Zi’l Hicce 1287) s.1.

Matbaa hattatı, taşbaskı yapan matbaalarda çalışan ve taş yazılacak metni kaleme alan hattatlardır. Matbaa hattatı tabiri, özellikle devlet arşivleri ve salnâmelerde açıkça kullanılsa da bu mesleğin tarifi ve Osmanlı dünyasında nasıl bir yeri olduğu konusunda yapılmış bir çalışma yoktur. Taşbaskının Osmanlı devletinde yaygınlık kazanması, yukarıda ele aldığımız gibi taşbaskının doğası gereği, çoğaltılacak metinlerin taş ya da eczâlî kağıda yazılmasını gerekli kılmıştır.⁵⁹³ Bu nedenle taşbaskının yaygınlaşmasına paralel olarak hattatları da matbaalarda kadrolu olarak çalışmaya başlamış yahut matbaalar ile anlaşmalı olarak kitap yazmıştır. Uğur Derman, hattatlar ile matbaaların ilişkisine dair öncü makalesinde, yazıları hurufat olarak döktürülen hattatlara değinmiştir.⁵⁹⁴ Bu konu yukarıda da ele alınmıştı. Matbaalar ile hattatların bir diğer ilişkisi de taşbaskı kitaplar yolu ile olmuştur. Ele aldığımız dönemde bu alanda çalışan hattatların isimlerinin takip edilebileceği kaynaklar dönem kitaplarının hatimeleri, salnâmeler ve arşiv belgeleridir. Dönem kitaplarının hatimelerinde hattatlar, istinsah eden kişi olmaları dolayısıyla geleneksel usule uygun olarak kendi isimlerini de müstensih olarak kaydetmişlerdir. Fakat bu usul bütün kitaplarda aynı şekilde uygulanmamış, pek çok kitapta sadece kitabın basıldığı matbaa ve basım tarihi yer almıştır. Devlet salnâmelerinde ve arşiv belgelerinde de zaman zaman devlet matbaalarında istihdam edilen matbaa hattatlarının isimleri geçmektedir. Bölümün devamında, ilgili kaynaklarda yer alan matbaa hattatlarına, yazdıkları kitaplara veya devlet matbaalarındaki görevlerine dair bilgiler verilecektir.

19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren yetişen hattatların bir kısmı devlet matbaalarında ve okulların matbaalarında görev almıştır. Özel matbaalar ise çoğunlukla hattatlar ile yayınlanacak kitap özelinde anlaşmıştır. Fakat ele aldığımız dönemin sonlarına doğru açılan Matbaa-i Osmaniye ve Mahmud Bey matbaalarının kadrolu hattat da çalıştırdıkları görülmektedir. Bunların yanında kendi müstakil matbaalarını kuran hattatlar da vardır.⁵⁹⁵

⁵⁹³ İlhan Ayverdi “Eczâlî” *Misallî Büyük Türkçe Sözlük* HTTP://LUGATİM.COM/S/ECZALI

⁵⁹⁴ Derman 2019, s.223-245.

⁵⁹⁵ Örneğin Tevfik Bey Matbaa-i Osmani için Tahsin Hilmi de Mahmud Bey matbaasında kadrolu hattatlık yapmıştır. Bkz. İnal, İbnülemin Mahmut Kemal. *Son Hattatlar*. Ankara: Maarif Vekaleti 1955, s.421-422 ve 430.

Osmanlı'da ilk yayınlanan taşbaskı kitapların kimler tarafından yazıldığına dair kitaplarda bir bilgi bulunmamaktadır. Takvimhâne Nezareti bünyesinde kadrolu hattat olarak çalıştığını tespit ettiğimiz ilk isim hattat Emin Efendi'dir.⁵⁹⁶ Emin Efendi'nin çalıştığı esnada matbaanın mürettip ve makinistlerinden daha yüksek ücret aldığı dikkat çekmektedir.

Bölümün başında zikredildiği gibi ilk taşbaskı tezgahı önce askeriye bünyesinde ardından harbiye mektebinde kurulmuştur. Harbiye mektebinin hat hocaları taşbaskı eserlerin yazımını da yapmışlardır. Mir'at-ı Mekteb-i Harbiye'de 1840 sonrasında görev aldığı zikredilen bazı isimler şunlardır; Abdullah Zühtü, Edirnekapılı Arif, Samatyalı Cemil, Kemeraltı Şefik ve Kastamonulu Ali Servet.⁵⁹⁷ Bu isimlerden en meşhuru Abdullah Zühtü'dür. Sonraki yıllarda Medine-i Münevvere'nin etrafında tezyinatını yapmak amacıyla Hicaz'a gönderilen Abdullah Zühtü buradan Mısır'a geçmiş ve buradaki banknotların yazılarını yazmıştır.⁵⁹⁸

Devlet kurumları dışındaki matbaa hattatları genellikle serbest çalışmış ve talebe göre kitaplar için yazılar yazmıştır. Hayat hikayeleri hakkında bilgi bulamadığımız fakat özel matbaaların bastıkları kitaplarda isimlerini tespit ettiğimiz bazı hattatlar şunlardır; Abdülhalil Şevkî,⁵⁹⁹ Hafız Ahmed,⁶⁰⁰ Hüseyin el-Hilmi el-Malatyevi,⁶⁰¹ İbrahim Nureddin,⁶⁰² Kadir Muhammed Kemal bin Hasan,⁶⁰³ Kâmil,⁶⁰⁴

⁵⁹⁶ BOA. C.AS.438/18230 (H.03.09.1257)

⁵⁹⁷ Terzi, İhsan. "Mehmed Esad'ın Mir'at-ı Mühendishane-i Berri-i Hümayun ve Mir'at-ı Mektep-i Harbiye adlı eserlerine göre 19. yüzyıl Türk resmi". Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 1988, s.105.

⁵⁹⁸ Terzi 1988, s.83, İnal 1955, s.19.

⁵⁹⁹ *Nahiv cümlesi*. İstanbul: Hacı Halil Litoğrafya Destgahı 1263.

⁶⁰⁰ Ebu'l-Kasım el-Nisaburî. *Risale-i Tıbbü'n-Nebî*. İstanbul: Musika-i Hümayun Litoğrafya Destgahı 1276 (H).

⁶⁰¹ Ceme'a'l-âlimü'l-allâme eş-Şeyh Abdurrauf el-Münâvî. *Künûzü'l-hakâik fî hadîsi hayri'l-halâik*. İstanbul: Bosnevî Elhac Muharrem Efendi Litoğrafya Destgahı 1285 (H).

⁶⁰² *Envarul iman*. İstanbul. Hacı Halil Efendi Litoğrafya Destgahı 1274 (H); *Sübha-i Sıbyan*. İstanbul: El-Hac Halil Efendi Litoğrafya Destgahı; *Hikaye-i Temimdar-ı rahmetullah-ı aleyh*. İstanbul: Müzellefzâde Rıza Efendi Matbaası 1290 (H).

⁶⁰³ Gözübüyükzâde İbrahim b. Mehmed. *Takrir ale'l-İstiare*. İstanbul: Basmahane-i El-Hac Ali Rıza El-Karahisarî 1274 (H).

⁶⁰⁴ Yusuf Şükrü b. Osman el-Harputî. *Rümûzü't-tevhid fî Beyan-ı Keşf-i Bazi Esrar ve Hakaik-i Kelimetü't-tevhid*. İstanbul: Urfavî Hacı Halil Zari Taş Destgahı 1286 (H).

Mahmud Refet,⁶⁰⁵ Muhammed Ali el-Vasfî,⁶⁰⁶ Muhammed Cemal,⁶⁰⁷ Muhammed Raif,⁶⁰⁸ Seyyid Muhammed,⁶⁰⁹ Mustafa Nazif,⁶¹⁰ Mustafa Şükrü,⁶¹¹ Salih Tâib,⁶¹² Salim Sıddık,⁶¹³ Seyyid Abdülhalim.⁶¹⁴ Bizim tespit edebildiğimiz hattatların dışında Mustafa Duman da, farklı tarihlerde yazılmış Nasreddin Hoca kitaplarında yer alan bazı hattatları zikretmektedir; Selim Hilmi, Hüseyin Hüsnü, Hâfız Lütfî Eğriderevi, Mehmet Rakım, Hilmi, Hakkı, Hilmi el-Batumi.⁶¹⁵ Malik Aksel bu kitaplarda resimleri çizenlerin de muhtemelen kitabı yazan hattatlar olduğunu söylemektedir.⁶¹⁶

Matbaa hattatlığı yapmış isimler arasında en meşhurları hattat Mustafa Rakımlardır.⁶¹⁷ 19. yüzyılda yaşamış birkaç tane Mustafa Rakım vardır. Bunlardan ilki, 1826 yılında vefat eden ve 19. yüzyıl hat sanatını derinden etkileyen Mustafa Rakım Efendi'dir ki taş basmasının Osmanlı topraklarına gelmesinden önce vefat ettiğinden dolayı, kendisinin kitap yazmadığı kesin olarak bilinmektedir.⁶¹⁸ Diğer iki Mustafa Rakım'dan biri Küçük Mustafa Rakım Efendi, diğeri ise Hacı Mustafa Rakım Efendidir. Bunlardan hangisinin kitaplarda yazı yazdığı bilinmemektedir.

Gazetelerde yer alan hat ve hattatlara dair ilanlar, matbaa hattatlığının hattatların hayatında yerini aldığını göstermektedir. *Basiret*'in 186. sayısında yer alan

⁶⁰⁵ Muhammed Âzam (Çev. Beyzâde Ali Harputî) *Tercüme-i Risaletü's-sülûk li-Mevlânâ Hazret-i Muhammed Âzam Ez-Ferzendan-ı İmam El-Rabbanî Kuddise Sirrehü'l-aziz*. İstanbul 1276; Ahmed Rıfat b. İsmail. *Devhatü'n- Nükeba*. İstanbul: Karahisari Esad Efendi'nin Litografya Destgahı 1283.

⁶⁰⁶ Kureyşizâde el-Hac Mehmed Fevzi. *Mevhibetü'l-vehhab fî Tabirati'l-elkâb ve Münacât-i Rabbi'l-erbab*. İstanbul: El-Hac Muharrem Efendi Matbaası, 1274 (H)

⁶⁰⁷ Şemî. *Divân-ı Şemî*. İstanbul: İbrahim Efendi Destgâhı 1290 (H).

⁶⁰⁸ Üsküdarlı es-Seyyid Ahmed. *Divân-ı Rasim*. İstanbul: Hacı Halil Taş Destgahı, 1272 (H)

⁶⁰⁹ *Sübha-i sıbyan*. Esad Efendi'nin Matbaası.

⁶¹⁰ El-Hac Mehmed Fevzi. *Miftâhü'n-necat fî Teflisi'l-lûgat ve Tahmisü'l-kasidetü'l-Bürde Li-medh-i Seyyid-i Sadat*. İstanbul: El-Hac Muharrem Efendi Taş Destgâhı, 1284 (H)

⁶¹¹ *Menâsikü'l-hac*. İstanbul : El-Hac Ali Rıza Efendi'nin Taş Destgâhı 1275 (H)

⁶¹² Hüseyin Şakir. *Ferasetü'l-hikemiye fî Kıyafeti'l-ihsaniye*. İstanbul: Hocazâde Rıza Taş Destgâhı 1276 (H)

⁶¹³ *Divân-ı Molla Murat*. İstanbul: Hacı Hüseyin Efendinin Marifetiyle, 1290 (H)

⁶¹⁴ *Sübha-i Sıbyan*. İstanbul: Karahisarî El-Hac Ali Rıza Efendi Taş Destgâhı 1277 (H)

⁶¹⁵ Duman 2018, s.26.

⁶¹⁶ Aksel 2010, s.59.

⁶¹⁷ Mustafa Rakım ismi şu kitaplarda geçmektedir: Filibeli Halil Fevzi. *Hadaiku'l-imtihan*. İstanbul: Bosnevi el-Hac Muharrem Efendinin Destgahı 1277 (H); Yazıcızâde Mehmed Efendi. *Kitâb-ı Muhammediyye fî Kemaâlâtı 'l-Ahmediyye*. İstanbul: Hacı Muharrem Efendi Taş Destgâhı. Ayrıca bkz. Duman 2018, s.21.

⁶¹⁸ Berk, Süleyman "Râkım Efendi, Mustafa", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/rakim-efendi-mustafa> (15.04.2021).

bir ilanda Horasan'dan Mirza Muhammed Ali Efendi'nin ...*kütüb ve resail ve divan ve litoğrafya olacak her nev' kütüb ve resail ve evrakı* yazabileceği, isteyenler için bürosunun Aksaray'da olduğu, aynı mekanda Farsça'yı iyi bilen bir sahafın da olduğu ve isteyenlere Farsça dersi de verilebileceği ilan ediliyor.⁶¹⁹ Gazetenin 1223. sayısında yer alan diğer bir ilanda ise meşhur hattat Mir İmad'ı taklid eden Buharalı Naci'de mühür yaptırmak isteyenler yahut litografyada basılması için eczalı kâğıt yazdırmak isteyenlerin Aksaray'da bulunan attar dükkanına müracat etmeleri söyleniyor.⁶²⁰

EHTBEB'de ve Salnâmelerde tespit edebildiğimiz iki tane hattat matbaası vardır. Bunlardan birisi, 1871'de Süleymaniye Tiryaki Çarşı'sında matbaa açan sonra Vezir Hanı'na taşınan Hattat Tevfik Efendi'dir. Tevfik Efendi'nin kataloglarda yayınlanmış kitabı görülmemektedir. Diğer bir hattat da 1880'lerden sonra taş basması resim yapımı ve satışında da meşhur olan Mehmet Hulusi'dir.⁶²¹

Yüzyılın ikinci yarısında taşbaskının yaygınlaşması ile beraber taşbaskı hatların satılmaya başlandığı anlaşılmaktadır. Örneğin Şeyh Hamdullah ve Mustafa Rakım'ın yazılarını içeren bir talim kitabının da satış ilanı mevcuttur.⁶²² Bu konuda en önemli dönemeç ise fotolitografi tekniğinin kullanılması ile beraber Osmanlı hat tarihinin en meşhur isimlerinden Hafız Osman'ın yazdığı Mushaf'ın yayınlanmasıdır. Bu Mushaf'ın ardından dönemin hattatlarından Hasan Rıza Efendi'nin yazdığı Mushaf da büyük miktarlarda çoğaltılmıştır.

Yukarıda, Kazasker Mustafa İzzet'in yazılarının hurufat kalıbı olarak döküldüğü ve döneminde yaygınlaştığı ele alınmıştır. Bu bilgiyi, matbaa ile beraber yaygınlaşan diğer hattatların yazıları ile beraber düşündüğümüzde yüzyılın son çeyreğinde güzel yazının matbaalar ile beraber yaygınlaşmaya başladığı sonucunu çıkarmamız mümkündür.

Hattatlar gibi taşlara resim çizen ressamalar da bu dönemde görev yapmaya başlamışlardır. Matbaa hattatları ile ressamaları matbaa içinde aynı işi yaparlar.

⁶¹⁹ *Basiret* sayı 186 (11 Recep 1287), s.4.

⁶²⁰ *Basiret* sayı 1223 (19 Rebîü'l-evvel 1291), s. 4.

⁶²¹ Matbaacılara dair bkz. Ek-1 ve Ek-2. Ayrıca Mehmet Hulusi'nin bastığı eserlere birinci bölümde değinilmiştir.

⁶²² *Basiret* sayı 1366 (23 Ramazan 1291), s. 4.

Aralarındaki fark, matbaa dışındaki ihtisasları sebebiyledir. Yukarıda değindiğimiz gibi özellikle halk kitaplarında yer alan kimi çizimlerin, kitabı yazan hattatlar tarafından çizildiği tahmin edilmektedir. Osmanlı’da resim sanatının farklı bir gelişim çizgisi olduğundan, kitap içinde yoğun resim kullanımı, kartpostallar ve özellikle kitap kapaklarında resimlerin çizilmesi sonraki yıllarda daha çok yaygınlaşmıştır.⁶²³ Bu zamana kadar matbaa ressamlığının askeri matbaalar ve devlet matbaalarında geliştiği düşünülmektedir. Diğer yandan matbaa ressamlığının matbaanın yaygınlaşması ile beraber piyasa içinde de yaygınlaşmış olabileceğine dair nüveler vardır. İzmir’li meşhur matbaacı Bağos Tatikyan’a dair hazırlanan çalışmanın, özel bir matbaacının yayınladığı yüzlerce resimli baskı içermesi buna örnektir.⁶²⁴ Birini bölümde ele aldığımız gibi bütünlüklü bir sayı ve çeşit bilgisine sahip olmasak da 1857 sonrasında çeşitli taşbaskı resimlerin İstanbul’da satıldığı bilinmektedir. Bu resimlerin bir şekilde taşla resmedildiği, dolayısıyla piyasa içinde bu işi de yapan insanların olması muhakkaktır. Fakat bunun miktar ve yaygınlığını anlamak için farklı verilere ihtiyaç vardır.

3.3.3. Matbaa Çalışanlarının Eğitimi

Matbaa çalışanları nasıl yetiştiriliyordu? Ele aldığımız dönem eğitim sistemi açısından bir geçiş dönemidir ve bu durum eğitime dair bütün alanlarda kendisini gösterir. Bu dönemde birebir eğitim yahut usta-çırak eğitimi temelli sanayi ve esnaflık kollarına dair eğitimler devam ederken okullar da kurulmaya başlanmıştır. Okullardaki derslerde de belirlenmiş müfredatın, belirlenmiş kitaplar üzerinden eğitimi yanında kimi zaman sanayi-piyasa içinden insanlar ders vermiş ve bu dersler yine birebir eğitim düzeni içinde devam etmiştir.

Her alanda olduğu gibi matbaacılığın eğitimi konusunda da en temel ayrım noktası alaylı-mektepli ayrımıdır. Mektepliler ise tek bir grup değildir. Osmanlı’da matbaacılığa dair eğitimler ıslahhânelerde, sanayi mekteplerinde ve harbiye mekteplerinde yapılmıştır. Bunlar dışında istisnai de olsa yurt dışına eğitim almaya

⁶²³ Durmaz, Ömer ve İşli, Emin Nedret. “Babîâlî’nin Ressamları: Zanaat’tan Tasarım’a Geçişin Aktörleri” s.11-16.

⁶²⁴ Durmaz, Ömer ve Dereli İskender. *19. Yüzyıl İzmir’inde Ressam Boğos Tatikyan ve Tatikyan Matbaası*. İzmir: İzmir Kalkınma Ajansı Kültür Yayınları 2021, s.2021.

giden öğrenciler olmuştur. Eğitim veren kurumlar yanında verilen eğitimlerin konusu da önemlidir. Neticede matbaacılık yekpare bir bütün değil, farklı dallara sahip bir sanattır. Temelde matbaacılığa dair eğitimler de müretteplik ve litograflik eğitimleri olarak ayrılmaktadır. Fakat bunlardan başka matbaacılık ile ilişkili olabilecek ressamlık, hattatlık, gravürcülük de matbaalarda icra edilebildiğinden, bu konularda eğitim alanlar genellikle ortaklaşmıştır. Bölümün devamında önce matbaa alanında usta çırak ilişkisine, ardından yurt dışında alınan eğitimlere değinilecek ve son olarak matbaacılığa dair farklı okullarda verilen eğitimler ele alınacaktır.

Osmanlıda zanaatların aktarılmasında birebir eğitim merkezi bir öneme sahiptir. Bu usul devlet tarafından da düzenli olarak uygulanmıştır. Örneğin Hüsrev Paşa Fransız Kayol'a Harbiye'de matbaa açma izni verdiğinde, yanına da bu işe yatkın öğrencilerin koyulmasını söylemiştir.⁶²⁵ Bundan yaklaşık otuz sene sonra Mithat Paşa Tuna Vilayet Matbaası'nı kurarken de benzer bir yöntem izlemiştir. Paşa burada konu hakkında bilgisi olanların yanına, bölgede istidadı olduğunu bildiği gençlerden de bir grup muharrir ve matbaacı namzedi yerleştirmiştir. Bu gençlerden en bilineni Ahmed Midhat Efendi'dir. Abisinin yanına Tuna Vilayetine Gelen Ahmed Midhat burada matbaada çalışmış ve sonrasında yine Mithat Paşa ile beraber Bağdat Vilayetine gitmiştir. Ahmed Midhat'ın buradaki vazifesi Bağdat Vilayeti matbaası ve gazetesi *ez-Zevra*'nın kurulması ve yönetilmesidir.⁶²⁶

Matbaacılık eğitimi denildiğinde kastedilen sadece sıfırdan bir bilginin öğretimi değildir. Bölümün başında da ele alındığı gibi bu dönem, sürekli olarak yeni tekniklerin ve makinelerin icat edildiği bir dönemdir. Bu nedenle kendi alanlarında, kendi kullandıkları makinelerde uzman olan insanlar da yeri geldiğinde yeni bilgiler öğrenmek zorunda kalmaktadır. Önceki bölümlerde ele alınan 1878 yılında kaime basımı için getirilen makinelerle ilgili raporda, 1863 yılında getirilen buharlı makineleri kullanacak ustalar olmadığı için makinelerin âtil kaldığının altı çizilerek, bu sefer Almanya'dan alınacak makineler ile beraber bir ustanın da talep edildiği, ustanın yanına da bu işte istidadı olan çalışan ve öğrencilerin yerleştirileceği, bu sayede usta

⁶²⁵ Gerçek, Selim Nüzhet. "Türk Baş Basmacılığı" *Matbuat Tarihi*. (der. Mustafa Kirenci). İstanbul: Büyüyenay Yayınları 2019, s.353

⁶²⁶ Okay, M. Orhan "Ahmed Midhat Efendi", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ahmed-midhat-efendi> (25.01.2022)

geri döndükten sonra makinelerin kullanımının rahatlıkla devam edebileceği söylenmiştir.⁶²⁷

Özel sektörde kimlerin matbaacılığa girdiği ve hangi kanallar ile bu meslekte ilerledikleri konusu muallaktır. Fakat matbaacılar arasında çıraklar yetiştiren hatta vefatlarından önce matbaalarını çıraklarına devredenler vardır. Örneğin Bedros Cezveciyan vefat etmeden önce matbaasını çırağı Nişan Berberyan'a devretmiştir.⁶²⁸

Alaylı eğitim sisteminden sonra yurt dışına eğitime gitme yolunu ele alacağız. Matbaacılık alanında alınanda yurt dışında eğitim alma düşüncesi, Fransız Kayol'un Mekteb-i Harbiye'de kurduğu litografya tezgahı sonrası gündeme gelmiştir. Mekteb-i Harbiye'den Şerif ve Ahmed isminde iki öğrenci Paris'e litografya eğitimi almaya gitmiş ve Şerif Efendi Paris'de vefat etmiştir.⁶²⁹ Aynı yıllarda Takvimhâne ressamı Ali Efendi de bakır ve çeliğe hakk sanatını öğrenmesi amacıyla Paris'e gönderilmiş⁶³⁰; 1853 yılında ise Rupen isimli bir başka öğrenci daha yine Paris'e litografya eğitimi alması amacıyla gönderilmiştir.⁶³¹

Özel matbaalar içinde ise dönemin meşhur matbaacılarından Agop Boyacıyan, Amerika'da matbaacılık eğitimi alması sebebiyle istisnai bir yere sahiptir.⁶³² Ermeni bir ailenin çocuğu olan Boyacıyan, Meşhur Amerikan misyoneri Cyrus Hamlin'in kurduğu Bebek Seminerine katılmış, Protestan mezhebine bağlanmış ve ilk eğitiminin ardından Amerika'ya matbaacılık eğitimi almaya gitmiştir. Boyacıyan'ın Amerika'da hangi okullarda okuduğu, hangi firmalarda çalıştığını bilinmemektedir. İstanbul'a geldikten sonra yine şehirdeki Amerikan misyonerleri ile yakın ilişkisini sürdüren Boyacıyan, açtığı matbaada pek çok kitap ve evrak basmıştır. Matbaacılık konusunda ehil birisi olması sebebiyle 1878'de yapılacak kaime basımı için hem matbaayı teftiş etmesi istenmiş hem de ihtiyaçları gidermesi için devlet adına yurt dışına

⁶²⁷ BOA., İ.MMS.55/2508-2 (H.14.12.1293), s.2

⁶²⁸ Pamukciyan 2003, s.147

⁶²⁹ Bkz. BOA., C.MF., 81/4004 (H.04.06.1255) ve BOA. HAT. 1185/46750, 1839 aktaran Erdoğan, Aynur. "Yurt Dışı Eğitim ve Türk Modernleşmesi". İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmış Doktora Tezi 2013, s.132.

⁶³⁰ Çolak 2011, s.34

⁶³¹ Erdoğan 2013, s.359

⁶³² Mignon, Laurent, "Boyacıyan, Arşag Agop", *Encyclopaedia of Islam*, THREE, Edited by: Kate Fleet, Gudrun Krämer, Denis Matringe, John Nawas, Everett Rowson. Consulted online on 11 March 2022.

gönderilmiştir.⁶³³ Yenilikleri de takip eden Boyacıyan bir dönem, fotolitografyaya benzeyen, çinko kalıplara metin-resim aksettirilip tipografik makinelerde kullanılması usulünün öncüllerinden galomizin usulü baskıyı tatbik etmiştir.⁶³⁴

Son olarak imparatorluk içinde matbaacılığa dair sistematik eğitimlere geldiğimizde, bu konuda ilk olarak Mekteb-i Harbiye'yi ele almamız gerekir. Mekteb-i Harbiye ve sonradan kurulan Mekteb-i Bahriye içinde doğrudan matbaacılığa dair birkaç ders vardır. Fakat okulun resim, gravürcülük, hüsn-i hat, fotoğrafçılık gibi dersleri ile okulların litografya tezgahı her zaman içi içe bir yapı olarak işlemiştir. Dolayısıyla harbiye ve bahriye mektepleri içindeki eğitim, okulun amacı ile bağlantılı olarak askeri bir eğitimidir. Mekteb-i Harbiye'de bir litografya atölyesi vardır ve burada okulun idari işlemlerine dair evrakların yanında temelde haritalar, çizimler, resimler basılmaktadır. Örneğin Möltke ve mektep talebelerinin çizdiği meşhur İstanbul haritaları ile beraber haritaların litografi ile çoğaltılması gündeme gelmiş, ardından Anadolu'daki beldelelere dair de haritalar çizilmiş, taş üzerine işlenerek litografya usulü ile çoğaltılmış ve hem haritacılık hem de litografya alanında güzel bir örnek olarak sonraki yıllarda da kendisinden istifade edilmiştir.⁶³⁵

Okulların matbaalarında çalışanlar aynı zamanda hat, resim veya fotoğraf hocalarıdır.⁶³⁶ Mekteb-i Harbiye'ye giren bir öğrenci eğer istidadı var ise gravürcülük, hattatlık, ressamlık, fotoğrafçılık ve litografya sanatlarını iç içe geçmiş bir şekilde, çoğunlukla askeri kullanımlarına dair tecrübe edinerek öğrenebilmektedir. Litografyanın askeri basımlarda işlevsel bir makine olması, okul özelinde ihtiyaçlara cevap vermesi nedeniyle litografya ile bağlantılı işler birbiri ile geçişli bir şekilde kullanılmıştır. Askeri okulların bu özel durumu, bu okullardan önemli ressam, hattat ve matbaa ustalarının çıkmasına sebep olmuştur. Örneğin bir dönem okulda hocalık yapan, litografya sanatında da mahir olan Abdullah Zühdi Bey, aynı zamanda meşhur hattat Mustafa İzzet'den icazetli bir hattattır ve bu iki sanatı çok iyi bilmesi sebebiyle

⁶³³ BOA., İ.MMS.55/2508 (H.14-12-1293) v

⁶³⁴ *Salnâme* 1295, s.304-305

⁶³⁵ Terzi 1988, s.110-111; Yılmaz, Coşkun. "Bir Haritanın Rehberliğinde 1845 İstanbul'u" içinde *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. İstanbul: Kültür AŞ ve İSAM ortak yayını, (cilt 1), s.562-584.

⁶³⁶ Bir örnek olarak Mekteb-i Bahriye litografya atölyesinde çalışan Abdullah Zühdi ve Arif Efendiler aynı zamanda hüsn-i hat eğitimi vermektedir. Terzi 1988, s.60.

bir Mısır ziyaretinde ziyadesiyle hürmet görmüş, burada kalarak Mısır'ın banknot kalıplarını hazırlamıştır.⁶³⁷

Mektep müfredatı teknik yeniliklerle beraber gelişme göstermiştir. Örneğin yüzyılın ortalarından itibaren litografyada olduğu gibi bakır ve çinko üzerine yazı kalıpları çıkarmak amacıyla gelişen teknikleri tatbik etmek için Bekir Paşa tarafından Avrupa'dan hoca getirtilmiştir.⁶³⁸ Mekteplerde matbaacılığın matbaa piyasasından farklı bir şekilde özel ihtiyaçlara dair araçlar ile beraber kullanılıyor olması nedeniyle ihtiyaç halinde özel taleplerin giderilmesi için mekteplere başvurulmuştur. Bu bölümde ele aldığımız fotolitografya basımı için askeriyeden uzman fotoğrafçı getirtilmesi buna örnektir.

Mekteb-i Harbiye, Mekteb-i Bahriye ve Mühendishane'de litografya ile ilişkili sanatların, askeri diğer dersler ile beraber öğretiminin ardından müstakil bir sanat olarak matbaacılığın öğretimi Islahhânelerin ile başlamıştır. Midhat Paşa'nın Tuna Vilâyeti'nin Niş şehrinde açtığı ilk ıslahhâne, kimsesiz, yetim çocukların sanat eğitimi almaları için kurulmuştur. Fakat hızlı bir başarı gösteren okul, hem civardaki halk tarafından rağbet görmüş hem de 1868'de İzmir'de kurulan Tuna dışındaki ilk ıslahhane ile beraber hızlıca diğer şehirlerde de örnekleri açılmaya başlanmıştır.⁶³⁹

Islahhâneler açıldıkları illerde yoğun rağbet görmüştür. Zaman içinde sadece öksüz-yetim-kimsesiz çocukların değil, bölge halkının da çocuklarını bu okullara göndermek istemesi nedeniyle kısa zaman içinde alanını genişleterek sanayi mektepleri olarak yaygınlaşmaya ve herkese hitap etmeye başlamışlardır.⁶⁴⁰ Hem Müslüman hem gayrimüslim talebelerin kaydolabildiği bu okullarda öğrenciler sabahları teorik derslerini alıyor, öğlenden sonraları da atölyelerde pratik dersler alıyordu.⁶⁴¹

⁶³⁷ Terzi 1988, s. 83

⁶³⁸ Terzi 1988, s.81s

⁶³⁹ İzmir'in ardından birkaç sene içinde Diyarbakır, Halep, Kastamonu, Erzurum, Trabzon, Bağdat, Girit, Harput, Konya, Selanik'de Islahhâneler açılmıştır. bkz. Yıldırım, Mehmet Ali. "Tanzimat Döneminde Meslek Okulları" Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi 2010, s.177-179

⁶⁴⁰ Yıldırım 2010, s.179-180

⁶⁴¹ Yıldırım 2010, s.191

Islahhânelerde açılan matbaacılık bölümlerinde üç ihtisas vardır; mürettiblik, mücellitlik ve litograflik.⁶⁴² Öğrencilerin alacakları derslerin nizamname ile belirlendiği eğitimde son sınıfa gelen bir öğrencinin bir sayfayı eksiksiz dizmesi ve cetvelleri yapabilmesi beklenmiştir.⁶⁴³ Kastamonu, Rusçuk, Bosna ve Selanik gibi bazı bölgelerde bu okullarda okuyan öğrenciler eğitimlerinin bir kısmını vilayet matbaalarında almıştır.⁶⁴⁴

Görsel 12: Diyarbakır Sanayi Mektebi matbaa bölümü hocalar ve öğrenciler (1891))⁶⁴⁵

1868’de İstanbul’da kurulan Mekteb-i Sanayi’de de matbaacılık eğitimi verilmektedir. İlk eğitime başladığında matbaa ile ilgili sadece mürettibliğin olduğu programa sonradan litografçılık, mücellitlik, hurufat dökümü konusunda da atölyeler ve ihtisaslar eklenmiştir.⁶⁴⁶ Mekteb-i Sanayi açıldıktan sonra 1876 yılına kadar

⁶⁴² Yıldırım 2010, s.191

⁶⁴³ *Düstur* 1.Tertib, cilt 2, s.292-294 (madde 47)

⁶⁴⁴ Yıldırım 2010, s.193

⁶⁴⁵ “[25. Sene-i Devriye-i Cülûs-i Hümayûn Törenleri]: Diyarbakır Hamidiye Sanayii Mektebi kundura, mücellithane, dokuma, matbaa ve marangozhane hocalar ve talebeleri. İstanbul Üniversitesi II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri Koleksiyonu, [HTTP://NEK.İSTANBUL.EDU.TR:4444/EKOS/FOTOGRAF/779-73---0039.JPG](http://NEK.İSTANBUL.EDU.TR:4444/EKOS/FOTOGRAF/779-73---0039.JPG)

⁶⁴⁶ Yıldırım 2010, s.228

dönemin en mahir ustalarının eğitim verdiği, nitelikli mezunlar veren bir müessese olarak öne çıkmış fakat 93 Harbi ve dönemin ekonomik zorlukları gibi etkenler nedeniyle tahsisatı kesilince birkaç sene duraklama dönemi yaşamış, sonraki yıllarda tekrar canlanmaya başlamıştır.⁶⁴⁷

Mektep ilk döneminde oldukça etkindir. Mekteb-i Sanayi Matbaası'nda kitaplar basılmış, mektep mezunları matbaa açmış yahut matbaalarda çalışmaya başlamış, hurufat bölümü hurufat üretimi yapmıştır. Okulda üretilen ürünler, okul açıldıktan birkaç sene sonra Eminönü Yeni Camii'nin arkasında açılan dükkanda satışa sunulmuştur.⁶⁴⁸ Bu ürünler arasında mektep matbaasında basılan kitaplar da vardır. 1871 yılında Mekteb-i Sanayi Dökümhanesi'nde bir hurufat dökülmüş ve piyasaya göre nispeten ucuz bir fiyat ile satılmaya başlanmıştır.

Islahhâne ve Mekteb-i Sanayi mezunları mesleklerini nasıl icra ediyordu? Yukarıda ifade ettiğimiz gibi, taşrada bulunan ıslahhanelerden okuyan öğrencilerin bir kısmı vilayet matbaasında görev almıştır. Muhtemelen buradaki öğrencilerden istidad gösterenler ya da okulların başarılı öğrencileri devlet matbaasında çalışmaya devam etmiştir. Örneğin Sanayi Mektebi'nde başarılı bir talebe olan Ahmed Efendi, Matbaa-i Âmire'ye girmiştir.⁶⁴⁹ Devlet matbaalarında giren öğrencilerin yanında büyük çoğunluk ya bir matbaada çalışmış yahut kendi matbaasını açmıştır. 1870'lerden itibaren, sahibinin mekteb-i sanayi mezunu olduğu özellikle belirtilen matbaa açma talepleri gelmeye başlamıştır.⁶⁵⁰ Mekteb-i Sanayi mezunu olup da piyasada en etkin olan isim ise hiç şüphesiz Sabahçı Mihran, yani Mihran Nakkaşyan'dır.⁶⁵¹ Sanayi Mektebi'nden mezun olduktan sonra bir matbaada çalışmaya başlayan Mihran Efendi, burada kazandığı parayı tutumlu kullanmış ve sermayesini büyütürken küçük bir makine ile kendi matbaasını kurmuştur. Aynı istikrarlı ve tutumlu tavrı sürdürdükçe birikimi artan Mihran Efendi birkaç sene sonra Papadopulo'nun sahibi olduğu *Sabah*

⁶⁴⁷ Yıldırım 2010, s.231

⁶⁴⁸ Dükkan ilanda şöyle tarif edilmektedir: “Cisr-i cedid karşısında yeni cami havlesi derununda küşad olunan yeni cadde dokuz numara ile üzerine (mekteb-i sanayi mamulâtı) levhası talik olunmuş dükkanda mekteb-i mezbur imalatından olarak her nev' eşya mutedil fiyatla satılmakta bulunduğu gibi.....” *Basiret* sayı 247 (4 Şevval 1287), s.4

⁶⁴⁹ BOA., MF.MKT., 23/139 (H.29.11.1291)

⁶⁵⁰ Örneğin Mekteb-i Sanayi mezunlarından Mehmed Efendi'nin matbaa açma talebi. BOA., MF.MKT., 30/157 (H.26.06.1292)

⁶⁵¹ Mihran'ın biyografisi için bkz. Kocabaşoğlu ve Akan 2019, s.330-32

gazetesi ve matbaasını satın alarak Osmanlı'nın son yıllarına kadar bu gazete ve matbaayı işletmiştir. Mihran Efendi gibi sanayi mektebi mezunu olan bir diğer başarılı matbaacı da Cemâl Efendi'dir. Mekteb-i Sanayi'den mezun olan Cemâl Efendi 1303 yılında Bâb-ı Âli caddesinde matbaasını kurmuş ve uzun yıllar işletmiştir.

Matbaacılığın eğitimi zaman içinde gelişmiş ve müesses bir hal almıştır. Matbaacılığa dair sanatlar için eğitim kitaplarının yayınlanmamış olması, bu sanatın okullar bünyesinde de tecrübeye dayalı, usta-çırak eğitimi temelinde öğretildiğini göstermektedir.

3.4. KİTABIN ÜRETİMİ

Tezin bu bölümünde bir kitabın üretimine dahil olan makineler, malzemeler ve insanların genel özellikleri ve 19. yüzyıl boyunca nasıl bir değişim yaşadıkları ele alınmıştır. Birbiriyle iç içe geçen bu üç başlığın tarihi kimi noktalarda kitap basımı ekseninde gelişmiş, kimi noktalarda ise kitap basımını da kapsayacak şekilde geniş matbuat aleminin parçaları olmuştur. Bu başlık altında bölüm boyunca müstakil gelişimleri ele alınan konuları kitap basımı özelinde tekrardan değerlendireceğiz.

Matbaa teknikleri ve malzemeleri açısından 19.yüzyılın en büyük değişimi sanayi devrimidir. Hem makinelerin üretiminde hem de malzemelerin üretiminde endüstriyel yöntemlerin ortaya çıkması ve benimsenmesi ile beraber Gutenberg'den 19.yüzyıla kadar devam eden matbaa düzeni kapanmış ve endüstriyel matbaa dönemi başlamıştır. Bu dönüşümün başlangıç noktaları Koenig'in buharlı rotatif makinesi ve Fourdrinier'in kâğıt makinesidir. Bu iki buharlı makine, ilk üretildiği dönemlerde bütün matbuat alemi tarafından benimsenmemiş olsa da yaşadıkları gelişmeler ve matbuatın kendilerine adaptasyonu ile beraber yüzyıl ortasından itibaren hem teknik olarak hem de insan kaynağı ve ticari düzen olarak matbaacılığı dönüştürmüştür.

Bu dönüşümün kitap basımı açısından en önemli etkisi, matbaacılık sektöründeki ayrışmadır. Gutenberg'in matbaası kitap, gazete ve evrakı aynı usul ve kaidelere göre basarken, 19.yüzyılın ilk yarısında matbaacılığın alt sektörleri birbirinden ayrışmaya başlamıştır. Diğer bir deyiş ile gazete basımı için kullanılan makine ve kâğıt ile kitap ve evrak basımı için kullanılan makine ve kâğıtlar birbirinden ayrışmaya başlamıştır. Bunun sonucunda hem matbaaların hem de matbaalarda çalışan insanların, bastıkları ürünlere göre uzmanlaşmaları başlamıştır. Her üç sektörde

çalışacak makineciler, mürettepler, ressamalar ve diğerk ustalar kendi alanlarını daha iyi bilen, diğerk alanlara kısmen yabancı personeller haline gelmiştir.

Avrupa ve ABD’de yaşanan bu köklü dönüşüm Osmanlı dünyasına kimi alanlarda aynı şekilde kimi alanlarda ise Osmanlı tecrübesinin doğurduğu farklar ile beraber intikal etmiştir. Bu konuda vurgulanması gereken en önemli nokta, Osmanlı matbaacılığının da yüzyılın ikinci yarısından itibaren gelişmeye başlamış olmasıdır. Osmanlı’da matbaacılık sektörü gelişirken, yüzyıl başından itibaren Avrupa’da yaşanan dönüşümü tipografi makineleri ve alan uzmanlaşması noktasında mevcut ihtiyaçların gerektirdiği ölçüde aynen alımlanmıştır. Fakat taşbaskı örneğinde görüldüğü gibi Osmanlı ve İslam dünyasının kendi şartları, bu makinenin Avrupa ve ABD’den tamamen farklı şekilde kullanılmasını da beraberinde getirmiştir. Avrupa’da kitap basımı sadece kitap basımına has tipografi makinelerinde gerçekleştirilirken Osmanlı’da hem kitap basımına has tipografi makinelerinde hem de taşbaskı makinelerde gerçekleştirilmiştir. Matbaa malzemeleri noktasında da yine hurufatın gelişimi örneğinde ele alındığı gibi Osmanlı toplumunun zevk ve alışkanlıkları bu malzemelerin şekil ve türlerinde değişikliğe neden olmuştur. Bu durum, Ayşe Başaran’ın 1831-63 yılları arasında matbaanın Osmanlılaşması olarak tanımladığı sürecin makineler noktasındaki izdüşüm ve devamı niteliğindedir.

Osmanlı matbaacılığın gelişmeye başladığı dönem Osmanlı ticari faaliyetlerinin de kökten dönüşmeye başladığı bir dönemdir. Bu nedenle matbaacılık tecrübesinde matbaa malzemeleri, kâğıt, mürekkep gibi ürünlerin yeni gelişen ticari kanallar ile piyasaya girmesine yol açmıştır. Kâğıt, makine, mürekkep, matbaa malzemeleri gibi ithal edilen ürünler çoğunlukla yeni gelişen yabancı tüccarlar ve yeni açılan sefaret personelleri aracılığıyla piyasaya girmiştir. Kâğıt üretimi konusunda çeşitli girişimler olsa da hem iç hem de dış etkenler sebebiyle bu girişimler akim kalmıştır.

Matbaa çalışanlarının dünyası ise bugün için halen belirsizliğini koruyor olsa da eldeki bilgiler ve bölüm boyunca farklı kaynaklardan bir araya getirilen bilgiler neticesinde matbaa çalışanlarının hem okullarda hem de matbaalarda usta-çırak usulü yetiştirildiklerini, piyasa şartlarının belirlediği çerçeveler içinde geliştiklerini söylememiz mümkündür. Hurufat, taş baskı yazılar ve mürekkeplerin farklılaşması

gibi örneklerde görüldüğü gibi Osmanlı matbaa çalışanları Osmanlı toplumunun zevklerine hitap eden alanlarda Avrupa ve ABD tecrübesinden farklı bir gelişim göstermiştir.

Netice itibariyle 1830'lerden itibaren artmaya başlayan ve 1857 sonrasında hızlı bir gelişim gösteren Osmanlı matbu kitap dünyası içinde bir kitap yazardan çıktıktan sonra çoğunlukla hurufat tezgahlarına, bazen de taşbaskı tezgahlarına gelmekte ve burada hattatların yahut müretteplerin eliyle baskıya hazır hale getirilerek makineye teslim edilmektedir. Makineciler, uygun kâğıt ve mürekkebi ayarladıktan sonra bu kitabın basımını yapıp prova baskılarını çıkarmakta, bu baskılar kontrol edildikten sonra ciltlenerek piyasaya sürülmektedir. Bu kısa üretim sürecinin her aşamasında farklı makineler ve insanlar rol oynamış ve bunların tür ve çeşitleri ele aldığımız dönem içinde çok hızlı bir değişim yaşamıştır. Bir sonraki bölüm, bütün bu bilgileri bir arada değerlendirerek basıma aracılık yapan ve piyasaya sürülmesini sağlayan matbaacı ve yayıncıların gelişimini ele alacaktır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. İSTANBUL'DA KİTAP ÜRETİMİ VE YAYINCILIĞIN DOĞUŞU (1857-88)

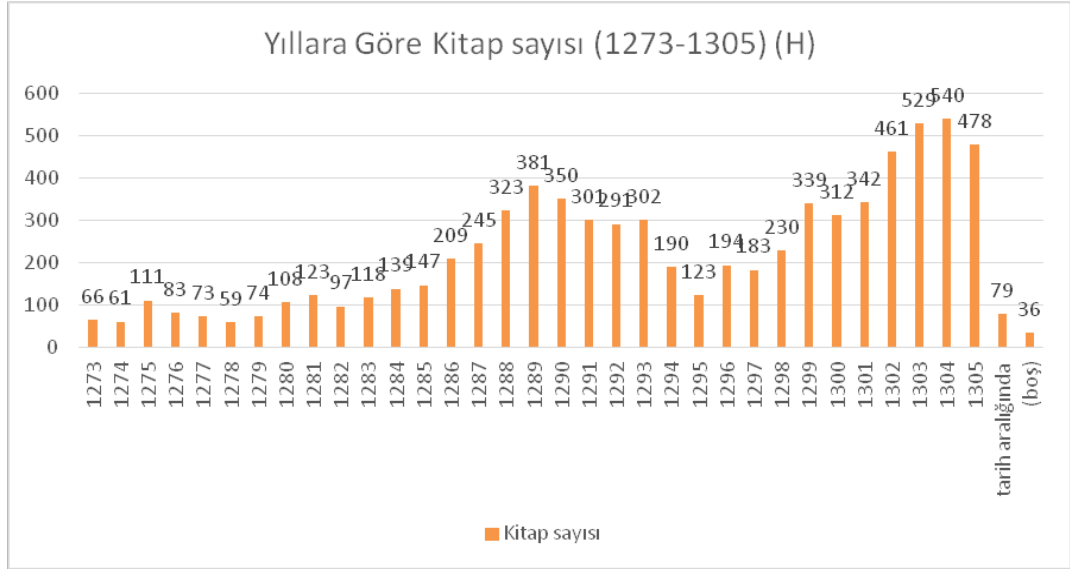
*Ânın nüshası nâdirken tekessür eyledi şimdi
Olunca tab'ına Es'ad Efendi hâdim-i sâni*⁶⁵²

Bu bölüme kadar matbaanın kullanım alanının ve hukuki düzenlemelerin gelişimi, ilave olarak da farklı unsurları ile kitabın üretimi ele alındı. Bu bölümde ise, kitap basımı ve satışında yer alan devlet dışı aktörlerin 1857-88 yılları arasında tarihsel seyirleri ve dönem sonunda matbaa kullanımı, hukuki düzenlemeler ve teknik gelişmelere bağlı olarak ortaya çıkan yayıncılık faaliyeti incelenecektir

1857-1888/1272-1305(h) yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu dahilinde 7697 Türkçe kitap yayınlanmıştır. Bu kitapların yaklaşık %85'i İstanbul'da yayınlanmıştır.⁶⁵³ Bu nedenle bölümün merkezinde İstanbul'da faaliyet gösteren ve Türkçe yayın yapan özel matbaalar vardır. Diğer dillerde ve türlerde matbu üretim yapan aktörler ise, Türkçe yayıncılığın doğuşuna etkileri nispetinde ele alınacaktır.

⁶⁵² Uryânîzâde Osman b. Abdullah el-Kilisî. *Hayrû'l-kalaid, Şerhu Cevahiri'l-Akaid*. İstanbul: Matbaa ve Kitabhane-i Mehmed Esad, 1301 H/1884

⁶⁵³ Sayılar 2001 yılında Nüvis Yayıncılık tarafından Kültür Bakanlığı için hazırlanan *Eski Harfli Türkçe Basma Eserler Bibliyografyası (Arap, Ermeni ve Yunan Alfabeleriyle) [EHTBEB]* başlıklı CD'den derlenmiştir. Katalog ve kataloğu oluşturan kaynaklar hem toplam sayılar hem de kitaplara dair bilgiler açısından pek çok yanlış ve eksik barındırmaktadır. Bkz. Dipnot 12. Bu nedenle bölüm boyunca verilen sayıların kesin sayılar olarak değerlendirilmemesi gerekmektedir. Biz bu nedenle sayılar üzerinden değerlendirme yapılırken mevcut katalog içinde yer alan sayıları kendi içinde karşılaştırma yolunu terich ederek bu sayıları nihai rakamlar olarak değerlendirmekten kaçındık.

Grafik 3 Yıllara Göre Yayınlanan Kitap Sayısı (H.1273-1305)

Grafik 3’de 1857-88 (H. 1273-1305) yılları arasında yıllara göre yayınlanan toplam kitap sayıları görülmektedir.⁶⁵⁴ Özel matbaaların açılmasına izin verilen 1857 yılından 1872 (H. 1289) yılına kadar yıllık üretilen kitap sayıları düzenli olarak artmış, bu tarihten sonra duraklamış ve 1876 (H.1293)’dan sonra ise hızlı bir şekilde düşmüştür. 1878’de en düşük seviyesine inen rakamlar, sonrasında tekrar hızlı bir yükselişe geçmiştir. Bu tabloda dönüm noktası olduğu görülen tarihler 1872 ve 1876 tarihleridir. 1871 yılında, kimilerine göre Tanzimat döneminin bitişini temsil eden Âli Paşa’nın vefatının ardından devlet, siyasi, idari ve ekonomik alanlarda yeni bir döneme geçmiştir.⁶⁵⁵ 1876 yılı ise Sultan Abdülaziz’in şüpheli bir şekilde öldüğü, yerine geçen Sultan V. Murat’ın üç ay sonra tahttan indiği ve Sultan II. Abdülhamid’in tahta çıktığı yıldır. Bu senenin ardından Kanun-i Esasi ilan edilmiş ve Meclis-i Mebusan açılmıştır. Fakat devletin Rusya ile girdiği savaşta ağır bir yenilgi alması sebebiyle Meclis-i Mebusan tatil edilmiş ve Kanun-i Esasi askıya alınmıştır. Siyasi ve ekonomik çalkantılar ile başlayan Sultan II. Abdülhamid saltanatının sonraki yıllarında yayınlanan kitap sayısında düzenli bir artış vardır. Rakamlar, Sultan II. Abdülhamid

⁶⁵⁴ Yayınlanan kitaplarda yer alan tarihler hicri tarihlerdir ve EHTBEB’de hicri tarihlerin miladi tarihlere çevrilmesinde tutarsızlık mevcuttur. Bu nedenle tablo hazırlanırken kitaplarda yer alan esas tarihler baz alınmış, metin içinde bunların miladi tarihteki yaklaşık karşılıkları kullanılmıştır.

⁶⁵⁵ Farklı Tanzimat dönemlendirmelerine dair bkz. Çakır, Coşkun “Türk Aydınının Tanzimat’la İmtihani: Tanzimat ve Tanzimat Dönemi Siyasî Tarihi Üzerine Yapılan Çalışmalar” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, 2004, s. 9-10

iktidarının ilk yıllarının pek çok alanda olduğu gibi kitap yayını alanında da yeni bir dönemi başlattığını göstermektedir.

Katalogda, ele aldığımız dönem içinde kitap yayınlayan 420 matbaa vardır.⁶⁵⁶ Bu sayı birkaç açıdan şüphelidir. Birincisi, bu sayı Jale Baysal gibi diğer kaynaklar ile uyuşmamakta ve ikincisi, aynı dönemde verilen matbaa açma izinleri ile bu sayı arasında belirgin bir fark bulunmaktadır.⁶⁵⁷ Ayrıca bu dönem içinde yayınlanan 1320 kitabın hangi matbaada basıldığı bilinmemektedir. Katalogda gözüken matbaa sayısının ve matbaası meçhul kitapların çokluğunun en önemli sebeplerinden bir tanesi Osmanlı'da 1875 yılında ilan edilen *emir-nâme-i sâmi*'ye kadar, yayınlanan kitaplara matbaa ismi, basım yeri ve tarihi koyma mecburiyetinin olmamasıdır. Bu nedenle 1875'e kadar matbaalar bazen isimlerini açıklıkla yazmış, bazen yazmamış bazen de birbirinden farklı şekillerde yazmışlardır.

Sayılar daha detaylı bakıldığında, matbaa başına yaklaşık 18 kitap düşmektedir. Fakat aynı zamanda, 10'dan az kitap basmış yaklaşık 320 matbaa vardır. Bu miktar ticari olarak karlı değildir. Bu eğilimin toplu bir eğilim olduğu (yani az kitap basan matbaa sayısının çok kitap basan matbaadan fazla olması) düşünüldüğünde, matbaaların sadece kitap basmak için açılmadığı sonucuna varmamız mümkündür. Birinci bölümde ele alındığı gibi 1857'den sonra dönem içinde matbaanın kullanım alanının genişlemesi ile beraber kitap basın veya basmasın pek çok matbaa açılmıştır. Matbaa sayısını artıran da İstanbul'da düzenli kitap basmayan fakat farklı vesileler ile birkaç tane kitap basmış pek çok matbaanın olmasıdır. Dolayısıyla matbaa açılmasının kitap dışında da birçok sebebinin bulunduğu rakamlara bakıldığında da açıkça görülmektedir.

Dönem içinde ondan fazla kitap bastığını tespit ettiğimiz matbaa sayısı doksan dördtür. En fazla yayın yapan on matbaa ise sıra ile şöyledir;⁶⁵⁸ Matbaa-i Âmire (1032),

⁶⁵⁶ Katalogda tarih aralığı belirlendiğinde çıkan matbaa sayısı daha fazladır. Fakat bu matbaaların bir kısmının aynı matbaaların farklı isimleri olduğu tespit edilerek birleştirilmiştir. Yine de elde kalan matbaalar içinde bir kısmı muhtemelen aynı matbaaların tespit edemediğimiz farklı isimleridir.

⁶⁵⁷ 1857-76 yılları arasında verilen matbaa açma izinlerinin derlemesi için bkz. Ek-2

⁶⁵⁸ Parantez içindeki rakamlar matbaaların EHBTEB' göre ele aldığımız dönemde bastıkları kitap sayılarıdır.

Mihran Matbaası (363), Mahmud Bey Matbaası (321), Mekteb-i Harbiye Matbaası (273), Matbaa-i Ebuzziya (249), Matbaa-i Osmaniye (226), Şirket-i Mürettibiye Matbaası (180), Mekteb-i Sanayi Matbaası (143), Ceride-i Askeriye Matbaası (141), Kırk Anbar Matbaası (134).

Görüleceği üzere ilk on matbaadan dört tanesi devlet kurumlarının matbaalarıdır. Kalan altı özel matbaadan beşi, kataloğa göre 1876 (H.1293) yılından sonra faaliyete başlamıştır. Dolayısıyla bu liste, ancak 1876 (H.1293) sonrası yayın faaliyetlerini anlamak için işlevseldir. Daha geniş bir dönemde özel matbaaların faaliyetlerini ve bu alanın aktörlerini anlamak üzere devlet matbaalarını listeden çıkarıp, ele aldığımız matbaa sayısını on beş matbaaya çıkardığımızda, yukarıdaki matbaalara şunlar eklenmektedir; Karabet ve Kasbar Matbaası (123), Tasvir-i Efkâr Matbaası (111), Şeyh Yahya Efendi Matbaası (97), Bosnalı Hacı Muharrem Efendi Matbaası (90), Tercüman-ı Hakikat Matbaası (90), Sahaf İbrahim Efendi Matbaası (79), Süleyman Efendi Matbaası (70), İzzet Efendi Matbaası (69), Sahaf Ali Rıza Karahisârî Matbaası (67).

Bu dokuz matbaa, yukarıdaki altı matbaaya göre daha büyük bir çeşitlilik taşımaktadır. Bu matbaaların aktif yayın dönemlerine bakıldığında, üç tanesinin 1876 (H.1293) yılından sonra yayın yapmadığı, diğerlerinin de yayın sıklığının azaldığı görülmektedir. Aynı zamanda listede yer alan dokuz matbaanın iki tanesinin gazete matbaası, dört tanesinin sahaf matbaası olması dikkat çekmektedir. Bunların yanında, dönemin kaynakları ve döneme dair araştırmalar arasında önemi ısrarla vurgulanan Arakel Kütüphanesi veya Asır Kütüphanesi gibi kitapçılar listede yer almamaktadır.

Sadece dönem içinde yayınlanan kitap sayılarına bakıldığında, 1876 (H.1293) öncesi ile sonrasının yayın yapan aktörler açısından belirgin bir şekilde ayrıştığı görülmektedir. Öyle ki, 1857-1876 arası çok yayın yapan aktörler, 1888'e gelindiğinde büyük oranda piyasadan silinmiş; bir dönüm noktası olarak ele alabileceğimiz 1293/1876 yılından sonra açılan matbaalar ise kısa sürede büyük miktarda yayın yapmışlardır.

Bu değişimin sebepleri ve sonuçları nedir? Giriş bölümünde dile getirdiğimiz gibi konu hakkındaki literatür bu soruya odaklanmış ve genel anlamı ile eğitim ve okur

yazarlığın artışının yayınlanan kitap sayısını artırdığını vurgulamıştır. Okur sayısının artışı ve diğer etmenler kitaba duyulan talebi artırmıştır. Fakat sayıların gösterdiği bir diğer gerçek, yayınlanan kitap sayısının artışı yanında kitap yayını yapan aktörlerin de tamamen değişmiş olmasıdır. Bu durum, kitap yayını noktasında yapısal bir değişim olduğunu göstermektedir ki bu nokta İsmail Erünsal'ın yayıncılığa geçiş olarak ifade ettiği yerdir. Yayıncılığa nereden ve nasıl geçilmiştir? Bu sorunun cevabı, yayıncılık faaliyetinin özellikleri ve işleyişi bağlantılıdır.

Önceki bölümlerde ele alındığı gibi, Tanzimat sonrasında Osmanlı'da matbaaya yüklenen anlam değişmiş ve matbaanın kullanım alanı genişlemiştir. Bu sürecin sonunda matbaacılık müstakil bir ticari faaliyet haline gelmiştir. Hukuki anlamda matbaa açmaya, kitap ve gazete çıkarmaya yönelik düzenlemeler de 30 sene içinde büyük bir değişim yaşamıştır. Aynı şekilde, kullanılan matbaa makineleri, hurufat, matbaa teknikleri ve matbaa çalışanlarının niteliği hızlı bir değişim yaşamıştır. Bütün bu değişiklikler kitap yazan herhangi bir bireyin, kullanılacak hurufat, seçilecek kâğıt, kitabın yayını için yapılacak başvurular, kitabın dağıtımı ve satımını tek başına yapabilmesini güçleştirmiştir. Bu noktada devreye giren yayıncılar (dönemin ifadeleri ile *nâşirler*, *kütüphane sahipleri* ve *editörler*), bir kitabın ortaya çıkmasını ve satılmasını sağlayan farklı değişkenleri iyi bilen, değerlendiren ve bu değişkenlerin tamamını dikkate alarak kitabın en uygun şekilde yayınlanmasını ve okura ulaşmasını sağlayan araçlar olarak görev yapmaya başlamıştır.

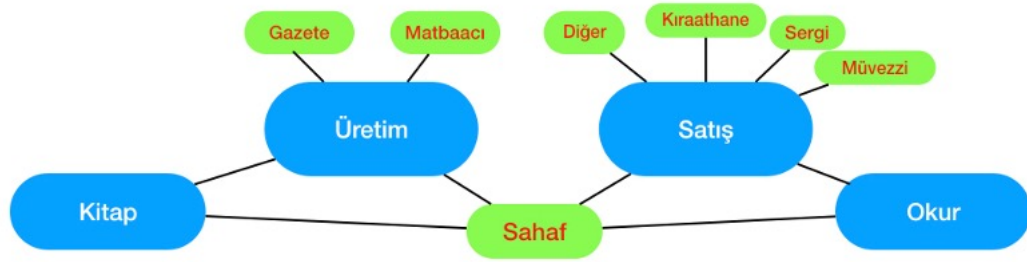
Yayıncılığın nasıl bir işleyişi vardır? Tezin giriş bölümünde ele aldığımız gibi bu sorunun cevabını bulmak amacıyla Robert Darnton'un *iletişim döngüsünü* Osmanlı örneğinde yeniden değerlendirerek ürettiğimiz *yayın döngüsünü* kullanacağız. Fakat Osmanlı'da matbu kitabın ortaya çıktığı ilk dönemlerde bu döngünün bütün unsurları mevcut değildir ve farklı unsurların birbirleri ile ilişkileri tamamen farklıdır. Zaman içinde ise yayın döngüsü olarak isimlendirdiğimiz yeni bir düzen oluşmuştur. Bu nedenle önce bu döngünün Osmanlı için yaşadığı gelişimi anlamak adına bazı hatırlatmalarda bulunmamız gerekmektedir

Osmanlı'da matbu kitap üretiminden önce, hattatlar, verrâklar yahut öğrenciler tarafından istinsah edilen kitaplar, sahaflar tarafından başka okurlara satılmışlardır. Bu döngüde kitap üreticisi verrâk yahut hattat/öğrenci, satıcısı da sahaftır. Matbaa

kullanılmaya başlandıktan sonra yazma kitapların yanında Mütferrika, Üsküdar, Mühendishâne, Takvimhâne matbaalarında basıla matbu kitaplar da sahaflar tarafından okurlara ulaştırılmıştır. Bu ilk matbaaların faaliyette olduğu dönemde matbu kitabın üreticisi devlet, satıcısı ise sahaflardır. Takvimhâne'nin faaliyete başladığı esnada, imparatorluk içinde Bulak matbaasının, imparatorluk dışında da Hindistan matbaalarının açılmaya ve yoğun kitap üretmeye başlamaları, sahafların hem toptan kitap ticaretine yönelmelerine hem de Takvimhâne'de kitap bastırmayı talep etmelerine zemin hazırlamıştır. Bu talepler neticesinde 1840 yılında gelen düzenleme ile sahaflar, masrafını karşıladıktan sonra Takvimhâne'de kitap bastırma hakkını elde etmiştir. Bu tarihten sonra sahaflar hem büyük miktarda kitap üreten hem toptan kitap ticareti yapan, hem de kitap satan bir esnaf grubu haline gelmiştir. Dolayısıyla 1840 sonrasında sahaflar kitapçılığın yanında, matbaacı ve dağıtımçı rollerini de üstlenmiştir. Fakat kitap üretim hakkının doğrudan tüccarlara verilmemesi, devletin kitap üretiminde merkezi konumunu korumuştur. Bu dönemde şehir içinde artan matbaa makineleri ve kitapçıları nizam altına almak üzere bazı girişimlerde bulunulsa da ancak 1857 yılında bir düzenleme getirilmiştir.

Özel matbaaların açılmaya başlamasından sonra bu işleyiş değişmeye başlamıştır. 1857 öncesinde kitap üretimini temelde devlet yaparken, sahaflar da bu sürece dahil olmaya başlamış fakat 1857 sonrasında sahaflar, müstakil matbaalar açarak kitap üretiminde belirgin bir yer edinmiştir. Devlet ve sahaf matbaalarının yanında gazete matbaaları ve müstakil küçük matbaacılar da kitap üretimine katılmıştır. Kitap satışı alanında ise sahafların yanına kitapçılar, müvezziler, kıraathaneler ve diğer mekanlar da katılmıştır.

Grafik 4, 1857 sonrasında İstanbul'da kitap üretiminde nasıl bir düzen olduğunu ve işin içine giren aktörleri ana hatları ile göstermektedir.

Grafik 4: 1857 sonrasında Osmanlı'da yayın döngüsü

Sayıları ele alırken gösterdiğimiz gibi, 1872-1876 yılları arasında kitap üretimi azalmış ve 1877'den sonra tekrar artmaya başlamıştır. Bu aralıkta, devletin içinde bulunduğu zorlu siyasi ve ekonomik durumun yanında, ikinci bölümde ele aldığımız kitap üretimine dair bir dizi hukuki düzenleme, kontrol mekanizması ve imtiyaz sistemi devreye girmiştir. Hukuki değişiklikler, kitap üretiminde uzmanlaşma, matbaa alanındaki gelişmeler ve dönemin siyasi, ekonomik ve kültürel etkileri ile beraber kitap üretiminin tüm aşamalarında aracılık yapacak yayıncıların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

Bölüm, üç alt başlıktan oluşmaktadır. Birinci başlık altında 1857-76 yılları arasında kitap basımı, yayımı, dağıtımı yapan aktörler ele alınacaktır. Bu dönem, özel matbaaların açıldığı ve kitap piyasasının büyüdüğü, kitap üretim ve satışında tek aktör olan sahaflığın biricikliğinin ortadan kalktığı ve bu işin çok çeşitli aktörler eliyle yapılmaya başlandığı bir dönemdir. İkinci başlık, 1876 yılından 1888 yılına kadar kitap basım ve satışını organize eden yayınevlerinin ortaya çıktığı, kitap üreten ve satan aktörlerin belirgin bir düzen kazandığı döneme odaklanmaktadır. Bölümün son başlığında ise, İstanbul'da matbaaların, kitapçıların ve yayınevlerinin kent mekanına dağılımı incelenmektedir.

4.1. 1857-76 YILLARI ARASI DÖNEM

Osmanlı'da özel matbaaların resmiyet kazandığı 1857 yılından itibaren kitabın üretimi ve satışında yer alan aktörler çeşitlilik göstermeye başlar. Bu bölümde, 1857 sonrasında İstanbul'da kitabın üretimi, satışı ve dağıtımında yaşanan genişleme ve bu genişlemenin doğurduğu çeşitlenme incelenecektir. Bu dönemin ana eğilimi, 1857'ye

kadar kitap üretim, satış ve dağıtımında istisnalar hariç tekel konumunda olan sahafların bir yandan ticari hacimlerini yükseltirken diğer yandan merkezi önemlerini kaybetmesi ve yeni aktörlerin ortaya çıkmasıdır. Bu yeni aktörlerin, düzenlemeler ve yeni ihtiyaçlar ile kitap üretimi, dağıtımı ve satışında baskın konuma gelmeleri; yeni bir iletişim döngüsü oluşturmaları ise bir sonraki kısımda ele alınmaktadır.

1857 yılına kadar kitap satışında tekel olan ve aynı zamanda kitapların dağıtım ve üretimine de aracı olan sahaflar, 1857'den sonra da kitap satımının yanında hem toptan kitap ticareti yapmış hem de bizzat kurdukları matbaalar ile kitap üretimine dahil olmuşlardır. Sahaflar bu dönemde ekonomik olarak büyüme göstermiş olsalar da kitap üzerindeki tekellerini kaybetmişlerdir. 1857'den sonra kitap üretimine gazete matbaaları ve küçük müstakil matbaalar da katılmıştır. Kitabın satışında ise yeni açılmaya başlayan kitabeveleri ve esas işlerinin yanında kitap da satan tömbekici, kıraathane vs esnafları sahafların yanına eklenmiştir.

Bölümün devamında sahafların yaşadığı dönüşüm ve sahaf matbaaların kitap üretimleri ele alınacak, ardından gazete matbaaları, müstakil matbaalar, Acem matbaaları gibi kitap üreticileri incelenecektir. Üretim kısmının ardından, yine bu dönemde kitap satışında yer alan aktörler ele alınacaktır.

4.1.1. Sahaf-Matbaacılar

Sahaflar, Osmanlı imparatorluğunda kitap satışı yapan esnaf grubudur. İsmail Erünsal TDV İslam Ansiklopedisi'nin sahaf maddesine şu tanımlama ile başlar; "Ortaçağ İslâm dünyasında kitap istinsahı ve satışı ile meşgul olan kimselere verrâk denilmekteyken Osmanlı döneminde sadece kitap satışını meslek edinenlere sahhâf adı verilmiştir."⁶⁵⁹ Erünsal'a göre sahhâf ile verrâk arasındaki en belirgin fark kitabın üretimidir. Verrâklar hem kitap üretir hem de kitabın satışını yapar; sahaflar ise yeri geldiğinde kitap istinsahı için siparişler verse de kitap üretimi yapmaz, sadece kitap satışı yaparlar.⁶⁶⁰

⁶⁵⁹ İsmail E. Erünsal, "Sahaf", TDV İslâm Ansiklopedisi, [HTTPS://İSLAMANSİKLOPEDİSİ.ORG.TR/SAHAF](https://islamansiklopedisi.org.tr/sahaf) (26.02.2022).

⁶⁶⁰ Ortaçağ İslam dünyasında varrakların rolüne ve faaliyetlerine dair bkz. Erünsal, İsmail. *Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane*. İstanbul: Timaş Yayınları 2018

1857'den 1876'ya kadar kitap üretimi içinde sahafların belirgin bir rolü vardır. Bu durum, uzun yıllar boyunca kitap satışı ile ilgilenen sahafların hangi şartlar ve sebepler ile kitap üretiminde aktif hale geldiği sorusunu doğurmaktadır. Bu sorunun cevabını bulmak için Osmanlı'da sahaflığın kısa tarihini ve gelişimini ele almamız gerekir.

14-15. yüzyıllarda Bursa ve Edirne'de faaliyet gösteren sahaflar, İstanbul'un fethedilip farklı medreselerin kurulmaya başlaması ile beraber İstanbul'da yoğunlaşmaya başlamışlardır.⁶⁶¹ İstanbul'daki sahaflar 16. yüzyıldan itibaren Kapalıçarşı içinde kendilerine ait bir sokakta toplanmaya başlamışlardır. Fakat Kapalıçarşı dışında medreselerin yoğun olduğu Fatih camii civarında da sahafların olduğu görülmektedir.⁶⁶²

Sahafların kitap temini büyük oranda müzayedeler ve satın alım yolu ile gerçekleşmekteydi.⁶⁶³ Varaklar gibi yerleşmiş bir kitap istinsah müessesesi olmayan sahafların, gerekli durumlarda nasıl ve kimlere kitap istinsah ettirdikleri, istinsah edilen kitap miktarının müstensihlerin hayatlarını sürdürmeleri için yeterli olup olmadığı konusu net değildir.⁶⁶⁴ İsmail Erünsal sahaflığın 16-18 yüzyıllarda genellikle ilmiye mensupları, imamlar, müezzinler tarafından ikinci meslek olarak icra edildiğini fakat 19. yüzyılda sadece sahaflık yapan sahaflar ortaya çıkmaya başladığını söylemektedir.⁶⁶⁵

Esnafların belirli sistemler etrafında sınırlandırıldığı klasik Osmanlı ticaret sisteminde sahaf esnafının nasıl bir düzen içinde işlediği de önemli bir konudur. Sahaflar lonca olarak teşkilatlanmış ve loncanın başında bulunan sahaflar şeyhi vasıtasıyla devlet ile ilişki kurmuştur. Devletin sahaflara dair kısıtlamaları ise, kar oranlarının tespiti, müzayedelerin usulüne uygun yapılması ve idarecilerin tayini gibi başlıklar üzerinden olmuştur. İsmail Erünsal, sahaf terekelerinde 18. Yüzyıl ortalarına kadar sahafların gediğine dair bilgiye rastlamadığını, bu tarihten itibaren muhtemelen

⁶⁶¹ Erünsal 2013, s.69

⁶⁶² Erünsal 2013 s.72 ve 77

⁶⁶³ Sahafların kitap teminlerine dair daha geniş bir inceleme için bkz. Erünsal 2021, s.408-440

⁶⁶⁴ Erünsal 2013 s.145

⁶⁶⁵ Erünsal 2013 s.115 ve 139

sahafların sayısının sınırlandırılması amacıyla gedik sisteminin sahaflar için de uygulanmaya başlandığını gözlemler. Erünsal, mesleği icra edenlerin sayısını belirleyen gedik sisteminde, esnafın mesleklerini icra ederken kullandıkları alet-edevatın, gedik hakkının tasarrufunda temel değişken kabul edildiğini; bu sistem sahaflara uygulanırken dolap ve rahle gibi eşyanın baz alındığını; bu sayede de sahaflara müstakıl bir gedik ihdas edildiğini söylemektedir. Neticede sahaflar için gedik uygulaması 18. Yüzyılın ortalarından itibaren uygulanmaya başlanmış ve 19.yüzyılın ikinci yarısında kaldırılmıştır.⁶⁶⁶

Osmanlı'da matbaanın kullanılmaya başlaması ve 19.yüzyıl başından itibaren daha fazla kitap üretmeye başlaması, yapısal anlamda kitap üretimi alanında önemli bir değişimdir. Fakat matbaada üretilen kitapların, sahaflar eli ile piyasaya dağıtılıyor ve satılıyor olması dolayısıyla, sahafların satış ve dağıtım noktasındaki tekellerini değiştirmemiştir.

Yüzyılın ilk çeyreğinin ardından sahaflarda daha fazla matbu kitap satılmaya başlanmıştır.⁶⁶⁷ Bunun öncelikli sebebi, 1831 Yılında Takvimhane-i Âmire'nin kurulması ve planlı bir şekilde kitap basımına yoğunlaşmasıdır. Takvimhâne'nin yanında aynı tarihlerde Mısır'da açılan Bulak Matbaası ve Hindistan'da Müslümanlar tarafından açılan matbaalarda yayınlanan kitaplar da İstanbul'a getirilerek, piyasadaki matbu kitap miktarını artırmıştır.⁶⁶⁸

Takvimhâne-i Amire Nezareti'nin kuruluşunun ardından burada basılan kitaplar yine sahaflar eliyle piyasaya sürülmüştür.⁶⁶⁹ *Takvim-i Vekâyî*'de yer alan bazı

⁶⁶⁶ Erünsal 2021, s.s.313-320, 388 ve 400. Aynı dönemde gedik sisteminin genel görünümüne dair bkz. Akarlı, Engin Deniz. "Gedik: A Bundle Of Rights And Obligations For Istanbul Artisans And Traders, 1750–1840" içinde *Law, Anthropology, And The Constitution Of The Social: Making Persons and Things* (ed. Alain Pottage and Martha Mundy). Cambridge: Cambridge University Press 2004, s.166-200.

⁶⁶⁷ Erünsal 2013 s.82.

⁶⁶⁸ Bulak matbaasının ilk otuz yılında basılan kitaplar için bkz. Cheng-Hsiang Hsu. "A survey of Arabic-character Publications Printed in Egypt during the Period of 1238-1267 (1822-1851)" içinde *History of Printing and Publishing in the Languages and Countries of the Middle East* (ed. Philip Sadgrove). Journal of Semitic Studies. Supplement 15 (2004) s.1-16. Aynur, Hatice "Bulak Matbaası'nda basılan Türkçe Divanlar" *Journal Of Turkish Studies* 14 (1990), s.43-74; Hindistan'da Müslümanların açtıkları matbaalara dair bkz. Stark, Ulrike. *An Empire of Books: The Naval Kishore Press and the Diffusion of the Printed Word in Colonial India*. Ranikhet: Permanent Black 2008, s. 35-49

⁶⁶⁹ Erünsal 2013, s.121

ilanlarda, kitapların satın alınabileceği merkezi nokta matbaanın kendisi iken, bazı sahaf dükkanlarının ismi de satış noktası olarak anılmaktadır.⁶⁷⁰ Bunun yanında Tabhâne-i Âmire Sahafı dahi vardır.⁶⁷¹

Bu etkenler ile ilişkili olarak sahaflar, satmakta oldukları kitapların matbaada bastırılması yönünde taleplerini dile getirmişler, 1840 yılında yapılan yeni düzenleme ile beraber de Tabhâne-i Âmire’de kitap bastırmaya başlamışlardır. Bu durum sahafları, basılan kitapları satan dükkan olmaktan çıkarıp üretimin parçası haline getirmiştir. Sahafların kitap bastırdıkları tek matbaa Takvimhâne değildir. Sahaflar, şehir içinde açılan Ceride-i Havadis Matbaası, Kayol matbaası gibi matbaalarda da kitap bastırmış, aynı zamanda izinsiz matbaa atölyeleri de açmışlardır. Ayşe Başaran, bu dönemde İstanbul içi üretim yanında, Mısır’da kitap bastırıp İstanbul’da satan sahafların da varlığını zikretmektedir.⁶⁷² İkinci bölümde ele aldığımız gibi, sahafların izinsiz matbaalarının düzenlenmesi amacıyla, matbaalarını Takvimhâne çatısı altında işletmelerine izin verilmiştir. Sahaflar, kendi matbaalarında ya da şehir içindeki matbaalarda kitap bastıramadıkları diğer durumlarda farklı şehirlerde kitap bastırma ya da basılı kitapları toptan getirmek suretiyle kitap ticaretine girmişlerdir.⁶⁷³

1857 öncesinde Takvimhâne bünyesinde makinelerini işleten, ücreti mukabilinde Takvimhâne’de kitap bastırtan, farklı şehirlerde basılan veya bizzat kendilerinin bastırdıkları kitapları İstanbul’a getiren sahaflar, 1857 nizamnâmesi ile beraber resmen matbaa makinesi sahibi olmuş ve kitap basmaya başlamışlardır. Sahafların kitap ticaretinin farklı aşamalarında yer almalarından dolayı Ayşe Başaran dönemin sahaflarını 3’e ayırır; tüccar sahaflar, matbaacı sahaflar (litograf sahaflar) ve geleneksel sahaflar (sadece kitap satan sahaflar).⁶⁷⁴

⁶⁷⁰ Örneğin *Takvim-i Vekayi*’nin şu sayılarında bulunan ilanlarda kitapların tek satış yeri Tabhâne’dir: def’a 532 (23 safer 1272), s.4; def’a 543, (10 za 1272), s.3; def’a 728 (11 fi b 1280), s.3. Tabhâne’de basılarak sahaflarda satılan kitaplara örnek olarak *Tasvir-i Efkar*’da Raşid Tarihi’nin 3. Cildinin Sahaf Esad Efendi’nin dükkanında bulunabileceği ilan edilmektedir. *Tasvir-i Efkar* sayı 285 (3 ZA 1281) s.3 aktaran Hayta, Necdet. *Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvir-i Efkar Gazetesi 1278/1862-1286/1869*. Ankara: Kültür Bakanlığı 2002, s.237

⁶⁷¹ BOA., HH.VRK., 51/60, aktaran Erünsal 2013, s. 121

⁶⁷² Başaran 2019, s.76

⁶⁷³ Başaran 2019, s.241

⁶⁷⁴ Başaran 2019, s.231-250. İsmail Erünsal 19. yüzyıl sahaflarını sahaf, kitapçı sahaf ve kitapçı olarak tasnif eder. Erünsal 2013, s.89, 139, 141 ve Erünsal 2021, s.151-170

Bu sahaflar kimlerdir ve hangi faaliyetlerde bulunurlar? Başaran'ın ayrımını kabul ettiğimizde piyasada tüccar sahaflar, matbaacı sahaflar ve kitap satan sahaflar vardır. Tüccar sahafların ve matbaacı sahafların genelde aynı kişiler oldukları görülmektedir. Bu dönemde öne çıkan sahaflardan bazıları, Ali Rıza Karahisârî, Bosnalı Muharrem, Sahaf İbrahim Efendi'dir. Bu isimler dışında da matbaa açan, ayrıca matbaa sahibi olmasa da başka matbaalarda kitap bastıran sahaflar vardır.⁶⁷⁵ Sahafların kitap bastırdığı matbaalar sadece özel matbaalar değildir; özel matbaalara izin verilmeden önce olduğu gibi devlet matbaalarında da kitap bastırmaya devam ederler.⁶⁷⁶ Sahaflar bu dönemde kitapları hem kendi matbaalarında basmış hem de başka matbaalarda bastırmışlar, başkaları adına kendi matbaalarında kitaplar basmışlar ve toptan kitap ticareti yapmışlardır.

Sahafların kendi matbaalarında bastırdıkları kitaplar *Muhammediye*, *Delâil-i Hayrât*, *Halebî* gibi o güne kadar sahaf dükkanlarında satışı çok olan kitaplardır.⁶⁷⁷ Kendi seçtikleri ve bastıkları kitaplar dışında sahaf matbaalarında basılan bazı kitapların başkalarının *himmeti* ile yayınlandığı görülür. Bu sistemde genelde hayır hasenat amacıyla kitaplar dağıtılır yahut kitapların piyasada dolaşıma girmesi sağlanır.⁶⁷⁸ Örneğin Yusuf b. Osman el-Harputî'nin *Silsile-i Safa li-Muhammed Mustafa* kitabı sarayı hümayun hasırcıbaşı Aziz Mahmud Efendi'nin marifetiyle el-

⁶⁷⁵ Ele aldığımız dönem kitap basımı konusunda düzenlemelerin yerleşmediği bir dönemdir. Kitaplarda matbaa ismi, satıcı ismi bulunması mecburiyeti yoktur. Aynı zamanda sahaflar genellikle benzer kitapları satmaktadır. Bu nedenle matbaa açan sahafların tamamını kapsayacak bir liste oluşturmamız mümkün olmamıştır. Bölümün başında değindiğimiz gibi elimizdeki katalogda matbaası bilinmeyen pek çok kitap vardır. Muhtemelen bu kitapların birçoğu sahaflar tarafından basılmış veya bastırılmıştır. İsmail Erünsal bu dönemde matbu kitap bastıran veya matbu kitap ticaretine giren bazı sahafları şöyle sıralar (Erünsal 2013, s. 165-166); Mehmed efendi b. Abdullah, elhac Ahmed b. İbrahim, Kırımı Halil Efendi b. Abdullah, Hasan Efendi b. Abdullah, Kayseriyeli Mustafa Efendi b. Abdullah, Elhac Abdullah Efendi b. Mustafa, Elhac mehmed Bahaeddin Efendi b. Nu'man, Elhac Mehmed Efendi b. Ahmed, Hüseyin Hilmi Efendi b. Kürtoğlu Abdullah, Elhac Hüseyin ağa b. Ömer, Elhac Seyyid Hasan Efendi, Geredeli Ali Efendi, Elhac Ali Efendi b. Mahmud, Hafız Ahmed Efendi ve Seyyid Mustafa Esad Efendi

⁶⁷⁶ Matbaa-i Âmire'de kitap bastıran sahaflardan bir tanesi Sahaf Kayserili Mehmed Şükrü Efendidir. Bkz. BOA., MF.MKT., 8/56 (H.18.11.1289)

⁶⁷⁷ Sahaf dükkanlarında çok satılan yazma kitaplara dair bkz. Erünsal 2021, s.227-258

⁶⁷⁸ Kathryn Schwartz'ın Mısır'da özel matbaaların yayılmasına dair yaptığı analizde ısrarla vurguladığı bu noktalardan bir tanesi, özel matbaaların gelişiminde kitaplara sponsor olan isimlerin, özellikle ulemanın rolüdür. İstanbul'da şahısların himmeti ile yayınlanan kitapların bu denli bir etkisi yoktur. Bkz. Schwartz 2017

hac Osman Efendi Matbaasında basılmıştır.⁶⁷⁹ Bir başka örnek yine dini-tasavvufi bir eserdir. İmam Rabbânî'nin silsilesinden⁶⁸⁰ Abdullah Ekberâbâdî'nin *Beyan'ül Hak* kitabının Hoca İskender bin Muhammed el-Keşmirî tarafından yapılan tercümesinin sonunda bu kitabın *tarikâtı Mevleviye müntesibânından konevî hıfâf-ı el hac hafız hasan dedenin sa'y ve himmetiyle* basıldığı bilgisi yer almaktadır.⁶⁸¹ Bir diğer kitap, *el-Câmiu's-Sağir* şerhi ile bilinen Abdurrauf el-Münâvî'nin⁶⁸², hadis kitaplarındaki hadis-i şerifler hakkında hazırladığı bir nevi fihrist olan *Künûzü'l-hakâik fî hadîsi hayri'l-halâik* kitabıdır.⁶⁸³ Bu kitabın sonunda da kitabın *Hüseyin Lütfi beyefendinin ... s'ayi ve himmeti meşkureleri ile* basıldığı bilgisi yer almaktadır. Bu gibi örnekler, sahaf matbaalarının, bir matbaa olarak da işlediğini ve para karşılığı buralarda kitap bastırıldığını göstermektedir. Bu konuda sonraki yıllarda görülen bir diğer örnek Ömer Hilmi'nin *Mi'yar-ı Adalet* kitabıdır.⁶⁸⁴ Bu kitabın kapağında Kitabın Bosnalı Muharrem'in matbaasında basıldığı ve imtiyazının yazarına ait olduğu yazmaktadır.

Sahaf matbaalarında birisinin himmeti ile yayınlanan kitapların dini içerikli kitaplar oldukları görülmektedir. Bazı tekkelerde bu amaçla matbaa açıldığı, kitap yayınlandığı ve sahaflar eliyle satıldığı görülmektedir.⁶⁸⁵ Bu tekkelerin matbaaları İstanbul içinde matbaacıların bir arada oldukları alanlardan ayrılmaktadır. Şeyh Yahya Efendi'nin matbaası Otakçılar'da ve Necip Baba'nın matbaası Eyüp'te Karyağdı tekkesinde ve kitapların satışı sahaflar esnafı eliyle yapılmaktadır.

Sahaflar kitapları nasıl üretirlerdi? Arşiv belgeleri, basılı kitaplar ve Salnâmelerde yer alan matbaa listeleri bize, sahafların neredeyse tamamının litografya

⁶⁷⁹ Yusuf b. Osman el-Harputî. Silsile-i Safa li-Muhammed Mustafa. İstanbul: El-Hac Osman Efendi Matbaası 1286 (H).

⁶⁸⁰ Algar, Hamid "Benûrî", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/benuri> (24.11.2021); Necdet Tosun, "Muhammed Ma'sûm Sirhindî", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhammed-masum-sirhindi> (24.11.2021).

⁶⁸¹ Abdullah Ekberâbâdî. *Beyan'ül Hak* (çev. Hoca İskender bin Muhammed el-Keşmirî). İstanbul: Bosnavî El-Hac Muharrem Efendi Destgâhı, 1283 (H)

⁶⁸² Uğur, Mücteba "El-Câmiu's-Sagir", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/el-camius-sagir--suyuti> (24.11.2021).

⁶⁸³ Abdurrauf el-Münâvî. *Künûzü'l-hakâik fî hadîsi hayri'l-halâik*. İstanbul: Bosnevî Elhac Muharrem Efendi Litoğrafya Destgâhı, 1285 (H).

⁶⁸⁴ Ömer Hilmi. *Miyar-ı Adalet*. İstanbul: Bosnavî Hacı Muharrem Efendi'nin Matbaası, 1301 (H) /1884.

⁶⁸⁵ Osmanlı son döneminde İstanbul'da tekkeler tarafından açılan matbaaların yayınladıkları eserler için bkz. Üzel, Mustafa. *İstanbul'da Tekke Matbaaları: Basılan Eserler Kaynakçası*. Ankara: Bizim Büro Matbaacılık 2019.

makinaları kullandığını göstermektedir.⁶⁸⁶ Sahaflar yüzyıllardır sattıkları kitapları, yani halka yönelik kitapları, medrese kitaplarını ve divanları benzer form içinde yeniden yazdırıp *tab' ve temsil ederek* satışını yapmışlardır⁶⁸⁷ Fakat bu durumun istisnaları da vardır. Örneğin Bosnalı Hacı Muharrem Efendi 1861 yılında mevcut matbaasına ek olarak bir hurufat destgâhı açmak isteği ile başvuruda bulunmuştur.⁶⁸⁸

Sahafların bir diğer ticari faaliyeti de toptan kitap ticaretidir. Bu konuda en meşhur isim Uncu Halil Ağa'dır. 1857 öncesinde Fransız Kayol ile beraber bir matbaa açma izni de alan Uncu Halil Ağa, 1840'lı yıllardan itibaren faaliyetleri ile arşiv belgelerine yansıyan isimlerin başındadır.⁶⁸⁹ Önce devlet matbaasında kitap bastırmak isteyen, sonrasında bir matbaa açma talebinde bulunan Uncu Halil Ağa bu girişimlerinin yanında, Bulak matbaasında basılan kitapları İstanbul'a getirme ve zaman zaman orada kitap bastırma işi de yapmıştır.⁶⁹⁰ Erünsal, terekelerinde aynı kitapların binlerce nüshası bulunan, dolayısıyla toptan kitap ticareti yaptığını tespit ettiği başka sahafları da zikretmektedir: Sahaf Seyyid El-Hac Hasan Efendi (ö.1855), el-hac Ali Efendi (ö.1855), el-hac Ömer Efendi b. Ömer (ö.1888), el-hac Nuri Efendi b. Ömer (öl.1896) bunlardan bazılarıdır.⁶⁹¹

Bölümün devamında, 1857 sonrasında sahafların piyasa içindeki etkinliklerini ve faaliyetlerini göstermek amacıyla, dönemin önemli sahaflarından olan Ali Rıza Karahisâri ve yine sahaf olan çocuklarının faaliyetleri ele alınacaktır.

Matbaa ile kitap üreten ve toptan kitap ticareti yapan sahaflar arasında öne çıkan isimlerden bir tanesi, Sahaf Ali Rıza Karahisârîdir. Ali Rıza Efendi'nin çocuklarından Sahaf Mustafa Esad Efendi, Mehmed Sadeddin Efendi ve İbrahim Lami'i Efendi de sahaflık mesleğini sürdürmüştür.⁶⁹² Bu nedenle Karahisârî ailesi, özel matbaalara izin verilmesinden sonra yayın yapan sahaflar içinde önemli bir yere sahiptir.

⁶⁸⁶ Ek-2'de yer alan listelerde sahafların sahip oldukları makinelere dair bilgiler de yer almaktadır.

⁶⁸⁷ Erünsal 2013 s.152.

⁶⁸⁸ BOA., İ.MVL. 452/20219 (10 Muharrem 1278)

⁶⁸⁹ Kayol ve Uncu Halil'e verilen izin için bkz. BOA., İ.MVL. 196/6021 (H.01.03.1267)

⁶⁹⁰ Başaran 2019, s.92.

⁶⁹¹ Erünsal 2021, s.156-158

⁶⁹² Erünsal 2013, s. 244

Ayşe Başaran'ın tespitlerine göre Ali Rıza Karahisârî'nin ilk yayını 1853 yılında yayınladığı *Tercüme-i Mektubât-ı Rabbanî* eseridir.⁶⁹³ Başarana'a göre bu eser aynı zamanda, özel bir matbaanın adını taşıyan ilk kitaptır.⁶⁹⁴ Karahisârî bu tarihten itibaren kendi ismiyle toplam 60'a yakın kitap yayınlamıştır. Kitaplarda, dolayısıyla kataloglarda ismi farklı şekillerde geçmektedir.⁶⁹⁵ Bu kullanımların hepsini bir arada verdiğimizde es-Seyyid El-Hac Sahaf Ali Rıza Efendi Litografya Matbaası ismi ortaya çıkar. Ali Rıza Karahisârî'nin ne zaman vefat ettiği belli değildir. *Tasvir-i Efkar*'da 3 Receb 1283 (22 Kasım 1865) tarihinde yayınlanan bir ilan, Ali Rıza Efendi'nin oğlu Esad Efendi'den *Karahisarlı Müteveffa Hacı Ali Efendizâde* şeklinde bahseder.⁶⁹⁶ Bu bilgiden Karahisârî'nin 1865 yılından önce vefat ettiği anlaşılmaktadır. Karahisârî'nin dükkanı Sahaflar çarşısında, matbaası Aşir Efendi Han'ındadır.⁶⁹⁷

Ali Rıza Karahisârî'nin sahaflık alanında en etkin olan oğlu, Sahaf Mustafa Esad Efendi'dir. Mustafa Esad Efendi'nin dükkanı sahaflar çarşısında, matbaası ise kardeşi İbrahim Efendi'nin matbaası ile komşu olduğu Vefa Kilise Camii civarındadır.

EHTBEB'de Esad Efendi matbaasında basılan elli kitap vardır. Bu kitapların neredeyse tamamı *Delail-i Hayrat*, *Mevlid-i Şerif*, *Pend-i Attar* gibi klasik eserlerdir. Fakat Esad Efendi'nin kitap piyasasındaki varlığı sadece matbaacılık ve bastığı kitapların satışı değildir. Esad Efendi aynı zamanda hem kendi matbaasında başkalarının himmet ile kitap basmakta hem de farklı matbaalarda kitap bastırmaktadır. Örneğin *Sübha-i Sıbyan*, Esad Efendi'nin matbaasında *Bekir Efendi'nin marifet-i acizânesiyle tab' ve temsil olunmuşdur*.⁶⁹⁸ Başka matbaalarda bastırdığı bir kitaba örnek ise, Kadızâde er-Rûmî'nin *Hâşiye alâ şerhi 'l-mulahhas fi'l-hey'e* kitabıdır. Bu kitabın sonunda şöyle bir bilgi yer almaktadır: *Sahaf esnafi*

⁶⁹³ Müstakimzâde Süleyman Sadeddin. *Tercüme-i Mektubât-ı İmâm-ı Rabbânî*. İstanbul: Sahaf el-Hâc Ali Rıza Efendi Litografya Matbaası, Evâsıt-ı Safer 1270 (H).

⁶⁹⁴ Başaran 2019 s. 115

⁶⁹⁵ Erünsal 2021, s.153'de Karahisârî'nin farklı isimlerle matbaalar kurduğunu söylemektedir fakat bize göre bu farklı isimler, aynı matbaanın farklı şekillerde yazılmış halleridir.

⁶⁹⁶ *Tasvir-i Efkar* Gazetesi 348. Sayı, s. 4, (3 B 1282), aktaran Necmettin Hayta 2002, s.238

⁶⁹⁷ Bkz. Bu tez ek-2. Bölüm boyunca zikredilen matbaacılar ve kitapçıların erişilebilen adresleri ek 1 ve 2 de detaylı olarak yer almaktadır.

⁶⁹⁸ *Sübha-i Sıbyan*. İstanbul: Esad Efendi'nin Matbaası

*muteberânından Es'ad efendinin gayretiyle Çenberlitaş'da Ali Efendi'nin matbaasında tab' ve temsil olmuştur.*⁶⁹⁹

Kitap yayınlayan, başkalarının kitaplarını basan ve başka matbaalarda kitap bastıran Esad Efendi aynı zamanda kitap toptancılığı da yapmaktadır. *Basiret* 'e verdiği ilanda sahaflar çarşısındaki dükkanında Mısır'dan getirdiği otuz sekiz kitabın adı ilan edilmektedir.⁷⁰⁰

Kitap ticaretinin farklı kollarında faaliyet gösteren Mustafa Esad Efendi, 24 Ş.1309 (24 Mart 1892) tarihinde vefat etmiş ve ardından 795.343 kuruşluk, dönemine göre oldukça yüklü bir servet bırakmıştır.⁷⁰¹ Es'ad Efendi'nin oğulları Mehmet Şevket Efendi ve Yahya Şevket Efendi de bu mesleğe devam etmiş, hatta Mehmed Şevket Efendi de babası gibi sahaflar kethüdası olmuştur.⁷⁰²

Ali Rıza Karahisârî'nin oğullarından Mehmed Sadeddin Efendi, 17 M. 1294 (1 Şubat 1877) tarihinde vefat etmiş ve ardından 210.025 kuruşluk bir servet bırakmıştır. Terekesinde bulunan kitapların büyük kısmı babasının bastığı kitaplardır ve özellikle halk kitaplarının yüzlerce nüshası bulunmaktadır.⁷⁰³ Dolayısıyla çok fazla kitap basmadığını ve sadece kitap satışı yaptığını düşünebiliriz. Mehmed Sadeddin'in diğer kardeşi İbrahim Lâmi efendi de 1877 hac yolculuğunda vefat etmiş ve ardından 44.856.720 akçelik bir servet bırakmıştır.⁷⁰⁴ Bu iki kardeşin vefatları, devlet salnâmelerinde matbaa isimlerinin yayınlanmasından önce olduğu için, salnâmelerde adresleri yer almamaktadır. Fakat Erünsal, tereke kaydına dayanarak İbrahim Lâmi'i Efendi'nin matbaasının abisi Es'ad Efendi'ye komşu olduğunu kaydetmektedir.⁷⁰⁵

⁶⁹⁹ Kadızâde er-Rûmî. *Hâsiye alâ şerhi'l-mulahhas fi'l-hey'e*. İstanbul: Sahaf Esad Efendi, Ali Efendi Matbaası 1280 (H).

⁷⁰⁰ *Basiret* sayı 132 (3 Cemaziye'l- Evvel 1287), s.4. Esad Efendi'nin, içinde farklı kitapların bulunduğu bir diğer ilanı için bkz. *Basiret* sayı 268 (1 Zi'l-Kade 1287), s.4

⁷⁰¹ Erünsal s.88. Esad Efendi'nin terekesi Orlin Sabev tarafından da değerlendirilmiştir. Bkz. Sabev, Orlin. "Rich Men, Poor Men: Ottoman Printers and Booksellers Making Fortune or Seeking Survival (Eighteenth-nineteenth Centuries)" *Oriens* 37 (2009) 177-190 ve Sabev, Orlin. "İki Örnek Işığında Osmanlı Matbaacılarının Maddi Durumu (İbrahim Müteferrika ve Seyyid Mustafa Esad Efendi)" *İkinci İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri - 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)*. Elazığ, 2013. s.701-755.

⁷⁰² Erünsal 2013, s.20.

⁷⁰³ Erünsal 2013, s.87.

⁷⁰⁴ Erünsal 2013, s.244.

⁷⁰⁵ Erünsal 2013 s. 244.

Netice itibariyle, Osmanlı’da sahafların matbu kitaplar ile ilişkileri 19.yüzyılın başından itibaren artış göstermiş ve 1840’ta Takvimhâne-i Âmire’de kitap bastırma izni almaları ile beraber yeni bir dönem başlamıştır. Aynı dönemde İslam dünyasının diğer bölgelerinde de matbaa ve matbu kitap sayılarının artmaya başlaması sebebiyle ile sahaflar, kitap satışının yanında İstanbul ve İstanbul dışında matbu kitap bastırma, toplu kitap ticareti yapma ve matbaa sahibi olarak kitap basma işine de girmişlerdir. 1857’de özel matbaaların açılmasına izin verilmesinden sonra bu yönde izin alan ilk aktörler sahaflar olmuştur. Kitabın basımı ve satımına dair her alanda faaliyet gösteren sahaflar, 1860’lı yıllar boyunca aynı zamanda en çok kitap yayınlayan gruptur.⁷⁰⁶

Sahaflar, yeni üretim tekniklerini, yeni üretim yollarını, yeni dağıtım yollarını hızlıca kullanmaya başlasalar da yeni okur kitlesine hitap etmemişlerdir. Bu durum sahafların ilerleyen yıllarda piyasadaki paylarının azalmasındaki en belirleyici etkenlerden bir tanesidir. Fakat bunun yanında aynı dönemde ticaretin en genel anlamı ile yeni bir düzen kazanmaya başlaması, kent mekânında yaşanan değişiklikler, hukuki düzenlemeler, matbaanın yaygınlaşması ve yeni ticari yönelimler de sahafların merkezi önemlerini yitirmelerine etki eden faktörlerdir.

Hüseyin Cahit Yalçın, Ahmet Rasim ve Ahmet İhsan gibi döneme dair anılarını kaleme alan yazarlar, sahafların köhne görüntülerini, yeniliğe adapte olamamasını eleştirel bir şekilde anmaktadırlar.⁷⁰⁷ Necip Asım da, 1922 yılında kaleme aldığı “Kitapçılık” başlıklı yazısında sahafların, kitapçılık içindeki gelişmelere adapte olamaması nedeniyle iç acıtıcı bir durumda olduklarını söyler.⁷⁰⁸ Burada vurgulanması gereken en önemli nokta, özel matbaaların açılmaya başlaması sonrasında sahafların piyasadan çekilmediği; bilakis kitap üretimi ve ticaretini artırdıklarıdır. Yazarlara bu yorumu yaptıran şeyin, yeni kitapçılar ile sahaflar arasındaki fark ve yeni bakış açılarının getirdiği beklentiler olduğu açıktır. Zira, sahafların ticari olarak halen çok

⁷⁰⁶ Eldeki kaynaklar ile yayınlanan kitap sayısını kesin olarak tespit edemediğimiz 1857-76 yılları arasında EHTBEB’de özel matbaalar tarafından basılmış ve matbaası belirli kitapların 1/3’ünden fazlası sahaf matbaaları tarafından basılmıştır.

⁷⁰⁷ Necip Asım “Kitapçılık” İkdâm c.53, no:8937, 31 Kânun-ı Sâni 1338, s.3 [Bu yazı şu kaynaktan kullanılmıştır; Erünsal, İsmail E (haz.). Kütüphanecilikle ilgili Osmanlıca Metinler ve Belgeler II. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1990, s.124-131]; Yalçın, 1999, s.45; Ahmed Rasim 1980, s.170; Tokgöz 2012, s.35

⁷⁰⁸ Necip Asım 1990, s.125

etkin olduğu, yayıncılığın daha yeni yeni ortaya çıkmaya başladığı 1870-80'lerde dahi Redhouse'un sahaflığı, eski kitap satıcısı olarak tanımladığı görülmektedir.⁷⁰⁹ Bu tanım dönemin gerçekleri ile tam anlamı ile uyuşmamaktadır. Neticede, bütün bu birinci elden anlatılar bize yeni aydın zümresinin ve yeni kitapçıların sahaflığı ya görmezden geldiği ya da sahaflara menfi bir gözle baktıklarını göstermektedir.⁷¹⁰ Yayıncılığın sonraki dönemini şekillendiren bu aktörlerin yorumları, sahaflığın dönem içindeki gerçek mahiyetini anlamayı engellemektedir.

Neticede sahaflar, 1857 sonrasında kitap ticaretlerini artırmış, kitap basımında aktif olmuş ve kurulan yaynevlerini de örnek alarak bir sonraki bölümde değineceğimiz, Osmanlı'da ilk kitap şirketi olan Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye'yi kurmuşlardır. Fakat yayınladıkları kitapların yeni ve yaygın edebi-kültürel ortama uyum sağlayamaması, yeni aydın tipine hitap etmemesi ve bir zamandan sonra üretim miktarlarının azalması, yeni gelişen matbuat alemi içine dahil olamamaları; son olarak hukuki düzenlemeler arasında, daha ziyade sahafların tercih ettikleri taşbaskı usulü kitaplara dair gelen düzenlemeler nedeniyle kitap piyasası içinde merkezi konumlarını yitirerek ikinci plana düşmüşlerdir.

Sahaflara yönelik menfi bakışın bir diğer sebebi bir önceki bölümde ele aldığımız teknik gelişmelerdir. Sahaflar yenilikleri es geçmemiş, bilakis matbaanın ve matbu kitabın yaygınlaşması noktasında etkin olmuşlardır fakat aynı dönem, pek çok yeni makinenin piyasaya girdiği ve yeniliklerin hızla eski konumuna düştüğü bir dönemdir. Her yenilik, ayrı bir sermaye gerektirmektedir. Sahaflar geçmişlerine nazaran kısmi yenilikler yapmış olsalar da sürdürdükleri geleneği tamamen bir kenara koymamış ve eski usul ticari faaliyetlerini de sürdürmüşlerdir.

⁷⁰⁹ “bookseller: kitabçı. (of corans) sahhaf.” Redhouse, J.W.; Wells, Charles (Second Edition Revised And Enlarged) *Redhouses's Turkish Dictionary in Two Parts English and Turkish and Turkish and English*. London: Bernard Quartich 15 piccadilly, 1880.

⁷¹⁰ Örneğin kitapçı Arakel'in kataloğunda dini kitaplar ve sahafların daha çok bastığı kitapları yeteri kadar ele alamadığını, bunun, kataloğun hacmini çok artıracığını ve mecburen böyle bir ayrıma gittiğini söyler (bkz. *Arakel Kütüphanesi Esâmi-i Kütübü*. İstanbul: Arakel Kütüphanesi (Mahmud Bey Matbaası) 1305, s.5-6) Dönemin en meşhur kataloğunda sahafların bastıkları kitapların yer almaması, sonraki araştırmacılar tarafından da bu kitapların göz ardı edilmesine sebep olmuştur. Dönemin bütün yayınlarını ele alan başka bir liste için bkz. [Mizancı] Mehmed Murad. *Devr-i Hamid Âsârı: Cülüs-i meyâmîn-i me'nûs cenâb-ı padişâhiden bin üç yüz yedi sene-i hicriyesinin nihayetine kadar dersaadette tab' ve neşr olunmuş âsâr-ı mütenevvianın ve müellif ve mütercimlerinin esâmisini mübeyyin cedvel-i mahsusdur*. Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye 1308

4.1.2. Gazete Matbaaları

Osmanlı'da 1857 sonrasında kitap yayıncılığının yaygınlaşmasında önemli aktörlerden bir tanesi de gazete matbaalarıdır. İstanbul'da ilk resmi gazete olan *Takvim-i Vekayi* 1831, ilk özel gazete olan *Tercüman-ı Ahval* 1860 yılında yayınlanmaya başlamış olsa da Kocabaşoğlu'nun tespitlerine göre 1831-1860 yılları arasında Osmanlı coğrafyasında farklı dillerde toplam 91 süreli yayın yayınlanmıştır. Bu süreli yayınlardan yedisi Türkçe biri Türkçe-Rumca, biri Fransızca-Arapça-Türkçe, on üçü Fransızca, üçü İngilizce-Fransızca, biri İngilizce- Rumca, yirmi altısı Ermenice ve Ermeni Harfli Türkçe, yirmi dördü Rumca ya da Rum harfli Türkçe, üçü Bulgarca, altısı İbranicedir.⁷¹¹ Bu tabloda dil anlamında imparatorluktaki Türkçe dışı dillerin ve yabancı dillerin etkinliği oldukça baskındır. 1864 yılından sonra devlet salnâmelerinde yer alan İstanbul ve memalik-i şâhâne'de yayınlanan gazete listelerine göre İstanbul'da 1281-92 H. (1864-1876) yılları arasında farklı dillerde toplam yüz kırk civarında gazete yayınlanmıştır. Bu gazetelerin bir kısmı kendi matbaasında yayınlanırken bir kısmı da farklı matbaalarda yayınlanmıştır.⁷¹² Yayınlanan gazeteler, belirli fikirleri yaymak yanında bir matbaaya sahip olmaları, matbu üretime dair tecrübe sahibi olmaları nedeniyle kitap yayını için önem taşır. Örneğin ilk özel Türkçe gazete olan *Tercüman-ı Ahval* kurulurken, piyasadaki mevcut tecrübeden istifade edilmiş ve gazetenin matbaasında Takvimhâne'nin mürettepleri istihdam edilmiştir.⁷¹³

Çok fazla matbaanın olmadığı İstanbul'da 1861 sonrasında kurulan gazeteler de bir matbaa kurmuştur. Aynı durum, kitap çıkarmak isteyen gazete sahipleri ve yazarlar için de geçerli olmuş ve yayınlayacakları kitapları gazete matbaalarında bastırma yolunu tercih etmişlerdir. EHBTEB'a göre kitap yayınlamış gazete matbaaları şunlardır: Tasvir-i Efkâr Matbaası, Tercüman-ı Hakikat Matbaası, Ceride-

⁷¹¹ Kocabaşoğlu, Uygur "Türkiye'de Matbuatun "Zuhuru" üzerine Gözlemler" *Yakın Türkiye Tarihinden Sayfalar: Sina Akşin'e Armağan* (haz. Mehmet Ö. Alkan), İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, s.122

⁷¹² Salnâmelerde yer alan listelerde gazetelerin isimleri, matbaa adresleri, yayın periyodları ve dillerine dair bilgiler vardır. Fakat salnâmelerin yıldan yıla değişen yapısı gazetelere dair listelerde de gözükmemektedir. Listeler hazırlanırken her yıl aynı sistem uygulanmamıştır. Gazetelerin adresleri bazen açık adres şeklinde verilirken, bazen bulunduğu bölgenin adı verilmiştir. Kimi zaman aynı gazetenin ismi farklı Salnâmelerde farklı şekillerde yazılmıştır. Aynı şekilde gazetenin kendi matbaasında mı yoksa başka bir matbaa da mı basıldığına dair bilgilerde belirsizlik vardır. Bu nedenle gazetelere dair listeler müstakil olarak, sistematik bir analize imkan vermemiştir.

⁷¹³ Ahmed Rasim 1980, s. 57-58

i Havâdis Matbaası, Basiret Matbaası, Ahter Matbaası, El-Cevâib Matbaası, Muhib Matbaası, Terakki Gazetesi Matbaası, Vakit gazetesi Matbaası, Hayal Matbaası, Tercüman-ı Ahvâl Matbaası, Asır Gazetesi Matbaası, Hadika Matbaası, Mecmua-i Havadis Matbaası, Servet Gazetesi Matbaası, Mecmua-i Ahbar Matbaası, Tarik Gazetesi Matbaası, İbret, Teodor Kasap'ın Matbaası. 1857-88 yılları arasında yayınlanan kitapların tespit edebildiğimiz kadarıyla 511 tanesi gazete matbaalarında basılmıştır. Bu kitapların %63'ü 1294 (h) / 1877 yılına kadar yayınlanmıştır. Aynı dönem aralığında yayınlanan yaklaşık 3900 kitap olduğunu dikkate aldığımızda, 1857-77 yılları arasında İstanbul'da yayınlanan kitapların yaklaşık %10'unun gazetelerin matbaalarında basıldığı görülmektedir. 1877 sonrasında gazete matbaalarında yayınlanan kitaplar ise büyük oranda Tercüman-ı Hakikat-Kırk Anbar matbaasında yayınlanan kitaplardır. Dolayısıyla, gazete matbaalarında kitap yayınlanması olgusunun, 1860-76 yılları arasında belirli bir yaygınlık edindiği, sonrasında etkinliğinin azaldığı anlaşılmaktadır.

Kitap basımı konusunda etkinlikleri yaklaşık 20 yıl süren gazete matbaaları, özel matbaalarının ilklerinden olmalarının yanında, kitap yayını ve etrafındaki dünyayı farklı şekillerde etkilemişlerdir. Kullanılan hurufat, kitap basımında kullandıkları yöntemler, kurdukları yayın ve editör ekibi yardımı ile yoğun kitap yayını yapabilmeleri bu etkilerden bazılarıdır. Bölümün devamında gazete matbaalarının kitap basım faaliyetlerine dair iki örnek ana hatları ile ele alınacaktır.

Osmanlı'da bir Müslüman tarafından çıkarılan ilk gazete Agah Efendi ile İbrahim Şinasi tarafından kurulan *Tercümân-ı Ahvâl* gazetesidir. Kuruluşundan bir süre sonra gazeteden ayrılan Şinasi, 1863 yılından itibaren *Tasvir-i Efkâr* gazetesini yayınlamaya başlamıştır. Şinasi, ilk özel Türkçe gazeteyi çıkarmasının yanında gazetede benimsediği dil, üslup, gazete tarzı ile basın tarihi açısından; kullandığı dil, şiir, üslup ve etkisi ile de edebiyat tarihi açısından önemli bir dönemeci ifade eder.⁷¹⁴

Tasvir-i Efkâr Matbaası ve Şinasi'yi konumuz açısından önemli kılan ise, 1857-76 arası dönemde en çok kitap yayınlayan gazete matbaalarından bir tanesi

⁷¹⁴ Şinasi'nin hayatını basın tarihi yönünden inceleyen ilk çalışmalardan bir tanesi için bkz. Ahmed Rasim. İlk Büyük Muharrirlerden Şinâsi. İstanbul: Yeni Matbaa, 1927. Şinasi'nin edebiyat ve düşünce tarihindeki önemini ısrarla vurgulayan bir çalışma için bkz. Tanpınar 2007

olmasıdır. Tasvir-i Efkar matbaası, litografya usulünü kullanmadan, hurufat ile baskı yapmıştır. Şinasi'nin ve ardından gazeteyi idare eden Namık Kemal'in yenilikçi edebiyat faaliyetleri öne çıksa da Tasvir-i Efkar Matbaası'nın yayınladığı eserler arasında Katip Çelebi'den *Mizanü'l-Hak*, Ankarâvî İsmail Efendi'den *Miftah'ül-Belaga*, İbn Arabî'den *Fütûhât-ı Mekkiye* gibi klasik eserler de mevcuttur.

Tasvir-i Efkar gazetesini matbaasının, Şinasi'nin edebi düşüncesi ile uyumlu bir yayın politikası izlediği ve kitapları alelade bir şekilde bastırmadığı görülmektedir. Örneğin Şinasi, gazetesinin matbaasında yayınlanan *Telemak Tercümesi*'nin ikinci baskısından bahsederken “Matbaa-i mezkûre, böyle bir te'lif-i celil neşri hizmetinden hissedar olmağla iftihar eder” demektedir.⁷¹⁵ Şinasi'nin dikkatli bir editör olarak kitapların peşine düştüğü ve basımı için rol aldığı da anlaşılmaktadır. Örneğin, 1855'de litografya olarak basılan *Fatin Tezkiresi*'nin daha sonra Ceride-i Havadis Matbaası tarafından tekrar yayınlanacağı ilan edilmiş fakat bu kitap yayınlanmamıştır. Şinasi, bu eser için Fatin Efendi ile anlaşmış, ondan kitabın tashihli basımına dair izin ve bir senet alarak basımına girişmiştir.⁷¹⁶ Gazete matbaasının, önem verdiği kitapları yayınlamak için maddi fedakarlıklar yapmaktan çekinmediği anlaşılmaktadır. Şinasi'nin yurt dışına çıkmasından sonra gazeteyi ve dolayısıyla matbaayı idare eden Namık Kemal'in Muharebe-i Telgrafiye memuru Rüşdi Efendi ile yazışmalarında, Ali Suavi'nin bastırmak istediği *Heredot Tarihi* kitabı için matbaanın forma başına 400 kuruş olan masrafını 250 kuruş olarak hesaplayabileceklerini, yazarın bu formları tashih etmesini isteyeceklerini ama yazarın buna imkanı olmaz ise normalde forması 50 kuruş olan tashih ücretini de almayacaklarını söylemektedir.⁷¹⁷

Şinasi ve Tasvir-i Efkar Matbaası'nın yayınladığı kitaplar haricinde kitap yayıncılığına katkısı, dönemin hurufat tartışmalarına bir çözüm olması amacıyla, harflerin kullanımında ufak oynamalar yaparak Arap harfli hurufat kasasında yer alan harf sayısını büyük azaltma çabasıdır. Matbaa tekniklerine dair bölümde ele alındığı gibi Şinasi bu girişiminde, birleşen harflerin yazılışlarında bazı değişiklikler ve sadeleşmeye giderek, kelimelerin başında, ortasında, sonunda birleştiği harflere göre

⁷¹⁵ Şinasi 1960, s. 52

⁷¹⁶ Şinasi 1960, s. 67

⁷¹⁷ Namık Kemal'in Hususi Mektupları 1 1967, s.33

farklı şekiller alan harflerin hurufat kasasından kaldırılmasını ve düz bir yazı oluşturmayı hedeflemiştir. Tasvir-i Efkar gazetesi matbaası, Şinasi'nin vefatından sonra Mustafa Fazıl Paşa tarafından satın alınarak Yeni Osmanlılar Cemiyeti'ne verilmiştir. Cemiyet üyeleri ise matbaanın kullanımını Ebüzziya Tevfik Bey'e devretmiştir.⁷¹⁸

Şinasi'den sonra kitap yayını ile süreli yayınları beraber sürdüren, matbaasını hem kitap hem de süreli yayın yayınlamak amacıyla işleten en önemli isim Ahmed Midhat Efendi'dir. Matbuata abisinin yardımı ile Mithat Paşa'nın kurduğu Tuna Vilayeti matbaasında başlayan Ahmed Midhat Efendi, buradan yine Mithat Paşa'nın çağrısına uyarak Bağdat Vilayet matbaasına geçmiş, vilayetin gazetesi *Zevra*'da çalışmıştır. Buradaki görevinden istifa ederek İstanbul'a gelen Ahmed Midhat Efendi bir süre *Ceride-i Askeriye*'de çalıştıktan sonra istifa ederek kendi matbaasını kurmuş ve hem süreli yayın hem de kitap yayınlamaya başlamıştır.⁷¹⁹

Ahmed Midhat Efendi ilk matbaasını Mercan'daki evinin altında kurmuştur. Burada yayınladığı ilk kitaplarının fazlaca satması sonrasında matbaayı büyültmeye ve müstakil bir yere taşımaya karar veren Ahmed Midhat, önce Eminönü'nde sonrasında Beyoğlu Hacıpulo pasajında faaliyetlerini sürdürmüştür. Burada bir süre, Ebüzziya'nın devraldığı Tasvir-i Efkar matbaası ile birleşen Ahmed Midhat Efendi, bu ortaklığın ardından *Kırkanbar* dergisi ve matbaasını kurduktan sonra Malta'ya sürülünce yazılarına buradan devam etmiştir. 1876 yılında İstanbul'a dönen Ahmet Midhat, *Kırkanbar* dergisini kapatmış fakat bu isimle matbaasında kitap yayını sürdürmüştür.⁷²⁰

⁷¹⁸ Yazıcı, Nesimi "Tasvîr-i Efkar", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tasvir-i-efkar> (25.01.2022).; Kut, Turgut "Matbaa-i Ebüzziyâ", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/matbaa-i-ebuzziya> (25.01.2022); Ebüzziya, Ziyad "Ebüzziyâ Mehmed Tevfik", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebuzziya-mehmed-tevfik> (25.01.2022).

⁷¹⁹ Okay, M. Orhan "Ahmed Midhat Efendi", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ahmed-midhat-efendi> (25.01.2022) ve Yazgıç, Kamil. *Oğlunun Kaleminden Ahmet Midhat Efendi ve Dönemi* (haz. Erol Gökşen). İstanbul: Vakıfbank Kültür yayınları 2020, s.53-54; Ahmed Midhat Efendi'nin *Ceride-i Askeriye* muharriri iken yayınladığı ilk kitabı hâce-i Evvel'in ilm-i hesab üzerine birinci cüzünün yayınlandığına dair ilan için bkz. *Basiret* sayı 411 (20 Rebî'ü'l-ahir 1288), s.1 ve 4.

⁷²⁰ Okay, M. Orhan "Kırkanbar", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kirkanbar> (25.01.2022).

Ahmed Midhat Efendi'nin kitap yayıncılığına dair faaliyetleri yayınladığı gazete ve dergiler ile iç içe bir seyir izlemektedir; Mithat Efendi genellikle tefrika usulü ile yazdığı yazıları daha sonra kitaplaştırmıştır. Osmanlı'da *Şair Evlenmesi*, *Taaşşuk-u Talat ve Fitnat* gibi eserler ile başlayan süreli yayınlardaki tefrikalar Ahmed Midhat Efendi eliyle yaygınlaşmış ve bu sayede pek çok kitap yayınlanmıştır.⁷²¹ Matbaanın yayınladığı kitapların müellifi büyük oranda Ahmed Midhat Efendi olsa da, 1878 yılı sonrasında kurduğu *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinin yayına başlaması ile beraber burada yazmaya başlayan genç yazarların kitapları da bu matbaada basılmıştır.⁷²²

Ahmed Midhat Efendi'nin yoğun tefrika üretimi ve dergi-gazete matbaasını kitap basımı için de kullanarak süreli yayın ile kitap üretimi arasında geçişken bir yapı kurması, kitapların yayın usulünü de etkilemiştir. Ahmed Midhat, gazetede kitap parçaları yayınladığı gibi zaman zaman kitapları da gazete gibi forma forma satmıştır. Ahmed Midhat'ın tatbik ettiği bu usul dönem matbaa ve yayıncılarının yaygın kullandığı bir usuldür. Örneğin kendisine Hâce-i Evvel lakabının verilmesine sebep olan kitabı *Hâce-i Evvel*, cüz cüz basılarak satılmıştır. Her cüz ayrı bir konuyu ele aldığı gibi, cüzlerin sayfa sayıları sıfırdan başlamaz, bir önceki cüzün devamıdır. Bu cüzlerden örneğin altıncı cüzün kapağında “Risalenin Müretteb Olduğu Sekiz Cüzün Altıncısı: Hikmet” yazmaktadır.⁷²³ Yayınlanan her cüz için de gazetelerde ilanlar görülmektedir.⁷²⁴

Bir yayınevi olmayan, diğer bir ifade ile farklı isimlerin kitaplarının teliflerini alıp, yayına hazırlayıp kitapçılara dağıtmak gibi bir aracılık üstlenmeyen, her daim

⁷²¹ Tefrika Romanlara dair detaylı bilgi için bkz. Üyepazarcı, Erol. *Unutulanlar, Hiç Bilinmeyenler ve Bilinmek İstemeyenler: Türkiye’de Popüler Romanın ilk yüzyılının öyküsü (1875-1975)*, İstanbul: Oğlak Yayınları 2019, c.1, s.35-61; bu romanlar arasında Ahmed Midhat'ın konumu için s.63-69. Osmanlı süreli yayınlarında yer alan tefrika romanlara dair bkz. <https://tefrikaroman.ozyegin.edu.tr/tr>

⁷²² Kurulan bütün gazete ve matbaalarda öne çıkan isim Ahmed Midhat Efendi olsa da Ahmed Midhat, sonradan tekrar devlet memuru olması dolayısıyla matbaayı ve gazeteyi bizzat işletmemiştir. Hem gazetenin hem de matbaanın sahibi ve mesul müdürü Mehmet Cevdet'dir bkz. Ek-2.

⁷²³ Ahmed Midhat. *Hâce-i Evvel cüz 6: Hikmet*. İstanbul: Muharririn Zatına Mahsus Matbaa 1287 (1870)

⁷²⁴ *Basiret*'de kitaba dair verilen bazı ilanlar şöyledir; 1. cüz için *Basiret* sayı 411 (20 Rebî'ü'l-ahir 1288), s.4; 2. cüz için *Basiret* sayı 418 (29 Rebî'ü'l-ahir 1288), s.4; 3. cüz için *Basiret* sayı 425 (7 Cemâziye'l-evvel 1288), s.4; 4. cüz için *Basiret* sayı 437 (21 Cemâziye'l-evvel 1288), s.4; 5. cüz için *Basiret* sayı 450 (7 Cemâziye'l-âhir 1288), s.4.

gazete matbaası olarak varlığını sürdüren Kırkanbar Matbaası ve Tercüman-ı Hakikat matbaası, bir kitapçı da açmamış ve kitapların dağıtımını başka kitapçılar üzerinden yapmıştır. Gazete matbaaları olgusu, 1880'lerden sonra büyük oranda hayatiyetini kaybetse de Tercüman-ı Hakikat gazete matbaası, gazetede yayınlanan yazılar ile bağlantılı-ilişkili olarak sürdürdüğü yayın politikası nedeniyle, gazetenin kapanışına kadar kitap yayınlayan gazete matbaası olma vasfını korumuştur.

Neticede, gazete matbaaları ve gazete matbaalarında kitap yayını, özel matbaaların ilk yirmi yılına has olgudur. Bu dönem aynı zamanda hem gazetenin hem de yeni matbu kitapların form ve içerik özelliklerinin yerleşmediği, bu türler arasındaki teknik ayrımın yaygınlaşmadığı bir dönemdir. Kitap kapaklarında ve içeriklerinde geleneksel formların varlığını sürdürdüğü, kitabın gazete gibi forma forma üretildiği; gazetelerin de tefrikalar ile kitaplar ürettiği; Türkçe gazetelerin çoğunun her gün yayınlanmadığı yani gazete yayını ile kitap yayını arasında geçişkenliklerin olduğu bu dönemin ardından hem gazetecilik bir meslek olarak temeyyüz etmeye başlamış hem de yayınevleri kurularak yayıncılık kendine has bir yapıya bürünmüştür.⁷²⁵ Bu ayrım, mesleklerin kendilerine has alışkanlıklarının oluşması kadar idari ve teknik gelişmeler de etkili olmuştur. İlk matbaa nizamnamesinin ardından ilan edilen matbuat nizamnamesinin sadece gazetelere has olması, idarede de gazete ve kitap denetiminin farklı kurumlar eliyle yürütülmesi 60'lı yıllarda kitap yayını ile gazete yayının ayrılmasına yardımcı olmuş; 1877'de ilk ve son defa kitap yayını ile gazete yayını bir arada ele alması düşünülen nizamnamede uygulamaya konulmamıştır. Sultan II. Abdülhamid döneminde, idari olarak gazete yayını ve kitap yayını birbirinden ayrı idari birimlerce kontrol edilmiştir. Gazete yayıncılığının, haber dilinin, günlük düzeninin yerleşmesi yanında teknik olarak da gazete basımı ile kitap basımını ayıran gelişmeler ülkeye ithal edilmeye başlanmıştır.

⁷²⁵ Gazete ve kitap basımı arasındaki geçişkenlikler için bkz. Strauss 2005 "kütüb ve resail-i mevkute" s.232-33. Yukarıda zikrettiğimiz devlet salnâmelerinde yer alan gazetelere dair bilgiler içinde, gazetelerin yayın periyodları da yer almaktadır. Orhan Koloğlu da gazeteciliği gerçek anlamı ile bir meslek olarak icra eden ilk kişinin Basiretçi Ali Efendi olduğunu söylemekte ve 1870 öncesinde gazeteciliğin müstakil bir meslek olmadığını zımnen beyan etmektedir. Bkz. Koloğlu, Orhan. *Osmanlı'dan 21.Yüzyıla Basın Tarihi*. İstanbul: Pozitif Yayınları 2018, s.51

Teknik olarak ise bir önceki bölümde ele alındığı gibi, gazete basımı ile kitap ve evrak basımı yüzyıl içinde teknik olarak ayrışmaya başlamıştır. Bu ayrışma yüzyılın ilk yarısından itibaren doğmaya başlasa da Avrupa ve ABD’de de yaygınlaşması ancak yüzyılın ikinci yarısında olmuştur. Çok sayıda gazete basabilen makineler yanında düşük kaliteli gazete kâğıtlarının da kullanıma girmesi ile gazetecilik ayrı bir saha olarak belirginleşmiştir. Kanaatimiz Osmanlı’da da gazetecilik mesleğinin kuruluş yıllarındaki geçişkenliklerin ardından teknik altyapılarını gazete basımına göre geliştirmeleri ve bu nedenle kitap basımını bırakmış olmaları yönündedir.

4.1.3. Müstakil Matbaalar

Tanzimat sonrasında artan evrak basımı nedeniyle matbaacılık, kitap ve gazete basımını da kapsayan fakat bunlarla sınırlandırılmayacak denli geniş bir kullanım alanı kazanmıştır. Birinci bölümde etraflıca ele aldığımız bu gelişmenin sonucu olarak matbaacılık da adım adım müstakil bir esnaf grubu haline gelmiştir. Bu durum, 1857 yılındaki düzenlemelerde zımnen kendisine yer bulmuş; ikisi içinde de birbiri ile ilişkili maddeler olsa da matbaa açmak ve kitap basmak için ayrı nizamnameler yayınlanmıştır. Bu tarihten sonra hem açılan matbaa sayısı hem de basılan evrak miktarı, öncesi ile kıyaslanamayacak derecede artmıştır. Bu başlıkta ele aldığımız matbaalar, önceki iki başlıkta ele aldığımız sahaf matbaaları ve gazete matbaaları gibi kitap ve gazete basmak gibi belirli hedefleri olmayan, her katmanı ile matbaacılık mesleğinin icra edildiği matbaalardır.

Yukarıda, 1857’de yayınlanan matbaalar nizamnamesi sonrasında sahafların kitap basımı için, gazetelerin de gazete ve kitap basımı için matbaalar açtığını ele aldık. *Matbaalar Nizamnâmesi*’nin ilanından sonra kitap ve gazete yayınlamak için açılan bu matbaaların yanında, temel hedefi gazete ya da kitap yayınlamak olmayan, bir meslek olarak matbaacılığın icra edileceği, çoğunluğu küçük boyutlarda pek çok matbaa atölyesi açılmıştır. Bunların bir kısmı, yüzyıllardır matbaa kullanan, dolayısıyla zayıf da olsa bir matbaacılık geleneğine sahip olan Ermeni ve Rum tebaa tarafından açılmıştır. Gayrimüslimlerin matbaaları ile beraber Müslüman tebaa ve yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren şehir içinde sayıları hızla artan yabancılar tarafından açılan matbaalar da vardır. Bütün bu matbaaların ortak özelliği ise, genellikle kendileri

namına yayın yapmamış ve kitap yayınlamak isteyenlerin kitabını, süreli yayın yayınlamak isteyenlerin yayınlarını ücreti karşılığında basmış olmalarıdır. Dönemin ifadelerini kullanacak olursak kitapların *tâbi*'i matbaalar, *sâhibi* ise başkalarıdır. Yukarıda da örnekleri görüldüğü gibi kimi zaman sahaflar da birtakım kitapları bu matbaalarda bastırmışlardır. Bölümün başında ifade ettiğimiz gibi şehir içindeki yüksek sayıda fakat az kitap yayınlamış matbaanın sebebi, kitapçı yahut gazeteci değil matbaacı olarak faaliyet gösteren, kimi zaman kitap da basan bu matbaalardır.

Bu matbaalar büyük boyutlara sahip matbaalar değildir. Bu yargımızı destekleyecek farklı bilgiler de mevcuttur. Edindiğimiz bilgiler de şehir içinde küçük bir matbaa açmak için küçük matbaalara dair bilgiler sunar. 1860'lı yıllarda bir matbaa açmak için büyük bir sermaye ve mekana sahip olmak gerekmemektedir. Örneğin, Ahmed Midhat Efendi ilk matbaasını evinin altında açmış ve kitapların üretiminde bütün ailesi çalışmıştır.⁷²⁶ Ahmed Midhat Efendi'nin yayınladığı kitaplar belirli bir popülerlik kazanınca matbaasını önce Cadde-i Kebir'deki Hacıpulo Pasajı'na, sonrasında da Babıali'deki yerine taşımıştır.⁷²⁷ Bir başka örnek, Muhammed Emin Bey'in matbaasıdır. Emin Bey'in yayınladığı *Hilye-i Hâkanî* kitabının sonunda, basıldığı matbaanın adresi şöyle tarif edilir: “....Çarşamba pazarında Fethiye cami-i şerifi kurbunda Koroğlu sokağında kâin İmâmecizâde Muhammed Emin Beg'in bir numaralı hânesi derununda vâki matbaada....”⁷²⁸. Bir başka örnek, *Basiret* gazetesinde yer alan bir haberde karşımıza çıkar: “... Fatih civarında Pirinççi Sinan Mahallesi'nin İmam Hacı Halil Efendi'nin bağçesi derununda kâin bir bâb odadan ibaret olan basmahanesinden ateş zuhur ederek bir tarafa sirayet etmeksizin yalnız mezkur oda muhterik olduğu halde basdırılmışdır.”⁷²⁹ Bu örnekler küçük bir matbaa atölyesinin ucuz bir fiyata temin edilip bir evin altında dahi açılabilceğini göstermektedir.

Bu matbaalarda kimler nasıl ve hangi türlerde kitaplar bastırmaktadırlar? Özel küçük matbaaların kitap yayını piyasasındaki önemi ise, gazeteler, sahaflar ve

⁷²⁶ Kamil Yazgıç 2020 s.52-53.

⁷²⁷ Okay, M. Orhan "Ahmed Midhat Efendi", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ahmed-midhat-efendi> (25.01.2022)

⁷²⁸ [yy] *Hilye-i Hâkanî*. İstanbul: İmamecizâde Mehmed Emin Bey Matbaası 1292 (H)

⁷²⁹ *Basiret* sayı 369 (30 Safer 1288), s.4.

kitapçılar namına kitap basmalarındır. Örneğin *Basiret* gazetesi ilk yayınlandığında Tatyos Divitçiyân'ın matbaasında basılmaya başlanmış, sonrasında kendi matbaasını kurmuştur.⁷³⁰ Matbaacılarda kitap bastıran bir diğer grup sahaflardır. Örneğin, 1873 yılında basılan *Taberi Tefsiri*'nin tercümesinin sonunda şöyle bir ifade yer alır:⁷³¹ *seccede subhanehu ve teala işbu kitab fevâid-i nisab ve tarih-i celili ibret isti'ab sahhafe Urfevi El-hac Halil ve Esad efendilerin iltizamıyla def'a-i râbi' olarak Çenberlitaş'da İzzet ve Ali efendilerin matbaasında bin iki yüz doksan senesi rebiülevvelin yirmi beşinci gününde ve reşide-i hitam bulmuştur.* Kitap, matbaa sahibi iki sahafın ortaklığında, bir başka matbaada bastırılmıştır. Kimi zaman devlet yayınları da bu matbaalarda basılmıştır. Örneğin *Maadin Nizamnâmesi*, Fransızca-Osmanlıca olarak 1869 yılında Agop Boyacıyan matbaasında basılmıştır.⁷³²

Kurumsal olarak bastırılan bu kitapların yanında şahıslar da kendi kitaplarını bu matbaalarda bastırmışlardır.⁷³³ Kapağında her hakkının müellifinde saklı olduğu yazılan Şemsi'nin *Mecazât* kitabı, 1874 yılında Zartaryan Fabrikası'nda basılmıştır.⁷³⁴ Taşlıcalı Yahya'nın *Hikaye-i Şah-ü Geda* kitabı da 1867 yılında Tatyos Divitçiyân matbaasında basılmıştır.⁷³⁵

1860'lardan itibaren sayıları artmaya başlayan müstakil matbaaların bir kısmı, 1870'lerin sonundan itibaren büyüme sürecine girmişlerdir. Bu matbaalardan Matbaa-i Osmaniye ve Mahmud Bey Matbaası gibi bazılarının devlet desteği ile büyüdüklerine bir önceki bölümde değinilmişti. Fakat bu dönemde matbaaların büyümesinin tek sebebi devlet desteği değildir. Matbaacılık karlı bir meslek haline gelmeye başlamıştır.

⁷³⁰ *Basiret* Sayı 672 (7 Cemaziye'l-Evvel 1289), s.1.

⁷³¹ Muhammed b.Cerîr Taberî. *Taberî-i kebîr Tercümesi, cild-i salis.* (Çev. Ebû Ali Belâmî). İstanbul: Elhac Halil ve Esad Efendi (Ali ve İzzet Efendiler Matbaası) 1290 (H).

⁷³² *Maadin Nizamnamesidir / Reglement des mines.* Kostantiniye [İstanbul]: Agop Boyacıyan Matbaası 1286 (H).

⁷³³ Yazarların müstakil kitap basım faaliyetleri ve bu yöndeki başvuruları konusunda elimizde yeterli kaynak yoktur. Sonraki yıllarda yazarların kitap basımı için yaptıkları müstakil başvurulara dair bir araştırma için bkz. Dıĭıroĭlu, Filiz. "II. Abdülhamid Döneminde Dinî Yayıncılık: İslâmî Metinleri Kim Üretir?-I" *History Studies*, cilt.9, 2017, s.85-110; Dıĭıroĭlu, Filiz "II. Abdülhamid Döneminde Dinî Yayıncılık: İslâmî Metinleri Kim Üretir?-II". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 54 (2018), s. 1-44. Yazar bu makalelerde yer alan bulguları genişleterek bir kitap da yayınlamıştır. Bkz. Dıĭıroĭlu, Filiz. *Osmanlı'da Dinî Matbuat Sultan Abdülhamit ve II. Meşrutiyet Devrinde Kurumlar Aktörler Denetim.* İstanbul: Dergah Yayınları 2022.

⁷³⁴ Şemsi. *Mücazat.* İstanbul: Zartaryan Fabrikası 1291 (H).

⁷³⁵ Taşlıcalı Dukakinzâde Yahya. *Şah ü Gedâ.* İstanbul: Tatyos Divitçiyân Matbaası 1284 (H).

Namık Kemal Matbaa-i Âmire'nin zarar etmesini eleştirdiği yazısında piyasada matbaaların hiçbirisinin boş durmadığını söylemektedir.⁷³⁶ Dolayısıyla kitap piyasasının genişlemesi hem de kitap dışı evrak basımının yıldan yıla artışının etkisi ile piyasa büyümüş ve büyük matbaalar ortaya çıkmıştır. Bu matbaalar bölümünün devamında ele alınacaktır.

Ele aldığımız kataloğa ve matbaa açma başvurularına göre, sahaf ya da gazete matbaası olmayan matbaacıların 1860'ların ikinci yarısında yaygınlaşmaya başladığı görülmektedir. Zartaryan, Tatyos Divitçyan, Artin Minasyan, Ali Efendi, İzzet Efendi, Ohannes Mühendisyan, Antonie Zellich matbaaları bu matbaalardan bazılarıdır.

4.1.4. Acem Kitapçılar

Osmanlı tebaasından olmayıp da büyük oranda Türkçe kitap yayın ve satış dünyasına dahil olan yegâne grup İranlı matbaacılar, diğer adlarıyla Acem kitapçılardır. Acem kitapçılar tabiri, bir milleti tanımlamaktan ziyade Kaçar İmparatorluğu'ndan Osmanlı İmparatorluğu'na gelen ve kitap basımı, satışı ve ticareti ile uğraşan herkesi tanımlamak için kullanılmaktadır. Acemler olarak nitelenen pek çok kişi Azeri Türküdür. 1860'lardan itibaren imparatorluk içinde görünmeye başlayan Acem kitapçılar, yaptıkları iş itibarıyla, dönemin sahafları gibi hem kitap üretmiş hem sahaflar çarşısında kitap satmış hem de Hindistan-İran üzerinden toptan kitap ticareti yapmıştır. Fakat Acem kitapçıları sahaflardan ayıran iki nokta vardır. Birincisi, sahaflar gibi bir silsilenin devamı olarak bu mesleği yapmamışlardır. İkincisi, Acem matbaacıların ürettikleri, sattıkları ve ithal ettikleri kitaplar genellikle kaçak ve yasak kitaplardır yahut bazı kitaplar Acem Kitapçılar eli ile yaygınlaşmaya başladıktan sonra yasaklanmıştır.

Osmanlı yayın dünyasının kötü çocuğu olarak tanımlanabilecek Acem kitapçılarına dair yazarlar ve devlet kurumları tarafından dile getirilen şikayetlerin bir yönü, Şii neşriyat ve Mushaf-ı Şerif'lerdir. Diğer yönü ise, özellikle İstanbul'daki Acem Matbaalarının, piyasada bulunan kitapları korsan bir şekilde basıp satmalarıdır.

⁷³⁶ Namık Kemal 2005, s.559-560.

Zaman içinde Acem matbaacılar eli ile yaygınlaşan halk kitaplarına karşı da eleştiriler yöneltilmeye başlanmıştır.

İslam dünyasında matbaaların yaygınlaşmaya başlamasından sonra özellikle Hindistan ve İran menşeli kitaplar, özelde ise Mushaf-ı Şerifler devlet nezdinde problem olmaya başlamıştır. Bir önceki bölümde ele alınan bu meselede Acem kitapçılar etkin rol oynamaktadır. Yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da yaşayıp hayatına dair birinci elden anlatı bırakan tek Acem Kitapçı olan Hacı Kasım Efendi, Süleymaniye civarında kaçak bir matbaa açtığını ve burada Mushaf-ı şerif ve cüzler bastığını söylemektedir.⁷³⁷ Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Acem kitapçılar bu işte yalnız değildir. Örneğin 1877 yılından bir belgede kaçak Mushaf-ı Şerif basan Acem matbaacıların yanında Süleymaniye'deki Basmacı Rıfat Efendi'nin de matbaasında Mushaf bastığı ve bu Mushafların Beyazıt'ta kâğıtçı Safvet Efendi'nin dükkanında yakalandığı söylenmektedir.⁷³⁸ Acem kitapçılar için, Osmanlı yayın dünyasının kötü çocuğu nitelemesini kullanmamızın sebebi burada açığa çıkar; kaçak Mushaf basımını Osmanlı tebaasından bir grup ile beraber organize eden Acem kitapçıların kaçak Mushaf basımları sonraki yıllarda da hem belgelerde hem de gazete yazılarında dile getirilse de⁷³⁹, bu işin ve sonraki yıllarda da örneği görülen kaçak basım işlerinin içinde yer alan Osmanlı tebaasına ya da diğer milletlerden insanlara yönelik menfi nitelermeler görülmemektedir. Aynı şekilde Acem Matbaacıların kimlikleri genellikle mahfuzdur, yani belgelerde çoğunlukla tekil şahıslar olarak değil Acem Kitapçı olarak anılırlar.

Acem kitapçıların Şii neşriyatına dair, bu konuyu ele alan makalelerinde Filiz Dıgıroğlu ve Güllü Yıldız 1865 yılında Kerbela hadisesi ve Şii fıkına dair kitapların bir diplomatik mesele olduğunu, neticede padişahın bir irade yayınlayarak bu tür kitapların ülkeye sokulmasını menettiğini söylemektedir.⁷⁴⁰ Benzer bir irade, 20 sene

⁷³⁷ Baylav, Naşit. *İlk Türk kitapçılarından Hacı Kasım Efendi 1862-1962*. İstanbul: Ten Tıp Eczacılık Neşriyatı 1962, s.9.

⁷³⁸ BOA., MF.MKT., 50/115 (H.29.07.1294)

⁷³⁹ Örneğin 1892 yılında Osmanbey matbaasının Mushaf basım imtiyazı yenilenirken, bu imtiyaz anlaşmasının yapılma sebeplerinden bir tanesinin Acem kitapçıların zamanında çok fazla kaçak Mushaf getirmeleri ve basmaları olduğu dile getirilmiştir. Bkz. Birinci 2011 s.54.

⁷⁴⁰ Dıgıroğlu, Filiz ve Yıldız, Güllü. "Osmanlı Devleti'nin Şii Neşriyata Bakışı ve Acem Kitapçılar" *Müteferrika* Kış 2018/2, sayı.54. s.119.

sonra Sultan II. Abdülhamid Han tarafından *Hüsniye* kitabı için de yayınlanmıştır. Dığıroğlu ve Yıldız, devletin Şii neşriyata dair politikalarının büyük oranda itikâdî olmakla birlikte yer yer politik sebeplere dayandığını da vurgulamaktadır.⁷⁴¹ Kitapların teftişı için 1882 yılında kurulan Encümen-i Teftiş ve devamında 1892 yılında kurulan Tetkik-i Mesahif ve Müellefatı Şer'iyye gibi kurumlar ile beraber dini neşriyatın tamamında olduğu gibi Şii neşriyat ve Şii içerikli neşriyatın denetimi de artmıştır.

Acem kitapçılara yönelik hem belgelerde hem de dönemin yazarları nezdinde en çok vurgulanan iki konu, piyasadaki kitapların korsan baskılarını yapmaları ve halka hitap eden zararlı eserler üretmeleridir. Korsan baskısı yapılan eserlerden bir tanesi Münecimbaşı Tahir'in takvimidir. Basiretçi Ali Efendi bu takvimin aslı çeyrek kaime iken, sahtesinin altı paraya satıldığını söylemektedir.⁷⁴² Halka zararlı eserler namına zikredilen eserler ise *Habnâme*, *Zenannâme*, *Bahnâme* gibi müsthecen içerikli kitaplardır. Bir önceki bölümde zikredildiği gibi Namık Kemal, Valide Han'da Acemler bu kitapları basıp satabilirken, kendi kitaplarının yasaklanıyor olmasını eleştirmiştir.

Özellikle 1860'lı yıllardaki belgelerde genellikle isim zikredilmeden, Valide Hanı'nda mukim İranîler, Acem Kitapçılar gibi toptancı nitelemeler ile nitelenen bu kitapçılardan bazıları 1870'den itibaren öne çıkmaya başlamıştır. Öne çıkan ilk kurum, 1871'de kurulduğu tahmin edilen Şirket-i Sahafiye-i İraniye'dir. Valide Hanı'nda matbaası bulunan Şirket'in bir de Bayezit Bakırcılar karşısında dükkanı vardır.⁷⁴³ Bir diğer isim Şirket-i Sahafiye-i İraniye'nin de ortakları arasında yer alan, aynı zamanda Şirket-i Sahafiye-i Hayriye firmasının sahibi sahaf ve matbaacı Hacı Hüseyin'dir. Hacı Hüseyin'in Sahaflar çarşısında bir dükkanı ve Valide Han civarında matbaası vardır.⁷⁴⁴

⁷⁴¹ Dığıroğlu ve Yıldız 2018, s. 122.

⁷⁴² Basiretçi Ali Efendi. *İstanbul Mektupları* (Haz. Nuri Sağlam). İstanbul: Kitabevi 2001, s.578

⁷⁴³ Şirket-i Sahafiye-i İraniye için bkz. Dığıroğlu, Filiz. "Osmanlı Matbuatında Acemler: Şirket-i Sahafiye-i İraniye". *Osmanlı Araştırmaları* 56 (Aralık 2020): s.225-258. Şirketin satış dükkanına dair bkz. *Basiret* sayı1481 (17 Safer 1292), s.4.

⁷⁴⁴ Hüseyin Efendi'ye dair müstakil bir monografi de yazılmıştır. Bkz. Dığıroğlu, Filiz. *Dersaadet'te Bir Acem Kitapçı Kitap Furuş Hacı Hüseyin AĞa*. İstanbul: Turkuaz Yayıncılık 2014.

Acem kitapçılarından en meşhur, muteber ve hükümet ile de iyi ilişkiler kuran isim ise *Ahter* gazetesini sahibi kitapçı Tahir'dir.⁷⁴⁵

Acemler sadece kitap basımı değil kitap satışı da yapmaktadır. Yukarıda zikrettiğimiz isimlerin dükkanlarının yanında meşhur olan bazı mekanlar Hakkak çarşısında dükkanı olan ayrıca Beyazıt'da kitap sergisi açan İrani Sahaf Hacı Rıza, Bahçekapı'da Tönbekici Acem Hüseyin ve Çemberlitaş'da Tönbekici Cemil'dir. İstanbul'daki kitap satış mekanlarını ele aldığımız bir sonraki bölümde görüleceği üzere, Tönbekici Hasan ismi pek çok kitabın ilanında yer almaktadır. Aynı şekilde Sahaf Ali Rıza Bey'in de 1870 yılında *Basiret*'de ilanları vardır. Bu ilanlarda dükkanında Bombay ve İran'dan pek çok basmanın uygun fiyatlarla satıldığı söylenmektedir.⁷⁴⁶

Kitabın hem üretiminde hem de satışında aktif olan Acemler bölümün başında da dile getirdiğimiz gibi İstanbul'daki Türkçe kitap piyasasının içinde yer alırlar, fakat bunun kötü çocuğu konumundadırlar. Acem kitapçıların, kitap yayının ilk döneminde edindiği bu konum Sultan II. Abdülhamid dönemi, II. Meşrutiyet dönemi ve Cumhuriyet döneminde de yoğunluğu azalmakla beraber farklı şekillerde devam etmiştir.

4.1.5. İstanbul'da Kitap Satış Noktaları

Bu bölüm, İstanbul'da sahaflar dışında kitabın satıldığı mekanları ele alacaktır. Bölümün başında ele alındığı gibi, imparatorluğun ilk yıllarından itibaren kitap satan ve 19. yüzyılda da bu görevini, genişlemeler ile beraber elinde tutan en önemli grup sahaflardır. Fakat yüzyılın ikinci yarısından itibaren İstanbul'da artan kitap üretimi yanında doğudan ve batıdan kitap ithali dolayısıyla kitap satan mekanların sayısı da hem artmış hem de farklılaşmaya başlamıştır. Yeni kitap satış yerlerinden biri, sonraki yıllarda varlıklarını ve etkinliklerini genişleterek sürdürecektir olan kitapçılarıdır. Fakat kitapçılar, 1870'lerin sonuna kadar kitaba ulaşmak isteyen okurun aklına ilk gelen

⁷⁴⁵ Kitapçı Tahir ve Ahter gazetesini muhtelif araştırmalara konu olmuştur. Yakın zamanda yayınlanan bir örnek için bkz. Yıldız, Güllü. "İstanbul'da Bir Acem Matbaası: Kitapçı Tahir ve Ahter. *Osmanlı Araştırmaları* L (2017) sf. 175-218.

⁷⁴⁶ Örneğin *Basiret* sayı 99 (15 Rebiu'l- Evvel 1287), s.4 ve *Basiret* s.232 (13 Ramazan 1287), s.4.

yerler arasında değildir. Çünkü, İstanbul yakasında sahaflar dışında henüz bir, iki tane küçük kitapçı vardır. Bu nedenle, 1860'lı ve 70'li yıllar boyunca okurların kitaba ulaşma noktaları, en başta sahaflar ve kitap basan matbaalar; sonrasında kıraathaneler, müvezziler, kitap sergileri ve bazen her kitaba göre değişebilen satış noktaları olmuştur. Kitap satış noktalarındaki çeşitliliğin temel sebebi, esas işi kitap satmak olan sahaf dükkanlarının piyasadaki bütün kitap satış ihtiyacını karşılayamamasıdır.⁷⁴⁷ Kitapların satış yerlerine dair bu değişkenlik, müşterilerin zorlaması ve Sultan Abdülhamid döneminde yapılan hukuki düzenlemeler ile beraber yeni bir şekil kazanmıştır.

Bu bölüm, 1880'den itibaren kitap satışının merkezi olan kitapçıların ortaya çıkmasından önce İstanbul'da kitap satışı yapan dükkanları ele alacaktır. Bu amaçla öncelikle 1857 sonrasında kitap satış noktalarının çeşitliliğini göstermek adına *Basiret* Gazetesinin birinci yılında gazetede yayınlanmış kitap ilanları sistematik bir tasnife tabi tutulmuştur.⁷⁴⁸ 20 Şevval 1286 (23 Ocak 1870) tarihinde yayına başlayan gazete, 19 Şevval 1287 (12 Ocak 1871) tarihine kadar geçen bir senede iki yüz elli dokuz sayı yayınlanmıştır.⁷⁴⁹ Bu iki yüz elli dokuz sayı içinde elli üç farklı kitaba dair toplam yüz otuz ilan bulunmaktadır. Bu ilanlardan iki tanesinde üç, bir tanesinde ise beş ayrı kitabın ilanı vardır. Kitap ilanlarının yanında aynı tarih aralığında iki haritanın ve iki tanesi aynı kitapçıya ait olmak üzere dört kitapçının reklamı bulunmaktadır. Tespit ettiğimiz yüz otuz ilanda toplam altmış beş farklı satış yeri vardır. Bunlardan on tanesi genel satış yeri (sahaflar, kıraathaneler...vs gibi) altı tanesi de kitabın basıldığı

⁷⁴⁷ Bu konudaki bir diğer iddia, sahafların yeni tür kitapların satışını reddettiği yönündedir bkz. Ahmed Rasim 1980, s.59. Fakat bu iddianın yanlı ve temelsiz olduğunu düşünüyoruz.

⁷⁴⁸ Kitapların satış noktalarını tespit etmek için elimizdeki en önemli kaynak grubu gazetelerde bulunan kitap ilanlarıdır. İlanlar dışında bazı kitapların ön ve arka kapaklarında da kitapların satıldığı yerler yazmaktadır. *Basiret* gazetesinde ilk ilan, sekizinci sayıda yayınlanmıştır. Bundan sonra farklı iş kollarından ilanlar zaman zaman gazetenin son sayfasında yer almış, zaman içinde son sayfa ilan sayfası gibi işlemeye başlamıştır. İlhan Yerlikaya'ya göre dört yüz beşinci sayısından itibaren reklamlar belirginleşmeye ve artmaya başlamıştır. Bu tarihten sonraki her sayıda birkaç tane kitap ilanı bulunmaktadır. Biz sonraki yıllarda artan kitap reklamları arasından rastlantısal reklamlar seçmek yerine, bir senelik zaman diliminin kesin tablosunu göstermesi nedeniyle gazetenin birinci yılındaki reklamları sistematik tasnife tutmayı tercih ettik. Yerlikaya'nın çalışması için bkz. Yerlikaya, İlhan. "Basiret Gazetesi (1870-1878)". İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora tezi 1991, s.138.

⁷⁴⁹ *Basiret* Gazetesinin 1870 yılı indeksi için bkz. Akkuş, Muhammed. "Tanzimat Dönemi İstanbul Gazetelerinden Basiret Gazetesi (1870) (Değerlendirme-İndeks)". Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi 2014

matbaanın ya da yazarının bürosudur. Birden fazla kez geçen satış yerleri on yedi tanedir. Bu mekanlar, zikredildikleri ilan sayılarına göre şöyle sıralanmaktadır; Hakkaklar Çarşısı'nda Bekir Efendi (25), Bahçekapı'da Tömbekici Acem Hasan Ağa (22), Şehzadebaşı'nda Muhammed Efendi Kırathanesi (11), Üsküdar'da Yazıcı Osman Efendi (8), Okçularbaşı'nda Serafim Efendi'nin Kırathanesi (7), Sahaflar Çarşısı'nda 56 Numaralı Mirî Sahaf Kayserili Muhammed Efendi (6), Hamidiye Türbesi Civarında tütüncü Kırımî Mustafa (5), Sahaflar Çarşısı'nda Esad Efendi (4), Sahaflar Çarşısı'nda Hekim Hafız Efendi (3), Sultanahmet Kırathanesi (3), Bahçekapı'da Tömbekici Ali Efendi (2), Çakmakçılar Yokuşu'nda kitapçı Kavafyan (2), Hakkaklarda Ahmed Efendi (2), Köprübaşı Kırathanesi (2), Tophane Kırathanesi (2), Sahaflar Çarşısı'nda Hacı Akif (2), Sahaflar Çarşısı'nda bedesten kapısı ittisalinde Sahaf Hacı İsmail Efendi (2).

Bu on yedi dükkanın üç tanesi tütüncü, beş tanesi kırathane, bir tanesi kitapçı, bir tanesi yazıcı, kalan yedi tanesi de sahaftır. Bir sene içinde adı bir defa geçen diğer dükkanlar arasında ise sahaflar yanında kahveci, kâğıtçı, mücellit, fesci, ressam, eczacı, cami sergileri gibi farklı esnaf gruplarından insanlar vardır. Bir yılın tablosu bize, 1870 Yılı itibariyle bir kitabın okura ulaşması noktasındaki çeşitliliği açıklıkla göstermektedir. Bölümün devamında, burada görülen kitap satış noktaları müstakil olarak ele alınacaktır.

İstanbul'da sahaflar dışında geleneksel kitap satış usullerinden bir tanesi de kitap sergilerinin açılması ve burada kitap satılmasıdır. Bu sergiler genellikle ramazan ayında camilerin bahçesinde yapılmaktadır. Örneğin Hicri 1288 (1871) yılının ramazan ayında kurulacak sergi için *Basiret*'de yer alan ilanda, bu sergilerin Fatih ve Beyazıt camilerinin avlusunda ramazan ayı boyunca kurulacağı, Fatih'de kurulacak serginin Şevval ayının ilk üç günü de açık olacağı ilan edilmekte ve ücreti peşin alınacak bu sergilerde bulunmak isteyenler, evkaf nezaretine yönlendirilmektedir.⁷⁵⁰

Ramazan'da, mevcut esnafın dahli ile kurulan kitap sergilerinin dışında, şehrin muhtelif yerlerinde sergiler açıldığı anlaşılmaktadır. Bu sergilerin niteliği ve niceliğine dair bilgilerimiz kısıtlıdır. Fakat gazete ilanları veya anılarda geçen genelleyici

⁷⁵⁰ *Basiret* sayı 507 (14 Şaban 1288), s.4

ifadeler, bu usulün genele şâmil edilecek bir usul olduğunu göstermektedir. Örneğin, *Binbir Gece Masalları*'nın *Basiret*'deki bir ilanında kitabın *cevami-i şerife sergilerinde* satıldığı yazmaktadır.⁷⁵¹ Yine *Basiret*'de yer alan Şinasi'nin *Müntehabât-ı Âsâr* kitabının ilanında, kitabın Beyazıt Camii Şadırvanında sahaf sergilerinde de satıldığı yazmaktadır.⁷⁵² Hatta gazetelerde, sergi sahiplerinin dahi ilanları bulunmaktadır. Örneğin İranlı Sahaf Ali Rıza'nın Beyazıt'ta açtığı sergide Mısır, İran ve Bombay'dan kitapların bulunduğu dair bir ilan vardır.⁷⁵³ Namık Kemal, bu sergilerden ve sergilerde satılan kitaplardan mustariptir. Namık Kemal, *Evrâk-ı Perîşan*'ın yasaklanmasından sonra Matbaalar ve Matbuat Nizamnamelerine dair yazdığı yazılarda maarife hiçbir katkısı olmayan, hatta insanların ahlakını bozan pek çok kitabın kitap sergilerinde rahatlıkla satılmasına karşın kendi kitabının yasaklanmasının yanlış olduğunu dile getirmektedir.⁷⁵⁴

Kitap sergilerinin ardından zikredeceğimiz diğer satış noktası kitabı yayınlayan matbaanın kendisidir. Bu konuda, neredeyse her kitabın ilanında matbaanın adı zikredilir. Bu ilanlardan dikkat çeken ve istisnai bir örnek Mekteb-i Sanayi matbaasında basılan kitaplara dairdir. Mekteb-i Sanayi matbaasında basılan kitaplar, okul öğrencilerinin ürettiği diğer ürünler ile beraber Mekteb-i Sanayi'nin Eminönü'nde açtığı dükkanda da satılmaktadır.⁷⁵⁵

Kitap satışı alanında *Basiret*'in 1870 yılı ilanlarında en öne çıkan grup Kıraathanelerdir. Kıraathaneler, Osmanlı kültür hayatının önemli cüzlerinden bir tanesi olan kahvehanelerin, Avrupa'daki cafeler, kulüpler, cemiyetler gibi yapıların muadili olması niyeti ile yeniden düzenlenen özel bir formunu ifade eder. İstanbul'da bu niyetle açılan ilk kıraathane, Okçularbaşı'nda Reşid Paşa Türbesi'nin karşısında, Divanyolu'nda yetmiş üç numarada bulunan Serafin Efendi'nin açtığı Osmanlı Kıraathanesidir. Bu kıraathane daha sonra Serafim Efendi'nin adıyla anılmış ve

⁷⁵¹ *Basiret* sayı 236 (17 Ramazan 1287), s.4.

⁷⁵² *Basiret* sayı 225 (5 Ramazan 1287), s.4.

⁷⁵³ *Basiret* sayı 232 (13 Ramazan 1287), s.4.

⁷⁵⁴ Namık Kemal. *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri: Bütün Makaleleri I* (ed. İsmail Kara, Nergiz Yılmaz Aydoğdu). İstanbul: Dergah Yayınları, 2019 (2.baskı), s. 410, 424, 436.

⁷⁵⁵ Örneğin Derviş Paşa'nın *Hikmet-i Tabiiyye* kitabı Mekteb-i Sanayi matbaasında basılmış ve satıldığı yerlerden bir tanesi de Mekteb-i Sanayi'nin kendi ürettiği mamulleri sattığı Eminönü'ndeki yeni dükkan olmuştur. Bkz. *Basiret* sayı 247 (4 Şevval 1287), s.4

kendisine *Osmanlı'da kıraathanenin mucidi* ünvanını kazandırmıştır.⁷⁵⁶ İmparatorluk dahilindeki kıraathaneler, 1864 yılında yayınlanan *Salnâme-i Devlet*'den itibaren İstanbul'da, sonraki yıllarda ise diğer vilayetlerde yayınlanan gazeteleri ihtiva eden listelerin ardından, cemiyet-i ilmiye-i Osmaniye ile beraber zikredilmiştir. Fakat bu listelerde İstanbul'dan sadece Serafin'in kıraathanesine yer verilmiştir.⁷⁵⁷ İstanbul'da Serafim'in Kıraathanesi'nden başka Çemberlitaş'ta, Sultanahmet'te, Nurosmaniye'de, Şehzadebaşı'nda, Aksaray'da, Tophane'de, Üsküdar'da ve Kasımpaşa'da da kıraathaneler açıldığı bilinmektedir.⁷⁵⁸

Kıraathaneler, yerleşmiş bir kahvehane kültürünü devralmış ve bu kültürü adından da anlaşılacağı gibi, kitap okunan, gazete okunan ve ilmi tartışmaların yapıldığı bir mekan olarak yeniden kurgulamıştır. Pek çok yazar, düşünür ve aydın bu meclislerde buluşup müzakere ve tartışmalarda yer almışlardır.⁷⁵⁹ Fakat kıraathanelerde okuma merkezli etkinliklerin yanında, ramazanlarda hayal perdesi kurulmuş, iftar verilmiş yani sadece aydınların buluşup sohbet edecekleri bir mekan değil, halkın da katılacağı bir mekan olarak işlemiştir.⁷⁶⁰ Özellikle Şehzadebaşı-Direklerarası bölgesinde yer alan kıraathaneler, yüzyıl sonunda eğlence meclisleri ile meşhur olmaya başlamıştır.⁷⁶¹

⁷⁵⁶ İlk açılan kıraathane olması ve uzun yıllar yapısını koruması dolayısıyla Serafin'in kıraathanesi üzerine pek çok hatıra ve araştırma vardır. Ünver, A. Süheyl. "Yayın Hayatımızda Önemli Yeri Olan Sarafim Kıraathanesi". *Belleten* 43/ (1979): 481-490. Kuzucu, Kemalettin. "Kahvehaneden Kıraathaneye Geçiş ve İlk Kıraathaneler" içinde *Türk Kahvesi Kitabı* (ed. Emine Gürsoy Naskalı). İstanbul: Kitabevi 2011, s.161-208; Koz, M. Sabri "Sarafim Kıraathanesi" *DBİA* c.6, 459.

⁷⁵⁷ *Salnâme 1281 def'a 19*. Dersaadet: Takvimhane-i Âmire, s. 97-99

⁷⁵⁸ Ekrem Işın. "Kıraathaneler" s. 564 Ayrıca, Nurosmaniye'deki kıraathane için bkz: *Basiret* sayı 237 (19 Ramazan 1287), s.4; Üsküdar'daki Kıraathane için bkz. *Basiret* sayı 6 (27 Şevval 1286), s.3; Kasımpaşa'daki Kıraathane için bkz. *Basiret* sayı 333 (21 Muharrem 1288), s.4; Tophane'deki Kıraathane için bkz. Şihâbüddîn Ahmed es-Safedî (Şihâbüddîn Ahmed es-Safedî, çev). *Tercüme-i kitâb-ı kahrü'l-vücûhi'l-âbise*. İstanbul: Hacı Mustafa Efendi Matbaası, 1290; Sultanahmet'deki Kıraathane-i Şarkiye için bkz. *Basiret* sayı 156 (6 Cemâziye'l-Ahir 1287), s.4. Bu kıraathanenin kapanması ve kiraya verilmesi için bkz. *Basiret* sayı 475 (6 Receb 1288), s.4. Aksaray'daki Kıraathane, Sultanahmet Kıraathanesi'nden ayrılan Nazif ağa tarafından açılmıştır. İlanı için bkz. *Basiret* sayı 512 (19 Şaban 1288), s.4. Metin And'ın *Folklor* dergisi'nde (Sayı 3, Temmuz 1969) yazdığı yazı Salah Birsal tarafından da aynen alıntılanmıştır bkz. Birsal. Salâh. *Kahveler Kitabı*. İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1983 (3.bas), s.187

⁷⁵⁹ Ünver, Süheyl 1979, s.482

⁷⁶⁰ Ekrem Işın, Cemiyet-i İlmiye merkezinde açılan kıraathanenin bu gerçeği ihmal etmesinden dolayı uzun ömürlü olamadığını ifade etmektedir. Bkz. Işın, Ekrem. "Kıraathaneler" *DBİA*, cilt 4, s. 564

⁷⁶¹ Kıraathanelerdeki etkinliklere örnek olarak Şehzadebaşı'nda bulunan Mehmet Ağa'nın kıraathanesinde düzenlenen bir etkinlik ilanını aktarabiliriz: "*İşbu receb-i şerifin yirmi birinci gecesinden itibaren Şehzadebaş'ında Mehmed Efendi'nin kıraathanesinde beher Cumartesi ve Pazar*

Kıraathaneler, kitap ve gazetelerin satılması dışında aynı zamanda bunların saklandığı yerler olduğundan, kütüphane gibi de işlemektedir.⁷⁶² Bunların yanında kıraathaneler kitap dağıtımı yani nâşirlik de yapmaktadır. Örneğin, Hasan Tahsin'in *Telhisü'l-Hesab* kitabı'nın kapağında, kitabın her hukukunun müellifine ait olduğu bilgisinin yanında nâşirinin “*Devlet-i Osmaniye’de kıraathane mucidi ve memâliki mahruse-i şahane umum matbuât merkezi Divanyolu’nda vâki kıraathane-i Osmani müdiri Serafım*” olduğu yazmaktadır.⁷⁶³ Bazı kıraathaneler, kıraathanelerine gelir elde etmek amacıyla kitaplar da yayınlamıştır. Örneğin *Miftahü'l Hikem* kitabına dair ilanda, yayının bir amacının da “*kıraathaneye iâne*” olduğu bilgisi yer almaktadır.⁷⁶⁴ Kıraathanelerde sadece İstanbul’da basılan kitaplar değil farklı şehirlerden gelen kitap, gazeteler ve salnâmeler de bulunmaktadır.⁷⁶⁵ Hatta özellikle Serafım kıraathanesi, İstanbul matbuatı ile diğer vilayetler arasında bir aracı durumundadır. Gazeteler, Serafım Efendi’ye cüz’i bir aylık vererek onun getirdiği yeni salnâme ve gazetelerden faydalanmaktadır.⁷⁶⁶

Kitap ilanlarında ismi sıklıkla geçen bir diğer grup gazete müvezzileridir. İstanbul’da kaç müvezzinin bulunduğu, bunların ne kadar kitap sattığı muğlaktır. Müvezziler, genellikle gazete satmaktadır. Kitap namına ise, forma şeklinde kitaplar

ve pazartesi geceleri meşhur hayali salih efendi gayret güzel ve nev icad hayal oyunları icrâ edeceği ve salı ve çarşamba ve perşembe geceleri dahi akşamdan bed ile meşhur ağyânın sazende ve hanende takımları mevcut olduğundan teşrife rağbet edecek zevâtın her veçhile istirahat edeceklerini mumâ ileyh Mehmed Efendi ilan eder.” *Basiret* sayı 195 (24 Recep 1287), s.4. Bölgeye dair bkz. Tosun, Bekir "Direklerarası", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/direklerarası> (26.01.2022). Yüzyıl sonunda bölgede yoğunlaşan musiki faaliyetleri için bkz. Öner, Onur. “A Collective Biography Study of Musicians: Patterns, Networks and Music as a “Profession” in The Late Ottoman Era and The Early Republican Years in Istanbul” İstanbul: İstanbul Şehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2019, s.158-159

⁷⁶² Ünver 1979, s.490

⁷⁶³ Hasan Tahsin. *Telhisü'l-Hesab*. Nâşir: Serafım, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1300

⁷⁶⁴ *Basiret* sayı 195 (24 Recep 1287), s.4.

⁷⁶⁵ “Vilâyât matbaalarında neşri mutad olan Salnâmelerden Trabzon vilayetinin onuncu defaki Salnâmesi sene-i sabıkasıyla gayet ilaveli ve vilayet ahvali umumiyesini hâvi olarak tab’ olunub mübayaasını arzu edenlerin okçular başındaki umum matbaalar merkezi olan Serafım Efendi’nin kıraathanesine müracaat etmeleri.” *Basiret* sayı 2446 (19 Cemâziye'l-evvel 1294), s.4. Ayrıca Serafım’de *Basiret* gazetesine verdiği bir başka ilanda özellikle vilayet gazetelerinin reklamını yapmakta ve kıraathanesini “... bilcümle vilayat-ı celile matbaalarının darsaadet merkezi bulunan divan yolunda kıraathane-i aciziyye ...” şeklinde tanımlamaktadır. Bkz. “Serafım efendi tarafından gelen ilandır” *Basiret* sayı 168 (18 Cemâziye'l- Ahir 1287), s.4.

⁷⁶⁶ İmzasız, “Serafım Efendi ve Vilayet Gazeteleri”. *Tercüman-ı Hakikat* sayı 2025, s.1 (H. 14 Cemaziyelahir 1302); Serafım Efendi “[başlıksız]”. *Tercüman-ı Hakikat* sayı 2094 (6 Ramazan 1302), s.2.

veya küçük risaleleri satmaktalardır. Gazetelerin anlaşmalı müvezzileri bulunmaktadır.⁷⁶⁷ Ahmet Rasim *Servet* Gazetesi'nin Üsküdar Müvezzilerinden bahsederken bu müvezzilerin “sabahları gazete, öğle vakti destan ve roman” sattığını söylemektedir.⁷⁶⁸ Yine Ahmet Rasim, gazete müvezzilerinin 93 harbi sonrasında yaygınlaştığını aktarmaktadır.⁷⁶⁹ 1860'lı, 70'li yıllarda kimlerin gazete müvezziliği yaptığına dair elimizde şu ana kadar bir arşiv vesikası mevcut değildir. Sadece, yine müvezzilik ile ilişkili olarak ele alabileceğimiz, pek çok kitap ilanında da adı geçen Köprübaşındaki gazete barakasının Manusyanlar olarak bilinen iki kardeş tarafından işletildiği, bir tanesinin isminin de Antonaki olduğu kaynaklarda geçmektedir.⁷⁷⁰

Sonraki yıllarda meşhur olan ve bu dönemde gazete müvezziliği yapan iki isim. Kitapçı Arakel ve Kitapçı Kaspar'dır. 1860'larda Kayseri'den İstanbul'a gelen Arakel, burada bir matbaa sahibi olan abisinin bastığı kitapları satarak işe başlamış, bu alanda meşhur olduktan sonra da Bâbüali caddesinde kendi dükkanını açmıştır.⁷⁷¹ Yine Kayserili olan Kaspar da benzer bir şekilde İstanbul'a gelip müvezzilikte iştihar edince önce Dîvanyolu'nda bir kitapçı açmış, sonrasında dükkanını Bâbüali caddesine taşımıştır.⁷⁷²

Gazete müvezzilerine dair ilk resmi düzenleme ise 1875 Yılında, bir önceki bölümde ele alınan *emirname-i sâmi* ile gelmiştir. Buna göre, gazete müvezzilerinin, gazetelerin içeriklerini sesli olarak duyurmaları yasaklanmıştır. Müvezzilere dair daha geniş kapsamlı düzenleme ise 1895 nizamnamesinde yer almaktadır.⁷⁷³

⁷⁶⁷ Tercüman-ı Hakikat muharrirlerinden Nuri, gazetenin düzenli masraflarını ele alırken dağıtım masrafini de zikretmektedir. BOA., Y.PRK.BŞK. 12/5 (H.05.12.1304). *Sabah* gazetesi de gazete masraflarına dair bir yazıda müvezzi payını dile getirmektedir. [İmzasız], [Başlıksız], *Sabah* sayı 6, s.1 [aktaran Ferhatoglu, Filiz “Sabah Gazetesinin (1876-1877) İnceleme Açıklamalı İndeks ve Seçilen Metinlerin Latin Harflerine Aktarımı” Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi 2012, s.1216-1217.

⁷⁶⁸ Ahmet Rasim. *Şehir Mektupları* (haz. Nuri Akbayar). İstanbul: Oğlak Yayınları 2017, s.600

⁷⁶⁹ Ahmed Rasim 1980, s.58

⁷⁷⁰ *Basiret* sayı 514 (22 Şaban 1288), s.4.; *Basiret* sayı 570 (5 Zilkade 1288), s.4

⁷⁷¹ Necip Asım 1990, s.125 ve Seymen 1993, s.72

⁷⁷² Necip Asım 1990, s.125; Birinci, Ali “Kaspar Efendi” içinde *Tarihin Gölgesinde: Meşâhîr-i Meçhûleden Birkaç Zât*. İstanbul: Dergah Yayınları 2001, s.269-70

⁷⁷³ Bkz. Serçe 1997

Kitap satışı yapan bir diğer grup ise bir önceki bölümde müstakil olarak ele alınan kitapçılar ve mürekkepçiler gibi yazı, kitap ve sahafılık ile yakın ilişkisi olan dükkanlardır.

Kitap satışı noktasında meşhur olan başka yerler de vardır. Bunlar, Bahçekapısı'nda Tömbekici Hasan ve Çemberlitaş'da Tömbekici Celil'dir. Tömbekici Hasan ile ilgili Ahmet Rasim, *Karagöz*'ün sahibi Fuat Bey'in anlatımına dayanarak, bu mekanın kitap ve gazeteleri gizlice sattığını, çünkü softaların hışmından korktuğunu aktarmaktadır.⁷⁷⁴ Yine Ahmet Rasim, Serafin kıraathanesinin açılmasından sonra bu tömbekicilerin işlerinin azaldığını söylemektedir. Fakat bu bilginin tarihsel olarak doğru olmadığı, tömbekicilerde ve kıraathanelerde kitap satışının aynı zaman diliminde yükselip, azaldığı görülmektedir.⁷⁷⁵ Zira gazetelerdeki ilanlara bakıldığında, Tömbekici Hasan'ın meşhur bir kitap satıcısı olduğu ve gazete-kitaplarını gizlice satmadığı bilakis pek çok ilanda adının açıkça yer aldığı, hatta bazı kitapların basılıp dağıtılmasını organize ettiği görülmektedir.⁷⁷⁶ Öyle ki bir ilanda Tömbekici Hasan'ın ismi Kitapçı Hasan olarak geçmektedir.⁷⁷⁷ Bu meşhur iki tömbekicinin kitap dünyasındaki merkezi konumuna bir diğer dikkat çekici örnek 1873-74 yılları arasında yayınlanan *Dolâb*'ın künyesinde karşımıza çıkmaktadır. Burada, dergiye yazı göndermek isteyenlerin yazılarını Çemberlitaş'ta Acem Celil Ağa'ya bırakmaları söylenmektedir. Hersekli Arif Hikmet, Hâlet Bey gibi önemli şairlerin yazılarının yayımlandığı bir derginin yazı teslim noktası olarak Tömbekici dükkanını kullanması Ahmet Rasim'in aktardığı gibi gizli saklı bir ticaretin olmadığını gösterir.

Öne çıkan bu mekanlar dışında da tekil olarak kitapların satıldığı bazı dükkanlar mevcuttur. Örneğin Mihran Apikyan'ın kaleme aldığı *İksir-i Elifba-yı Osmanî* kitabının kapağında şu ibare yer alır; *mahall-i tevzi-i Dersaadet'de Mercan Çarşısı'nda Kazı Kumru Hanı'nda 8 numaralı odadır*.⁷⁷⁸ Anlaşıldığı kadarıyla bu

⁷⁷⁴ Ahmed Rasim 1980, s.57-58.

⁷⁷⁵ Ahmed Rasim 1980, s.170-171

⁷⁷⁶ *Basiret* sayı 1443 (2 Muharrem 1292), s.4

⁷⁷⁷ *Basiret* sayı 2446 (19 Cemaziyel-evvel 1294), s.4

⁷⁷⁸ Apikyan, Mihran. *İksir-i Elifba-yı Osmanî*. İstanbul: A. Asaduryan Şirket-i Mürettekiye Matbaası 1307 (10. bs.)

mekanlar yazarın, matbaanın yahut kitap bastırانların şahsi ilişkileri dolayısıyla kitabı satan esnaflardır.

Bölümün başında dile getirdiğimiz gibi, 1860'lı yıllarda kitapçılık henüz gelişme aşamasındadır. Kitapçıların öncelikle geliştiğı bölge Galata-Pera bölgesidir. Nur Akın, *Journal de Constantinople* gazetesini merkeze alarak hazırladığı *19.Yüzyılın İkinci Yarısında Galata ve Pera* kitabında, Galata ve Pera bölgesinde 1850 yılında yabancı kitap ve yayın satan hiç dükkan bulunmazken, 3 sene içinde 3 dükkan açıldığını, 1866 yılında caddede 5 dükkan açıldığını, aynı yıl *Journal de Constantinople* gazetesinde 2 kitapçının daha açılacağına dair haberlerin yer aldığını aktarmaktadır.⁷⁷⁹ Bu dükkanlarda ithal kitapların yanına mürekkep, defter, vs gibi kırtasiye ürünleri de satılmaktadır.⁷⁸⁰ Bu nokta, sahaflar ile karşılaştırıldığında yeni bir şeydir. Bu dükkanlardan ayrıca, yabancı posta idarelerinden ve Pera'daki diğer araçlar eli ile, Avrupa'da yayınlanan gazetelere de abone olunabilmektedir.⁷⁸¹ 1868 yılında yayınlanan *Cervati* rehberinde 10 tane kitapçının adı geçmektedir.⁷⁸² Bunlardan sadece Markaryan'ın mücellithanesi Dersaadet tarafında, Mercan'dadır. Gazete ilanları arasında ise kitapçı olarak sadece Mercan-Bahçekapı bölgesinde Kavafyan'ın kitapçı dükkanının da adı geçmektedir.⁷⁸³ 1860'larda Bâbüali bölgesinde ise hiçbir kitapçının varlığına dair bilgi yoktur. Buradaki kitapçılar, bölümün devamında da daha detaylı ele alınacağı gibi ancak 70'li yılların ortalarından itibaren yaygınlaşmaya başlamıştır. Aynı şekilde bu yıllarda Galata-Pera hattında pek çok kitapçı açılmıştır.

Sonuç olarak 1857 yılı itibariyle sahafların, bir kitabın yazarından okuruna ulaşana kadar geçirdiğı bütün evrelerde tartışmasız bir baskınlığı var iken, 1857-77 yılları arasındaki yirmi sene içinde, kitap üretimine gazete matbaaları, Acem matbaaları ve müstakil matbaalar; kitap satışına ise kıraathaneler ve müvezziler de

⁷⁷⁹ Akın, Nur. *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Galata ve Pera*. İstanbul: Literatür Yayınları 1998, s.23.

⁷⁸⁰ Akın 1998, s.64

⁷⁸¹ Akın 1998 s.64; bkz görsel 13

⁷⁸² Rehberde adı geçen kitapçıların sadece bir tane İstanbul tarafında, geri kalanı Beyoğlu'ndadır. İsimler şunlardır: Anastasopoulos G., Andreadis S., Curtis, C. D., dipasta biraderler, Markaryan A., Papadis Jean C., Roth Christian, Rumebe, J. M., Weiss, S. H., Wick, J.J. Bkz. *Cervati* ve *Sargologo* 1868, s194

⁷⁸³ Örneğin *Eser-i Midhat* kitabının satış yerlerinden bir tanesi bu kitapçıdır bkz. *Basiret* sayı 18 (14 Zil- ka'de 1286), s.4.

dahil olmuş, aynı zamanda kitaplar zaman zaman, farklı esnaf grupları eliyle de okura ulaşmaya başlamıştır. Dönemin sonunda, kitap üretim ve satış piyasasının büyümesi, artan süreli yayınlar; önceki bölümlerde ele aldığımız teknik ve hukuki gelişmelerle beraber matbuatta yeni bir düzenin oluşmasını mecbur kılmıştır. Bir sonraki başlıkta, 1877 sonrasında yerleşen yeni düzen ve aktörler ele alınacaktır.

4.2. 1877-88 YILLARI ARASI DÖNEM

Bölümün başında yer alan grafikte ele alındığı gibi yıllara göre yayınlanan kitap sayıları 1875’ yılından sonra düşüşe geçmiş ve 1877 yılından itibaren tekrar artmaya başlamıştır. Yayınlanan kitap sayısındaki bu belirgin değişiklik tek başına bir dönemeci ifade etmeye yetmemektedir. Aynı dönem içinde matbaa teknikleri ve kullanımı konusundaki gelişmeler, 1875-77 yılları özelindeki hukuki değişiklikler sayılar bazında 20 yılda yaşanan artışı ile beraber bu tarihi bir dönüm noktası haline getirmektedir. Yayın döngüsünü merkeze alarak 1877 sonrasındaki kitap üretimi ve ilişkili sektörlere bakmak istediğimizde, Osmanlı’da kitabın üretimine dair döngünün Darnton’un çizdiği çerçeveye yakınlaştığı görülmektedir. Bu dönemde yayıncılar, kitapçılar ve müstakil matbaacılar belirgin hale gelmiştir. Diğer bir ifade ile 1857’de sahaflar merkezli kitap ticareti yeni bir yapıya bürünmüştür.

Bundan önceki üç bölümde, yayıncılığın gelişimine etki eden faktörler ele alınmıştı. Yaşanan gelişimi kısaca hatırlatmak gerekirse, matbuatta kullanılan hurufat çeşidi 1857 yılında 2 tane iken 1877 yılına kadar üç yeni hurufat kullanıma girmiş ve takip eden yıllarda başka hurufatlar da piyasaya sürülmüştür. 1857 yılından önce şehirde Takvimhâne-i Âmire (ve diğer devlet matbaaları), Ceride matbaası ve tek tük açılan diğer matbaalar dışında matbaa atölyesi bulunmazken, geçen yirmi senede yüzlerce yeni matbaa açılmış ve hem kitap ve gazete basımı hem de evrak basımı ile matbu malzeme hızlı bir yaygınlık kazanmıştır. Artan matbaalar içinde pek çok kişi muharrir, musahhih, mürettip, hattat, ressam, makineci olarak çalışmış; aynı zamanda Mekteb-i Sanayi bünyesinde matbaa işlerinin öğretimi de başlamıştır. Bu durum, niceliksel olarak matbaa çalışanlarının sayısını artırdığı gibi, matbaalara dair her işin uzmanları da ortaya çıkmaya başlamıştır. Aynı dönemde devletin maarif alanında giriştiği atılım hem İstanbul içinde hem de İstanbul dışında okul kitabı başta olmak

üzere kitap tüketimini artırmaya başlamıştır. Bu dönemde, İstanbul’da üretilen Türkçe kitaplar yanında, imparatorluğun farklı dillerinde üretilen kitaplar ve hem doğudan hem de batıdan yapılan kitap ithali kitap ticaretinin hacminin, zikrettiğimiz rakamlardan çok daha fazla genişlemesini sağlamıştır. Bu genişleme, 1857 yılında istisnalar dışında sadece sahaflarda satılan kitabın, şehir içinde kitapçı, müvezzi, gazete bayisi, kıraathane gibi çeşitli dükkanlarda da satılmaya başlamasını, diğer bir ifade ile kitap satış mekanlarının çeşitlenmesini sağlamıştır. İstanbul içindeki bu gelişme, farklı şehirlerde de kitapçıların açılması ile beraber imparatorluk çapında kitap satışının ve kitap satan mekanların sayısının artmasını sağlamıştır. Yine 1857 yılında hukuki olarak matbaa açmak için dokuz, kitap üretimi için altı maddelik bir nizamnâme yürürlükte iken, zaman içinde kitap üretimine dair yeni düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemelerin yoğunlaştığı yıllar ise 1870 sonrasındaki on senelik dönemdir. Bu aralıkta mevcut nizamnâmelere ekler yayınlandığı gibi, muhtelif emirnâmeler de ilan edilmiştir. Hatta, 1875 yılında matbuata dair mevcut kanunların, matbuat ortamının ihtiyaçlarına cevap veremediği düşüncesi ile yeni bir matbuat nizamnamesi hazırlanmış fakat bu nizamname uygulamaya konulmamıştır.

Saydığımız hukuki, idari, tecrübi, niceliksel, niteliksel bütün bu gelişmelerin iki sonucu vardır. Birincisi; piyasa içinde yeni bir araç olan matbaa ve ürettiği matbu malzeme zaman içinde farklı ihtisas alanları doğurmuştur. İkincisi; bir kitabın yazarın elinden çıkıp okurun önüne gelene kadar geçirdiği aşamaları fazlalaştırmıştır. Dolayısıyla, kitabın üretimini merkeze aldığımızda bir bütünün parçaları olarak değerlendirebileceğimiz unsurlar hem kendi içlerinde hem de birbirleri ile ilişkilerinde değişim yaşamıştır. Bu durum, bir kitabın bütün bu değişkenler dikkate alınarak yayınlaşmasını da özel bir ihtisas konusu haline getirmiştir. Bu şartlarda çoğunluğu 1877 sonrasında faaliyete başlayan yayınevleri yayın döngüsü içinde aracılık yapan kişiler olarak ortaya çıkmıştır. Bu nâşirler ve yeni kütüphaneler, bir sonraki bölümde ele alınacağı gibi mekânsal olarak da İstanbul’un 1870’lerden önceki kitap üretim mekanlarından ayrılarak, belirli bir bölgede, Babıali’de toplanmışlardır.

İstanbul kitapçılarında yaşanan bu süreç, aynı dönem Avrupa’sında yayıncılığın geçirdiği dönüşüm ile de paralellik gösterir. James Raven, 19.yy’nin ikinci yarısında matbaacıların ve kitapçıların yayıncılara dönüşmeye başladıklarını

söylemektedir. Raven’a göre kitapçı, kırtasiye, yayınevi ve matbaacılar genellikle her işi beraber yapsalar da bu dönemde yapıların işlerin tanımları belirlenmeye ve birbirinden ayrılmaya başlamıştır.⁷⁸⁴ Aynı durum İstanbul’daki yayınevleri için de geçerlidir. Aşağıda daha detaylı göreceğimiz gibi dönemin aktörleri genellikle hem yayınevi hem kitapçı hem de matbaa işletmektedir fakat yapılan işler birbirinden ayrılmaya başlamıştır. Bölümün devamında 1877-88 yılları arasında kitapçılar, matbaalar ve yayınevleri incelenecektir.

4.2.1. Kitapçılar – Kütüphaneler

Bir önceki bölümde ele alındığı gibi İstanbul’da 19.yüzyıl öncesinde tek tük de olsa kitapçılar bulunsa da 1860’lı yıllarda bunların sayısı artmaya başlamıştır. İlk kitapçıların, Galata-Pera hattında faaliyete başladığı ve 1870’lerde özellikle Bâbıali Caddesi’nde kitapçıların açıldığı bilgisi kaynaklarda yer almıştır. Kitapçı Arakel 1305(H)/1888 yılında yayınladığı *Arakel Kütüphaensi Esâmi-i Kütübü*’nde, Kitapçı Kirkor da 1306(H)/1889 yılında yayınladığı *Asır Kütüphanesi Esâmi-i Kütübü*’nde kitapçıların ikiye ayrıldıklarını, bunların bir kısmının kitap alıp sattığını; diğer kesimin ise, Avrupa’da editör olarak adlandırılan, ülkemizde ise son on yılda ortaya çıkan, “*nâşir, tâbî ve mümessil nâmı verilen*” kitapçılar olduğunu söylemektedir.⁷⁸⁵ Biz bu başlıkta, Arakel ve Kirkor’un bahsettiği birinci tür kitapçıları, bir sonraki başlıkta ikinci tür kitapçıları ele alacağız.

Müstakil bir grup olarak kitapçıları ele almadan önce şu soruları sormamız gerekir; Osmanlı kitap dünyası içinde kitap satışını gerçekleştiren sahafılık diye bir müessese var iken neden yeni açılan kitap satış mekanları kitapçı ve kütüphane ismini kullanmaya başlamıştır? Sahip oldukları yenilikler ya da farklılıklar var ise bunlar nelerdir? Bu dükkanların hepsi neden aynı dönemde, peş peşe açılmaya başlamıştır? Neden kitapçılar, imparatorluğun tarihi içinde kültürel hayatın mekanları olan Divanyolu, Beyazıt, Süleymaniye dışında yeni bir mekanda açılmışlardır?

⁷⁸⁴ Raven 2015, s.155 ve 158-159

⁷⁸⁵ Arakel. “İfade-i Mahsûsa” içinde. *Arakel Kütüphanesi Esâmi-i Kütübü*. İstanbul: Arakel Kütüphanesi (Mahmud Bey Matbaası) 1305, s. 5 ve Asır Kütüphanesi Sahibi Kirkor “İfade-i mahsusa” içinde *Asır Kütüphanesi Esâmi-i Kütübü*. İstanbul: Asır Kütüphanesi (Kaspar Matbaası) 1306, s.3

Sahaflar ile Avrupa tipi kitapçıların farkları ve neden Avrupa tipi kitapçıların tercih edildikleri sorusuna cevap bulmak için dönem yazarlarının hatıratlarına baktığımızda yazarların bu farkı, üzerine konuşmaya gerek duyulmayacak bir gerçeklik olarak kabul ettikleri anlaşılır. Dönem yazarlarının sahaflara dair görüşlerini yukarıda ele almıştık; dönem yazarlarına göre sahaflar eskidir ve köhnedir. Peki bu sübjektif değerlendirmelerin dışında aralarında nasıl bir fark vardır? Bu soruya kesin bir cevap vermek kolay değildir. Bir yanda, sahaflığı ve kitapçılığı kesin bir şekilde iki farklı meslek grubu gibi algılayan bir anlayış; diğer yanda arşiv belgeleri ya da Şemseddin Sami'nin sözlüğünde gördüğümüz gibi, birbirinin yerine kullanılabilecek kelimeler olarak gören bir anlayış vardır.⁷⁸⁶ Yine de farklı kaynaklarda bu konuyla ilişkili bilgileri bir araya getirdiğimizde sahaflar ile kitapçılar arasında somut farklar olduğu görülür. Bunların başında Pera-Galata hattında yer alan yabancı kitapçılar sahaflar gibi sadece kitap satmayıp gazete, zarf, kâğıt, kalem gibi kırtasiye ürünlerini de satmaları gelmektedir. Diğer bir fark, yaklaşım farkıdır; sahaflar dağınık ve düzensiz iken Avrupa tipi kitapçılar sistemli bir raf düzenine sahiptir.⁷⁸⁷

Bu noktada, yeni açılan kitapçıların neden sahafları değil de Avrupa tipi kitapçıları tercih ettiği sorusuna dönecek olursak, bu sorunun cevabını yüzyılın ikinci yarısında yaşanan toplumsal ve iktisadi şartlarda arayabiliriz. Kitapçıların ortaya çıkışı ile ilgili birbiri ile ilişkili iki etken üzerine düşünmemiz mümkündür. Bunlardan birincisi, bu tezin birinci bölümünde ele aldığımız gibi yüzyılın ikinci yarısından itibaren matbu malzemenin çok geniş bir alana yayılmasıdır. Artan okullaşma yanında bürokrasinin genişlemesi, bürokrat sayısının artması, okul kitapları ile beraber yazışmalar için gerekli kalem, defter, kâğıt gibi kırtasiye ürünlerine duyulan ihtiyacı da artırmıştır. Kırtasiye ürünleri sadece öğrenciler için değil, devlet kalemlerinde

⁷⁸⁶ Samy-bey Frachery. *Kamus-u Fransevi/ Petit dictionnaire français-Turk*. İstanbul: Mihran Matbaası ve Kütüphanesi 1304/1886; J.W. Redhouse. *English And Turkish Dictionary In Two Parts English And Turkish And Turkish And English*. London Bernard Quartich, 1856; J.W. Redhouse (Charles Wells tarafından genişletilmiş). *Redhouses's Turkish Dictionary In Two Parts English And Turkish And Turkish And English* (2.Baskı). London: Bernard Quartich 15 piccadilly, 1880; Erünsal 2021 s. 160-161.

⁷⁸⁷ Uşaklıgil 2017, s.152. İbnülemin Mahmut Kemal İnal da sahafların düzensizliğinden ve cahilliğinden dem vurmaktadır. Şeker, Şemseddin. *Ders ile Sohbet Arasında: On Dokuzuncu Asır İstanbulu'nda İlim, Kültür ve Sanat Meclisleri*. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları 2013, s.138

çalışan herkes için bir gereklilik halini almaya başlamıştır. Aynı dönemin haberleşme teknik ve araçlarının da kullanımının arttığı bir dönem olması, şehir içi ve şehirler arası yazılı iletişimi artırmıştır. Kimi araştırmacılar bu dönemi dünya çapında bir mektup yüzyılı olarak nitelemektedir.⁷⁸⁸ Bütün bu etkenler kitap dışı kırtasiye ürünlerine duyulan ihtiyacın hem idari kademelerde hem de toplum içinde artmasına sebep olmuştur.

İkinci etmen ise, iktisadi yapının değişmesidir. Osmanlı'da ticaret erbabının yapacakları işi düzenleyen gedik-lonca sistemi, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren geçerliliğini yitirmiş ve iktisadi hayat yeni bir düzen almaya başlamıştır. Gedik sistemine, sahaflar, kâğıtçılar ve mürekkepçiler de dahildir ve bu esnaf grupları birbirlerinin ürünlerini satmamaktadır.⁷⁸⁹ Fakat yeni ticari hayat yakın sektörler arasında geçişkenliklere imkan vermektedir. Bu nedenle yeni açılan mekanlar, yeni alışkanlıkları da göz önüne alarak, eski düzenin sınırlı yapısını sürdürmek yerine yeni bir ticari faaliyet alanını tercih etmişlerdir. Diğer bir deyişle yeni kitapçılar dükkanlarını Pera kitapçıları model olarak açılmış ve kendilerini sahaflardan ayıştırmışlardır.

Yeni olan ve yeni bir düzen ile işleyen kitapçıların, kitap türü olarak da yeni türlerde üretilen kitapları sattıkları anlaşılmaktadır. Örneğin Kitapçı Arakel, sahafların bastıkları ve sattıkları kitapları, hazırladığı kitap kataloglarına almamıştır. Bu durumu bir mecburiyet olarak dile getiren Arakel özetle, imkanlarının ancak bu kadarını yapmaya yettiğini, sahaflarda yer alan kitapların da bu kataloğa dahil olmasının, katalogun boyutlarını büyük oranda artıracağını söylemektedir.⁷⁹⁰ Arakel'in mecburiyetlere dayanarak yaptığı bu ayırım, aynı zamanda kitapçılar ile sahafların ayrışmasının da göstergesi olmaktadır.

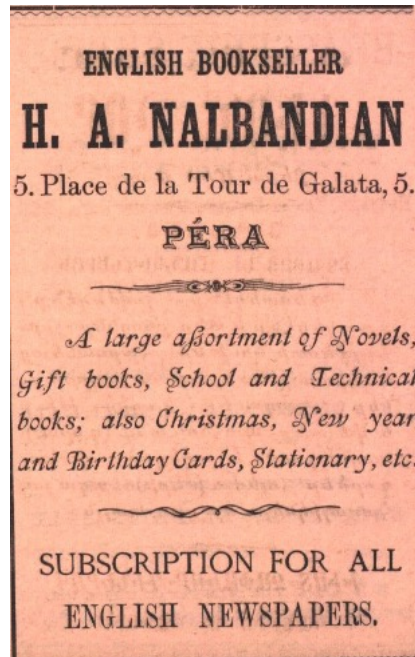
Netice itibariyle 1870'lerin ikinci yarısından itibaren hem Bâbüali Caddesi'nde hem de Cadde-i Kebîr'de kitapçıların sayısı hızlı bir şekilde artmaya başlamıştır. Kitap

⁷⁸⁸ Bu dönem dünyada da 19. yüzyılın bir mektup yüzyılı olarak tanımlanmasını beraberinde getirmiştir bkz. Müller 2018, s.86-87, s.111

⁷⁸⁹ Erünsal sahafların İstanbul dışında farklı ürünler sattıklarını fakat İstanbul'daki sahafların sattıkları ürünlere dair sınırlarının daha belirgin olduğunu dile getirmektedir. Bkz. Erünsal 2021, s.139-150

⁷⁹⁰ Arakel 1305 (H), s.6

katalogları ve matbaalara dair hazırlanan listeler dönem içinde basım yapan kitapçıların sayısını bilmemize imkan verse de şehir içinde ne kadar kitapçı açıldığına dair cevap bulabildiğimiz tek kaynak, *Annuaire Oriental* kataloğudur. Batılı tüccarlara hitap eden ve bu nedenle batılı tüccarların daha rahat iş yapabilecekleri firmaları listelemeyi önceleyen kataloglarda (örneğin sahaflar çarşısındaki hiçbir kitapçı bu katalogda yer almamaktadır), 1880-88 yılları arasında İstanbul’da bulunan toplam 68 kitapçının adı geçmektedir.⁷⁹¹ Bu kitapçılardan Bâbîâli Caddesi’nde yer alan bazıları Asır, Arakel, Viçen ve Esat İzzet’tir. Ele aldığımız dönemde Galata-Pera hattında bulunan bazı meşhur kitapçılar ise şunlardır; içinde İtalyanca, İngilizce ve Fransızca kitapların bulunabildiği J.J. Wick, Avrupa’daki edebi yeniliklerin takip edilebildiği Köhler Kardeşler; Alman vatandaşı ve 2. Abdülhamid’in kitapçısı olarak da nam salmış Otto Keil’in Cadde-i Kebir no:457’de bulunan *Librarie International*’i; ve yine Cadde-i Kebir’de no:481’de bulunan S.H. Weiss.⁷⁹²

Görsel 13: İngilizce kitap satıcısı H.A.Nalbantyan'ın ilanı.⁷⁹³

⁷⁹¹ Bu sayı içinde editör kitapçılar, Babıâli kitapçıları, kitap satan mücellidhane veya matbaalar yanında 1868 listesinde yer alan kitapçıların da bir kısmı vardır. Listeleri yıllara göre ayrıştırılmış bir şekilde toplu olarak görmek için bkz. İşli 2004 ve Yıldırım 2019 s.141-150.

⁷⁹² Akın 1998, s.150, 166 ve s.226; Strauss 1993, s.11; Uçar, Fatma Nur 2017 S.85-86. Ayrıca bkz. BOA., A.}MKT.MHM., 462/28 (H.29.06.1290); BOA., A.}MKT.MHM., 463/82 (H.21.07.1290).

⁷⁹³ Reklamda şu ifadeler yer almaktadır; geniş roman seçkisi, hediye kitaplar, okul ve teknik kitaplar; ayrıca Noel, yeni yıl ve doğum günü kartları, kırtasiye vs. Bütün İngilizce gazetelere abone

Anılardan ve belgelerden anlaşıldığı kadarıyla yabancı kitapçılar, özellikle 2. Abdülhamid'in saltanatı döneminde, dönemin hukukunca gayri meşru görülen faaliyetlerin de yürütüldüğü mekanlardır. Sahip oldukları imtiyazlar dolayısıyla rahatlıkla teftiş edilemeyen yabancı postalar vasıtası ile ülkeye giren yasak yayınlar, bu kitapçılarda satılmakta veya yine yabancı postalar aracılığı ile farklı şehirlere iletilmektedir.⁷⁹⁴

Netice itibariyle bu dönemin başından itibaren Babıali ve Pera'da kitapçıların sayıları artmış, sattıkları ürünler çeşitlenmiştir. 1857 sonrasında dağınık bir şekilde bulunan kitap satışı, zaman içinde kitapçılarda toplanmaya başlamıştır. Bir önceki bölümde verilen örneklerde görülen kitabın satış yerine dair çeşitliliğin aksine 1880 sonrasındaki kitap ilanlarının neredeyse tamamında kitap satış yeri olarak *umum kitapçılarda* ifadesi geçmektedir.

4.2.2. Yayınevleri: Nâşirler, Editörler, Kütüphaneler

Kitapçıları ele alırken, Arakel ve Kirkor'un yaptığı ayrımı kullanmıştık. Bu ayrıma göre dönemin kitapçıları ikiye ayrılmaktadır. Birinci grup yukarıda ele aldığımız kitap alıp satan kitapçılardır. İkinci grup kitapçılar ise, bugün yayınevi olarak tanımladığımız, aynı dönemde nâşir, kütüphane sahibi, editör gibi farklı isimler ile tanımlanan kitapçılardır. Arakel ve Kirkor bu kitapçıların 1870'lerin ikinci yarısından itibaren görülmeye başlandığını söyler.⁷⁹⁵ Ahmed Rasim ve Necip Asım da 93 harbinin bu konuda önemli bir kırılma olduğunu ifade eder.⁷⁹⁶

Bölümün başından itibaren vurguladığımız gibi, 1870'lerin ikinci yarısında, dönemin siyasi ve iktisadi koşulları ve kitap yayınına dair hukuki düzenlemeler,

yapılır. Bkz. Cervati, Raphaël C., (haz.) *Indicateur Oriental: Annuaire-Almanach du Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature. 6me Année. 1885-86 – Hégire 1302-03*. Constantinople: Typographie et Lithographie J. Pallamary 1885, reklam bölümü s.24. Nalbantyan'a sonraki yıllarda hizmetlerinden istifade edilmesi dolayısıyla bir miktar maaş bağlanmıştır. Bkz. BOA., DH.MKT. 1985/13 (H.15.01.1315)

⁷⁹⁴ Konu hakkında bazı örnekler vermek gerekirse: Otto Keil'in elinde bulunan yasaklı kartpostallara el konulmasına dair bkz. HR.TH..344.97; Alman Otto Keil, Yunan Dimitri Varanos ve Avusturyalı Obanviç'in dükkanlarında el konulan dinlere saldırı içeren kitabın yasaklanmasına dair bkz. BOA., HRTH., 352/52; Ülkeye girişi engellenen bir risalenin Fransız bir kitapçıda aranmasına dair bkz. DH.MKT., 1649/141 (H.23.12.1306); Yunan kitapçı Depasta ve Hristodulo'nun elindeki muzır neşriyata el konulması için bkz. BOA., HR.TH., 50/63 (M.29.04.1884)

⁷⁹⁵ Arakel 1305(H), s.6; Kirkor 1306 (H), s.7

⁷⁹⁶ Ahmed Rasim 1980, s.86 ve Necip Asım 1990 s.125

matbaa ve kitap yayımına dair önceki yılların birikimini yeni çerçeveye taşımıştır. Bu yeni çerçeve içinde bir kitabın yayınlanmasındaki bütün aşamalar arasında aracılık yapacak yayıncılara ihtiyaç duyulmaya başlanmıştır.

Yayıncılığı bir aracılık müessesesi olarak değerlendirdiğimizde, bölümün başından itibaren ele aldığımız kitap yayın faaliyetleri arasında aracılık sınıfına girebilecek örneklerin olduğu görülecektir. Sahafılar ve gazete matbaaları yeni kitapların yayınlanması için aracılık yapmıştır. Matbaa sahipleri hatta devlet matbaaları kimi kitapların yayınlanması için aracılık yapmıştır. Yayınevlerini önceki aracılık faaliyetlerinden ayıran noktalar; hukuki gerekliliklerin artması, kitabın üretim aşamalarının çeşitlenmesi ve İstanbul dışı ticaretin genişlemesidir. Yayınevleri, hem matbaalar, devlet kurumları ve kitapçıları arasında aracılık yapmakta hem de hem de yazar ve okur arasında aracılık yapmaktadır.

Bugün yayınevi olarak adlandırdığımız, dönemin nâşir ve editörlerinin yaptıkları işi ve memleket için neden önemli olduklarını Arakel şöyle ifade eder:

“... bir mülkde kitabcıların.....bahusus <editör>lük namıyla erbâb-ı kalem ve iktidara vakt ve hâle, eserine ve muharririne göre bir hakk-ı telîf vererek alıp bunları kendi hesaplarına tab’ ve aleme neşre vasıta olan bizim gibi yeni yolda kitabcıların adedi ne kadar teksir etse bunlar ne kadar kuvvet bulsa onların doğrudan ve dolayından(?) vatana ve ma’arife pek çok hizmetleri dokunacağından....”⁷⁹⁷

Arakel ve Kirkor yayınladıkları kataloglarda kitapçılığa dair tanım ve değerlendirmelerinin ardından müstakbel yazarlara seslenerek yazarların kendi namlarına kitap bastırmak yerine bu tür müesseseleri kullanmalarının kendileri için neden daha rahat ve gerekli olduğunu anlatmaktadır.

Arakel ve Kirkor, kitabını yazdıktan sonra kendisi bastıran yazarın, hiç bilmediği kitap ve matbaa piyasasında kağıdı seçme, matbaayı ayarlama, kitabı bastırma ve sonrasında da dağıtma için çok büyük emek sarf edeceği; aynı şehirde ve şehir dışında bağlantıları olmadığı için çıkacak sonucun verdiği emeğe değmeyeceğini ve yazarın da bütün bu işlerden yorularak yazarlık mesleğinden soğuyacağını söylerler. Editör kitapçıların ise piyasa ile bağlantıları vardır ve matbaaları tanırırlar.

⁷⁹⁷ Arakel 1305(H), s.9

Ayrıca şehir dışındaki kitapçıları da tanıdıkları için kitapları memleketin dört bir yanına rahatlıkla yayabilirler. Bu sebeple yazarlar için kitaplarını editör kitapçılar ile anlaşarak yayınlamak, onları büyük bir yükten kurtaracaktır.⁷⁹⁸ Bu anlaşma, ticari açıdan da önemlidir. Yazarların farklı şehirlerde kitapçılar ile bağlantıları olmadığı için kitaplarını yeteri kadar kimseye ulaştıramazlar fakat kitapçılar, kitabın daha fazla satmasını sağlarlar.⁷⁹⁹ Arakel'in vurguladığı bir nokta dikkat çekicidir; eğer yazarlar kitaplarını kitapçıya satarlarsa, kitapçı bu kitabın maliki olması dolayısıyla kitabın satışı için daha fazla gayret gösterir.⁸⁰⁰

Yayınevlerinin çoğunlukla nâşir yani yayan kişi olarak anılmalarının muhtemelen en önemli sebebi, kitapları şehir içi kadar şehir dışına da yaymalarıdır. Örneğin Şirket-i Sahafiye-i Hayriye'nin *Celâl* kitabının kapağında, kitapların bulunduğu mahaller Hakkaklar Çarşısı 45 numara, İzmir'de Cabbar Ağa, Bursa'da Abdullah Efendi ve Selanik İstanbul Çarşısı'nda Emin Efendi olarak zikredilmektedir.⁸⁰¹ Bu konuda ilk ve en önemli atılımı gerçekleştiren kişi ise şüphesiz kitapçı Arakel'dir. Kitapçı Arakel farklı şehirlerde kendi kütüphanesinin kitapları için mümessiller ile anlaşmış ve kitaplarını buralarda satmıştır. Kitapçı Arakel'in Trabzon, Selanik, Rodos, Üsküp, Halep, Konya, Rize, Diyarbakır, Yemen gibi imparatorluğun pek çok şehrinde temsilcileri vardır.⁸⁰² Ahmet Rasim geç dönem Osmanlı kitapçılığının kötü durumunu tasvir ederken II. Abdülhamid devrinde bir kitap yayınlandı mı hemen piyasaya girip taşraya gönderildiğini ve hızlıca satışların başladığını, dolayısıyla kitapçıların rahat para kazanabildiklerini söylemektedir.⁸⁰³ Bir kitabın hızlıca satılıp gelirinin elde edilmesi yüzyılın son çeyreğinde artan kitap yayın miktarlarını da izah etmektedir.

Kitapçı Arakel, faaliyete başladıktan sonra memleketin her yanından on binden fazla mektup aldığını ve dolayısıyla “halkımızın ahvâline acizleri kadar vâkıf olan az

⁷⁹⁸ Arakel 1305(H), s.10-12, Kirkor 1306(H), s.7-9

⁷⁹⁹ Arakel 1305(H), s.13

⁸⁰⁰ Arakel 1305(H), s.14

⁸⁰¹ Muhammed b. Es'ad ed-Devvani. *Celâl*. İstanbul: Şirket-i Hayriyye-i Sahafiyye ve El-Hac Hüseyin Efendi Matbaası 1887

⁸⁰² Seymen 1993, s.69

⁸⁰³ Ahmed Rasim. *Muharrir Bu Ya* (Haz. Hikmet Dizdaroğlu). Ankara: MEB Yayınları 1990, s.190

bulunur” demektedir.⁸⁰⁴ Farklı şehirlerden bir çok insan ile yazılı dahi olsa doğrudan temas kurabilen gerçekten az sayıda insan vardır. Bunun yanında on bini aşan mektup, Arakel’in şubeler dışında da posta ile ciddi bir kitap satışı yaptığını göstermektedir.

Gazeteler ile yayıncılığın belirgin bir ortaklığı vardır. Gazetelerde ücreti mukabilinde kitap ilanları yayınlanmaktadır. Taşranın farklı noktalarına gönderilen gazeteler sayesinde kitaplar taşra okurlarına da ilan edilmektedir. Bu sayede kitaplarını duyuran yayınevleri sadece şubeleri vasıtası ile değil posta sistemi yardımıyla da taşranın farklı illerine kitap gönderebilmektedir. Dönemin bütün kataloglarında posta gönderim şart ve ücretlerine dair geniş malumat bulunması, şubeler ve kitapçılar dışında tekil alıcıların da yayınevleri için önemli bir kitle olduğunu göstermektedir.

Arakel, kitapçıların faziletlerini sıraladıktan sonra en son, editör kitapçıların memleket irfanına en büyük katkılarından bir tanesinin de yayınladığı kitapçıkta bulunan kitapların pek çoğunun kitapçının talebi ile yazıldığını ya da tercüme edildiğini söyler. Bu, bugün editörlük yahut Tanıl Bora’nın ifadesi ile yaratıcı editörlük olarak tarif edilen editörlük şeklidir.⁸⁰⁵ Arakel piyasanın içinden birisi olarak, piyasanın ihtiyaç, talep, ilgi ve beklentilerini görerek buna göre kitap yayınlattırmaya çalışır ve bunda da başarılı olur. Bu noktada belirli bir aşama kat edildiğini fakat Osmanlı maarif dünyasının daha fazla kitaba ihtiyacı olduğunu, bunların başında da mufassal bir sözlük geldiğini dile getirir.⁸⁰⁶

Kirkor, Arakel ile aynı noktalara vurgu yapmasının yanında kitapçılığa dair önemli detaylar zikretmekte ve bu yeni mesleğin tanımını yapmaktadır. Evvela Kirkor sanatının kitapçılık olduğunu söyler.⁸⁰⁷ Kirkor’a göre bu sanat özellikle yeni gelişen editör-kitapçılık sanatı âdi ticaretten çok daha evlâdır. Bunun sebebi de yukarıda bahsettiğimiz gibi, maarifin yayılmasına yapılan katkıdır. Kirkor, kitapçılığın yakın zamana kadar alelade bir dükkancılık olarak işlediğini söyler. Bu noktada, bölümün başından beri ele alınan örnekler Kirkor’u yalanlamaktadır. Yayıncılardan önce

⁸⁰⁴ Arakel 1305 (H), s.16

⁸⁰⁵ Bora, Tanıl, “Editör Kimdir, Eserleri Nelerdir?” *Virgöl Dergisi* sayı 72-73-74, Mayıs, Haziran, Temmuz 2004

⁸⁰⁶ Arakel 1305(H), s.13-14.

⁸⁰⁷ Kirkor 1306(H), s.4-5.

Takvimhâne’de, sahaf matbaalarında ya da gazete matbaalarında nüshası nadir kitaplar yayınlanmış, kimi yazarların kitapları özenle tashih edilmiş ve basılmıştır. Fakat kitapçılık yeni bir sanattır, yeni türlerde kitaplar basmaktadır ve basılan kitaplar yeni okullara, yeni öğrencilere hitap etmektedir.

Kirkor katalogda kitapçılığı bir sanat ve yeni bir meslek olarak özellikle vurgular. Yukarıda dile getirdiğimiz maddelerin tamamında kitapçılığın faziletleri yanında, kitapçılığın bir meslek ve bir sanat olduğuna vurgu vardır. Bu kapsamda Kirkor “Her mesleğin kendine mahsus bir takım usul ve merasimi bulunduğu ve kitapçı bittabi bunlara vakıf olduğundan her halde tab’ ettirdiği bir kitabı müellifinden daha güzel ve daha yolunda intişar ittireceği ve satacağı malumdur” demektedir.⁸⁰⁸ Kirkor’un bu tanımlaması, yayıncılığın bir sanat, bir esnaf grubu bir ticaret türü olarak ortaya çıktığını gösterir. Yayıncılık, gazetecilik de değildir, matbaacılık da değildir, yazarlık da değildir. Yayıncının, kendilerinden başka tüccarların bilmediği bilgileri ve adetleri vardır.

Ele aldığımız dönem içinde editör kitapçılara örnek olarak Arakel ve Kirkor dışında Karabet, Esad İzzet, Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye ve Kütüphane-i Ebuzziya’yı saymamız mümkündür. 1888 yılından sonra ise, varlıklarını cumhuriyet devrine kadar sürdürecek olan Ahmed İhsan Matbaa ve Kütüphanesi, Kütüphane-i Hilmi, Vakıf Kütüphanesi gibi kitapçılar açılmaya başlamıştır.

Yayıncılık faaliyetlerinin artması ile beraber kitap yayınına dair problemler ve yayınevleri arasındaki tartışmalar da gazetelerde yer bulmaya başlamıştır. Bu problemler, yayıncılığın varlığının ispatı olması açısından da ayrıca önemlidir. Aşağıdaki satırlarda, Arakel Efendi’nin taraflardan birisi olduğu iki tartışmayı örnek verebiliriz.⁸⁰⁹ Ele alacağımız birinci tartışmada Arakel’in karşısında matbaa ve kütüphane sahibi Esad İzzet Efendi vardır. Diğer tartışmada ise Arakel Efendi’nin karşısında Kaspar ve Karabet Kütüphanesi vardır.

⁸⁰⁸ Kirkor 1306 (H), s.5

⁸⁰⁹ Ele alacağımız iki tartışma, Mert Öksüz’ün yeni yayınlanan kitabında da ele alınmıştır. Öksüz 2022, s.210-225

Arakel Efendi ile Esad İzzet Efendi arasında cereyan eden tartışma Mehmet Şemseddin Efendi'nin *Anahtar* ve *İlaveli Anahtar* kitapları üzerinden doğar.⁸¹⁰ 1880/81 yılında Arakel Efendi'nin yayınladığı *Anahtar* kitabının yazarı Mehmed Şemseddin, bir sonraki sene kitabını genişletip ismini de *İlaveli Anahtar* olarak değiştirerek Esad İzzet Efendi'ye satmış fakat Arakel Efendi de elindeki kitabı basmaya devam edince iki yayıncı arasında problem doğmuştur.

Esad İzzet Efendi'nin kitabın reklamını yapması sonrasında Arakel Efendi konu hakkında *Vakit* Gazetesi'nde bir yazı kaleme almış ve Esad İzzet de *Tercüman-ı Hakikat*'de Arakel Efendi'ye cevap vermiştir. Yaklaşık yirmi gün sonra Arakel Efendi bu yazıya cevap verince ertesi günü yine Esad İzzet Efendi'nin bir cevabı yayınlanmıştır.

İki tarafında uzun mektuplar ile kendisini savunduğu konu hukuki bir boşluktan doğmuştur. İki tarafın elinde de sözleşme vardır ve iki kitap benzerlikleri yanında isim ve içerik yönünden farklıdır. Taraflar birbirlerini arkadan iş çevirmekle, birbirlerinin elindeki ruhsatın iptal edilmesi ile, nezaretten izin çıkartılmaması veya kitabın matbaada basılmasına mani olunması gibi ithamlarda bulunur. Konunun gizli açık bütün detaylarının kaleme alındığı tartışmanın son sonunda *Tercüman-ı Hakikat* gazetesi, tartışmanın hakikatinin ortaya çıktığını ve bu nedenle konuya dair yeni bir şey yayınlamayacaklarını ilan etmiştir.⁸¹¹

Ele alacağımız diğer tartışmada Arakel Efendi'nin karşısında Kasbar ve Karabet vardır.⁸¹² Bu tartışmanın konusu, Arakel Efendi'nin bastığı, yıllar içinde pek

⁸¹⁰ Mehmet Şemseddin. *Anahtar*. İstanbul: Arakel Kütüphanesi ve Mihran Matbaası 1298 (H); Mehmed Şemseddin. *İlaveli Anahtar*. İstanbul: Matbaa ve Kütüphane-i Esad İzzet 1299 (H). (daha sonra bu baskı 1. Kitap kabul edilerek, aynı kitabın 2., 3. ve 4. kitapları da çıkmış; ayrıca benzer bir konuyu ele alan *Anahtar Halkası* kitabı yayınlanmıştır.)

⁸¹¹ Tartışma yazıları için bkz. Esad İzzet. [Başlıksız]. *Tercüman-ı Hakikat* sayı 1060 (9 Safer 1299), s.3 [Esad İzzet bu yazının/ilanın başka gazetelerde de yayınlandığını söylemektedir]; Arakel Efendi. "Aynen Varaka" *Vakit* sayı 2229 (18 Safer 1299), s.3; Esad İzzet. "Arakel Ağa'ya Cevab" *Tercüman-ı Hakikat* sayı 1068 (19 Safer 1299), s.2; Arakel. "Varaka" *Tercüman-ı Hakikat* sayı 1086 (11 Rebiyülevvel 1299), s.2-3; Esad İzzet. "Varaka" *Tercüman-ı Hakikat* sayı 1087 (12 Rebiyülevvel 1299), s.2-3

⁸¹² İmzasız "Tatsız Rekabet" *Tercüman-ı Hakikat* sayı 2467 (H.5 Zilhicce 1303), s. 1; Karabet ve Kasbar "Tercüman-ı Hakikat Heyet-i Tahririyesi Canib-i Âlisine" *Tercüman-ı Hakikat* sayı 2468 (H.7 Zilhicce 1303), s. 2; Arakel Efendi "Aynen Varakadır" *Tercüman-ı Hakikat* sayı 2470 (H. 9 Zilhicce 1303), s.2; Karabet ve Kasbar "Muteber Tercüman-ı Hakikat Gazetesi Heyet-i Tahririyesi Cânib-i Âlilerine" *Tercüman-ı Hakikat* sayı 2473 (H.16 Zilhicce 1303), s.2; Arakel Efendi. "Aynen

çok baskı yapan ve imparatorluğun her tarafına yayılan *Talim-i Kıraat* kitabının ismen, şeklen ve içerik olarak çok benzerinin Kasbar ve Karabet tarafından da basılmasıdır.⁸¹³

Arakel bu duruma hukuki boşlukların da sebep olduğunu, yapılanın kabul edilemeyeceğini söylerken Kasbar ve Karabet, yazdıkları cevabi yazıda Arakel Efendi'nin iddialarını tamamen yalanlar; yayınladıkları *Ameli ve nazari nev usul talim-i kıraat ve imla-i Osmani* isimli kitabın *Talim-i Kıraat* ile aynı olmadığını, Dar'ul-Kütüb mecmuasının da yazarın telif ettiği bir eser olduğunu söyler.

Bu cevaptan tatmin olmayan Arakel Efendi Kasbar ve Karabet'in kitaplarının isminde yer alan *Talim-i Kıraat* yazısının kendi kitabı ile aynı olduğunu, şeklen kitabın *Talim-i Kıraat*'i örnek aldığını vurgular. Ayrıca Kasbar ve Karabet'in kusurlarının sadece bu kitapları taklit etmek olmadığını, kendi dükkanını arayan müşterilere kendi dükkanlarının Arakel'in dükkanı olduğu yalanını söyleyerek kapağı ve ismi Arakel'inkine benzeyen *Talim-i Kıraat* kitabını müşterilere sattıklarını söyler.

Karabet ve Kasbar ise kendilerinin yeteri kadar meşhur bir kütüphane olduğunu, böyle şeylere tevessül ettiklerine dair ithamların tamamen yersiz olduğunu söyleyerek tartışmayı uzatmaz.

4.2.3. Matbaalar

“Bu eserden bir tane alanlar daha açıp da içini temaşadan evvel kabının nefaset-i tab'ını görünce hayran olurlar. Mutlaka derler ki: “Acayip! Bizde matbaacılık bu kadar ileriye gitmiş ha?!”⁸¹⁴

Bir önceki bölümde küçük matbaalar ele alınırken belirtildiği gibi 1860'ların ikinci yarısından itibaren İstanbul'da pek çok yeni matbaa açılmaya başlanmıştır. Bu matbaalar arasında çok meşhur olanlar bulunmakla birlikte büyüklük olarak diğerlerinin önüne çıkan örneklerle rastlanmamıştır. 1857-76 yılları arasında

Varakadır” *Tercüman-ı Hakikat* Sayı 2476 (H.19 Zilhicce 1303), s.2; Karabet ve Kasbar. “[Başlıksız]” *Tercüman-ı Hakikat* Sayı 2488 (H.3 Muharrem 1304), s.2; Arakel Efendi. “Aynen Varakadır” *Tercüman-ı Hakikat* sayı 2500 (17 Muharrem 1304), s.2-3.

⁸¹³ Arakel'in kitabı için bkz. Muallim Naci. *Talim-i Kıraat*. İstanbul: Arakel Kütüphanesi (Matbaa-i Ebüzzıya) 1301. Kasbar ve Karabet'in kitabı için bkz. Mehmed Refik. *Nazarî ve Amelî Nev Usûl Talim-i Kıraat ve İmlâ-yı Osmani*. 2. Kısım. İstanbul: Karabet ve Kasbar Matbaası 1303(H)/1886

⁸¹⁴ [Ahmet Midhat], “Zemzeme”, *Tercüman-ı Hakikat* sayı 1321, s. 3.

matbaalara dair en önemli gelişme, matbaa sayılarının artması ve matbaacılığın müstakil bir meslek olarak kendini kabul ettirmesidir.

Sultan II. Abdülhamid'in saltanatının ilk yıllarında ise matbaacılık alanında ciddi bir atılım görülmektedir. Bu atılımın iki yönü vardır. Birincisi, Sultan II. Abdülhamid'in saltanatı öncesinde matbaaların sayısında görülen artış bu dönemde de devam etmiştir. İlk defa bu dönemde görülen ikinci husus ise büyük sermayeler ile büyük matbaaların açılmasıdır. 1877-88 yılları arasında açılan yahut bu dönemde ciddi bir büyüme gösteren büyük matbaalar şöyledir: Osman Bey Matbaası, Mahmud Bey Matbaası, Agop Boyacıyan Matbaası, Mihran Matbaası, Artin Asadoryan- Şirket-i Mürettibiye Matbaası ve Ebüzziya Matbaası. Bunların yanında kitap-gazete matbaaları kuran veya mevcut matbaalarını büyüten Kaspar-Karabet, Arakel matbaaları da orta boy matbaa işletmeleri olarak ortaya çıkmıştır. Mürettip Tahir, *San'at-ı Tıbaat* kitabında matbaacılığın Sultan II. Abdülhamid döneminde çok ilerlediğinden bahisle şöyle demektedir; “az bir müddetde san'at-ı tıbaatın bu kadar terakki edişine taaccüb etmemek mümkün değildir”⁸¹⁵ Basılan eserlerin tamamının girişinde yer alan sultana övgü ve sultanın dönemini övme jargonunun ötesinde bu durum, diğer örnekler ile beraber bir hakikati yansıtmaktadır.

Matbaaların hızlı bir şekilde gelişmesinin birkaç yönü vardır. Bunların başında, matbaacılığın yaygınlaşması ve müstakil bir sektör olması gelmektedir. Basılan ürün sayısının ve çeşidinin artması matbaaların karlılıklarını artırmıştır.

İkincisi, tezin ikinci bölümünde ele alınan devlet destekli yayınlar ve imtiyazlardır. Sultan II. Abdülhamid dönemine kadar devlet kurumları en çok kitap ve evrak basılan yerlerdir. Bu dönemde devletin baskı işlerini yapan Matbaa-i Âmire'nin faaliyetleri sınırlanmış ve idarenin ihtiyaç duyduğu evrak özel matbaalarda basılmıştır.⁸¹⁶ En büyük imtiyazlı matbaalardan olduğunu zikrettiğimiz Osmanbey matbaası Darülfünun binasının civarında kurulduktan sonra Çemberlitaş'ta büyük bir tesise taşınmış; Mahmud Bey Matbaası ise, Mekteb-i Sanayi akarlarında yer alan 8 dükkanı birleştirerek kendisine büyük bir tesis kurmuştur. Yukarıda zikrettiğimiz,

⁸¹⁵ Mürettip Tahir 1309 (H), s.6

⁸¹⁶ Matbaa-i Âmire'nin Sultan II. Abdülhamid döneminde faaliyetlerini sınırlandırmasına dair bkz. Candemir 2015

evinin alt katında kurduğu matbaayı peyderpey büyüten Ahmed Midhat Efendi, gazete ve kitaplarının popülerliği yanında uzun süre Matbaa-i Âmire müdürlüğü ve *Takvim-i Vekayi* başmuharrirliği yapmıştır.⁸¹⁷ Matbaa ve kitap satışı dışında sermayenin matbaalara etki etmesi sadece devlet eliyle olmamıştır. Bu konuda karşımıza çıkan ilk örnek, Agop Boyacıyan’dır.

Yüzyılın ilk yarısında tüm dünyada ve Osmanlı coğrafyasında Türkçe dışı dillerde yoğun matbaa üretimi yapan Amerikan misyonerleri, yüzyılın ikinci yarısında bünyelerindeki matbaa makinelerini feshederek yerel ortaklar yahut gelişmelerine katkı sağladıkları Protestan cemaatleri eli ile bu faaliyetleri sürdürmüşlerdir. İstanbul’da da bu amaçla önce Beyoğlu’nda ardından Mercan’da *Bible House* kurularak basım faaliyetinde bulunmuşlardır. İstanbul’da matbaanın başında yer alan kişi ise bir dönem Protestan cemaatinin de liderliğini yapan Agop Boyacıyan’dır. Cryus Hamlin’in Bebek Semineri’nde eğitim aldıktan sonra ABD’de matbaacılık eğitimi alan Boyacıyan *Rıza Paşa yokuşunda, Amerikan hanı derununda* matbaa faaliyetlerini yürütmüş ve matbaacılık alanında meşhur olmuştur.⁸¹⁸ 1876 yılında bu matbaada üç buharlı makine, iki elle çalışan makine ve kırktan fazla çalışan vardır.⁸¹⁹

Büyük matbaaların bir diğer özelliği, farklı ürün çeşitlerini basabilecek şekilde teşekkül etmeleridir. Matbaalar, sadece kitap matbaası, gazete matbaası ya da evrak matbaası olarak değil, her üç türde de yayın yapabilmektedir. Örneğin Mahmud Bey matbaası, yukarıda da ele alındığı gibi devlet için evrak basması ve çok sayıda kitap basmasının yanında pek çok dergi de yayınlamıştır.⁸²⁰ Netice itibarıyla hızlı bir gelişim gösteren büyük matbaalar, yayın döngüsünün ve süreli yayın basımının kesişim noktasında önemli bir aktör olarak öne çıkmışlardır.

⁸¹⁷ Ahmed Midhat Efendi’nin uzun süre hâmilliğini yapan, kendi ismini veren, onu Tuna vilayeti ve Bağdat vilayeti matbaalarında istihdam eden, memuriyetten istifa ettiğinde matbaa açmasını teşvik eden Midhat Paşa’nın yargılanması esnasında sessiz kalışı ile ilgili “Mor binlik tatlı geldi” dediği rivayet edilmektedir.

⁸¹⁸ Coakley, J.F. “Printing Offices of The American board of Commissioners for Foreign Missions, 1817-1900” *Harvard Library Bulletin* New Series Spring 1998, vol.9, no.1. ve Turna, Nalan. “19. ve 20. Yüzyıl İstanbulunda Fincancılar Yokuşu, Amerikan Hanı ve Matbaacılık Faaliyetleri”. *İlel Dergisi*. 2020 7(1) Bahar/Spring: 73-94.

⁸¹⁹ Kocabaşoğlu 1988, s.285

⁸²⁰ Mahmud Bey Matbaası’nda basılan dergi ve gazeteler için bkz. Belek 2019.

4.2.4. Yeni Bir Düzen Kurulurken

İstanbul'da 1877'den sonraki on yıl içinde kitap üretim ve satışı yepyeni bir boyut kazanmıştır. Bir önceki dönemin baskın aktörü olan sahafların yerine bu dönemde, yayınevleri merkezde olmak üzere matbaalar ve kitapçılar arasında işleyen yayın döngüsü hakim olmaya başlamıştır. Diğer yandan sahaflar da hem piyasadaki etkinliklerini sürdürmüş hem de yeni düzene hızlıca adapte olmuştur. Sahafların bir araya gelerek kurdukları Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye hem bu anlamda kurulan ilk kitapçı şirketi olması hem de doğrudan yayıncılık yapması sebebiyle önemli bir örnektir.⁸²¹

Artan hukuki gereklilikler ve kitap üretiminin unsurlarında yaşanan gelişmeler, yayınevlerine duyulan ihtiyacı ortaya çıkarırken, yayın döngüsünün diğer unsurları yani matbaalar ve kitapçılar da hızlı bir büyüme yaşamıştır. Bu dönemin başında faaliyete başlayan Osmanbey Matbaası, Mahmud Bey Matbaası, Ebüzziya Matbaası gibi matbaalar hem teknik olarak hem de boyut olarak kısa sürede büyük tesisler kurmuş, bastıkları ürünler ile de yurt içinde, hatta dünya çapında dikkat çeken ürünler üretmeye başlamışlardır.⁸²²

Matbaacılar, kitapçılar ve yayınevleri arasındaki fark belirgin değildir. Örneğin bugün literatürde yazarlığı, gazeteciliği ve hazırladığı kitaplara daha çok vurgu yapılan Ebüzziya Tevfik, 1886 yılında Ahmed Midhat Efendi'ye yazdığı bir mektubunda “ömrüm içinde fahr edecek bir hizmette bulundum ise o da hüsn-i temsili memleketimizde icad emrindeki sa'y ve içtihadımdır” diyerek, yaptığı en kıymetli iş olarak matbaacılık ve güzel basım faaliyetlerini gördüğünü dile getirmektedir.⁸²³ Bir başka örnek Mahmud Bey Matbaasıdır. On beş sene boyunca matbaacılığı ile öne çıkan Mahmud Bey matbaası bir noktada “kültüre hizmet” amacıyla kütüphane

⁸²¹ Bu şirket hakkında iki makale yayınlanmıştır. Bkz. Demirel, Fatmagül "Osmanlı'da Bir Kitap Şirketi: Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye" *Müteferrika* 25 (Yaz 2004), İstanbul 2004, Sf. 89-99; Alkan, Mehmet Ö. "Osmanlı'nın Bütün Sahafları Birleşiniz: Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye: Osmanlı Döneminde Sahaflar ve Yayınladıkları Kitaplar" *Müteferrika* Yaz 2006, sayı 29, s.1-36.

⁸²² Osmanbey Matbaası bastığı kitapları devlet adına New York sergisine götürürken (bkz. BOA., Y.PRK.SRN., 2/1 (H.04.01.1302), Ebüzziya matbaası dünya çapında muteber cemiyetler tarafından ödüllendirilmiştir. Bkz. Kut, Turgut "Matbaa-i Ebüzziyâ", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/matbaa-i-ebuzziya> (20.02.2021).

⁸²³ Şerifoğlu, Ömer Faruk. *Kültür ve Sanat Hayatımızda Ebüzziya Ailesi*. İstanbul: Zeytinburnu Kültür ve Sanat Merkezi Yayınları 2020, s.60.

kurarak müstakil yayınlar yapmaya başlamıştır.⁸²⁴ Fakat işlerinin önemli bir kısmı farklı kişi ve kütüphaneler için kitap, evrak ve süreli yayın basmak olmaya devam etmiştir.

Bu dönemde önemli kitaplar yayınlayan, çok büyük ve oturmuş yapılar kuran, tartışmasız bir şekilde baskın hale gelen bir yayınevi yoktur. Bu işi meslek edinen ve sadece bu alanda faaliyet gösteren de bir yayınevi mevcut değildir. Fakat yazar ile okur arasındaki süreçleri organize eden bir aracı olarak yayıncılık sanatı bu dönemde ortaya çıkmış ve gelişmiş; yayın piyasası yeni giren ve iflas eden aktörlerin eliyle gelişmiştir.

4.3. İSTANBUL'DA MATBAALAR VE KİTAPÇILAR

19.yüzyılın başında, süreli yayınların piyasaya girmediği ve matbu kitapların halen az sayıda yayımlandığı İstanbul'da, kitap satışının istisnalar hariç yegane mercii Kapalıçarşı'da bulunan sahaflar çarşısı iken, yüzyıl sonunda ve 20. Yüzyıl boyunca İstanbul'da matbaa ve kitabın merkezi Babıâli olmuştur. Bâbıali, sadece matbuatın bulunduğu bir mekan değil, bizzat matbuat anlamını kazanmıştır.⁸²⁵ Kitap yayınına dair mekana yapılan bu vurgu, bu mekanın özelliklerini ve zaman içinde yaşadığı gelişimi bu tezin önemli sorularından bir tanesi haline getirmektedir. Bu bölüm İstanbul'da kitap yayınının mekana nasıl dağıldığını ve bu dağılımın zaman içindeki değişimini ele alacaktır.

Bu değerlendirme yapılırken İstanbul'da bulunan matbaaların adreslerini içeren veri-seti kullanılmıştır. Bu amaçla önce şehir içindeki matbaalar ArcGIS programı yardımı ile İstanbul haritasına aktarılmış ve matbaaların basım türlerine göre şehrin farklı bölgelerinde kümelandıkları tespit edilmiştir. Birinci bölümde bu

⁸²⁴“İfade-i Mahsusa” *Mahmud Bey Kütüphanesi Muhtasar Esami-i Kütübü*. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası 1308, s.2-3.

⁸²⁵ İlhan Ayverdi'nin hazırladığı *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*'de Bâbıali kelimesinin üçüncü karşılığı şöyledir: “3. (Gazete ve kitap evlerinin bu semtte bulunması sebebiyle) İstanbul basını.” <http://lugatim.com/s/bab%C4%B1ali> (son erişim tarihi: 27.05.2022); Bâbıali'nin matbuatın merkezi olduğuna telmih ile başlıklarında basın ya da matbuat yerine Babıali adı kullanılan bazı kitaplar için bkz. Kısakürek, Necip Fazıl. *Bâbıali*. İstanbul: Büyük Doğu Yayınları; Yesari, Mahmut. *Babıâli Hatıraları*. İstanbul: Can Yayınları 2019; Barutçu, İrem. *Babıâli Tanrıları: Simavi Ailesi*. İstanbul: Agora kitaplığı 2004; Tokgöz, Ahmet İhsan (haz. Necati Tonga). *Babıâli Yokuşu'ndan Portreler*. Ankara: Çolpan Kitap 2020; Sakman, Ünal. *Babıâli Hatıraları*. İstanbul: Akıl Fikir Yayınları 2014;

kümelenme alanlarından, evrak basan matbaaların dağılımını ele almıştık. Bu bölümde kitap basımı yapan matbaaların yayıldıkları bölgelere odaklanılmıştır.

Elimizde matbaalara dair iki veri-seti vardır. Bunlardan bir tanesi 1857-76 yılları arasında faaliyette bulunan matbaaları, diğeri ise 1877-88 yılları arasında faaliyette bulunan matbaaları içermektedir. Bu iki veri-setine dayanarak oluşturulan haritalarda benzerlikler kadar belirgin farklar da mevcuttur. Bu bölümde matbaaların şehir içindeki konumları ve bastıkları kitap sayıları; şehrin gelişimi, kitap ve kültür ile ilişkili medrese, kitapçı, okulların konumları ile karşılaştırmalı olarak değerlendirilerek, kitap basımı yapan matbaaların dağılımı ele alınacaktır.

1857-88 yılları arası dönem aynı zamanda, şehrin gelişimi ve planlanması yönünden önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönemdir. Şehrin genişlemesi açısından; 1- şehrin meskun mahalleri Boğaziçi ve Marmara kıyısı boyunca genişlemiştir. Yeni saraylar ve paşa köşkleri Beşiktaş bölgesinde yoğunlaşmaya başlamış, deniz ticaretinde artış yaşanmıştır. Bu genişlemeyi mümkün kılan en önemli etkenler Şirket-i Hayriye vapurları ve tren yollarının faaliyete başlamasıdır. 2- Yabancı tüccarların sayısının artması ile Galata'da sermaye birikimi, Avrupa ile iş yapan, Avrupa'dan ithal mallar satan işletmelerin sayıları artmış, bölge hem sahil hattı boyunca hem de Taksim-Harbiye hattında doğru genişlemiştir. Genişlemenin yanında bölgede açılan mağazalar cazibe merkezi olmaya başlamıştır.

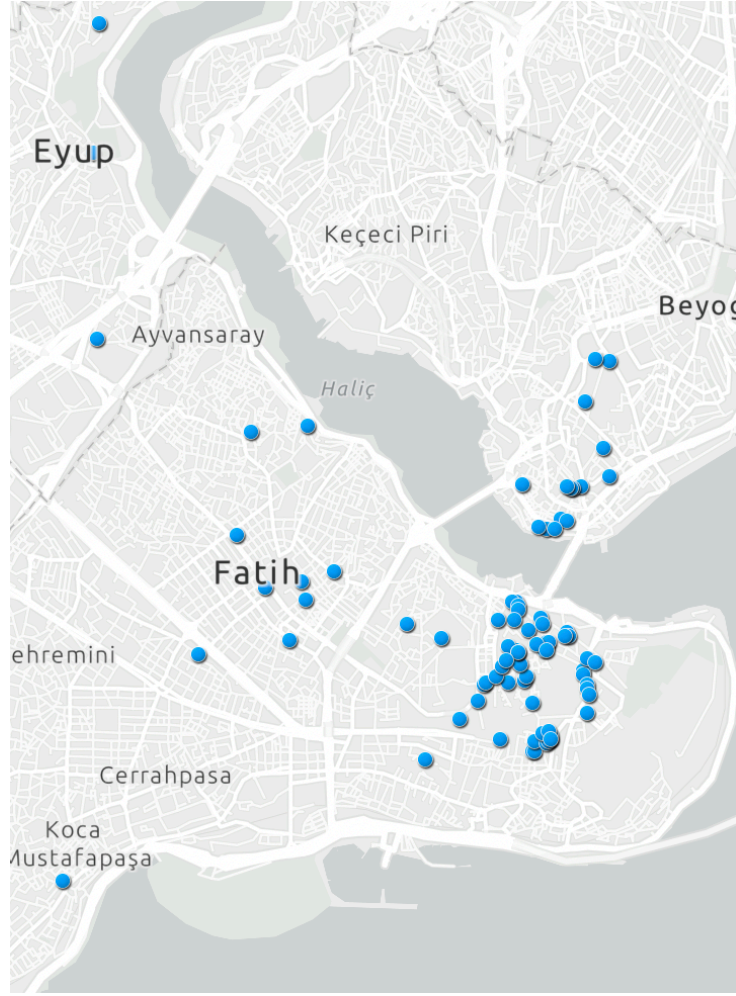
Aynı dönemde şehir planlaması açısından ise 1848 ve 49 yıllarında şehrin ahşap evlerinin kagire dönüştürülmesini öngören Ebniye Nizamnâmelerinin ilanının ardından Fransız modeli örnek alınarak Pera bölgesinde belediye ve şehrin sokaklarını düzenlemek amacıyla Islah-ı Turuk Komisyonu kurulmuştur.⁸²⁶ Bu düzenleme denemelerinden sonra esas büyük düzenleme hamlesi ise şehrin tarihindeki en büyük yangınlardan olan 1865 Hocapaşa ve 1871 Pera yangınlarından sonra gerçekleşmiştir. 1865'te gerçekleşen Hocapaşa yangını, İstanbul tarihinin en büyük yangınıdır ve şehrin merkezi alanlarına büyük zarar vermiştir. 1871'de yaşanan Pera yangını ise, Baltalimanı Antlaşması'ndan itibaren gelişmekte olan Cadde-i Kebir üzerindeki

⁸²⁶ Zeynep Çelik. *Değişen İstanbul: 19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti* (çev. Selim Deringil). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 1998, s.85

binaları yok etmiştir. Gerçekleşen yangınların verdikleri hasarların yanında önemi, İstanbul’da yapılması düşünülen planlama hamlelerine zemin hazırlamış olmalarıdır.⁸²⁷ Bu yangınlardan sonra Cadde-i Kebir genişletilerek yeniden imar edilirken; Hocapaşa yangını vesile kılınarak Bab-ı Âli etrafında geniş caddeler açılmıştır. Aşağıda daha detaylı ele alacağımız gibi bu iki yangın bölgesi ve ardından yapılan düzenlemeler matbaalar ve kitap satış noktalarının şehir içindeki konumları açısından da ayrıca önem taşımaktadır. Bölümün devamında ele alınacağı gibi, Hocapaşa yangını sonrasında açılan caddelerden birisi olan Bâbıali caddesi (ilk adı ile Aziziye caddesi) matbaa ve kitap satışının merkezi olurken, Pera bölgesinde ise yeniden düzenlenen Cadde-i Kebir birçok kitapçı ve matbaaya ev sahipliği yapmıştır.

Harita 5’te İstanbul’da matbaaların yoğunlaştığı 3 bölge görülmektedir; Çarşı-yı Kebir-Eminönü arası bölge (Beyazıt, Mercan, Tahtakale, Bahçekapı, Süleymaniye); Galata ve Pera Bölgesi; Babıali Caddesi ve çevresi. Bu bölgeler içinde matbaaların kümелendikleri bölgeler olduğu gibi, bu bölgeler dışında şehrin farklı yerlerinde de matbaalar vardır. Bölümün devamında bu üç bölge müstakil olarak ele alınacaktır.

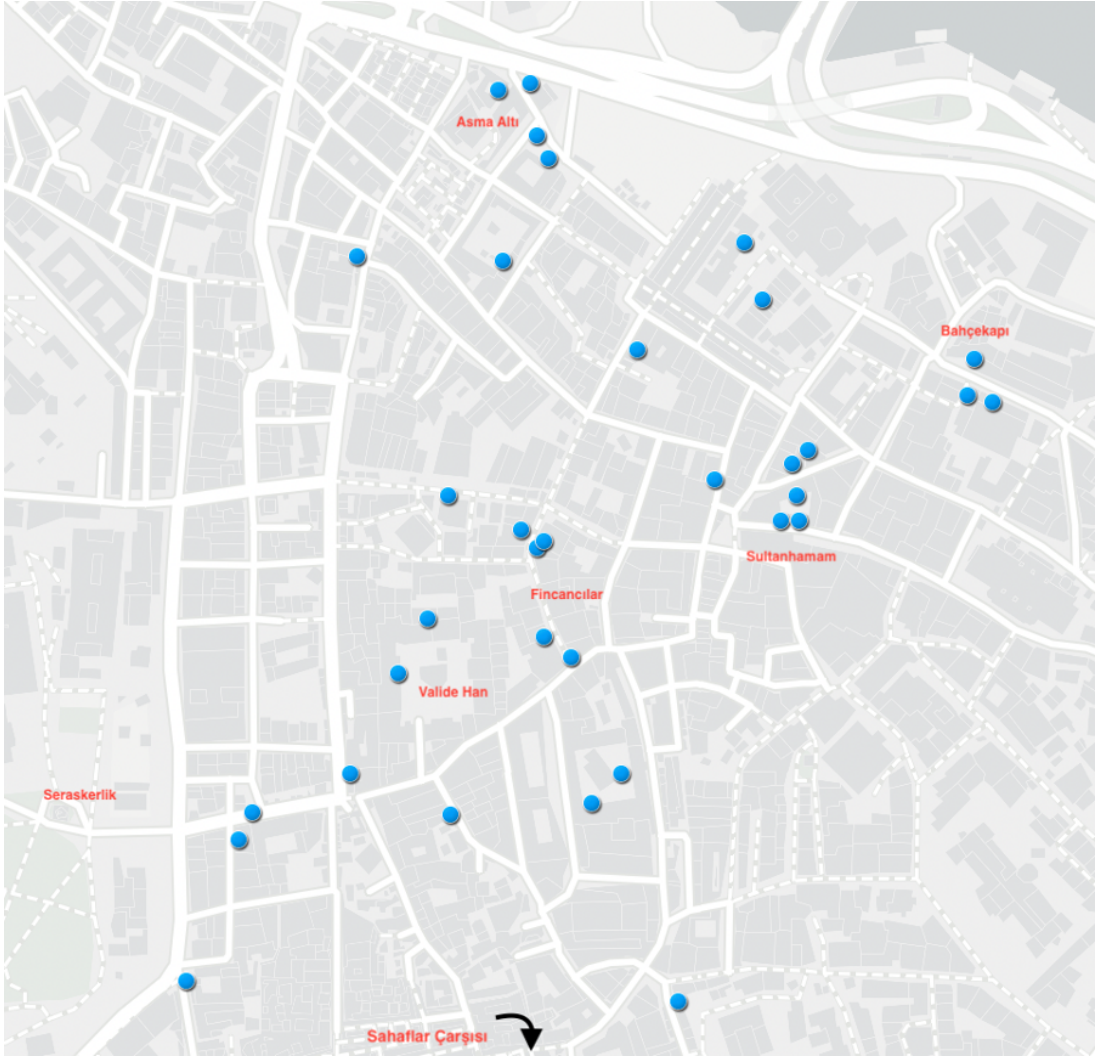
⁸²⁷ Çelik 1998 s.52 ve 55 ayrıca Hocapaşa yangını öncesinde hazırlanan planların yangın sonrasında uygulanmasına dair bkz. Söğüt, Emine Sibel “Tarihi Yarımada’da Hocapaşa Yangın Alanı’nın Mekânsal Dönüşümü” İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi. 2015 (2 cilt)

Harita 5: 1857-76 yılları arasında İstanbul'da Matbaalar

4.3.1. Beyazıt - Eminönü Bölgesi

Özel matbaaların açılmasına izin verildiği 1857 yılından itibaren İstanbul'da matbaaların ilk yoğunlaştıkları bölge Beyazıt-Eminönü arasındaki bölgedir. Bölgenin sınırlarını Seraskerlik binası, Dîvânyolu, Haliç ve Bahçekapı oluşturmaktadır. Bölge içinde hem kitap ve gazete basan hem de basmayan matbaalar vardır. Matbaaların bu alan içinde milletleri, baskı dilleri, baskı türlerine göre bir arada bulundukları görülmektedir. Öbekleşen matbaalar; sahaf matbaaları, gazete matbaaları, ticari evrak basan matbaaları, Acem matbaaları ve Gayri-Müslim matbaalarıdır. Özel matbaa açma izni verildikten sonra ele aldığımız bölgelerde yayılan matbaalar, yangınlar, şehir planlamaları ve kitap yayının yeni mekanlara taşınması sonrasında da aynı bölgelerde yoğunluklarını sürdürmüştür. Bölümün devamında bu öbekleşme alanları ayrı ayrı ele alınacaktır.

Harita 6: 1857-76 Harita detay, Eminönü bölgesi

Evvela sahaf matbaalarının nasıl yayıldıklarına bakabiliriz. Bölümün başında ele aldığımız gibi Kapalıçarşı içinde yer alan sahaflar çarşısı yüzyıllar boyunca İstanbul'da kitabın merkezi olmuştur. Klasik dönemde sahaflık, imamlar ya da medrese hocaları tarafından yapılan ikinci bir iş iken, ilerleyen yüzyıllarda tek ve esas mesleği sahaflık olanlar çoğalmıştır. 19. yüzyılın başından itibaren matbu kitapların piyasaya girmesinin de etkisi ile sahafların küçük dükkanları yetmemeye ve çarşı civarında daha geniş depolar tutmaya başlamışlardır.⁸²⁸ Aynı durum, sahafların matbaa açmaya başlamalarından sonra da devam etmiş ve sahaflar genellikle çarşı civarında matbaalarını işletirken, sahaflar çarşısında da kitap satmaya devam etmiştir.

⁸²⁸ Erünsal 2013 s.113.

Örneğin Ali Rıza Karahisârî'nin matbaası, Sultanhamam'da Aşir Efendi Hanı'ndadır. Fakat sahafların matbaaları sadece çarşı civarında değildir. Örneğin Bosnalı Hacı Muharrem'in matbaası Fatih Camii civarındadır. 1857 sonrasında Fatih Camii civarında bulunan beş matbaa vardır.

Sahaf matbaalarının bu ilk yaygınlaşmalarından sonra, Fatih Camii çevresindeki matbaaların çoğu faaliyetlerine devam etmemiş fakat Sahaflar Çarşısı içinde ve Çarşı-yı Kebir etrafında matbaalar varlıklarını sürdürmüştür. Çarşı-yı Kebir etrafındaki kitapçılar ve matbaa atölyeleri zaman içinde Hakkaklar Çarşısı'nda yoğunlaşmaya başlamıştır. Yukarıda ele aldığımız 1857-76 yılları arasındaki kitap satış noktaları arasında Hakkaklar Çarşısı'nda yer alan dükkanlar belirgin miktardadır. 1878 yılında, bölgede meydana gelen yangından zarar gören dükkanlara dair hazırlanan listede hakkaklar çarşısında sekiz kitapçının yer aldığı görülmektedir.⁸²⁹ Hakkaklar Çarşısı 1870'lerde yaşadığı bir yenilenme ve genişleme; ardından 1895'de İstanbul'da gerçekleşen büyük deprem ve 1950'lerdeki çarşı yangını ardından bugün Sahaflar Çarşısı olarak bilinen yer halini almıştır.

Sahaflar ile benzer şekilde iş yapan, fakat farklı bir milletten olan Acem matbaalarını, 18. Yüzyıldan itibaren İstanbul'daki Acemlerin merkezi olan Valide Hanı'nda açmışlardır.⁸³⁰ Yukarıda ele aldığımız gibi, 1860'larda matbaacılık yapan Acem kitapçıların isimleri genellikle zikredilmemekte ve "Valide Hanı'nda mukim Acem kitapçılar" olarak anılmaktadır. 1870'li yıllarda öne çıkan Acem kitapçıların dükkanları yine Valide Hanı'ndadır. Şirket-i Sahafiye-i İraniyye'nin matbaası buradadır. Hacı Hüseyin'in matbaası yine burada, Valide Hanı'ndan çıkıldığında karşı sokakta, Tarakçılar içindedir. Ahter gazetesi sahibi kitapçı Tahir'in de matbaası Valide Hanı'ndadır.

Acem matbaaları da dahil olmak üzere matbaaların yoğunlaştığı bir diğer han ise, Vezir Hanı'dır. Vezir Hanı genellikle ticari evrak basan matbaaların yoğun olarak

⁸²⁹ Söğüt 2015 cilt 2, levha 16b.

⁸³⁰ Acem tüccarların Valide Hanı'nda yürüttükleri ticari faaliyetler için bkz. Filiz Dıgıroğlu. "İstanbul-Tebriş Ticaret Hattında Valide Han (XIX-XX. Yüzyıl)". *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S.31, 2014 Güz, s. 69-112. Valide Han'a dair müstakil bir monografi için bkz. Boynudelik, Zerrin İren; Baykan, Ayşe; Baykan, Ayşegül ve Sevingen, Burak. *Tarihi Belleğimiz içinde Büyük Valide Han*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 2015.

bulunduğu bir handır. Fakat bu matbaalar arasında kitap basan matbaalar da vardır. Münir Süleyman Çapanoğlu Vezir Hanı'nı şöyle anlatmaktadır; “Vezir Hanı Öteden beri bir matbuat kolonisi idi. Orada birçok matbaalar vardı. Çoğunun sahibi İranlı'lardı....Orada daha bir takım küçük, matbaalar kurulmuştu”⁸³¹ Artin Minasyan, Dikran Karabetyan, Hafız Mustafa Tevfik Efendi, Tatyos Diviçyan, Mücellid Muhammed Ali Efendi burada matbaası bulunan isimlerden bazılarıdır.

Matbaacıların yoğunlaştığı bir diğer bölge, Valide Hanı'nın arkasında yer alan Fincancılar yokuşu ve Kürkçüler yokuşunun kesiştiği bölgedir. Özel matbaaların açılmaya başlamasından sonra özellikle Ermeni matbaacıların yer almaya başladığı bölgede, 1872'de Amerikan Protestan Misyonerlerinin merkezi Bible House'un da burada yeni ve büyük bir bina yapmasından sonra matbaaların sayısı artmıştır.⁸³² Burada bulunan matbaaların başında, sonraki yıllarda Protestan Kilisesi'nin de idarecisi olan Agop Boyacıyan'ın matbaası gelmektedir. Boyacıyan, hem Ermeni-Protestan cemaati için hem de İstanbul matbaacılığı için önemli figürlerden bir tanesidir. Bölgede Amerikan hanı olarak da anılan Bible House binası dışında hem yokuşlar üzerinde hem de Sümbüllü Han ve Rıza Paşa Han'ında da pek çok matbaacı vardır. Burada bulunan matbaaların pek çoğu ise Türkçe kitap yayınlamamıştır.

Fincancılar ve Çakmakcılar Yokuşu'nun Ermeni matbaacılar için merkezi konumu gibi, bu yokuşların yakınında bulunan Balkapanı Hanı da Bulgarlar için önemli bir yere sahiptir. Burada Kara Petro'nun matbaası pek çok Bulgarca gazeteyi bastığı gibi, han içindeki matbaa ve diğer dükkanlar da Bulgar gençler için bir araya gelme mekanı olarak kullanılmıştır.⁸³³

Rızapaşa yokuşundan Sirkeci-Eminönü hattında devam ettiğimizde, Sultanhamam meydanı ile Bahçekapı arasındaki bölgede de matbaalar, özellikle gazete matbaaları bulunduğu görülmektedir. İlk özel gazete *Tercümân-ı Ahval* Bahçekapı'da kurulmuştur. Ardılı *Tasvir-i Efkar*'ın bürosu da buradadır. Aynı şekilde

⁸³¹ Çapanoğlu, Münir Süleyman. *Basın Tarihine Dair Bilgiler ve Hatıralar*, İstanbul 1962, s.5

⁸³² Kocabaşoğlu 1988, s.276. Amerikan hanı ve ilişkili matbaaların faaliyetlerine dair bkz. Turna 2020

⁸³³ Stambolski, Hristo. *İmparatorluğun Zor Yılları Bir Osmanlı Hekiminin Anıları*, 1858-1878 (çev. Hüseyin Mevsim). İstanbul: Kitap Yayınevi 2019, s.30-33

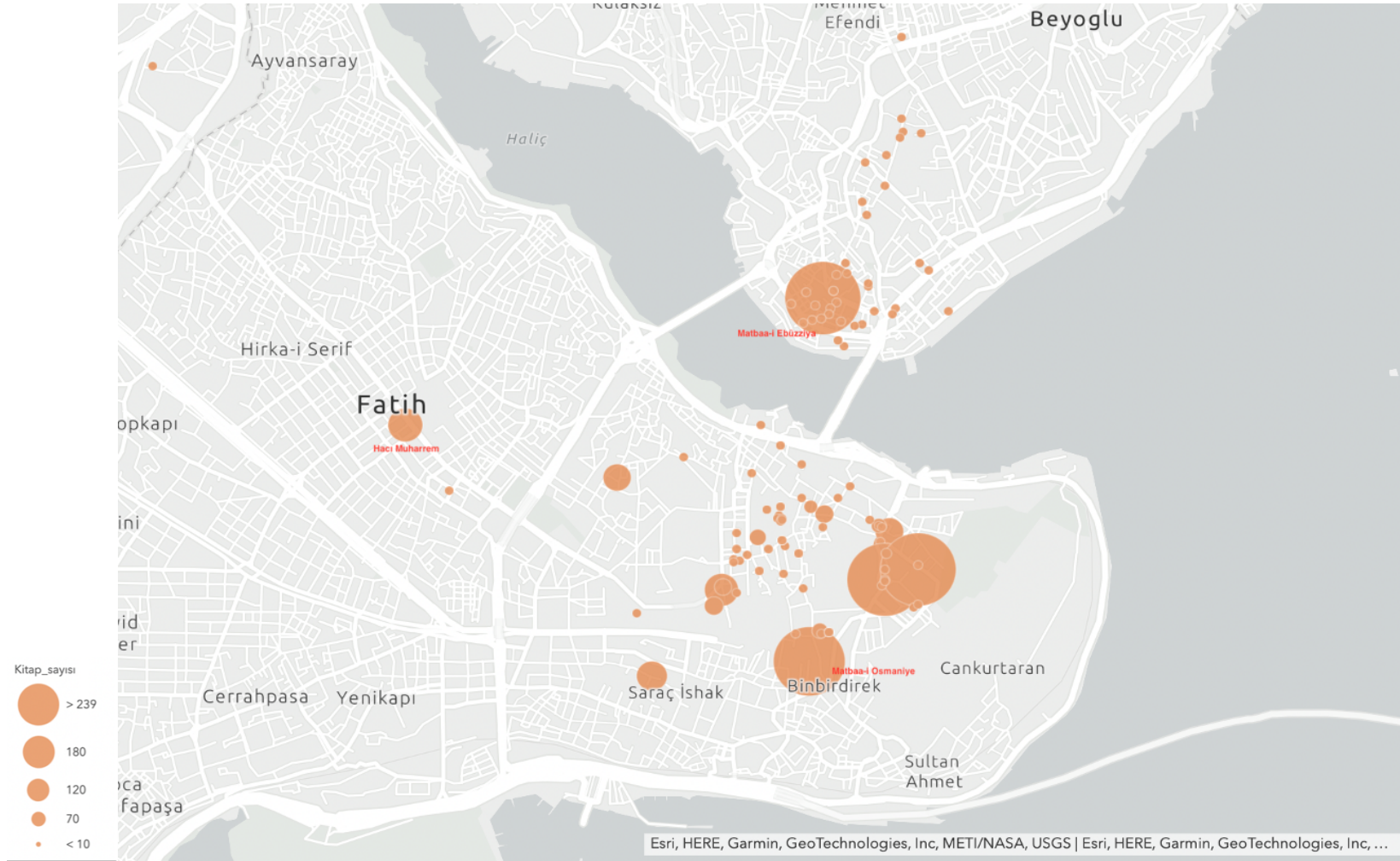
Ceride-i Havadis'in de ilk matbaası Bahçekapı'dadır. Bunların yanında Ali Rıza Karahisari'nin matbaası Aşir Efendi Hanı'ndadır.

Ek-1'de yer alan listede bir dönem matbaacılara ev sahipliği yapan fakat bu özelliğini sürdüremeyen bir diğer mekânın da Asma Altı ve özellikle Camlı Han olduğu görülmektedir. Rüstem Paşa Camii'nin yanındaki bu handa kısa bir süre *Basiret* Gazetesi, Ahmed Midhat Efendi ve Teodor Kasap'ın da matbaaları bulunmuş; bunlar dışında Fehmi Efendi, Oseb, Zakaryan gibi matbaacılar da burayı kullanmıştır.

Beyazıt Eminönü bölgesinde açılan matbaalara Türkçe kitap basım miktarlarına göre baktığımızda sahaf matbaaları, Türkçe gazete matbaaları ve kısmen Acem matbaalarının yayın yaptıkları, bunlar dışında özellikle ticaret hanlarında mukim, genellikle farklı dillerde yayın yapan matbaaların Türkçe kitap yayınlamadıkları görülmektedir. Ticaret hanlarında bulunan ve kitap yayınlamayan bu matbaaların, ticaret evrakı yayınladıklarını düşünmemiz mümkündür.

Bu bölgede kitap üretimindeki artış ile paralel olarak kitap satışında ve kitap satış noktalarında da çeşitlenme görülmektedir. Bu bölümün başında ele aldığımız gibi klasik dönemde sahaflar çarşısı ve cami sergilerinde satılan kitaplar Hakkaklar Çarşısı'nda yeni açılmaya başlanan kitapçılar, kiraathaneler, kâğıtçılar, mürekkepçiler ve çok çeşitli diğer müstakil dükkanlarda da satılmaya başlanmıştır. 1857-76 yılları arasında, yeni kitap satış noktalarının toplandığı bölge de bu bölgedir. Fakat kitap satışı anlamında, matbaalar gibi bir genişleme olmadığı görülür. Beyazıt Camii etrafında açılan sergiler, Hakkaklar Çarşısı, kâğıtçılar çarşısı, mürekkepçiler çarşısı yine Sahaflar Çarşısı hinterlandıdır. Kiraathanelerin de en meşhurları, imparatorluğun kültür-sanat- edebiyat dünyasının uzun yıllar merkezi olmuş Divanyolu üzerinde açılmıştır.⁸³⁴ Mevcut kitap satış mekanları dışında bu bölgede öne çıkan yeni aktörler müvezziler, tütüncülerdir.

⁸³⁴ Divanyolu'nun bu özelliğine dair bkz. Ayvazoğlu, Beşir. *Divanyolu*. İstanbul: Kapı Yayınları 2018; caddenin zaman içinde geçirdiği mimari değişimlerini ele alan bir eser için bkz. Cerasi, Maurice. *Divanyolu* (çev. Ali Özdamar). İstanbul: Kitap Yayınevi 2014

Harita 7: 1877-88 İstanbul'da kitap basım miktarlarına göre matbaalar

Netice itibariyle, Tanzimat'ın ilanından Bâbıali'nin hem basının, hem kitap yayınının merkezi konumunu kazanmasına kadar geçen dönemde Sahaflar Çarşısı-Beyazıt Camii- Divanyolu hattının İstanbul'un kültürel merkezi olduğu görülmektedir. Bölgenin bu konumu edinmesinde, özel matbaaların kitap basımının ve kitap satışının merkezi olması dışında da etkenler vardır. Evvela, İstanbul'daki en büyük matbaa olan devlet matbaası Takvimhâne-i Âmire 1863'e kadar Bâb-ı Seraskeri'nin yanındadır. Matbaanın civarında Tanzimat'ın ünlü paşalarından Fuad Paşa ve Yusuf Kamil Paşaların da köşkleri bulunur. Bâb-ı Seraskeri'nin diğer yakasında ise Âli Paşa ve Mühürdar Mehmet Emin Paşa gibi önemli isimlerin konakları vardır. Bu devirde konaklar hâlâ, Ortaylı'nın tabiri ile aydın bürokratların toplantılarına ev sahipliği yapmaktadır.⁸³⁵ Konakların yanında İstanbul'un en büyük medreselerinden Süleymaniye ve Beyazıt medreseleri de buradadır. Matbu kitapların yaygınlaşması ile beraber bölgedeki dükkanların pek çoğunda kitap satışının yapılması, kıraathanelerin açılması ile beraber bölge *republic of letters*'in merkezi haline gelmiştir. Bir başka ifade ile diyebiliriz ki Tanzimat'ın kültürel anlamda merkezi Beyazıt bölgesidir. Fakat 1870'lerin sonuna doğru zikrettiğimiz paşaların etki alanı kaybolmuş, sahaf matbaalarının toplam kitap üretiminde etkileri düşmüş, yeni kitapçılar açılmaya başlanmış ve bölge, Tanzimat sonrasında iyice artan kültürel merkez olma konumunu kaybetmiştir.

Beyazıt-Eminönü arasındaki bölgenin matbaalar açısından bir diğer özelliği, ticaret hanlarının yoğun olduğu bölgede ticarete yönelik evrak basan, kitap basmayan matbaaların yoğunlaşma alanı olmasıdır. Özel gazetelerin açılmaya başlamasından itibaren gazete matbaaları Bahçekapı bölgesinde yoğunlaşmış ve sonrasında Babıali'ye taşınmıştır. Dönemin bir diğer özelliği hem basımı yapılan ürüne göre hem de milletlere göre bir ayrışmanın görülmesidir. Ermeni matbaacılar ve Acem matbaacılar Fincancılar, Valide Hanı ve Vezir Hanı'nda yoğunlaşmışlardır. Bu

⁸³⁵ Aydın bürokratlar için bkz. Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Hil Yayınları 1987, s.179-206. Dönemin konakları ve toplantılarına dair genel bir tablo için bkz. Şemsettin Şeker. *Ders ile Sohbet Arasında: On Dokuzuncu Asır İstanbul'unda İlim, Kültür ve Sanat Meclisleri*. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları 2013. Dönemin en önemli edebiyat topluluğu ve toplandıkları mekanlara dair bkz. Özgül, Kayahan. *XIX. Asrın Özel Bir Edebiyat Mahfeli Olarak Encümen-i Şuara*. Ankara: Kurgan Edebiyat 2012, s.11-26.

haritada Rum milletinden çok az matbaacının olması da ayrıca dikkat çekici bir olgudur.⁸³⁶

4.3.2. Galata-Pera Bölgesi

Galata İstanbul'un tarihi boyunca ticari bir bölge olmuştur. Bizans döneminde Cenevizlilerin, Osmanlı döneminde Cenevizliler ve Levantenlerin ikamet ettiği bölgede Baltalimanı anlaşması sonrasında İstanbul'da artan yabancı nüfusun da yerleştiği bölgedir. Avrupa'dan İstanbul'a gelen tüccarlar beraberlerinde yaşam alışkanlıklarını ve ticari alışkanlıklarını da getirmişlerdir. Bölgede yayına başlayan ve neredeyse tamamı ticari bülten formatında olan gazeteler, ticarete dair evrak, bono, poliçe, çek gibi evrakların kullanımı da bu alışkanlıklardan bazılarıdır. Galata bölgesinde artan yabancı tüccarlar ve paralel olarak kullanımı artan matbu ticari evraklar ile beraber bölgede bu amaca yönelik matbaalar da kurulmaya başlanmıştır.

1857-77 yılları arasındaki matbaaları gösteren Harita 5'de Galata ve Perşembe Pazarı bölgesinde pek çok matbaanın faaliyette olduğu görülmektedir. 1877-88 yılları arası dönemde yayınladıkları kitap sayılarına göre matbaaları incelediğimizde bölgedeki neredeyse hiçbir matbaanın kitap yayınlamadığı anlaşılmaktadır. (Harita 7)

Galata bölgesi, nüfus ve sermaye birikimin artması ile beraber Beyoğlu, Pera, Cadde-i Kebir hattı boyunca genişlemiş ve bu bölge Avrupa'lı firmaların şubeleri, lokantalar, cafeler, tiyatrolar, elçilik binaları ve kitapçılar ile beraber bir Avrupa şehri görünümü kazanmıştır. Nüfusun artışı ve ticaretin alanının genişlemesi ile paralel olarak Galata'dan Tünel ve Cadde-i Kebir hattına doğru yeni matbaalar açılmıştır.

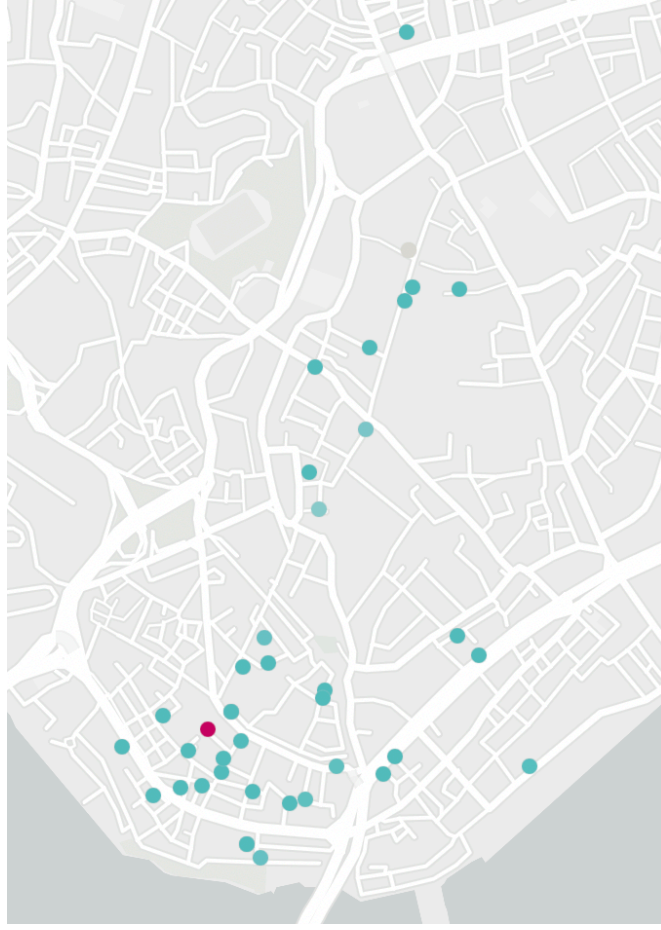
Konumuz özelinde matbaalar ve kitapçıların Cadde-i Kebir etrafında yayılmasının ancak Pera yangını sonrasında olduğu görülmektedir. Örneğin 1868 yılında yayınlanan Cervati rehberinde yer alan 10 kitapçıdan 9'u Pera bölgesindedir ve bunlar çoğunlukla Perşembe Pazarı'nda yani sahil hattında yer almaktadır. Fakat rehberin sonraki yıllarda yayınlanan sayılarında Cadde-i Kebir boyunca pek çok

⁸³⁶ Bu tablo, Strauss'un Rumların İstanbul'daki Türkçe kültür ortamına dahil olmadıklarına dair yargılarını doğrulamaktadır. Strauss, Johann. "Osmanlı İmparatorluğu'nda kimler, neleri okurdu? (19.-20. Yüzyıllar)" (çev. Günil Ayaydın Cebe). *Tanzimat ve Edebiyat: Osmanlı İstanbul'unda Modern Edebi Kültür* (ed. M.Fatih Uslu ve Fatih Altuğ). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, s.40

kitapçının açıldığı görülmektedir. Ticari matbaalar bir kenara bırakıldığında bölgenin kitap yayını ile öne çıkan matbaaları *La Turki* gazetesi matbaası, Gianpietri, Cayol matbaası ve sonrasında Zellich Matbaası'dır. Kitapçılar arasında ise Otto-Keil, Weiss gibi kitapçılar öne çıkmaktadır.

1877 öncesinde İstanbul'daki matbaalara dair listede Cadde-i Kebir üzerinde sadece Kulekapısı-Tünel'de ve Hocapulo Pasajında matbaalar vardır. Salnâmelerde yer alan listelerde ise cadde üzerinde beş tane matbaa görülmektedir. Pera yakasının Türkçe kitap yayıncılığı için önemi; Arap camii yanında açılan Ebüzziya Matbaası, Hocapulo'da bir dönem bulunan *Tasvir-i Efkar*, Kırkanbar ve La Turki matbaaları ile Vezir Hanı'nda açtığı matbaasını sonradan buraya taşıyan Minasyan'ın matbaasının yaptığı Türkçe yayınlardır. Fakat Türkçe edebiyat dışında Ermenice, Rumca gibi imparatorluk dilleri ve Fransızca ve İngilizce gibi yabancı dillerde de kitaplar basılmıştır.⁸³⁷ Aynı zamanda bölge kitapçılarında Avrupa'da yayınlanan gazete ve dergiler satılmıştır. Bu nedenle, dönem hatıratları içinde Galata-Pera matbaacıları, kitapçıları ve gazetelerinin; bölgede yaşanan hareketliliği farklı kaynaklarda zikrediliyor olsa da bunun somut karşılıklarının, örneğin burada ne kadar kitabın satılmış olduğunun bilgisi mevcut değildir.

⁸³⁷ EHTBEB kataloğu, farklı alfabelerde yazılan Türkçe kitapları da içermektedir fakat çalışmamız kapsamında bunlar değerlendirilmemiştir. Farklı dillerde İstanbul'da basılan kitaplara dair envanter ise dağınıktır. Bu konuda bazı örnekler için bkz. Strauss, Johannes. "İstanbul'da basılan Fransızca kitaplar (1730-1908) (çev. Erol Üyepazarcı)." *Müteferrika* Kış 2000, sayı 18, s. 3-35; Strauss, Johannes. "Osmanlı İstanbul'unda Türkçe'den Başka Dillerde Edebiyatlar" (çev. Ahmet Aydoğan ve Ömer Ulusoy) *Antikçağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, Cilt 7, s.262-279

Harita 8: 1877-88 yılları arasında Galata-Pera'da matbaalar.⁸³⁸

4.3.3. Babıali

“Babıali Caddesi’ni ben nasıl farz ederdim, orasını ne muhteşem kütüphanelerle, ne muazzam matbaalarla süslemiştim. Hayalimde burası sonu gelmeyen bir galeyana içinde alay alay şairleri, edipleri, muharrirleri çalkalayan bir mahşer idi. Buradan geçilirken daima kaynama halinde bir müthiş kazanın buharıyla insan sarhoş olmalı idi. İşte hayalimin bu taşkın sanat sahrasına bedel orada bir işkembecinin yahut bir kasabın yanında üç beş perişan kitapçının pısırik, sandalyelerinde zamanlarını nasıl geçireceklerinde mütehayyir, yolunu şaşırmış gençler, yahut hayattan sırtlarına temiz bir elbise verecek kadar nasip alamayarak nihayeti bir Ermeni tâbiin matbaa provalarını tashih etmekle akşamın rakısını temine çalışan ihtiyarlar gördüm. Cadde baştan başa Karabet ve Kaspar’larla, Aleksan’larla, sonra hepsinden daha mühim, köşelerde Arakel’le dolu idi. Bunlar da kitap, gazete, matbaa hayatına ırklarına ait çalışkanlık, beceriklilik kabiliyetlerini getirmemiş

⁸³⁸ Kırmızı renkli matbaalar kitap yayınlayan, turkuaz renkli matbaalar ise kitap yayınlamayan matbaaları gösterir. Gri renkli matbaalara dair ise bilgi bulunamamıştır.

olsalardı acaba ne olacaktı? Onların gayret ve faaliyetinden doğmuş bir hareket vardı ki ne kadar küçük, ne kadar zayıf olsa bile yeni bir şeydi”⁸³⁹

Osmanlı basın-yayın tarihleri ve hatıratlarında Babıâli’nin basın ve yayın dünyasının merkezi olduğu tartışmasız olarak kabul edilir. Harita 7’de görülen 1877 sonrasında matbaaların şehir içine dağılımı ve ürettikleri kitap miktarı da bu bilgiyi doğrulamaktadır. Fakat, 1857-76 yıllarında faaliyette oldukları tespit edilen matbaaların adreslerine dayanan Harita 5’te, Bâbîâli’de çok az matbaa vardır. Bu durum, Bâbîâli’nin nasıl ve ne zaman matbuatın merkezi olduğu sorusunu doğurmaktadır? Bu konu hakkında etraflı bir çalışma mevcut değildir. Bölümün devamında öncelikle bu soruya cevap arayacak, ardından Bâbîâli’de matbaaların, kitapçıların ve kütüphanelerin nasıl yayıldıklarını inceleyeceğiz.

Babıâli’nin matbaaların ve kitabın merkezi olarak ne zaman ve nasıl ortaya çıktığına cevap bulmak için konu ile ilgili literatüre baktığımızda genel anlamı ile araştırmacıların bu gerçekliği verili kabul ettiği ve bu soruyu sormadığı dikkat çekmektedir. Bir istisna olarak Reşat Ekrem Koçu, İstanbul Ansiklopedisinde yazdığı Ankara Caddesi maddesinde şehir planlamalarının bu caddenin açılmasındaki etkisine işaret etmektedir. Bu ipucunun soruya cevap bulabilmek için önemli bir başlangıç noktasıdır. İstanbul için ilk şehir planlama çalışmaları Tanzimat’ın ilanını takip eden yıllarda yapılmış bu çalışmalar Kırım Savaşı sonrasında hız kazanmıştır.⁸⁴⁰ Bu planlara dayanarak Fransız modelini örnek alan bir şehremaneti makamı ve Galata-Pera bölgesini kapsayan belediye teşkilatı kurulmuştur.⁸⁴¹ Şehrin dar ve çıkmaz sokaklarla dolu çehresini düzenlemek amacıyla Islah-ı Turuk Komisyonu kurulmuş ve 1863 yılında *Turuk ve Ebniye Nizamnâmesi* ilan edilmiştir. Zeynep Çelik, komisyonun kuruluşu ve nizamnâmenin ilanının ardından 1865-69 yılları arasının, 19 yüzyıl boyunca şehrin gördüğü en yoğun kent planlaması dönemi olduğunu ve 1869 kaleme alınan rapor ile beraber kente Avrupa’nın beğenisine uygun bir düzen kazandırmanın, başlıca hedef haline getirildiğini söylemektedir.⁸⁴² Dolayısıyla düzenlemeler,

⁸³⁹ Uşaklıgil, Halit Ziya. *Kırk Yıl* (Haz. Abdullah Uçman). İstanbul: YKY 2017, s.148.

⁸⁴⁰ Çelik 1998, s.72.

⁸⁴¹ Fransız şehir planlamasına dair bkz. Harvey, David (trc. Berna Kılınçer). *Paris, Modernite’nin Başkenti*. İstanbul: Sel Yayınları 2012

⁸⁴² Çelik 1998, s.52.

Avrupalıların daha çok bulunduğu ve ziyaret ettiği Pera bölgesini merkeze almaktadır. Şehrin merkezinde ise düzenlemeler, çıkan yangınların açtığı alanlarda yapılan yenilemelerle sınırlı kaldığından, yamavâri bir görünümdeyir.⁸⁴³

İstanbul'un merkezinde planlı ve geniş bir bölgeyi kapsayacak şekilde yapılan en önemli düzenleme 1865 Hocapaşa yangını sonrasında yangın bölgesinde yapılan düzenlemelerdir. Hocapaşa yangını, devletin idari merkezinin yanı başında ortaya çıkmıştır. Yangın öncesi şehir planlamasına dair yapılan çalışmalarda, Galata bölgesinde önemi vurgulanan Avrupalılara güzel görünme gayreti, şehrin bu en eski bölgesi için de düşünülmüş ve Bâbıali, Ayasofya, Divanyolu gibi şehrin önemli alanlarının etrafının açılması gerektiği; Bâbıali ile şehrin merkezi yerleri arasında geniş caddelerin kurulması gerekliliği vurgulanmıştır.⁸⁴⁴ Bu maksatla, Bâb-ı Âli'den sahile ve Divanyolu'na doğru iki geniş cadde açılmış, bu caddeyi kesen Nurosmâniye-Ayasofya hattında geniş bir cadde yapılmış ve Divanyolu genişletilmiştir.⁸⁴⁵ Sibel Gürses Söğüt'e göre bu yangını İstanbul tarihindeki diğer büyük yangınlardan ayıran en önemli nokta, şehrin yeniden imarına dair yapılan planların uygulanması için bir vesile olması ve yangın sonrasında bölgenin yeni ve farklı bir hal almasını sağlamasıdır.⁸⁴⁶

Yeni yapılan caddelerden bir tanesi de Bâb-ı Âli'yi sahile bağlayan Aziziye Caddesi, sonraki adı ile Bâbıali Caddesidir. Cadde açılmadan önce bu bölge de şehrin geri kalanı gibi dar sokaklar ile çevrilidir (Harita 9). Yangın sonrasında harap olan

⁸⁴³ Çelik 1998, s.55.

⁸⁴⁴ Gürses Söğüt, Sibel "Modern Bir Mimari Çözümleme Denemesi: 1865 Hocapaşa Yangını" *Mimarlık* 406 (Mart-Nisan 2019), s.58

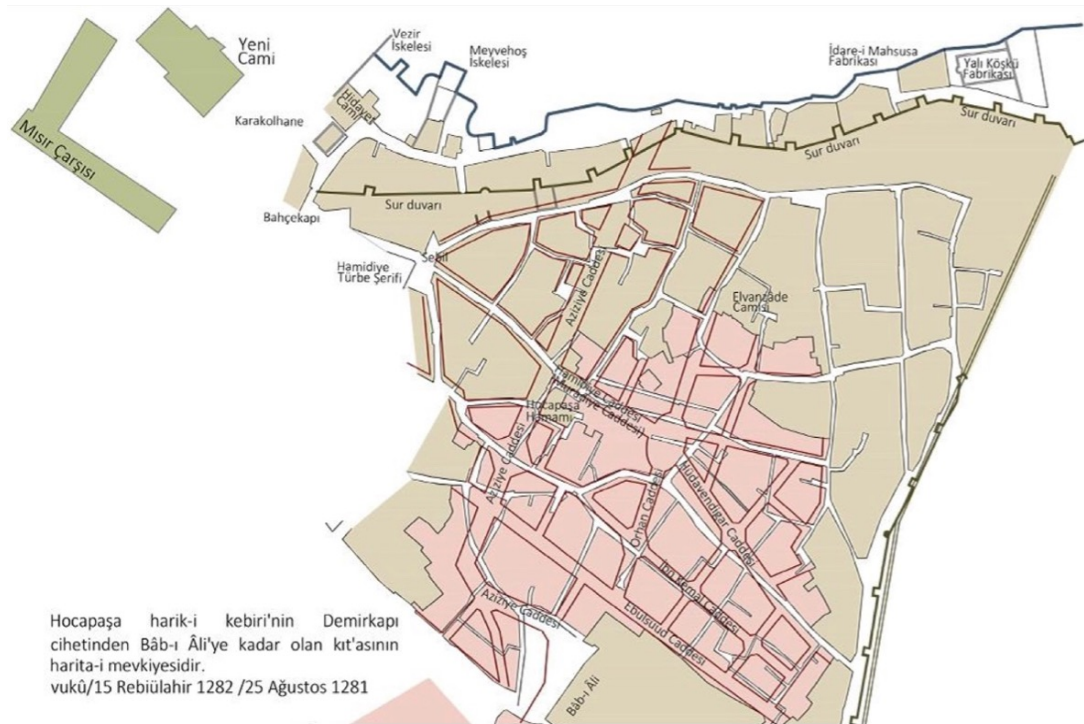
⁸⁴⁵ Islah-ı Turuk Komisyonu mazbatası Bâb-ı Âli caddesini ele alan üçüncü maddesi şöyledir; "Üçüncü madde: Zikrolunan haritalar mucebince Divanyolu yirmi beş zirâ' arzında olup Bâb-ı Âli'den Sirkeci İskelesi'ne kadar küşad olunacak Aziziye Caddesi'yle Bâb-ı Âli'den Divanyolu'na kadar açılan Mahmudiye Caddesi ve oradan Kadirga Limanı sahiline ve Osmaniye Cami-i Şerifi kapısından Ticarethâne civarına kadar açılacak caddeler yirmişer arşın arzında olacaktır ve Sirkeci İskelesi'nden Kadirga Limanı'na kadar mümted olacak büyük tarikin iki başlarına müsâdif olan surun yirmişer zirâ' arzında hedm ve küşadıyla demir kapılar ve yanlarına parmaklık yaptırılması ve büyük tarikların evvel be-evvel tesviye ve küşadıyla bir taraftan dahi sekiz ve on iki ve on beş zirâ' arzında açılacak sokakların tesviyeleri hasıl oldukça hemen bitmiş mahallerdeki arsaların ashâbına irâe ve tahsisi maddesi pey-â-pey icrâ kılınacaktır ve bu icrâât komisyon maiyyetinde bulunacak Erkân-ı Harbiyye zâbitânıyla ebniye ve harik memur ve mühendislerinden tertib ve terkib olunacak bir heyet-i müfreze vasıtasıyla olacaktır." Ergin, Osman Nuri. *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları 1995, C. 2, S.944.

⁸⁴⁶ Gürses Söğüt, Sibel "Yeni Belgelerle 1865 Hocapaşa Yangının sınırları" *Toplumsal Tarih* 263(Kasım 2015), s.77

bölgenin imarı ve yeni yolların açılması vakit almıştır. Ebüzziya Tevfik, bu yolun uzun süre tam anlamı ile düzenlenemediğini söylemektedir.⁸⁴⁷

Bâbîali Caddesi açılmadan önce bu bölgede *Ceride-i Havadis, el-Cevaib* gibi gazetelerin büroları yer alsa da caddelerin gayrinizami yapısı bölgenin bir çekim merkezi haline gelmesine engel olmuştur. Ayrıca Bâbîali bürokrasisi ile gazete ve yayıncıların ilişkisi de ancak daha sonraki yıllarda belirgin bir hal almıştır. Zaman içinde, mekânsal yakınlığı gerekli kılan elden ve hızlıca haber edinmenin öneminin artması, Bâbîali çalışanlarının matbaalarda ve gazetelerde çalışmaya başlaması gibi ilişkiler kurulmuştur. Bâbîali Caddesi'nin, hükümet merkezine yakınlığın gazeteciler için önemli olduğunu gösteren bir anekdotu, Enis Tahsin Til'in matbaacı ve *Sabah* Gazetesi sahibi Mihran Nakkaşyan ile ilgili bir yazısında görmekteyiz. Enis Tahsin Til, Cumhuriyetin ilanı sonrasında yurt dışında yaşayan Mihran Efendi ile görüşmüş ve Mihran Efendi'nin İstanbul'a dönmek, Bâb-ı Âli'de oturup tanıdıkları ile görüşmek istediğini beyan etmesi üzerine şöyle demektedir;

⁸⁴⁷ Ebüzziya Tevfik, tam olarak Bâbîali caddesinden bahsetmese de bölgedeki sokakların 1867-9 yıllarında nasıl bir görünümde olduğunu şöyle tasvir etmektedir: “Kapıdan çıkarak Nallı Mescit tarafından aşağıya doğru inmeye başladık. Şimdiki cadde açılmış idiyse de henüz kaldırımdan da tesviyeden de mahrumdu. Her taraftan Acemler, merkeplerle moloz taşıyor, kâh çukurlara döküyor kâh kenarlara yığıyor. Hâsılı toz toprak içindeki insan bunların arasından geçmeye mecbur oluşunu idrakinden dolayı kendi kendine lanet okuyor. O kafil kafil kazmacılarla kürekçilerin attığı topraktan, rüzgârın kaldırdığı veya bir girdap hâlinde savurduğu tozdan insan göz açmaya imkân bulamıyordu. Bin bela ile şimdiki postahanenin arka tarafına yani o zaman Zaptiye Nezareti olan binanın kapısı bulunan sokağa saptık.” Ebüzziya Tevfik 2019, s. 95. Yine aynı hatıratıta, yangından birkaç sene sonrasında dahi sokakların hala virane halinde olduğu söylenmektedir. S.78

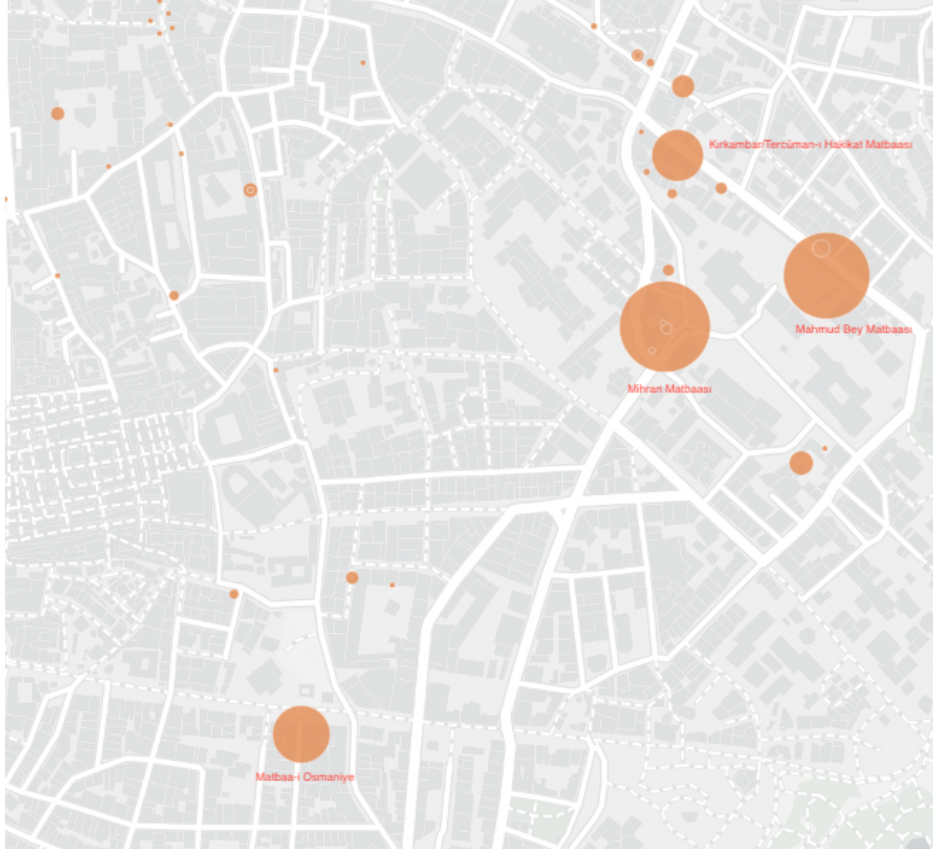

gazetelerin doğrudan Babıali caddesinde olup olmadığına dair net bir bilgimiz yoktur. 1870-71'de *Cevaib* gazetesi, 1873-74'ten itibaren ise *Ceride* ve *Cevaib*'in yanında *Basiret*, *Hülasatü'l Efkar*, *Letaif-i Âsâr*, *Mecmua-i Maarif*, *Medeniyet* gazeteleri Babıali caddesindedir. Babıali Caddesi ile beraber Ebussuud Caddesi, eski Çifte Sarayların (sonradan Duyûn-u Umumiye binası olan bölge) altı, Eski Zaptiye Sokağı'nda (sonradan postahane arkası) da matbaalar açılmaya başlanmıştır. 1877 Salnâmesinde yer alan matbaalar listesinde, Babıali caddesindeki matbaaların belirgin bir yoğunluğu vardır. Bu tarihten sonra hem matbaaların yoğunluğu hem de bölgedeki matbaaların kitap basım miktarları hızlı bir artış göstermiştir. Bu tarihten sonra yoğun kitap basımı yapan neredeyse bütün matbaalar bu bölgede yer almaktadır. Örneğin Vakit Gazetesi Matbaası, Filip Efendi'nin Matbaası, Mahmud Bey Matbaası, Artin Asaduryan Matbaası, Mihran Efendi'nin Matbaası.

Matbaalar ile beraber yine Sultan II. Abdülhamid döneminde bu cadde üzerinde ve civarında kitapçılar da açılmaya başlanmıştır. Wick, Aleksan, Arakel, Mehmed Esad, Kirkor Kütüphaneleri burada ilk açılan kitapçılardır.⁸⁵⁰

Yayıncılığın ortaya çıkışı ile Babıali'nin kitap ve gazete yayının merkezi olması paralel ilerleyen süreçler olmuştur. Yeni kitaplar, yeni bir usul ile, yeni bir bölgede yayınlanmaya başlamıştır.

⁸⁵⁰ *Annuaire Oriental*'de yer alan listeleri aktaran Yıldırım 2019, s.141-150

Harita 10: 1877-88 yılları arasında Babiali bölgesindeki matbaalar

4.3.4. Matbaa Yoğunlaşma Alanı Dışında Matbaalar

1857 sonrasında açılan matbaalar belirli bölgelerde kümelenmiş olsalar da kümelenme alanlarının dışında da matbaalar vardır. Fatih Camii civarında bulunan beş matbaanın yanında sur dışında Yahya Efendi Matbaası, Karyağdı Necip Baba matbaası ve Kalenderhâne tekkesi matbaası, Fener Patrikhane Matbaası, Samatya’da kilise matbaası ve Özbekler Tekkesi matbaası bunlardan bazılarıdır. Yoğunlaşma alanları dışındaki matbaaların genellikle cami, kilise veya tekke gibi kurumlar ile ilişkili oldukları görülmektedir.

Matbaaların yoğunlaştığı alanların dışında bulunmasına rağmen kitap yayınında etkin olan matbaalardan bir tanesi, dönemin önemli sahaf-matbaacılarından olan Bosnalı Hacı Muharrem Efendi’nin matbaasıdır. Bu matbaa Fatih Camii yanındadır. Bölgede ilk dönem bazı matbaalar açılrsa da devamlılığı olan tek matbaa Muharrem Efendi’nin matbaası olmuştur. Hacı Muharrem Efendi’nin kitaplarının neredeyse tamamının medrese kitapları olması, bölgede medreselerin yoğun olması,

hatta bu sebeple tarih boyunca da bölgede sahafların kitap sattıkları hesaba katıldığında bunun aykırı bir tercih olmadığı anlaşılmaktadır.⁸⁵¹

Bu matbaalar dışında, ele aldığımız yoğunlaşma alanları dışında kalan matbaalar, envanterde kaydını tutmadığımız Mekteb-i Harbiye, Mekteb-i Bahriye, Mekteb-i Mülkiye matbaaları gibi okul veya devlet kurumları içinde yer alan matbaalardır. Fakat bunların da devlet kurumu ve okulların matbaaları olmaları, yoğunlaşma alanları dışındaki matbaaların devlet kurumları, eğitim kurumları ve dini kurumlar ile ilişkili oldukları gerçeğini teyid etmektedir.

4.3.5. Büyük Taşınmanın Kısa Özeti

Çarşı-yı Kebir’de sahafların belirli bir bölge kazanmasından itibaren İstanbul’un kitap ve kültür merkezi olan Beyazıt-Kapalıçarşı bölgesi 1857 sonrasında önce bu merkezi konumunu artırmış ve ardından hızlı bir şekilde kaybetmiştir. Fakat İstanbul’un kültürel merkezinin Beyazıt’dan Bâbüali’ye taşınması konusunda vurgulanması gereken bazı noktalar vardır.

Evvela, özel matbaaların yaygınlaşması ile beraber Beyazıt bölgesindeki kültürel hareketlilik artmıştır. Diğer bir ifade ile en uç sınırları Tanzimat döneminden II. Abdülhamid’in saltanatına kadar yaklaşık kırk yıllık dönemde Beyazıt-Süleymaniye-Divanyolu-Bahçekapı arasında kalan bölgede yoğun bir kültürel hareketlilik yaşanmış olmasıdır.

Bir diğer önemli nokta, Bâb-ı Âli ve civarının kültürel merkez olarak yükselişi şehir planlama çalışmaları ile yakından ilişkilidir ve 1870 sonrası dönemde çok hızlı bir şekilde gerçekleşmiştir. Bölgenin bir idare merkezi olarak yeniden tanzimi ve Hocapaşa yangını vesilesi ile yanan bölgelerin geniş caddeler ve estetik binalar ile bezenmesi sonrasında buraya taşınan gazetelerin etkisi ile kitap yayıncıları da Bâbüali caddesi ve civarını kendilerine mesken edinmiştir.

Gözden kaçan gerçeklerden bir tanesi de şudur; Bâbüali’nin yükselişi ile beraber Sahaflar çarşısı ve civarı önemini tamamen yitirmemiştir. Bu bölgede kitap yayını ve satışı Cumhuriyet dönemi de dahil olmak üzere devam etmiştir. Kitapçılar, sahaflar çarşısının sınırlarını da aşarak Hakkaklar Çarşısında da dükkan açmaya

⁸⁵¹ Erünsal 2013, s.77

başlamışlardır. Dolayısıyla Bâbıali bölgesi kültürel bir merkez konumuna gelmiş olsa da bu alanda tek değildir. Bununla ilişkili bir diğer önemli konu ise yapılan değerlendirmelerin kitap ve kısmen gazete yayını merkezli değerlendirmeler olmasıdır; İstanbul'da matbaalar sadece Bâbıali ve Sahaflar çarşısı bölgesinde değildir. Bu bölgeler kitap basan ve süreli yayın yapan matbaaların yoğun olduğu bölgelerdir; şehrin özellikle ticari alanlarında ve tekke, kilise gibi dini müesseselerin bünyesinde evrak ve az da olsa kitap basımı yapan pek çok matbaa vardır.

Yayınlanan kitapların türlerinin de bölgelere göre ayrıştığı yönünde yaygın bir kanaat vardır. Ahmet Rasim, Ahmet İhsan, Halit Ziya ve Hüseyin Cahit'in hatıratlarından Babıali bölgesinde satılan kitapların yeni okulların ve yeni okur kitlesinin zevklerine hitap ettiği yönündedir. Fakat Bâbıali ile Beyazıt bölgesi arasındaki ayrışmanın dönemsel ve mekânsal izdüşümleri konusunda elimizde yeterli veri yoktur.

4.4. SAHAFLAR, NAŞİRLER VE KİTAPLAR

Bölüm boyunca, 1857-88 yılları arasında İstanbul'da kitap üretimi ve satışının genişlemesini ve ardından Osmanlı'da yayın döngüsünün oluşumunu ele aldık. Ele aldığımız tarih aralığı içinde Osmanlı'da kitabın üretim ve satışının merkezi Kapalıçarşı içinde ve etrafında konumlanan sahaflar elinden Bâbıali etrafında gelişen yayınevlerine doğru kaymıştır. Dönemin başında bütün alanların merkezinde yer alan sahaflar, kendi üretim ve satış kapasitelerini büyütme ve yeni oluşan düzene uyum sağlamalarına rağmen sahaflardan daha hızlı büyüyen piyasa içinde öncü ve merkezi rollerini zamanla kaybetmişlerdir.

Kitap üretim ve satışının genişlediği ilk yıllarda pek çok farklı aktör piyasaya girmiştir. Sultan II. Abdülhamid'in saltanatı döneminde ise kitabın basımı ve satışı yeni ve müstakil esnaflar elinde icra edilmeye başlanmış; kitabın okurdan yazara ulaşması sürecinde aracılık yapan yayınevleri ortaya çıkmıştır. Bu yeni esnaf grubunu meydana getiren etkenler hem kitap basım faaliyetlerinin gelişimi hem de önceki bölümlerde ele alınan etkenler ile ilgilidir; matbaacılık gelişmiş, hukuki düzenlemeler artmıştır. Yayıncılar, kitabın sadece basımını yapan matbaalardan farklı olarak yeni oluşan kitap piyasasının, okur beklentilerinin ve ihtiyaçları takip eden; yayım haklarını

aldıkları kitapları, gereken bütün hukuki yükümlülükleri yerine getirerek hem İstanbul'da hem de İmparatorluğun tamamında yayan aktörler olarak faaliyet göstermişlerdir.

Kitabın üretim ve satışına dair bu yeni düzen, yeni aktörler elinde yeni bir mekanda icra edilmiştir. Osmanlı'da kitabın ve ilişkili sektörlerin merkezi Beyazıt-Sahaflar çarşısı hattı olmuştur. Özel matbaalara izin verildiği 1857 yılından itibaren kurulan matbaalar da bu bölgede açılmışlardır. Fakat hem şehir merkezinde hem de Pera'da meydana gelen büyük yangınların akabinde gerçekleştirilen şehir planlama çalışmaları şehrin çehresini değiştirmeye başlamıştır. Bu düzenlemelerin ardından açılan Bâbüali Caddesi ve Cadde-i Kebîr de kitap ve yayın dünyasının ana aksı olarak önce çıkmıştır.

Yayıncılık faaliyeti yürüttüğünü tespit ettiğimiz aktörler çoğunlukla yayıncılığın yanında kitapçılık, matbaacılık ve dağıtıcılık da yapmıştır. Yapılan işin çizgileri farklılaşmış olsa da piyasanın görece küçük yapısı yayıncılara aynı anda farklı işleri de yapma imkanı vermiştir.

SONUÇ

19. yüzyılda kitap; içeriği, şekli, üretimi, okuru, yazarı, üreticileri ve diğer bütün yönleri ile dikkate değer bir değişim yaşamıştır. Bu çalışmada, yaşanan değişimin 1857 -1888 yılları arasındaki dönemi kitap üretimi, ilişkili alanlar ve ilgili aktörleri ile beraber ele alınmıştır.

Tez boyunca Kitapçı Kırkor'un müstakil bir sanat olarak nitelendirdiği yayıncılığın ortaya çıkışını sağlayan incelenmiştir. Robert Darnton giriş bölümünde ele aldığımız iletişim döngüsü içinde kitap tarihi incelemelerinin en genel hatları ile dokuz ayrı başlık etrafında yapılandırılabilceğini dile getirmektedir. Fakat Darnton'un modeli Osmanlı tecrübesi ile tam olarak uyuşmamaktadır. Bu nedenle çalışmamızda iletişim döngüsünü temel alarak oluşturulan yayın döngüsü çerçevesi kullanılmış ve bu döngüde kitabın yazardan çıkarak okura ulaşana kadar geçirdiği adımlar incelenmiştir. Bu tercihin en önemli sebebi, Osmanlı matbu kitap tarihi literatürü içinde kitabın üretiminin ikinci planda kalmasıdır. Kitap sadece entelektüel bir çabanın ürünü olarak görülmekte; bir yazarın gösterdiği entelektüel çabanın hangi adımlardan geçerek herhangi bir şehirdeki herhangi bir okurun masasına geldiği incelenmemektedir.

Çalışma boyunca ele aldığımız tarih aralığında yayıncılığın gelişmesine etki eden dört etmen incelenmiştir. Bunlar ana hatları ile basılı malzemenin geniş bir alana yayılmaya başlaması, matbaacılığın teknikler, çalışanlar ve kullanılan malzemeler açısından kökten bir dönüşüm geçirmesi, kitap üreticilerinin dönüşümü ve matbaacılık ile kitap yayıncılığına dair hukuki düzenlemelerin gelişimidir. İncelenen bu adımlar dışında kitap yayınına etki eden okurların gelişimi, yazarlığın gelişimi, dönemin entelektüel iklimi gibi diğer etmenler çalışmanın kapsamı dışında bırakılmıştır.

Basılı malzemenin kitap özelinden çıkarak geniş bir alana yayılması, kitap yayıncılığının gelişimine zemin hazırlayan etmenlerin başında gelir. Bunun sebebi, Osmanlı matbaacılığının kendine has tarihi serüveni içinde yatar. Bu serüvenin başlangıç evrelerinde matbaacılığın ilk ve asli fonksiyonu kitap basımıdır. Fakat bir

yüzyıl sonra bu durum hızlı bir şekilde değişmiş ve matbaacılık yeni bir zemine oturmuştur. Bu yeni zeminin oluşmasında Osmanlı'ya özel gelişmelerin yanında dünyada matbaacılığın seyri de etkin olmuştur. Literatürün yoğunlaştığı alanlar olarak gazetenin ve kitabın yüzyılın ikinci yarısında artan yayınlığının yanında tespit ettiğimiz bir diğer konu da evrakın yaygınlaşmasıdır. Tezin birinci bölümünde ayrıntılı olarak ele alınan gelişmeler neticesinde 19. yüzyıl boyunca Osmanlı'da basılan evrak miktarı ve çeşidinde çok ciddi bir artış yaşanmıştır. Diğer bir ifade ile kitap, matbaanın ve matbaacılığın asli ürünü olmak vasfını kaybetmiş; bu konumu gazete ve matbu evrak ile paylaşmaya başlamıştır. İlanlardan biletlere, kağıt paralara, reklamlara, sigara kağıdına, antetli kağıtlara kadar pek çok farklı evrak vesilesi ile matbu ürünler sosyal, idari ve iktisadi hayatın mütemmim bir cüzü haline gelmiştir. Yüzyılın ikinci yarısında devlet tekelinden bağımsız oluşmaya başlayan yeni matbuat düzeni içinde bu üçlü sac ayağının birbiri ile ilişkisi önem taşımaktadır.

Bu yeni matbuat düzeni içinde çalışanlar, makineler, malzemeler ile diğer bütün unsurların gelişimi ve temini önemli bir yere sahip olsa da şimdiye değin araştırmacılar tarafından yeterli ilgiyi görmemiştir. Halbuki dönemin gazete ilanları ve kitaplarında yer alan bilgiler, kitapların basıldığı matbaaların, makinelerin, kullanılan kağıtların, mürekkebin cinslerine yahut kitabın üretimine katkı sağlayan çalışanların niteliklerine dair vurgular içermektedir. Bu bilgilerin izi sürülüp, dönemin diğer gelişmeleri ile beraber değerlendirildiğinde ele aldığımız tarih aralığı içinde zikredilen her başlıkta kayda değer gelişmelerin yaşandığı ve bu gelişmelerin yayınevlerinin faaliyetleri ile ilişkisi tespit edilmiştir.

Matbu ürünleri oluşturan maddi unsurların gelişiminde matbaa makinelerinin ve malzemelerinin sanayi devrimi etkisi ile kökten değişmeye başlaması etkilidir. Yeni makineler, yeni malzemeler ve daimi hale gelen yenilikler silsilesi; üretilen ürünlerden çalışanlara, makinelerden malzemelere bütün matbuat aleminin kökten dönüşümüne neden olmuştur. Osmanlı kitap yayıncılığını doğuran önemli etkenlerden bir tanesi de bu teknik yenilikler ve Osmanlı toplumu içinde yeni gelişen insan gücüdür. Münir Süleyman'ın işaret ettiği gibi matbuat çalışanları genellikle görmezden gelinmiştir. Aynı durum matbaalarda kullanılan makineler ve malzemeler için de geçerlidir. Literatür içinde bu konularda dikkate değer bir sessizlik hakimdir. Tezin bir hedefi de

bu sessizliği bir nebze olsun gidermekti. Zira farklı kaynaklar göstermektedir ki bu dönemden itibaren bir kitabın ortaya çıkışında artık yazarın düşünceleri ve okurun talepleri kadar kağıdın türü, makinenin kalitesi, basımevinin tecrübesi, mürettibin niteliği, hattatın yazısı, makinecinin makinelere vukûfiyeti de etkili olmaya başlamıştır.

Bir kitabın basımı ve yayımı için etken olan diğer bir faktör de hukuki gerekliliklerdir. Osmanlı'da 1870'li yıllarla beraber kitap yayımına dair mevcut hukuki düzenlemeler yeniden yorumlanmış ve yeni hukuki düzenlemeler yapılmıştır. Matbuatı düzenleme amacıyla çıkarılan matbuat nizamnâmeleri sonraki yıllarda yasaklamalar için de kullanılmış ve beraberinde yapılan yeni düzenlemeler ile beraber matbuatın seyrini etkileyen bir konum kazanmıştır. Yeni düzenlemeler ile beraber bir kitap sahibinin kitabının basım ve yayımı için dikkat etmesi gereken idari ve hukuki yükümlükler artmıştır. Kitapta yer alacak satır sayısı, kitabın basımdan önce teftiş edilip izin alınması yanında yayımı için de ayrıca izin alınması gerekliliği gibi farklı düzenlemeler yayıncılığı özel bir ihtisas alanı konumuna getirmiştir.

Yayınevlerine duyulan ihtiyacı doğuran bir diğer etmen ise kitap üreten ve satan aktörlerin yaşadığı değişimdir. Yüzyılın ortasına kadar Osmanlı'da kitap satışını tekelinde bulunduran sahafların yanında okura kitap ulaştırıran farklı ticari müesseseler de devreye girmeye başlamıştır. Aynı dönemde artan okur sayısı ve taşrada da kitap satışının belirgin bir şekilde artması, üretilen bir kitabın okura ulaşması için yeni bir aracılık ve ticaret usulünün uygulanmasını gerektirmiştir.

Neticede kitabın düzgün bir şekilde üretilmesinde etkin olan malzemelerin ve makinelerin bilgisi, üretilcek kitaba dair hukuki gereklilikler, kitapların okura ulaştırılmasını sağlayacak sahaf ya da kitapçılara dair bilgiler ve kitabı satın alacak okurların taleplerine dair bilgileri bir arada değerlendirecek ve buna uygun ürünler üretilmesini sağlayacak araçlar olarak yayınevleri faaliyete başlamıştır. İlk örneklerini II. Abdülhamid saltanatının başladığı yıllarda görmeye başladığımız nâşirler, kütüphane sahipleri ve editörler kendi aralarındaki tartışmalar, yazarlar ve taşra kitapçıları ile kurdukları ilişkiler, gazetelere verdikleri reklamlar ile hızlı bir şekilde kitap yayınının merkezinde konumlanmışlardır.

Bu çalışma bir kitap tarihi çalışmasıdır ve Osmanlı yayın döngüsünün belirli unsurlarına yoğunlaşmaktadır. Giriş bölümünde etraflıca ele alınan yayın döngüsü içinde yer alan dönemin entelektüel iklimi, yazarlar, okurlar ve iktisadi şartlar farklı yazar ve araştırmacılar tarafından muhtelif açılardan incelenmiştir. Oluşan geniş literatür yayın döngüsünün geriye kalan unsurlarının zaman içinde göz ardı edilmesine sebep olmuş ve olmaktadır. Bu unsurlar en geniş anlamı ile kitabın yazarın elinden çıkıp okura ulaşana kadar geçtiği adımlardır. Çalışma boyunca kitap yazıldıktan sonra geçilen adımların nasıl bir etkinlikleri olduğu, bu adımların hem müstakil hem de diğer adımlar ile ilişkileri göz önüne alınarak incelenmiştir. Bu inceleme, dönem içinde kitap yayınının yaşadığı değişimi anlamak kadar, ele aldığımız dönemden bugüne kadar kitap ile ilişkili üretim, dağıtım ve tüketim süreçlerinin anlaşılması için de kullanılabilecek özellikler taşımaktadır. Fakat bu değerlendirmeler, yayın döngüsünde yer alan diğer unsurların önemini yok saymamaktadır.

Bu çalışmanın temel vurgu ve bulgularından bir tanesi Osmanlı matbaacılığının kitap ve süreli yayın basımından bağımsız, müstakil bir sektör olarak gelişmesi ve yüzyıl boyunca matbaa tekniklerinin önemli gelişmeler kat etmesidir. Bu başlıklar hakkında literatür içinde kısa değiniler dışında yorum ve tartışma mevcut değildir. Popüler anlayış ve akademik literatürde matbaa bir kere icat edilmiş ve yıllarca aynı şekilde kullanılmış; tarihin belirli bir noktasında ise Osmanlı'ya ithal edilmiş bir araç olarak değerlendirilmektedir. Halbuki 19.yüzyılın özellikle ikinci yarısı matbaacılık, yayıncılık ve gazeteciliğin dünyada da temelden değiştiği, yeni araçların devreye girdiği bir dönemdir. Osmanlı'da da çağının yaygın anlayış ve yaklaşımları etkili olmuştur. Bu nedenle örtük olarak Avrupa matbaacılığını Gutenberg'den 20. yüzyıla kadar bir bütün; Osmanlı matbaacılığını da İbrahim Müteferrika'dan 20. yüzyıla kadar bir bütün olarak ele alan bir yaklaşımın yaygın olduğunu söylememiz mümkündür. Biz bu sınırları belirsiz yaklaşımı bir kenara koyarak Avrupa'da sanayi devrimi ile birlikte radikal bir dönüşüm sürecine giren yeni matbaacılık ile 1826 sonrasında yeni bir yapılanmaya giren Osmanlı Devleti'nin iktisadi ve toplumsal yapısının girdikleri karşılıklı ilişkiyi çözümlemeye. Bundan sonraki çalışmalarda matbaacılığın ideolojik öğelerden ve farklı büyük anlatıların nesnesi konumundan çıkarılarak tarihin farklı

dönemlerinde farklı şekillerde etkin olmuş bir araç olarak ele alınması sahip olduğu gerçek önemi tespit etmeye yardımcı olacaktır.

Son olarak ele alacağımız konu da tezin merkezinde yer alan bir diğer önemli başlık olan mekânsal inceleme ve çıkarımlarıdır. Bugüne kadar Osmanlı yayıncılarına ve matbaacılarına dair yapılan incelemelerde tekil adresler kullanılmış olsa da matbaa ve yayıncıların İstanbul'a yayılımı müstakil bir araştırmaya konu olmamıştır. Bu çalışmada, matbaacılara dair adres bilgileri de derlenerek haritalandırılmış ve önemli bulgular elde edilmiştir. Bunların başında İstanbul'da matbaaların, bastıkları ürünlerin türlerine göre şehir içinde farklı bölgelerde kümelandikleri gelmektedir. Bir diğer önemli bulgu matbuatın mekanı olan Bâbîâli hakkındadır. Bâbîâli kitap basan matbaaların yoğunlaştıkları öncelikli alandır fakat tek alan değildir. Ele aldığımız dönem boyunca geleneksel kitap üretim ve satış bölgesi olan Sahaflar Çarşısı ve çevresi de etkinliğini korumuştur. Bâbîâli ile ilgili vardığımız bir diğer önemli sonuç ise bu bölgenin gelişiminin İstanbul'da yapılan şehir planlama çalışma çalışmaları ile doğrudan ilişkisidir.

KAYNAKÇA

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi Belgeleri

A. MKT. UM
A.}MKT.MHM
A.}MKT.NZD
DH.MKT
HR.İD
İ.DH
İ.HR
İ.MVL
İ.ŞD
MF.İBT
MF.MKT
MVL
ŞD
Y.A.RES
Y.EE.
Y.PRK.SRN

Salnâmeler ve Yıllıklar

Devlet Salnâmeleri

Def'a 19. İstanbul Takvimhane-i Âmire 1281 (1864)
Def'a 20. İstanbul Matbaa-i Âmire (1282/1865)
Def'a 21. İstanbul Matbaa-i Âmire (1283/1866)
Def'a 22. İstanbul Dar-üt-Tıbaat ül-Âmire (1284/1867)
Def'a 23. İstanbul Dar-üt-tıbaat ül-Âmire (1285/1868)
Def'a 24. İstanbul Dar-üt-tıbaat ül-Âmire (1286/1869)
Def'a 25. İstanbul Dar-üt-tıbaat ül-Âmire (1287/1870)

- Def'a 26. İstanbul Dar-üt-tıbaat ül-Âmire (1288/1870)
- Def'a 27. İstanbul Dar-üt-tıbaat ül-Âmire (1289/1872)
- Def'a 28. İstanbul Dar-üt-tıbaat ül-Âmire (1290/1873)
- Def'a 29. İstanbul Hacı Hüseyin Efendi'nin matbaası (1291/1874)
- Def'a 30. İstanbul: (1292/1875)
- Def'a 31. İstanbul: 1293/1876
- Def'a 32. Tertib eden: Halet. İstanbul: Halil Elendi Matbaası (1294/1877)
- Def'a 33. Tertib eden: Halet. İstanbul Rıza Efendi Matbaası (1296/1878)
- Sâlnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye (1296) (1879) Defa 34 İstanbul: Hacı Hüseyin Efendinin Matbaası (1296/1879)
- Def'a 35 (1297) (1880). İstanbul: Matbaa-i Âmire 1295/1297 (1880)
- Def'a 36. (1298) (1881). İstanbul Mahmut Bey Matbaası 1298 (1881)
- Def'a 37. (1299) (1882). İstanbul Mahmut Bey Matbaası 1299 (1882)
- Def'a 38 1300 Sene-i Hicrîyesine mahsus. Tertib eden: Maarif Nezâreti. İstanbul Matbaa-i Ebûzziya 1300 (1882)
- 1301 Sene-i Hicrîyesine mahsus Defa 39. Tertib eden: Maarif Nezâreti. İstanbul: Matbaa-i Osmaniye 1301 (1884)
- 1302 Sene-i Hicrîyesine mahsus Def'a 40 Tertib eden: Maarif Nezâreti. İstanbul: Matbaa-i Osmaniye 1302 (1885)
- 1303 Sene-i Hicrîyesine mahsus Def'a 41. Tertib eden: Maarif Nezâreti. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası 1303 (1886)
- 1304 Sene-i Hicrîyesine mahsus Def'a 42. Tertib eden: Maarif Nezâreti İstanbul: Mahmud Bey Matbaası 1304 (1887)
- 1305 Sene-i Hicrîyesine mahsus Def'a 43. Tertib eden: Maarif Nezâreti. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası 1305 (1888)

Cervati Yıllıkları

- Cervati, Rafael ve Sargologo, N.C. *L'indicateur Constantinopolitain Guide Commercial 1868-1285*. İstanbul: Imprimerie G.B. Pagano 1868
- L'Indicateur Ottoman. Annuaire Almanach du Commerce de l'industrie, de l'Administration et de la Magistrature*. 1881. Cervati Frères & D. Fatzea. 1881 [Salt Araştırma Arşivi]

- Raphael C. Cervati. *Indicateur Ottoman Illustré Annuaire Almanach du Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature* 1883. Constantinople: Typographie et Lithographie J. Pallamary. [Salt Araştırma Arşivi]
- Raphael C. Cervati. *Indicateur Oriental Annuaire Almanach du Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature* 1885. Constantinople: Typographie et Lithographie J. Pallamary.

Gazete ve Süreli Yayınlar

Basiret

Mecmua-i Ebüzziya

Sabah

Takvim-i Vekâyi

Tasvir-i Efkar

Tercüman-ı Hakikat

Osmanlıca Matbu Eserler

- Abdullah Ekberâbâdî. *Beyanü'l hak* (çev. Hoca İskeneder bin Muhammed el-Keşmiri). İstanbul: Bosnavî El-Hac Muharrem Efendi Destgâhı, 1283 (H) [Erzurum Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Demirbaş No: 107729]
- Abdurrauf el-Münâvî. *Künûzü'l-hakâik fî hadîsi hayri'l-halâik*. İstanbul: Bosnevî Elhac Muharrem Efendi Litoğrafya Destgâhı 1285 (H)
- Abdülhak Hâmid. *Hacle*. İstanbul: Kitapçı Arakel 1305 (H)
- Ahmed Midhat. *Hace-i Evvel cüz 6: Hikmet*. İstanbul: Muharririn Zâtına Mahsus Matbaa 1287 [Erzurum Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Demirbaş No: 0111548]
- Ahmed Rıfat b. İsmail. *Devhatü'n-Nükeba*. İstanbul: Karahisari Esad Efendi'nin Litografya Destgahı 1283 (H) [Erzurum Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Demirbaş No: 0109325]

- Apikyan, Mihran. *İksir-i elifba-yı Osmanî*. İstanbul: A. Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası 1307 (H) (10.bs.) [İBB Atatürk kitaplığı demirbaş no: Bel_Osm_K.07778]
- Arakel Kütüphanesi Esâmi-i Kütübü*. İstanbul: Arakel Kütüphanesi (Mahmud Bey Matbaası) 1305.
- Asır Kütüphanesi Esâmi-i Kütübü*. İstanbul: Asır Kütüphanesi (Kaspar Matbaası) 1306.
- Divan-ı Molla Murat*. İstanbul: Hacı Hüseyin Efendi'nin Marifetiyle, 1290 (H) [Erzurum Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Demirbaş No: 109563]
- Düstur* 1. Tertip, cilt 1, 2 ve 3.
- Ebu'l-Kasım el-Nisaburî. *Risale-i Tıbbü'n-Nebî*. İstanbul: Musika-i Hümayun Litoğrafya Destgâhı 1276 (H) [Erzurum Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Demirbaş No: 120450]
- Ebu Said el-Müceddidi en-Nakşibendi. *Tercüme-i Hidayetü't-Talibin*. İstanbul: Matbaa-i Esad İzzet, 1299 (H) [Marmara Üniversitesi Nadir Eserler Koleksiyonu Demirbaş no:12511]
- İmamzâde Mehmed Esad. *Dürr-i Yekta Şerhi*. İstanbul: Matbaa-i Osmaniye 1309 (H)
- Envarul iman*. İstanbul: Hacı Halil Efendi Litografya Destgahı 1274 Ş 12 (H) [Erzurum Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Demirbaş No: 110193]
- Filibeli Halil Fevzi. *Hadaiku'l-imtihan*. İstanbul: Bosnevi el-hac Muharrem Efendinin Destgahı 1277 (H), [Erzurum Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Demirbaş No: 0102876]
- Gözübüyükzâde İbrahim b. Mehmed. *Takrir ale'l-istiare*. İstanbul: Basmahane-i El-Hac Ali Rıza El-Karahisarî 1274 (H) [Erzurum Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Demirbaş No: 134046]
- Hadaiku'l-imtihan. Filibeli Halil Fevzi. İstanbul: Bosnevi el-Hac Muharrem Efendinin Destgahı. 1277 (H) [Erzurum Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Demirbaş No: 102876]
- Hanyevi Mehmed Âtîf. *Hülâsatü't-tevârih*. İstanbul: Muhib Matbaası 1289 (H) [TTK Kütüphanesi Demirbaş No: A029076]

- Hasan Tahsin. *Telhisü'l-Hesab*. Nâşir: Sarafim (Mahmud Bey Matbaası) İstanbul 1300
(H) [İBB Atatürk Kitaplığı demirbaş no: Bel_Osm_K.06631]
- Hikaye-i Temimdar-ı Rahmetullah-ı Aleyh*. İstanbul: Müzellefzâde Rıza Efendi
Matbaası, 1290 (H)
- Hüseyin Hüsni. *Hüseyin Hüsni Takvimi 1304*. İstanbul: Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye,
1304 (H)
- Hüseyin Şakir. *Ferasetü'l-hikemiye fî Kıyafeti'l-ihsaniye*. İstanbul: Hocaîzâde Rıza Taş
Destgâhı 1276 (H) [Erzurum Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi
Demirbaş No: 110737]
- İzzet Efendi. *Çay ve Anber Risâlesi*. İstanbul: Müzellefzâde Rızâ Efendi Matbaası
1295 (H)
- Karakoç, Sarkis (nşr). *Matbuat, Matbaalar, Hakk-ı Telif Kanunları*. İstanbul:
Kütüphane-i Cihan (Cihan Biraderler Matbaası), 1339/1342 (H/R)
- Kadıîzâde er-Rûmî. *Hâşîye alâ şerhi'l-mulahhas fî'l-hey'e*. İstanbul: Sahaf Esad Efendi
(Ali Efendi Matbaası) 1290 (H)
- Kasbar Matbaa, Kütüphane ve Mücellidhânesi Bâbîali Caddesinde 23-25 Numara*.
Defter 3. Dersaadet: Kasbar Matbaası 1308 (H)
- Kureyşîzâde el-Hac Mehmed Fevzi. *Mevhibetü'l-vehhab fî Tabirati'l-elkâb ve
Münacât-i Rabbi'l-erbab*. İstanbul: El-Hac Muharrem Efendi Matbaası
1274 (H) [Erzurum Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Demirbaş No:
0131713]
- El-Hac Mehmed Fevzi. *Miftâhü'n-necat fî Teflisi'l-lûgat ve Tahmisü'l-kasidetü'l-Bürde
Li-medh-i Seyyid-i Sadat*. İstanbul: El-Hac Muharrem Efendi Taş
Destgâhı, 1284 (H) [Erzurum Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi
Demirbaş No: 131819]
- Hâkanî. *Hilye-i Hâkanî*. İstanbul: İmamecîzâde Mehmed Emin Bey Matbaası 1292 (H)
- Hikaye-i Temimdâr-ı rahmetullah-ı aleyh*. İstanbul: Müzellefzâde Rıza Efendi
Matbaası, 1290 (H)
- [Mizancı] Mehmed Murad. *Devr-i Hamid Âsârı: Cûlûs-i meyâmîn-i me'nûs cenâb-ı
padişâhîden bin üç yüz yedi sene-i hicriyesinin nihayetine kadar
dersaadette tab' ve neşr olunmuş âsâr-ı mütenevviânın ve müellif ve*

- mütercimlerinin esâmisini mübeyyin cedvel-i mahsusdur.* Dersaadet:
Matbaa-i Osmaniye 1308
- Molla Hüsrev, Mehmed b. Feramuz. *Dürerü'l-hükkam fî şerhi gureri'l-ahkam.*
İstanbul: Matbaatü Mehmed Esad, Evail-i Rebiülevvel 1300 (H) [İBB
Atatürk Kitaplığı Demirbaş no: Bel_Osm_O.02839]
- Maadin Nizamnamesidir / Reglement des mines.* Kostantiniye [İstanbul]: Agop
Boyacıyan Matbaası 1286 (H)
- Mahmud Bey Kütüphanesi Muhtasar Esami-i Kütübü.* İstanbul: Mahmud Bey
Matbaası 1308 (H)
- Matbaalara, Kitapçılara ve Bunlara Müteferri' Hususâta Dâir Kaleme Alınub
Mer'iyet Ahkâmına bil-isti'zân İrâde-i Seniyye-i Hazret-i Hilâfetpenâhi
Müteallik ve Şerefsudûr Buyurulmuş Olan Nizamnâme Suretidir.*
İstanbul: Mihran Matbaası 1312 (H)
- Menâsikü'l-hac.* İstanbul: El-Hac Ali Rıza Efendi'nin Taş Destgâhı 1275 (H) [Erzurum
Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Demirbaş No: 136606]
- Muhammed Âzam (Çev. Beyzâde Ali Harputî). *Tercüme-i Risaletü's-sülûk li-Mevlânâ
Hazret-i Muhammed Âzam Ez-Ferzendan-ı İmam El-Rabbânî Kuddise
Surrehü'l-aziz.* İstanbul 1276 (H) [Erzurum Atatürk Üniversitesi
Kütüphanesi Demirbaş No: 123775]
- Muhammed b. Cerîr Taberî. *Taberî-i kebîr Tercümesi, cild-i salis.* (çev. Ebû Ali
Belâmî). İstanbul: Elhac Halil ve Esad Efendi (Ali ve İzzet Efendiler
Matbaası) 1290.
- Muhammed b. Es'ad ed-Devvani. *Celâl.* İstanbul: El-Hac Hüseyin Efendi Matbaası
[Erzurum Atatürk Üniversitesi Demirbaş no: 161542]
- Muvâzene-i Kuvve-i Düvel-i Avrupa.* İstanbul: Terakki Matbaası, 13 Ramazan 1285
(H)
- Mürettip Tahir. *San'atı Tibaat yahud Mürettiblik.* İstanbul: Diyarbekirli Mürettib
Ahmed (Karabet Matbaası) 1311(H)
- Müstakimzâde Süleyman Sadeddin. *Tercüme-i Mektubât-ı İmâm-ı Rabbânî.* İstanbul:
Sahaf el-Hâc Ali Rıza Efendi Litografya Matbaası, Evâsıt-ı Safer 1270
(H)

- Nahiv cümlesi.* İstanbul: Hacı Halil Litoğrafya Destgâhı 1263 (H) [Erzurum Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Demirbaş No: 0132535]
- Ohannes Mühendisyan'ın vücuda getirdiği talik ve nesih hurufatla yazı numuneleri.* İstanbul: [1300 (H)] [İBB Atatürk Kitaplığı Demirbaş no: Bel_Osm_O.02645]
- Ömer Hilmi. *Miyar-ı Adalet.* İstanbul: Bosnavî Hacı Muharrem Efendi'nin Matbaası, 1301 (H) [Erzurum Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Demirbaş no: 117703]
- Reşâd. *Muhtasar Osmanlı Tarihi.* Kostantiniyye: Asır Kütüphanesi 1309 (H)
- Sâdık Rıfat Paşa. *Müntehâbât-ı Âsâr: ikinci cild, Avrupa'nın ahvâline dair risale: İtalya seyahatnâmesi: Bazı ma'ruzât-ı mühimme.* İstanbul: Tatyos Divitciyan Matbaası 1290 (H)
- Sübha-i Sıbyan.* İstanbul: El-Hac Halil Efendi Litoğrafya Destgâhı [Erzurum Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Demirbaş No: 133713]
- Sübha-i Sıbyan.* İstanbul: Karahisarî El-Hac Ali Rıza Efendi Taş Destgâhı. 1277 (H) [Erzurum Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Demirbaş No: 121580]
- Sübha-i Sıbyan.* İstanbul: Esad Efendi'nin Matbaası.
- Şemseddin Sami. *Kamus-u Fransevi: Petit Dictionnaire Français-Turk.* İstanbul: Mihran Kütüphane ve Matbaası 1886 (H. 1304)
- Şemseddin Sami. *Kamus-u Türki.* İstanbul: İkdâm Matbaası 1317 (H)
- Şemî. *Divân-ı Şemî.* İstanbul: İbrahim Efendi Destgâhı 1290 (H)
- Şemsi. *Mücazat.* İstanbul: Zartaryan Fabrikası 1291 (H) [Erzurum Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Demirbaş No: 0118343]
- Şeyh Abdurrauf el-Münâvî. *Künûzü'l-hakâik fî Hadîsi Hayri'l-halâik.* İstanbul: Bosnevî Elhac Muharrem Efendi Litoğrafya Destgâhı 1285 (H)
- Şihâbüddin Ahmed Es-Safedî. *Tercüme-i Kitâb-ı Kahrü'l-vücuhi'l-âbise* (çev. Ubıhlı İsmail Sabri). İstanbul: Hacı Mustafa Efendi Matbaası 1290 (H)
- Şinasi (ed. Ebüzziya Tevfik). *Müntahabât-ı Tasvîr-i Efkâr, ikinci kısım: Mübâhesât-ı Edebiye, Mesele-i Mebhûset-ün Anhâ.* Kostantiniyye: Matbaa-i Ebüzziya 1303 (H)

- Taşlıcalı Dukakinzâde Yahya. *Şah ü Gedâ*. İstanbul: Tatyos Divitçiyan Matbaası 1284
(H) [Erzurum Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Demirbaş No: 0121775]
- Tipografya ve Litografya Makinecileri Hakkında Nizamnamedir*. İstanbul: Hilal Matbaası 1324 (R)
- Tefsirî Mehmed Efendi, Debbağzâde Mehmed b. Hamza es-Sivasî et-Tefsirî el-Ayıntabî. *Tercüme-i Tibyan*. İstanbul: Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye (Matbaa-i Âmire), 11 Şevval 1306 (H) [İBB Atatürk Kitaplığı Demirbaş no: Bel_Osm_O.00091-01/02]
- Uryânîzâde Osman b. Abdullah el-Kilîsî. *Hayrî'l-kalaid, Şerhu Cevahiri'l-Akaid*. İstanbul: Matbaa ve Kitabhane-i Mehmed Esad 1301 (H) [İBB Atatürk Kitaplığı Demirbaş No: HCE_Osm_0087]
- Üsküdarlı es-Seyyid Ahmed Rasim. *Divân-ı Rasim*. İstanbul: Hacı Halil Taş Destgâhı 1272 Muharrem (H) [Erzurum Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Demirbaş No: 109595]
- Yazıcızâde Mehmed Efendi. *Kitâb-ı Muhammediyye fî Kemaâlâtî'l-Ahmediyye*. İstanbul: Hacı Muharrem Efendi Taş Destgâhı [Erzurum Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Demirbaş No: 105076]
- Yusuf Şükrü b. Osman el-Harputî. *Rümûzü't-tevhid fî Beyan-ı Keşf-i Bazi Esrar ve Hakaik-i Kelimetü't-tevhid*. İstanbul: Urfavî Hacı Halil Zari Taş Destgâhı 1286 (H) [Erzurum Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Demirbaş No: 120609]
- Yusuf b. Osman el-Harputî. *Silsile-i Safa li-Muhammed Mustafa*. İstanbul: El-Hac Osman Efendi Matbaası 1286 (H) [Erzurum Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Demirbaş No: 0133622]

Araştırma Eserleri

- Ahmed Cevdet Paşa. *Ma'rûzât* (haz. Yusuf Halaçoğlu). İstanbul: Çağrı Yayınları 1980.
- Ahmed Lüfti, Efendi. Vak'a-nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi (Cilt. 10). (Çeviren ve yayına Hazırlayan: M. Aktepe). Ankara: Türk Tarih Kurumu 1988.
- Ahmet Rasim. *Şehir Mektupları* (haz. Nuri Akbayer). İstanbul: Oğlak Yayınları 2017.

- Ahmed Rasim. *Matbuat Hatıralarından: Muharrir, Şair, Edib* (haz. Kazım Yetiş). İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser 1980.
- Ahmed Rasim. *Muharrir Bu Ya* (Haz. Hikmet Dizdaroğlu). Ankara: MEB Yayınları 1990.
- Ak, Emine Tonta. “Osmanlı Devleti’nde Abdülaziz Devri Matbuat İdaresi” *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu* (12-13 Aralık 2013, Ankara) Bildiriler, I. cilt [Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Hayat], Ankara: TTK Yayınevi 2014, s. 129-138.
- Akay, Tolga “Osmanlı Devleti’nde Fikri Mülkiyet (1850-1914). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmış Doktora Tezi 2015.
- Akbayar, Nuri. “Osmanlı Yayıncılığı”. *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi* cilt 6. İstanbul: İletişim Yayınları 1985, s. 1680-1696.
- Akbayar, Nuri “Özege, M. Seyfettin” *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ozege-m-seyfettin>
- Akın, Nur. *19.Yüzyılın İkinci Yarısında Galata ve Pera*. İstanbul: Literatür Yayınları 1998.
- Akkuş, Muhammed. “Tanzimat Dönemi İstanbul Gazetelerinden Basîret Gazetesi (1870) (Değerlendirme-İndeks).” Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi 2014.
- Akman, Mehmet “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Osmanlı Hukuk Mevzuatı 1: 1. Tertip Düstûr’un Tarihî Fihrist ve Dizini” *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, Sayı 3, 2007 (Bahar), s. 67-224.
- Aksel, Malik. *Anadolu Halk Resimleri*. İstanbul: Kapı Yayınları 2010.
- Akyıldız, Ali. *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası: Kâğıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri*. İstanbul: Eren Yayınları 1996.
- Akyıldız, Ali. *Para Pul Oldu: Osmanlı’da Kâğıt Para, Maliye ve Toplum*. İstanbul: İletişim Yayınları 2003.
- Akyıldız, Ali. *Osmanlı Merkez Bürokrasisi*. İstanbul: Timaş Yayınları 2018.
- Akyıldız, Ali. *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*. İstanbul: İletişim Yayınları 2012 (4.Baskı)

- Algar, Hamid "Benûrî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*,
<https://islamansiklopedisi.org.tr/benuri> (24.11.2021).
- Alkan, Mehmet Ö.(ed.) *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*. Tarihi İstatistikler Dizisi cilt 6. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistikleri Enstitüsü 2000.
- Alkan, Mehmet Ö. "Osmanlı'nın Bütün Sahafları Birleşiniz: Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye: Osmanlı Döneminde Sahaflar ve Yayınladıkları Kitaplar" *Müteferrika* 29 (Yaz 2006), s. 1-36.
- Alp, Ömer. "Osmanlı Maliyesinde Varidatın Tahsil Yöntemi Olarak Fiskal Pullar (1830-1873)" *Türk Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 4(2) (Ekim 2019), s. 93-105.
- Alp, Ömer "Osmanlı Maliye Tarihine İlişkin Bir Hatanın Düzeltilmesi: 1873 Malî Pul Kanunu Öncesinde Fiskal Pulların Kullanımı" *Göbeklitepe'den Endüstri 4.0'a Sosyo Ekonomik Araştırmalar* (ed. Kahriman, Hamza; Ertekin, Şaban; Bulut, Şahin). Bursa: Ekin Basım Yayım Dağıtım 2019, s. 273-310.
- Alp, Ömer "Osmanlı Maliyesinde 1873 Resmi Damga Nizamnamesi ile Yürürlüğe Giren Fiskal Pullar" *Göbeklitepe'den Endüstri 4.0'a Sosyo Ekonomik Araştırmalar* (ed. Kahriman, Hamza; Ertekin, Şaban; Bulut, Şahin). Bursa: Ekin Basım Yayım Dağıtım 2019, s.345-366.
- Ansal, Hacer; Ekinci, Mehmet; Kaşdoğan, Duygu. "Bilim, Teknoloji ve Toplum Çalışmaları'na bir Giriş" *Toplum ve Bilim* 144 (2018), s.9-37.
- Arıkan, Zeki. "İzmir Kâğıt Fabrikası ile İlgili Belgeler" *TTK Belgeler* XVIII, no: 22 (1997), s. 111-198.
- Aslantepe, Cengiz. *Eski Tahviller ve Hisse Senetleri (Osmanlı İmparatorluğu Dönemi ve Cumhuriyetin İlk Yılları)*. Ankara: Türkiye Kalkınma Bankası 1993.
- Ayaydın Cebe, Günil Özlem. "19. Yüzyılda Osmanlı Toplumu ve Basılı Türkçe Edebiyat: Etkileşimler, Değişimler, Çeşitlilik" Ankara: Bilkent Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Doktora Tezi 2009.
- Aydoğdu, Nergiz. "Türk Basın Tarihinde İlk Resimli Dergi: Mirat" *Türk Basın Tarihi Uluslararası Sempozyumu 19-21 Ekim 2016 Elazığ*. (Cilt 1-2-3).

- Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları (haz. Merve uğur). Ankara 2016, s 913 – 925.
- Aynur, Hatice “Bulak Matbaası’nda basılan Türkçe Divanlar” *Journal Of Turkish Studies* 14 (1990), s.43-74.
- Banham, Rob “The Industrialization of the Book 1800-1970” *A Companion to the History of the Book* (ed Simon Eliot and Jonathan Rose), Blackwell Publishing 2007.
- Basiretçi Ali Efendi. *İstanbul Mektupları* (Haz. Nuri Sağlam). İstanbul: Kitabevi 2001.
- Başaran, Ayşe. “The Ottoman Printing Enterprise: Legalization, Agency and Networks, 1831-1863”. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi 2019.
- Baylav, Naşit. *İlk Türk kitapçılarından Hacı Kasım Efendi 1862-1962*. İstanbul: Ten Tıp Eczacılık Neşriyatı 1962.
- Baysal, Jale. *Müteferrika'dan Birinci Meşrutiyete Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi 1968.
- Bekman, Büşranur. “XIX. Yüzyılın Dönüşen İstanbul’unda Mahalleler, Kollar ve Belediyeler: Bir Envanter ve Haritalama Çalışması”. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi 2020.
- Belek, Cemal. “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Mahmud Bey Matbaası ve Basın Faaliyetleri”. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi 2019.
- Berk, Süleyman "Râkım Efendi, Mustafa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/rakim-efendi-mustafa> (15.04.2021).
- Beydilli, Kemal "Matbaa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/matbaa#1> (28.04.2022).
- Bidwell, John. “The Industrialization of the Paper Trade.” içinde *The Cambridge History of the Book in Britain* 5 (ed. Michael F. Suarez ve Michael L. Turner). Cambridge: Cambridge University Press, 2009, s.200–217. doi:10.1017/CHOL9780521810173.010.

- Binark, İsmet. *Eski Kitapçılık Sanatlarımız*. Ankara: Kazan Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları 1975, s. 56-57.
- Birinci, Ali “Birgivi Risâlesi: İlk Dinî Kitab Niçin ve Nasıl Basıldı?” *Türk Yurdu* Aralık 1996, Cilt.16, sayı 112 Ankara 1996, s.13-14.
- Birinci, Ali. *Tarihin Gölgesinde: Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zât*. İstanbul: Dergah Yayınları 2001.
- Birinci, Ali. "Osman Bey ve Matbaası: Ser-Kuremâ Osman Bey'in Hikayesine ve Matbaa-i Osmaniye'nin Tarihçesine Medhal", *Müteferrika* 2011/1, s. 3-148.
- Birinci, Ali. *Tarihin Hududunda: Hatırat Kitapları, Matbuat Yasakları ve Arşiv Meselesi*. İstanbul: Dergah Yayınları 2012.
- Birinci, Ali. “Osmanlı Tıbaat ve Matbuat Hayatında (1567-1908) Ermeniler” *Yeni Türkiye* 60 (2014), s. 1-22.
- Birinci, Ali “Üsküdar’da Matbaalar ve Matbaacılar” Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VIII, 21-23 Kasım 2014, bildiriler cilt 1 (ed. Coşkun Yılmaz, Cengiz Tomar, Uğur Demir). İstanbul: Üsküdar belediye başkanlığı 2015, s. 385-397.
- Birinci, Ali ve Uygur Kocabaşoğlu. "Osmanlı Vilayet Gazete ve Matbaaları Üzerine Gözlemler ", *Kebikeç*, S.2, Ankara, 1995, s. 101-121.
- Birsel. Salâh. *Kahveler kitabı*. İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1983 (3.bas)
- Black, Fiona; Grek Martin, Jennifer ve MacDonald, Bertrum. “Geographic Information Systems and Book History”. *Oxford Research Encyclopedia of Literature*. (son erişim tarihi: 30 Nisan 2022); <https://oxfordre.com/literature/view/10.1093/acrefore/9780190201098.001.0001/acrefore-9780190201098-e-1151>
- Bloom, Jonathan M. *Kağıda İşlenen Uygarlık Kağıdın Tarihi ve İslam Dünyasına Etkisi* (çev. Zülal Kılıç). İstanbul: Kitap Yayınevi 2020.
- Bora, Tanıl, “Editör Kimdir, Eserleri Nelerdir?” *Virgöl* 72-73-74, Mayıs, Haziran, Temmuz 2004.

- Bozpolat, Sedef. “Tercüman-ı Hakikat Gazetesi (2001-2500. Sayılar) İnceleme ve Seçilmiş Metinler.” Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi 2013.
- Buzpınar, Tufan. *Hilafet ve Saltanat*. İstanbul: Alfa Yayınları, 2016.
- Candemir, Murat. “Bâb-ı Âli Evrak Odası” İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi 2002.
- Candemir, Murat. “Sultan II. Abdülhamid Döneminde Matbaa-i Âmire’nin Kapatılması”. *İsmet Binark Armağanı* (ed. İshak Keskin, Ş. Nihal Somel, Nizamettin Oğuz). İstanbul 2015, s.107-122.
- Ceylan, Ayhan. "Tanzimat Dönemi Osmanlı Basım ve Yayımlarında Hukukî Düzen (1839-1876)", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, Sayı 1, 2006 (bahar), 139-155.
- Coakley, J.F. “Printing Offices of The American board of Commissioners for Foreign Missions, 1817-1900” *Harvard Library Bulletin New Series* Spring 1998, vol.9, no.1.
- Çadircı, Musa. “Tanzimat Döneminde Çıkarılan Men-i Mürur ve Pasaport Nizamnameleri”. *TTK Belgeler* XV/19 (1993) s. 169-181.
- Çakıcı, Mustafa. “19.Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Kıymetli Evrakların Hukuki ve İktisadi İşlevleri”. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi 2019.
- Çakmak, Aydın. “Hariciye Nezâreti (1836-1924).” İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi 2020.
- Çakır, Coşkun “Türk Aydınının Tanzimat’la İmtihani: Tanzimat ve Tanzimat Dönemi Siyasî Tarihi Üzerine Yapılan Çalışmalar” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1 (2004), s.9-69.
- Çakmak, Diren “Osmanlı Telif Hukuku ile ilgili Mevzuat” *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 21 (2007), s. 191 - 234
- Çapanoğlu, Münir Süleyman. *Basın Tarihine Dair Bilgiler ve Hatıralar*. İstanbul 1962.
- Çelik, Zeynep. *Değişen İstanbul: 19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti* (çev. Selim Deringil). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 1998.

- Çelik, Zeynep; Eldem, Ethem (ed). *Camera Ottomana: Osmanlı İmparatorluğu'nda Fotoğraf ve Modernite 1840-1914*. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları 2015.
- Çetin, Sinan. "Booksellers and Their Catalogs in Hamidian İstanbul, 1884-1901" İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi 2010.
- Çolak, Güldane. "Osmanlı Matbaacılığında Takvimhane-i Âmire'nin Yeri ve Önemi" İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi 2011.
- Çolak, İnci Aydın "Kuruluşundan 1940'lara Kadar Geçen Sürede Askeri Okulların Türk Resim Sanatına Katkıları" Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi SBE Sanat Tarihi Anabilim Dalı Batı Sanatı Ve Çağdaş Sanat Programı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011.
- Çoruk, Ali Şükrü. *Abdülhamit Döneminde Kitap ve Dergi Sansürü*. İstanbul: Kitabevi 2017.
- Damlıbağ, Fatih "Osmanlı Kâğıt Sanayisinin Son Yatırımı" Beykoz 2019 Sempozyumu 2019 Tebliğler Kitabı. İstanbul: Beykoz Belediyesi 2020, s. 373-404.
- Darnton, Robert. "What is the History of Books?" *Daedalus*, vol. 111, no. 3, The MIT Press, 1982, s. 65–83.
- Darnton, Robert. "'What is the History of Books?' revisited." *Modern Intellectual History* 4 (3) 2007, s. 495-508.
- Demir, Kenan. "Sergi-i Umumi-i Osmani'nin (1863) Açılışı ve Sergi'nin Duyurulmasında Gazetelerin Rolü". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 28/1 (Ocak 2018), s. 155-169. <https://doi.org/10.18069/firatsbed.387846>
- Demirel, Fatmagül. 2. *Abdülhamid Döneminde Sansür*. İstanbul: Bağlam Yayınları 2007.
- Demirel, Fatmagül. "Osmanlı Devleti'nde Kitap Basımının Denetimi" *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi* (5) 2004, s. 89-104.

- Demirel, Fatmagül "Osmanlı'da Bir Kitap Şirketi: Şirket-i Sahafiye-i Osmaniyye" *Müteferrika* 25 (Yaz 2004), İstanbul 2004, s. 89-99.
- Demirkol, Gökhan. "Tanzimat Mizahının Sonu 1877 Matbuat Kanunu Tartışmaları ve Osmanlıda Mizah Dergilerinin Kapanması" *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl 9, Sayı 2, Aralık 2016, s. 687-710. doi: <http://dx.doi.org/10.17218/hititsosbil.280811>
- Demirkol, Gökhan. "Pul Vergisi ve Osmanlı Mizah Basını (1874-1877)". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (64), 313-335. DOI: 10.14222/Turkiyat3874
- Demirkol, Kurtuluş. "Evrak-ı Sahiha İdaresi: Osmanlı İmparatorluğunda Resmi Evrakların Tekelleşmesi". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 6 / 2 (Nisan 2017): s. 873-896.
- Demirkol, Neslihan. "1850-1900 Yılları Arasında Edebiyat Yayıncılığı Alanının Yeniden Biçimlenmesi ve Edebiyat Çevirileri Piyasasının Doğuşu." İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, Ankara Ekim 2015.
- Derman, M. Uğur. "Yazı San'atının Eski Matbaacılığımıza Akisleri", *Ömrümün Bereketi* 3. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat 2019, s.223-245 [bu yazının ilk yayımı şu kaynaktır: Türk Kütüphaneciler Derneği Basım ve Yayıncılığımızın 250. Yılı Bilimsel Toplantısı (10-11 Aralık 1979), Ankara 1979, s. 97-118]
- Derman, M. Uğur "Âhar", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ahar> (12.04.2021).
- Derman, M. Uğur "Mühre", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhre> (12.04.2021).
- Dıñoğlu, Filiz. "Osmanlı Matbuatında Acemler: Şirket-i Sahafiye-i İraniye" *Osmanlı Araştırmaları LVI* (2020), s. 225-258.
- Dıñoğlu, Filiz. *Dersaadet'te Bir Acem Kitapçı Kitap Furuş Hacı Hüseyin Ağa*. İstanbul: Turkuaz Yayıncılık 2014.
- Dıñoğlu, Filiz "İstanbul-Tebriz Ticaret Hattında Valide Han (XIX-XX. Yüzyıl)". *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 31 (Güz 2014), s. 69-112.

- Dığıroğlu, Filiz. “II. Abdülhamid Döneminde Dinî Yayıncılık: İslâmî Metinleri Kim Üretir?-I” *History Studies*, cilt.9 (2017), s.85-110.
- Dığıroğlu, Filiz "II. Abdülhamid Döneminde Dinî Yayıncılık: İslâmî Metinleri Kim Üretir?-II". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 54 (2018) s. 1-44.
- Dığıroğlu, Filiz ve Yıldız, Güllü. “Osmanlı Devletinin Şii Neşriyata Bakışı ve Acem Kitapçılar” *Müteferrika* 54 (Kış 2018/2), s. 117-134.
- Dinç, Gülten “Mekteb-i Tıbbiye Matbaası’nda Basılan Arap Harfli Türkçe Yayınlar Aracılığı ile Tıbbiye’nin Yayın Faaliyetleri Üzerine Bir Değerlendirme (1844-1928)” İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora tezi, İstanbul 2003.
- Duman, Hasan. *Osmanlı Sâlnâmeleri ve Nevsâlleri*. Ankara: Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı 2000.
- Duman, Mustafa. *Resimli Taşbaskı Nasreddin Hoca Kitapları*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 2018.
- Durmaz, Osman. “Tanzimat Dönemi İstanbul Gazetelerinden Basîret Gazetesi (1875) (Değerlendirme-İndeks)”. Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli 2018.
- Ebuzziya Tevfik. *Yeni Osmanlılar Tarihi: Son Dönem Osmanlı Siyasal Hayatının Çalkantılı Yılları* (haz. Yakup Öztürk). İstanbul: Kapı Yayınları 2019.
- Ebuzziya, Ziyad "Ali Efendi, Basîretçi", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ali-efendi-basiretci> (28.05.2022).
- Ebuzziya, Ziyad "Ebuzziyâ Mehmed Tevfik", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebuzziya-mehmed-tevfik> (25.01.2022).
- Ebuzziya, Ziyad "Cerîde-i Havâdis", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ceride-i-havadis> (20.02.2021).
- Eb’z-Ziya Tevfik. “Bir Kitabın Sergüzeşti: Kitabın Kendi Lisanından Muhkî Şairin Zihninde” *Mecmua-i Ebu’z-Ziya*, IV, 44, İstanbul 1302, sh1393-1402 [yeniden yayın yeri: Erünsal, İsmail E. (haz). *Kütüphanecilik ile ilgili*

- Osmanlıca Metinler ve Belgeler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi 1990, s.191-202]
- Eldem, Edhem. *135 Yıllık Bir Hazine: Osmanlı Bankası Arşivinde Tarihten İzler*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları & Osmanlı Bankası Yayınları 1997
- Eldem, Edhem. *Banknotes of the Imperial Ottoman Bank: Based on Ottoman Bank Archives and the Tahsin İsbiröğlu Collection*. İstanbul: Osmanlı Bankası 1999
- Eliot, Simon; Rose, Jonathan (ed). *A Companion to the History of the Book*. Oxford: Blackwell Publishing 2007.
- Erçin, Kâmil *Matbaacılık Bilgileri I: Dizgi ve Cilt İşleri*. İstanbul: İstanbul Maarif Matbaası 1944.
- Erçin, Kâmil ve Zorlutuna, Hayri. *Matbaacılık Bilgileri II: Tipografi Usulü ile Baskı işleri*. İstanbul: İstanbul Maarif Matbaası 1945.
- Erdem, Yahya. “Selim Nüzhet Gerçek’in Türk Taş Basmacılığı’na Katkı” *Müteferrika* 57 (Yaz 2020/1), s. 63-109.
- Erdem, Yahya. “Türkiye’de Litoğrafya’nın Hamisi Koca Hüsrev Paşa ve Bir Resmi” *Müteferrika* 56 (2019). s. 67-78
- Erdem, Yahya “Taşbaskısı ilk Türkçe Kitap: Kitâb-ı Ahidnaâme-i Hümayun” *Müteferrika* 11-12 (Yaz/Güz 1997), s. 19-27
- Erdem, Yahya. *Müteferrika’nın İzinde: Kitap ve Matbuat Tarihi Yazıları*. İstanbul: Ötüken Neşriyat 2021.
- Erdoğdu, Teyfur. “Maarif-i Umumiye Nezâreti Teşkilatı: İdari Teşkilat Açısından” İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi 1995.
- Ergin, Osman Nuri. *Mecelle-i Umur-ı Belediye*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları 1995, C.2
- Ersoy, Osman. *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Türkiye’de Kâğıt*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi 1963.
- Ersoy, Osman "Kâğıt", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kagit> (12.04.2021)

- Erünsal, İsmail E. (haz). *Kütüphanecilikle ilgili Osmanlıca Metinler ve Belgeler I*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları 1982.
- Erünsal, İsmail E. (haz.). *Kütüphanecilikle ilgili Osmanlıca Metinler ve Belgeler II*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1990.
- Erünsal, İsmail E. *Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar*. İstanbul: Timaş Yayınları 2013.
- Erünsal, İsmail E. *Ortaçağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane*. İstanbul: Timaş Yayınları 2018.
- Erünsal, İsmail E. *Osmanlılarda Kitap Ticareti: Sahaflar ve Kitapçılar*. İstanbul: Timaş Yayınları 2021.
- Erünsal, İsmail E. "Sahaf", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sahaf> (18.01.2021)
- Eser, Gülşah. "Mekteb-i Harbiye'nin Türkiye'de Modern Bilimlerin Gelişmesindeki Yeri (1834-1876)" İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005.
- Evliyagil, Şevket. *Basım Sanayii'nin Temel Kavramları*. Ankara: Ajans Türk Matbaacılık 1985.
- Ferhatoğlu, Filiz "Sabah Gazetesinin (1876-1877) İnceleme, Açıklamalı İndeks ve Seçilen Metinlerin Latin Harflerine Aktarımı" Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi 2012.
- Fidan, Mehmet Sadettin. *Geçmişten Günümüze İstanbul Hanları*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları 2009.
- Finkelstein, David; McCleery, Alistair. *Introduction to Book History*. New York, London, Routledge, 2005.
- Finkelstein, David; McCleery, Alistair. *The Book History Reader* (second edition). Routledge 2006.
- Galitekin, Ahmet Nezih. *Osmanlı Kaynaklarına Göre İstanbul*. İstanbul: İşaret Yayınları 2003.
- Genç, Mehmet. "19. Yüzyılda Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün Klasik Prensiplerindeki Değişmeler" *Divan* 1999/1, s. 1-8.

- Gerçek, Selim Nüzhet. *Matbuat Tarihi* (Haz. Mustafa Kirenci). İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2019.
- Green, Nile. "Paper Modernity? Notes On An Iranian Industrial Tour, 1818." *Iran*, vol. 46, 2008, s. 277-84.
- Green, Nile. "Journeymen, Middlemen: Travel, Transculture, and Technology in the Origins of Muslim Printing." *International Journal of Middle East Studies* 41, no. 2 (2009): 203–24.
- Green, Nile. "Stones from Bavaria: Iranian Lithography in Its Global Contexts." *Iranian Studies*, vol. 43, no. 3, 2010, s. 305-31.
- Gündüz, Mahmut. "Matbaanın Tarihçesi ve İlk Kuran-ı Kerim Basmaları" *Vakıflar Dergisi* XII. Sayı, Ankara 1978, s.335-350.
- Gürses Söğüt, Sibel "Yeni Belgelerle 1865 Hocapaşa Yangınının Sınırları" *Toplumsal Tarih* 263(Kasım 2015), s.74-80.
- Gürses Söğüt, Sibel "Modern Bir Mimari Çözümleme Denemesi: 1865 Hocapaşa Yangını" *Mimarlık* 406 (Mart-Nisan 2019), s.54-60.
- Hayta, Necdet. *Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvir-i Efkar Gazetesi: 1278/1862-1286/1869*. Ankara: Kültür Bakanlığı 2002.
- Heinzelmann, Tobias. "Authors, Commentators and Copyists: Variance and the Authenticity of Texts" *Manuscript Cultures* no:9, 2016. University of Hamburg, Hamburg s.118-122.
- Heyworth-Dunne, J. "Printing and Translations under Muammad 'Alī of Egypt: The Foundation of Modern Arabic". *Journal of the Royal Asiatic Society*, 72 (1940), s. 325-349. doi:10.1017/S0035869X00113231
- Hızlı, Kasım "Bir Kurumu Yeniden Tasarlamak: Abdullah Hasib Efendi'nin Encümen-i Teftiş ve Muayene Hakkındaki Gözlemleri" *History Studies* Nisan 2021, Vol. 13 (2), s.497-522.
- Hoe, Robert. *A Short History of the Printing Press, and of the Improvements in Printing Machinery from the Time of Gutenberg up to the Present Day*. New York: Robert Hoe, 1902.
- Howard, Nicole. *The Book: the Life Story of a Technology*. Baltimore: The John Hopkins University Press 2009.

- Howsan, Leslie. *The History of the Book*. Cambridge: Cambridge University Press 2015.
- Işın, Ekrem. “Kıraathaneler” *DBİA*, cilt 4, s. 564.
- İbrahimov, Osman. “Osmanlı Devleti’nde İlk Basın Yayın Faaliyetleri ve Tuna Gazetesi” *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 5, 2016, ss.82-94.
- İnal, İbnülemin Mahmut Kemal. *Son Hattatlar*. Ankara: Maarif Vekaleti 1955.
- İnalcık, Halil ve Seyitdanlıoğlu, Mehmet (ed). *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları 2018 (7.baskı)
- İskit, Server. *Türkiye’de Matbuat Rejimleri*, İstanbul, Devlet Matbaası 1939.
- İskit, Server. *Türkiye’de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış*, İstanbul, Devlet Matbaası 1939.
- İskit, Server. *Türkiye’de Matbuat İdareleri ve Politikaları*, İstanbul, Devlet Matbaası 1943.
- İşli, Emin Nedret. *Kitaphaneden Yayınevine Bâbîâlî*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları [2004]
- Jacobi, Charles Thomas. *Printing: A practical Treatise on the Art of Typhography as Applied more Particularly to the Printing of Books*. London: Geogre Bell and Sons 1904.
- Kabacalı, Alpay. *Başlangıcından Günümüze Türkiye’de Matbaa, Basın ve Yayın*. İstanbul: Literatür Yayınları 2000.
- Kabacalı, Alpay. *Türk Kitap Tarihi*. İstanbul: Cem Yayınevi 1989.
- Kâğıtçı, Mehmet Ali. *Bir Geziden Anılar: Uluslararası Kâğıtçılık Kongresi*. İstanbul: İskender Matbaası 1968.
- Karaca, Mustafa. “Tanzimat Dönemi İstanbul Gazetelerinden Basîret Gazetesi (1874) (Değerlendirme-İndeks).” Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi 2019.
- Karaman, Merve. “Osmanlı Diplomatikasında Modern Bir Belge Türü: Evrak-ı Sahiha”. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi 2018.

- Karakaya, Harun. "1858 Ceza Kanunnamesinde Kalpazanlık Suçunun Maddi Konusu". *Adalet Dergisi* / 62-63 (Aralık 2019): 403-428.
- Karpat, Kemal. *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)* (çev. Bahar Tırnakçı). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.
- Kasap, Sevilay. "Sergi-i Umûmî-i Osmanî Nizâm-nâmesi" içinde "Sergi-i Umumî-i Osmanî, 1863" İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi 2003.
- Kayaoğlu, Taceddin. *Türkiye'de Tercüme Müesseseleri*, İstanbul: Kitabevi 1998.
- Keskioğlu, Osman. "Türkiye'de Matbaa Tesisi ve Mushaf Basımı". *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (1967): 121-39.
- King, Andrew ve Plunkett, John (ed.). *Victorian Print Media: a Reader* Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Kocabaşoğlu, Uygur "Yazı Malzemelerinin ve Kağıdın Evrimi" *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi, Basın ve Yayın Yüksek Okulu Yıllık 1979-1980*, Ankara: S.B.F. Basın ve Yayın Yüksek Okulu Basımevi 1981.
- Kocabaşoğlu, Uygur. "Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX Yüzyılda Amerikan Matbaaları ve Yayımcılığı", *Murat Sarıca Armağanı*. İstanbul: Aybay Yayınları 1988, s. 267-285
- Kocabaşoğlu, Uygur "Türkiye'de Matbuatın "Zuhuru" üzerine Gözlemler" *Yakın Türkiye Tarihinden Sayfalar: Sina Akşin'e Armağan* (haz. Mehmet Ö. Alkan), İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları 2014, s.113-132.
- Kocabaşoğlu, Uygur ve Akan, Aysun. *Mütareke ve Milli Mücadele Basını: Direniş İle Teslimiyetin Sözcüleri ve "Mahşer"in 100 Atlısı*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 2019.
- Koçu, Reşat Ekrem "Ankara Caddesi" *İstanbul Ansiklopedisi* cilt 2, İstanbul: İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyet Kollektif Şirketi 1959, s.852-874.
- Koçu, Reşat Ekrem "Arakel Efendi" *İstanbul Ansiklopedisi* cilt 2, İstanbul: İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyet Kollektif Şirketi 1959, s. 960-961.
- Koçu, Reşat Ekrem. "Arap asıllı Türk Harfleri". *İstanbul Ansiklopedisi* cilt 2, İstanbul: İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyet Kollektif Şirketi 1959, s.924-933.

- Koçu, Reşat Ekrem “Cinayet Destanları” *İstanbul Ansiklopedisi* cilt 7, İstanbul: İstanbul, Reşad Ekrem Koçu ve Mehmed Ali Akbay İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi, 1965, s.3575-77.
- Koldaş, Konur “Tipo Baskı ve Yeniden Doğuşu” Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi 2016.
- Koloğlu, Orhan “Kitapçılar”, *DBİA* cilt 5, İstanbul, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994, s. 29 – 30
- Koloğlu, Orhan “Kitaphane-i Ebuzziya” *DBİA* Cilt 5, İstanbul, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994, s. 30.
- Koloğlu, Orhan, “Matbaalar - Tanzimat’tan Bugüne” *DBİA* cilt 5, İstanbul, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994, s. 310.
- Koloğlu, Orhan *Osmanlı Basının Doğuşu ve Blak Bey Ailesi* İstanbul: Mütferrika 1998.
- Koloğlu, Orhan. *Osmanlı Döneminde Basın Teknikleri ve Araçları*. İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınevi 2010.
- Koloğlu, Orhan. *Osmanlı’dan 21.Yüzyıla Basın Tarihi*. İstanbul: Pozitif Yayınları 2018 (3. Baskı)
- Koz, Sabri “Destancılık” *DBİA* cilt 3, s.38-39.
- Koz, Sabri “Destanlar” *DBİA* cilt 3, s.39-40.
- Koz, M. Sabri “Sarafım Kıraathanesi” *DBİA* c.6, 459.
- Koz, Sabri. “İstanbul Yangınlarına Destanlar” 7. *Uluslararası Türk Kültürü Kongresi: Türk ve Dünya Kültüründe İstanbul, Bildiriler III: Edebiyat ve Folklorda İstanbul*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları 2012, s. 893-917.
- Kudret, Cevdet (1977) *Abdülhamit Devrinde Sansür*. İstanbul: Milliyet Yayınları 1977.
- Kuran-Burçoğlu, Nedret, “Osman Zeki Bey and His Printing Office the Matbaa-i Osmaniye”, *History of Printing and Publishing in the Languages and Countries of the Middle East* (ed. Philip Sadgrove). Oxford: Oxford University Press 2004.

- Kurşun, Zekeriya. "II. Abdülhamid Döneminde Batı Basınında İmaj Düzeltme Çabaları: Matbuat-ı Ecnebiye Müdüriyeti'nin Kurulması ve Faaliyetleri" *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, c.1, s.1, 1999, s. 105-118.
- Kurşun, Zekeriya. "Mehmed Said Paşa (Siyasi Hayatı, İcraatı ve Fikirleri) 1838-1914". İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi 1991.
- Kut, Turgut; Türe, Fatma. *Yazmadan Basmaya: Müteferrika, Mühendishane, Üsküdar*. İstanbul, YKY, 1996.
- Kut, Turgut. "Dârü'ttîbâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt IX, İstanbul 1994, Sf. 10-11.
- Kut, Turgut "Matbaa-i Ebüzziyâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/matbaa-i-ebuzziya> (20.02.2021).
- Kut, Turgut. "Matbaalar" *DBİA*, Cilt V, İstanbul, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994, s. 309.
- Kut, Turgut "Matbaa (Matbaa Hurufatı)", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/matbaa#3-matbaa-hurufati> (06.04.2022).
- Kut, Turgut. "Teodor Kasap" *DİA* Cilt 40, s. 373-375.
- Küçükyılmaz, Emrullah. "Tanzimat Dönemi İstanbul Gazetelerinden Basîret Gazetesi (1871) (Değerlendirme-İndeks)". Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli 2015.
- Kütükoğlu, Mübahat S. "1869'da Faal İstanbul Medreseleri", *Tarih Encümeni Dergisi*, sy. 7-8 (1976-77), s. 277-392.
- Kütükoğlu, Mübahat. *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018.
- Kütükoğlu, Mübahat S. "Mürur Tezkiresi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/murur-tezkiresi> (18.08.2021)
- Lanzillo, Amanda. "Translating the Scribe: Lithographic Print and Vernacularization in Colonial India, 1857–1915" *Comparative Critical Studies* 16.2-3 (2019): 281–300.

- Levy, Michelle ve Mole, Tom (ed). *The Broadview Reader in Book History*. Ontario: Broadview Press 2015.
- Luce, Robert. *Writing for the Press: A Manual for Editors, Reporters, Correspondents and Printers*. Boston: The Writer Publishing Company 1889.
- Maden, Fahri “Eyüp-İdrisköşkü’nde Bir Erenler Durağı: Karyağdı Baba-Hafız Baba Bektaşî Tekkesi” *Alevilik Araştırmaları Dergisi*, 2014 / Yıl: 4 Sayı: 8, s.49-115.
- Messick, Brinkley. “On the Question of Lithography”, *The History of the Book in the Middle East* ed. Geoffrey Roper, Farnham, Ashgate, 2013, sf. 299-317.
- Mignon, Laurent, “Boyacıyan, Arşag Agop”, *Encyclopaedia of Islam* III. http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_ei3_com_24354 (son erişim tarihi: 11 Mart 2022).
- Moran, James. *Printing Presses History and Development From the Fifteenth Century to Modern Times*. Berkeley: Berkeley University Press 1978.
- Mosley, James. “The Technologies of Printing”. *The Cambridge History of the Book in Britain*. Cambridge: Cambridge University Press 2009, s. 161-199.
- Müller, Lothar. *Beyaz Büyü: Kağıdın Çağı* (çev. Sevinç Altınçekiç). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları 2018.
- Namık Kemal. *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri: Siyaset, Hukuk, Din, İktisat, Matbuat* (ed. Nergiz Yılmaz Aydoğdu, İsmail Kara). İstanbul: Dergah Yayınları 2005.
- Namık Kemal’in Mektupları 1: İstanbul, Avrupa ve Magosa Mektupları (haz. Fevziye Abdullah Tansel). Ankara: TTK Yayınları 1967.
- Odabaşı, İ. Arda. *Osmanlı Matbuat Kapitalizmi ve Milliyetçilik (1913-1914)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 2021.
- Odyakmaz, Necla. “Osmanlı’da Anayasal Düzenlemeler ve Basına Etkileri”, *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Hakemli Dergisi*, 2003, nu. 16, p. 211-233.
- Okay, M. Orhan "Ahmed Midhat Efendi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ahmed-midhat-efendi> (25.01.2022)

- Okay, M. Orhan "Kırkanbar", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kirkanbar> (25.01.2022).
- Okur- Coşkunçay, Esra "Galata Surları'nın Yıkım Süreci" *Tasarım ve Kuram* 25 (Mayıs 2018), s.33-58.
- Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Hil Yayınları 1987.
- Öcal, Orhan. *Kitabın Evrimi*. Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları 1971.
- Öksüz, Mert. *Muharrir ve Matbuat: On Dokuzuncu Asırda Yazarlık Mesleği ve Babialı Çevresinde Yayıncılık Faaliyetleri*. İstanbul: Libra Yayınları 2022.
- Ölçer Özünel, Evrim. "Görmezden Geline 'Evimizin Ressamı': Folklorun 100.yılında Malik Aksel ve Görsel Halkbilimine Katkıları" *Millî Folklor*, 2013, Yıl 25, Sayı 99, s.113-126.
- Öner, Onur. "A Collective Biography Study of Musicians: Patterns, Networks And Music as a "Profession" in The Late Ottoman Era and The Early Republican Years in Istanbul" İstanbul: İstanbul Şehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2019.
- [Özön], Mustafa Nihat (haz.Selim Sırrı Kuru). "Yüz Senelik Gazeteciliğimiz" *Müteferrika* 3 (Yaz 1994), s.3-47.
- Öz, Necdet. "Tabhâne ile Takvimhâne'nin Birleşmesi ve Basılan Eserler (1824-1840)." İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi 2012.
- Özcan, Şeref. "Tanzimat Dönemi İstanbul Gazetelerinden Basîret Gazetesi (1872) (Değerlendirme-İndeks)." Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli 2019.
- Özen, Osman. "Artin Asaduryan'ın Hayatı ve Basın Faaliyetleri (1853-?)." İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi 2017.
- Özer, Murat. *Ayasofya'nın Nişanesi Kazasker Mustafa İzzet*. Kuveyt Türk Katılım Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2020.

- Öztel, Muharrem. "Osmanlı Devleti'nde Madeni ve Kâğıt Para Kalpazanlığında Yabancıların ve Yabancı Ülkelerin Rolü (1818-1923)". *Belleten* 83 / 296 (Nisan 2019): 173-200. <https://doi.org/10.37879/belleten.2019.173>
- Özyıldırım, Ali Emre. "İstanbul'da Basılıp Orta Asya'da Satılan Kitaplar ve Şeyh Süleyman Efendi ile Tâcir-i Kütüb Sıddık Hoca Hocendî Faaliyetleri" *Müteferrika* 54 (2018/2), s.75-116.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları 1983.
- Pala, Ayhan. "Osmanlı İdaresinde Vilâyet Mektupçuluğu". *Belleten*, 84, 297-314. doi:10.37879/belleten.2020.297
- Pamukciyan, Kevork. *Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar: Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar-III* (haz. Osman Köker). İstanbul: Aras Yayıncılık 2003 (Pamukciyan 2003b)
- Pamukciyan, Kevork. *Biyografileriyle Ermeniler: Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar-IV* (haz. Osman Köker). İstanbul: Aras Yayıncılık 2003 (Pamukciyan 2003a)
- Pamukciyan, Kevork. "Ceride-i Şarkiye." *İstanbul Ansiklopedisi* Cilt 7. İstanbul: Reşad Ekrem Koçu ve Mehmed Ali Akbay İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi 1965, s.3597.
- Pektaş, Nil "The beginnings of Printing in the Ottoman Capital: Book Production and Circulation in Early Modern İstanbul". *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 16 (2015): 3-32.
- Polat, Ayşe "Osmanlı'da Matbu İslam'ın Onay ve Denetimi: Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'yye Meclisi" *FSM İlmi Araştırmalar* 11 (2018) s.87-120.
- Proudfoot, Ian "Mass Producing Hourî's Moles, or Aesthetics and Choice of Technology in Early Muslim Book Printing," in *Islam: Essays on Scripture, Thought, and Society – A Festschrift in Honour of Anthony H. Johns* (ed. Peter G. Riddell and Tony Street). Leiden: E. J. Brill, 1997, 161–84.
- R.Hoe&Co's Catalogue*. New York: S.W. Green 1873

- Raven, James. *What is History of the Book*. Cambridge: Polity Press 2019.
- Redhouse, J.W.. *English and Turkish Dictionary in Two Parts English and Turkish and Turkish and English*. London: Bernard Quartich 1856.
- Redhouse, J.W.; Wells, Charles (Second Edition Revised And Enlarged) *Redhouses 's Turkish Dictionary in Two Parts English and Turkish and Turkish and English*. London: Bernard Quartich 15 piccadilly 1880.
- Ringwalt, Luther. *American Ecnyclopedia of Printing*. Philedelphia: Menamin&Ringwalt 1871.
- Sabev, Orlin. "İki Örnek Işığında Osmanlı Matbaacılarının Maddi Durumu (İbrahim Müteferrika ve Seyyid Mustafa Esad Efendi). *İkinci İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri – 2* (Elazığ, 24-25 Haziran 2010) (ed. Mustafa Öztürk, Ahmet Aksın) Elazığ: Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Yayınları 2013, s.701-755.
- Sandalcı, Gülnur ve Sandalcı, Mert. *Belgelerle Türk Eczacılığı* (9 cilt). İstanbul: Dr. Nejat Eczacıbaşı Yayınları 1997-2006.
- Sarıyıldız, Gülden. *Sokak Yazıcıları: Osmanlılarda Arzuhaller ve Arzuhalciler*. İstanbul: Derlem Yayınları, 2010.
- Schick, Irvin Cemil "Print Capitalism and Women's Sexual Agency in the Late Ottoman Empire" June 2011. *Comparative Studies of South Asia Africa and the Middle East* 31(1):196-216. Doi: 10.1215/1089201x-2010-06
- Schwartz, Kathryn Anne. "Meaningful Mediums: A Material and Intellectual History of Manuscript and Print Production in Nineteenth Century Ottoman Cairo" Cambridge, Massachusets: Harvard Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Bölümü Yayınlanmamış Doktora Tezi 2015.
- Schwartz, Kathryn A. "The Political Economy of Private Printing in Cairo, As Told from a Commissioning Deal Turned Sour, 1871." *International Journal of Middle East Studies* 49:1 (2017): 25-45.
- Serbestoğlu, İbrahim. "Zorunlu Bir Modernleşme Örneği Olarak Osmanlı Tabiiyet Kanunu" *OTAM*, 29/Bahar 2011), s.193- 214.
- Serçe, Erkan. "Aydın Vilayet Matbaası" *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1. Cilt, 2. Sayı (1992), s.307-327.

- Serçe, Erkan. *İzmir’de Kitapçılık (1839-1928)*. İzmir: Akademi Kitabevi, 1996.
- Serçe, Erkan “Seyyar Kitapçılar Nizamnamesi” *Kebikeç* 5, 1997, s.9-16.
- Seropyan, Vağarşag “Ermeni Basımevleri”, *DBİA* cilt 3, İstanbul, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994, s. 181-183.
- Seymen, İ. Lütfü "Erbâb-ı Mütalaaya Hizmet: 1. Meşrutiyet Kitapçılığı ve Arakel Efendi'nin Mektupları" *Müteferrika* 1 (Güz 1993), İstanbul 1993, s. 67-113.
- Shick, İrvin Cemil. “Print Capitalism and Women’s Sexual Agency in the Late Ottoman Empire” *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 31/1, 2011. DOI.10.1215/1089201x-2010-067
- Smith, Lothair (ed). *Smith’s Compendium for Stationers and Printers*. Y.y. 1889.
- Somer, Şekibe Nihal. “Osmanlı Arşiv Belgelerinin Günümüze Ulaşmasının Nedenleri: Kâğıt, Mürekkep ve Cilt Özellikleri” *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi* 6 (2014), s. 238-274.
- Söğüt, Emine Sibel “Tarihi Yarımada’da Hocapaşa Yangın Alanı’nın Mekânsal Dönüşümü” İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi. 2015 (2 cilt)
- Stambolski, Hristo. *İmparatorluğun Zor Yılları Bir Osmanlı Hekiminin Anılarıyla, 1858-1878* (çev. Hüseyin Mevsim). İstanbul: Kitap Yayınevi 2019.
- Stark, Ulrike. *An Empire of Books: The Naval Kishore Press and the Diffusion of the Printed Word in Colonial India*. Ranikhet: Permanent Black 2008.
- Strauss, Johann "İstanbul'da Kitap Yayını ve Basımevleri" *Müteferrika* 1 (Güz 1993), s. 5-19.
- Strauss, Johannes. 'Kütüp ve Resail-i Mevkute' Printing and Publishing in a Multi-ethnic Society. E. Özdalga (Ed.) içinde, *Late Ottoman Society: The Intellectual Legacy* (s. 227-256). Londra-New York: Routledge Curzon 2005 [makalenin çevirisi: Strauss, Johann "Kütüb ve Resâil-i Mevkute: Çok milletli bir toplumda basım ve yayıncılık" *Müteferrika* 32, Kış 2007, s 3-33]
- Strauss, Johann (2014) "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kimler, Neleri okurdu? (19.-20. yüzyıllar)" içinde *Tanzimat ve edebiyat: Osmanlı İstanbulu'nda*

- Modern Edebi Kültür* (ed. Mehmet Fatih Uslu-Fatih Altuğ), İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları 2014, s. 1-65.
- Şehsuvaroğlu Haluk Y, “Emin Baba (Kandiyeli)” *İstanbul Ansiklopedisi* Cilt 10 s. 4548.
- Şenyurt, Ali. “18. Ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti’nde Poliçe Kullanımı ve Poliçeci Esnafı”. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi 2016.
- Şerifoğlu, Ömer Faruk. *Kültür ve Sanat Hayatımızda Ebüzziya Ailesi*. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür ve Sanat Merkezi Yayınları 2020.
- Şinasi. *Makaleler* (külliyyat 4) (tedkikli basım: Fevziye Abdullah Tansel). İstanbul Dün Bugün Yayınları, Ankara 1960.
- Suarez, Michael F ve Woudhuysen, H.R. *Oxford Compaion to The Book*. Oxford: Oxford University Press 2010, v.2.
- Tahirü’l Mevlevi. *Matbuat Alemindeki Hayatım: İstiklal Mahkemesi Hatıraları* (Haz.Nurcan Boşdurmaz). İstanbul: Büyüyenay Yayınları 2012.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. *XIX. Asır Türk Edebiyat Tarihi* (haz. Abdullah Uçman). İstanbul: YKY 2007, s.314.
- Tansel, Fevziye Abdullah. “Arap Harflerinin Islâhı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri (1862-1884)” *Belleten*, XVII. cilt, 66. Sayı, Ankara, 1953, s. 223-249.
- Tatlısu, Muhammed. “Kitapçı Karabet Efendi’nin Osmanlı Matbuatına Katkıları Üzerine Bir Methal” *YILLIK: Annual of Istanbul Studies* 3 (2021): 123–148. <https://doi.org/10.53979/yillik.2021.6>
- Tepeyran, Ebubekir Hâzım. *Hatıralar* (haz. Faruk Ilıkan). Ankara: Elips Kitap 2020.
- Terzi, İhsan. “Mehmed Esad’ın Mir’at-ı Mühendishane-i Berri-i Hümayun ve Mir’at-ı Mektep-i Harbiye Adlı Eserlerine Göre 19. Yüzyıl Türk Resmi”. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 1988.
- Til, Enis Tahsin. *Gazeteler ve Gazeteciler* (haz. İbrahim Şahin). Ankara: Cümle yayınları 2015.
- Teotig. *Baskı ve Harf: Ermeni Matbaacılık Tarihi*. İstanbul: Bir Zamanlar Yayıncılık 2012.

- Tokgöz, Ahmed İhsan (Haz.Alpay Kabacalı). *Matbuat Hatıralarım (1888-1914)*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları 2012.
- Toprak, Ercan “Türkiye’de Özgün Baskıresim Sanatı’nın Gelişimini Etkileyen Önemli Kurumlar” İstanbul: Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Grafik Sanat Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009
- Tosun, Necdet "Muhammed Ma’sûm Sirhindi", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhammed-masum-sirhindi> (24.11.2021)
- Turna, Nalan. *19. Yy'den 20.Yy'ye Osmanlı Topraklarında Seyahat, Göç ve Asayiş Belgeleri: Mürur Tezkereleri*. İstanbul: Kaknüs Yayınları 2013.
- Turna, Nalan. “19. ve 20. Yüzyıl İstanbul’unda Fincancılar Yokuşu, Amerikan Hanı ve Matbaacılık Faaliyetleri.” *ilef dergisi*. 2020 7(1). Bahar/Spring: 73-94. DOI: 10.24955/ilef.735446
- Türesay, Özgür. “Bir Osmanlı Matbaacısının Sergüzeşti: Ebuzziya Tevfik'in Matbaa-i Ebübbzziya'sı”. *Toplumsal Tarih*, Ağustos 2014 (128. sayı) s. 36-43.
- Türesay, Özgür. "Ebuzziya Tevfik ve Mecmua-i Ebübbzziya (1880-1912) *Müteferrika* 18 (Kış 2000), s. 87-140.
- Uçar, Fatma Nur. “1876-1923 Yılları Arasında İstanbul'daki Kütüphane İmtiyaz Sahipleri, Kütüphaneleri ve Katalogları” İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi İstanbul 2017.
- Uğur, Mücteba "El-Câmiu's-Sagir", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/el-camius-sagir--suyuti> (24.11.2021).
- Us, Hakkı Tarık (haz.). *Meclis-i Meb’usan (1293=1877) Zabıt Ceridesi*. İstanbul: Vakıf Gazete, Matbaa, Kütüphane 1939.
- Uşaklıgil, Halit Ziya. *Kırk Yıl* (Haz. Abdullah Uçman). İstanbul: YKY 2017
- Ülker, Mustafa Birol “Gazeteci ve Matbaacı Selîm Fâris Şidyâk’ın Terekesi” *Kitaplara Vakfedilen Bir Ömre Tuhfe: İsmail E. Erünsal'a Armağan* (2 cilt) (ed. Aynur, Hatice; Aydın, Bilgin; Ülker, Mustafa Birol) Ülke Yayınları İstanbul 2014, cilt 2, s. 1133-1155.
- Ünal, Uğur. *Meclis-i Kebîr-i Maârif 1869-1922*. Ankara TTK 2008.

- Ünver, A. Süheyl. "Yayın Hayatımızda Önemli Yeri Olan Sarafim Kırathanesi". *Belleten* 43 (1979): 481-490.
- Üzel, Mustafa. *İstanbul'da Tekke Matbaaları: Basılan Eserler Kaynakçası*. Ankara: Bizim Büro Matbaacılık 2019.
- Varol, Muharrem "19. Yüzyıl İstanbul'unda Bazı Tekkelerin Matbaacılık Faaliyetleri" *Osmanlı Araştırmaları* 42 (2013), s. 317- 347.
- Vjeran, Kursa "A Dalmatian Levantine Success Story: The Printhouse "Zellich" in Istanbul" içinde *The Levantines: Commerce and Diplomacy* (ed. Alex B. Çorlu). London: Levantine Heritage Foundation, s.102-163.
- Vural, Aytekin; Vural-Irmak, Esra. *Medeniyet Hamuru: Kâğıt ve Eski Bir Kâğıthânemiz Kâğıthâne-i Yâlâkâbâd*. Yalova Belediyesi.
- Wilson, Brett. *Milliyetçilik Çağında Kur'an Tercümeleri Türkiye'de Yazılı Kültür ve Modern İslam*. İstanbul: Alfa Yayıncılık 2018.
- Yalçın, Hüseyin Cahit. *Edebiyat Anıları* (haz. Rauf Mutluay). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 1999 (3.baskı)
- Yalçın, Sıddıka Dilek. "XIX. Yüzyıl Türk Edebiyatında Popüler Roman" Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi 1998.
- Yazıcı, Nesimi. *Takvim-i Vekayi: Belgeler*. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları 1983.
- Yazıcı, Nesimi. "Matbuat Müdürlüğünün Kuruluşu" *Gazi Üniversitesi Basın Yayın Yüksekokulu Dergisi*, C.5-6, Ankara 1983, s.113-134.
- Yazıcı, Nesimi "Takvîm-i Vekâyi'", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/takvim-i-vekayi> (05.05.2022).
- Yazıcı, Nesimi "İbret", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibret--gazete> (07.03.2021).
- Yazıcıgil, Onur Fatih. "Osmanlı İmparatorluğunda Nesih Hattın Tipografik Evrimi (1729-1928)" İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Sanatta Yeterlilik Tezi, 2020.
- Yazır, Mahmud Bedreddin (haz. Uğur Derman). *Medeniyet Âleminde Yazı ve İslam Medeniyetinde Kalem Güzeli*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları 1981 (2.Baskı)

- Yazgıç, Kamil. *Oğlunun Kaleminden Ahmet Midhat Efendi ve Dönemi* (haz. Erol Gökşen). İstanbul: Vakıfbank Kültür yayınları 2020.
- Yeğin, Uğur. *Cins'i a'la Cigara Kağıdı. Sigara Kağıdı ambalajları üzerinden Osmanlıda Grafik Sanatına Bakış = History of Cigarette Papers in the Ottoman Empire*. İstanbul Müzayede Yayınları 2015.
- Yerlikaya, İlhan. “Basiret Gazetesi (1870-1878)” İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora tezi 1991.
- Yıldırım, Ezgi. “19. Yüzyıl Sonu Osmanlı Toplumunda "Tercüme" Eserlerin Tanıtımı Üzerine Betimleyici Bir İnceleme: Kitapçı Arakel Katalogları”. İstanbul: İstanbul Okan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi 2019.
- Yıldırım, Mehmet Ali. “Tanzimat Döneminde Meslek Okulları”. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi 2010.
- Yıldız, Güllü. “İstanbul’da Bir Acem Matbaası: Kitapçı Tahir ve Ahter” *Osmanlı Araştırmaları L* (2017) s. 175-218.
- Yılmaz, Barış “Kitapçı Arakel’in Yayın Katalogları” Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi 2015.
- Yılmaz, Barış. “A Bookseller On Bab-ı Ali Street: Arakel Tozlian and His Contributions to The Turkish Reading Culture in The Late Ottoman Period”. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları* (Hütad). 2020; (33): 113-126.
- Yılmaz, Coşkun. “Bir Haritanın Rehberliğinde 1845 İstanbulu” içinde *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. İstanbul: Kültür AŞ ve İSAM ortak yayını, (cilt 1), s.562-584.
- Yüksek, Ahmet Yusuf. “Sufis and the Sufi Lodges in Istanbul in the Late Nineteenth Century: A Socio-Spatial Analysis.” *Journal of Urban History*, (June 2021). <https://doi.org/10.1177/00961442211025253>.

İnternet Kaynakları ve Dijital Kaynaklar

Emiroğlu, Kudret ve İçoğlu, İlker Mustafa (ed). *Eski Harfli Basma Türkçe Eserler Bibliyografyası (Arap, Ermeni ve Yunan Alfabeleriyle)[EHBTEB]*. Ankara: Kültür Bakanlığı ve Nüvis Yayıncılık 2001 (CD-ROM).

<http://www.pttpulmuzei.org.tr/categorydetail.aspx?cid=45> (son erişim tarihi 21.08.2021)

https://www.portunus.com/uploads/babamin_pullari.pdf (son erişim tarihi 21.08.2021)

Yüksek, Ahmet Yusuf “Simple Map-Making with ArcGIS Online: A Brief Tutorial” <https://digitalorientalist.com/2020/10/20/simple-map-making-with-arcgis-online-a-brief-tutorial/> (son erişim tarihi: 05.05.2022)

<http://www.servetifunundergisi.com/>

http://www.designhistory.org/bookhistory_pages/letterpress.html

<https://www.historyofinformation.com>

Periodicals of Hakkı Tarık Us Colleciton <http://www.tufs.ac.jp/common/fs/asw/tur/htu/>

Elligett, Bill “Letterpress Printing in the 1960’s” <http://letterpressprinting.com.au>

“[25. Sene-i Devriye-i Cülûs-i Hümayûn Törenleri]: Diyarbakır Hamidiye Sanayii Mektebi kundura, mücellithane, dokuma, matbaa ve marangozhane hocala ve takebeleri. İstanbul Üniversitesi II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri Koleksiyonu, <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/fotograf/779-73---0039.jpg>

“Hamidiye Kâğıt Fabrikası: Alâ cins kâğıt imâline mahsus bir numaralı makine”. İstanbul Üniversitesi II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri Koleksiyonu. [Http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/fotograf/91540---0009.jpg](http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/fotograf/91540---0009.jpg)

“Matbaa: Sultanahmet Mekteb-i Sanayi-i Şahane” İstanbul Üniversitesi II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri Koleksiyonu. <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/fotograf/90555---0022.jpg>

<http://www.howardironworks.org/collection/pp-platen-intro.html> (son erişim tarihi 28.04.2022)

<http://www.pttpulmuzesi.org.tr/categorydetail.aspx?cid=45> (son erişim tarihi 21.08.2021)

“Çift Sancaklı Tekke Motifi İle Dekore Edilmiş Rifai Tarikatı Taş Baskı Afişi - YA Hazreti Ahmet Rufai Başlığı ve Ortada Rifai Tac-ı Şerifi İle Birlikte - Hazırlayan: Der Saadette Bab- 1 Seraskeri Cadde Kapısı Ciheti Sultan Sarayları Karşısında Daruttalim Mektebi Mezunlarından Tarik-i Rufayiden Hulusi Efendi. İmza Mehmed Hulusi 1313(1897)”
<https://www.levant.com.tr/urun/2924704/osmanli-donemi-cift-sancakli-tekke-motifi-ile-dekore-edilmis-rifai-tarikati-tas>

EKLER

Ek 1: İSTANBUL'DA MATBAALAR (1857-1876)

Aşağıdaki tablo, 1877 yılından önce İstanbul'da faaliyet halinde olduğunu tespit ettiğimiz özel matbaalar bulunmaktadır. Burada ele alınan matbaalar dışında aynı dönemde faaliyette olduğunu bildiğimiz devlet matbaaları ise şunlardır; Beyoğlu Kışlak-ı Hümayun Matbası, Ceride-i Askeriye, Matbaa-i Amire, Mekteb-i Bahriye Matbaası, Mekteb-i Harbiye Matbaası, Mekteb-i Sanayi Matbaası, Mekteb-i Tıbbiye Matbaası, Mühendishane-i Berri Hümayun Matbaası, Tophane-i Amire Matbaası, Musika-i Hümayun Matbaası.

Bu listenin dört farklı kaynağı vardır; arşiv belgeleri, *Eski Harfli Türkçe Basma Eserler Bibliyografyası*, dönem içinde yayınlanan kitaplar ve literatürdeki çalışmalar. Listenin içeriği ve listeyi oluşturulurken dikkat edilen hususlar şöyledir;

- Liste, matbaacıların isimleri dikkate oluşturulmuştur. Şeyh, Hoca gibi sıfatlar ile Sahaf, Hakkak gibi meslek bildiren isimler korunmuş fakat listeleme matbaacının ismine göre yapılmıştır. Böyle durumlarda karışıklık olmaması amacıyla isim **bold** yazılmıştır.
- Her matbaaya dair matbaa sahibi, adresi, kuruluş tarihi, yayınladığı Türkçe kitap sayısı sütunları bulunmaktadır.
- Matbaaların adreslerine dair bir dağınıklık söz konusudur. Arşiv belgelerinde matbaacıların bir kısmının adresi açıkça yazarken bir kısmının ki yazmamaktadır. Aynı durum matbu kitaplarda da vardır. Bu nedenle bazı adresler bulunamamış yahut genel bir bölgeyi ifade eder şekilde kalmıştır.
- Matbaaların yayınladıkları kitap sayıları için EHTBEB'deki sayılar dikkate alınmıştır. Bu kataloğun, sadece Türkçe kitapları listelediğini vurgulamamız gerekir. Sayılar, matbaaların bastığı Türkçe kitap sayılarını göstermektedir. Türkçe kitap basmamış fakat başka dilde kitap basmış matbaalar vardır. Aynı zamanda bu listenin kapsadığı dönemde kitap yayının hukuki düzenlemeleri

yerleşmemiş olduğundan, bu döneme tekabül ettiğini düşündüğümüz fakat hiçbir ibare yer almadığı için listeye dahil edemediğimiz çok fazla kitap vardır. Bu nedenle listedeki kitap sayılarına ihtiyatlı bakılması gerektiğini not düşmemiz gerekmektedir.

- İsimlerinin başında yıldız (*) işareti bulunan matbaalar, ek-1'de de yer almaktadır.
- Matbaalara dair bilgi edinilen kaynakların tamamı, matbaa sahibinin yanına koyulan dipnotta gösterilmiş; matbaa adresi ve kuruluş tarihi bilgileri farklı kaynaklardan derlenmiş ise, ayrıca belirtilmemiştir. Dipnotlarda bilgi edindiğimiz kaynakların yanında, burada kullanılmayan fakat matbaaya dair ek bilgi veren kaynaklar da gösterilmiştir.
- Matbaa tarihi bilgisinde yıldız (*) bulunan matbaaların kuruluş tarihleri için, tespit ettiğimiz en erken tarihli kitaplarının basım tarihi esas alınmıştır.
- Adres bilgilerinde Galata, Pera, Mercan...vs gibi bir bölgeyi ifade eden tanımlamalar bulunan matbaacıların adresleri haritada kullanılacağı zaman tahmini olarak işaretlenmiştir.
- İsimleri ve adresleri benzeştiği halde aynı kişi olduklarını kesinleştiremediğimiz matbaacılar birleştirilmemiştir.
- Son olarak listeye düzgün bir şekilde aktaramadığımız bir hususu belirtmemiz gerekir. 1864 yılından itibaren Salnâme-i Devletlerde İstanbul ve diğer vilayetlerdeki gazetelerin isimleri, adresleri ve matbaalarına dair listeler yayınlanmıştır. Özellikle 1864-67 yılları arasında bu listelerde çok fazla Ermenice, Rumca, İbranice, Bulgarca dergi ve gazete vardır ve bunların basıldıkları yerlere dair de bilgiler verilmektedir. Sonraki yıllarda da bu listeler düzenli bir şekilde yayınlansa da, tezin ikinci bölümünde ele aldığımız gibi 1867 sonrasında matbaalar ve listelerde de yanlışlıklar vardır. Bu nedenle, listenin gazete matbaaları kısmı pek çok eksiklik barındırmaktadır. Bu listenin ikmali, farklı dillerdeki dergi ve kitapların da kataloglanması ve bir arada değerlendirmesi ile mümkün görülmektedir.

Tablo 1: İstanbul'da Matbaalar (1857-1876)			
Matbaa Sahibi	Matbaa Adresi	Kitap Sayısı	Tarih
Abdülvehhab Efendi ⁸⁵²	Fatih Cami Bahçesi	1	1857*
Samathali Hafız Ahmed Efendi	?	1	1861*
Ahmed Rüştî	?	1	1872
* Agop Arşak Boyacıyan ⁸⁵³	Fincancılar yokuşu, Amerikan hanı	38	1867
Alaiyeli Ali Efendi	Sultan Beyazıd	2	1857
Bosnavî El-Hac Ali Efendi	?	3	1859
Ali Rıza Karahisârî ⁸⁵⁴	Aşır Efendi Hanı	67	1853
Anatoli Kuzaster	Fener Patrikhanesi	?	1850?
Andon Hekimyan ⁸⁵⁵	-	-	1872
Andon Cevahiroğlu ⁸⁵⁶	?	-	1867
Andon ⁸⁵⁷	Babıali	-	1876

⁸⁵² “İşbu tefeeülnâme ebu'l-feth gazi sultan muhammed hân hazretlerinin türbe-i şerifesi bahçesinde sertürbedar abdülvehhab efendinin kendi litoğrafya destgâhında tab' ve temsil etdirmişdir” *Tefeeülnâme*. İstanbul: Abdülvehhab Efendi Litografya Destgahı, 1273

⁸⁵³ İstanbul'da doğan bir Ermeni olup misyonerlerin etkisi ile Protestan olan, Amerika'ya giden ve Amerikan vatandaşlığı alan Agop Boyacıyan için Amerikan Sefareti ve Protestan cemaati tarafından çeşitli taleplerde bulunulmuştur. Örneğin bkz. BOA., HR.MKT., 304/4 (H.07.02.1276), BOA., HR.MKT. 287/59 (H.12.10.1275); Agop Boyacıyan 1283/1867 yılında kendisi matbaa açma talebinde bulunmuştur BOA., A.}MKT.MHM., 375/16 (H.18.10.1283).

⁸⁵⁴ BOA., A.MKT.MHM., 429/60

⁸⁵⁵ BOA., MF.MKT., 6/73 (H.13.08.1289)

⁸⁵⁶ BOA., MV.L., 548/74 (H.29.08.1284). Türkçe Ermenice Fransızca kitap basma izni istiyor.

⁸⁵⁷ BOA., MF.MKT., 40/75 (H.03.07.1293)

Tablo 1: İstanbul'da Matbaalar (1857-1876)			
Matbaa Sahibi	Matbaa Adresi	Kitap Sayısı	Tarih
Antranik Dartanyan ⁸⁵⁸	?	-	1870
* Antonyo Zellich (Avusturya Tebasından) ⁸⁵⁹	Mevlevihane civarı, Yazıcı sokak	3	1869
Artin Barunyan ⁸⁶⁰	-	-	1876
* Artin Minasyan Erzincanlıoğlu ⁸⁶¹	Vezir Hanı	22	1860
* Artin Gürciyan ⁸⁶²	Galata Yeni Cami yakınlarında 20 numaralı dükkan	3	1873
Artin Kasacıyan ⁸⁶³	Galata	-	1872
Artin Makaryan (kitapçı) ⁸⁶⁴	Gürcüler Han	-	1873
Artin Papazyan Matbaası ⁸⁶⁵	Fincancılar Yokuşu	6	1874
* Artin ⁸⁶⁶	Vezi Hanı	-	1873

⁸⁵⁸ Başvuru tarihi 8 Şevval 1286 aktaran Birinci 2014, s.6

⁸⁵⁹ BOA., HR.MKT., 687/87 (H.17.03.1287) Matbaa izni, fotoğrafya ve kitap basmak için istenmiştir. İstisnai bir şekilde, Zellich Matbaası hakkında bir monografi yayınlanmıştır. Makale Zellich'in hayatını ele aldığı gibi matbaasının kuruluşundan kapanışına kadar yayınladığı kitapların da listesini içermektedir. Bkz.: Vjeran, Kursa "A Dalmatian Levantine Success Story: The Printhouse "Zellich" in Istanbul" içinde *The Levantines: Commerce and Diplomacy* (ed. Alex B. Çorlu). London: Levantine Heritage Foundation, s.102-163.

⁸⁶⁰ BOA., MF.MKT., 35/62 (H.23.03.1293)

⁸⁶¹ Protestan. BOA., HR.MKT., 339/87, (H.6 zilhicce 1276) aktaran Başaran 2019, s.120. TEOTİĞ'DE YOK MU?

⁸⁶² BOA., MF.MKT., 13/60 (H.08.08.1290)

⁸⁶³ BOA., MF.MKT., 6/147 (H.21.08.1289)

⁸⁶⁴ BOA., MF.MKT., 11/45 (H.21.04.1290)

⁸⁶⁵ Mehmed Sadık. *Esas-ı Nema*. İstanbul: Papazyan Artin Matbaası, 1290

⁸⁶⁶ BOA., MF.MKT., 2/168 (H.17.05.1289)

Tablo 1: İstanbul'da Matbaalar (1857-1876)			
Matbaa Sahibi	Matbaa Adresi	Kitap Sayısı	Tarih
Asır Gazetesi Matbaası	?	3	
Aşir Efendi Matbaası ⁸⁶⁷	?	7	1857
Avakim Reisman ⁸⁶⁸	?	-	1872
Bardunyanu ⁸⁶⁹	Beyoğlu Haçupulo Çarşısı 13 numara	47	1868
* Basiret Gazetesi Matbaası ⁸⁷⁰	1- Asma altında Camlı Han, 2- Bahçekapı Şehyüslam Hanı, 3- Bâb-ı Ali Caddesi 25 Numara	5	1871
Basmacı Haçik ⁸⁷¹	Kürkçü Hanı	-	1857
* Bedros Cezveciyan ⁸⁷²	Yusufyan Han	-	1870

⁸⁶⁷ BOA., A.MKT.MVL., 91/44 (20 Rebiülevvel 1274) aktaran Başaran 2019, s.117

⁸⁶⁸ BOA., MF.MKT., 5/145 (H.30.07.1289). *Asya* gazetesi sahibi Reisman'ın önce gazete çıkarmasına izin verilip, matbaa açmasına izin verilmemiş, sonrasında başvurusu yeniden değerlendirilip matbaa açmasına da izin verilmiştir.

⁸⁶⁹ *La Turki* Gazetesi Sahibi. Daha önce de bir matbaa açma imtiyazı alan Mösyö Bardunyanu'nun bu izni sakıt olunca, yeni bir tezgah koyma izni ile beraber matbaa için yeniden izin istemiştir. BOA., A.}MKT.MHM., 454/38 (H.17.03.1290). Bu matbaanın adı bazı kitaplarda La Turquie ve Şark Matbaası olarak da geçmektedir. Fakat 1295 ve 1302 yıllarında yayınlanan listelerde, Mösyö Bardunyanu'nun matbaası için *La Turki* Gazetesini bastığı bilgisi geçmektedir. Bu nedenle, *La Turki* gazetesinin bir matbaası olup olmadığı yahut neden Şark matbaası ile müşterek kitap bastıkları tespit edilememiştir. Matbaanın ismi kimi zaman da Matbaa-i Merkeziye olarak kullanılmaktadır.

⁸⁷⁰ Vezir Hanında Tatyos Divitçyan'ın matbaasında basımına başlanan *Basiret* gazetesinin matbaası, 224. Sayısından itibaren (3 Ramazan 1287) Asma Altında Camlı Han'da, 585. Sayısından itibaren (20 Muharrem 1289) Bahçekapı'da Şehyüslam Hanı'nda, 672. Sayısından itibaren (8 Cemaziyelevvel 1289) Bâb-ı Âli 25 Numarada yer almıştır. Gazetenin matbaası Ek-1'de yer alan listede Mehmet Ali Efendi matbaası olarak geçmektedir.

⁸⁷¹ BOA., A.MKT.NZD., 232 /15 (21 safer 1273) aktaran. Başaran 2019, s.120.

⁸⁷² Diğer kaynaklarda Cezveciyan olarak geçen isim Ali Birinci tarafından Çizmeciciyan olarak yazılmıştır. Matbaa için 22 Nisan 86-3 Safer 87 (5 Mayıs 1870) tarihinde açılış izni istenmiştir. Birinci 2015, s.6

Tablo 1: İstanbul'da Matbaalar (1857-1876)			
Matbaa Sahibi	Matbaa Adresi	Kitap Sayısı	Tarih
Birlavak Gazetesi Matbaası	Aşir Efendi Hanı	?	1865
Cem'iyyet-i İlmiye-i Osmâniye Matbaası ⁸⁷³	Çiçekpazarı'nda taş mektep binası	20	1861
* Ceride-i Havadis ⁸⁷⁴	1- Bahçepakı'da Sultan Mahmud Türbesi karşısında. 2- Çiftesaraylar'da karakol civarı.	60	1840
Cevaib Gazetesi Matbaası	Babıali Civarında	24	1872
Corrier D'Orient	?	?	1865
Dikran Karabetyan ⁸⁷⁵	Vezir Hanı	23	1869
Dikran Arslanyan ⁸⁷⁶	?	-	1867
Dimitri Nikolayidis ⁸⁷⁷	?	-	1866
Dimitri ⁸⁷⁸	?	-	1875
Emil Mandos ⁸⁷⁹	Galata'da Posta sokağında numara 13	1	1860

⁸⁷³ Cemiyet'in dergisi olan *Mecmua-i Fünun* ilk sekiz sayısında Artin Minasyan'ın matbaasında basılmış, sonrasında Fuad Paşa'nın cemiyete tahsis ettiği Çiçek pazarındaki taş binada açılan matbaasında yayınına devam etmiştir.

⁸⁷⁴ Churchill'in ölümü sonrası gazetenin yayını, oğlu Alfred Churchill tarafından devam ettirilmiştir. Ebüzziya, Ziyad "Ceride-i Havâdis", TDV İslâm Ansiklopedisi, [HTTPS://İSLAMANSİKLOPEDİSİ.ORG.TR/CERİDE-İ-HAVADİS](https://islamansiklopedisi.org.tr/ceride-i-havadis) (20.02.2021).

⁸⁷⁵ Ruhsat talebi, 18 Safer 86 (30 Mayıs 1869). Talebin kabulü: 15 Haziran 1869 bkz. Birinci 2014, s.5

⁸⁷⁶ İstida tarihi: 26 Recep 1284-11 Teşrin-i sâni 1283 (23 Kasım 1867) *aktaran* Birinci 2014, s.5

⁸⁷⁷ BOA., HR.MKT., 554/56 (H.05.04.1283)

⁸⁷⁸ BOA., MF.MKT., 29/27 (H.18.05.1292)

⁸⁷⁹ Fransız Tebaasından. Matbaa açma talebi için bkz. BOA.,HR.MKT., 338/17 (H.22.11.1276). Matbaanın yeri için bkz. Cervati ve. Sargologo 1868, s.193

Tablo 1: İstanbul'da Matbaalar (1857-1876)			
Matbaa Sahibi	Matbaa Adresi	Kitap Sayısı	Tarih
* Evangelinos Misialidis	Tahtakale Tamburcu Han	58	1850
* Sahaf Esad Efendi	Vefa'da	52	1863
Filip Efendi ⁸⁸⁰	Bâbıali Caddesi	-	1872
Françesko ⁸⁸¹	Samatya	-	1873
Hacı Halil ⁸⁸²	Pirinçi Sinan mahallesinde imam	1	1870*
* Canik Aramyan ⁸⁸³	Şerif Paşa Hanı	39	1868
* Teodor Kasap ⁸⁸⁴	Zindankapı	13	1873
Haydar Efendi Matbaası	?	1	1874
Hekimi ve Abbas ⁸⁸⁵	Çorlulu Ali Paşa medresesi(?)	-	1858

⁸⁸⁰ BOA., HR.MKT., 729/10 (H.17.11.1288). *Hakayikü'l-Vekayi* gazetesi müdiri Filip Efendi, Cemiyet-i ilmiye-i Osmaniye matbaasında çıkardığı gazete için müstakil olarak matbaa açmak talebinde bulunmuştur. Belgede adres yer almamaktadır.

⁸⁸¹ BOA., MF.MKT., 10/9 (H.19.01.1290)

⁸⁸² Katalogda bir kitabı olan Halil Bey'in, evinin bahçesinde kurduğu matbaa çıkan bir yangında harab olmuştur. Bkz. *Basiret* gazetesi, s.369 (30 safer 1288), sy.4, st.2-3

⁸⁸³ BOA., A.}MKT.MHM., 407/48 (H.19.01.1285)

⁸⁸⁴ *Djiyojen, Çingiraklı Tatar, Hayal* gibi gazete ve mecmuaları çıkaran Kasap'ın, dönem içinde çıkardığı mecmuaya göre katalogdaki kitaplarda yer alan künye bilgileri de değişmektedir. Biz hepsini tek bir matbaa olarak değerlendirdik. Kasap, çıkarmakta olduğu Hayal Gazetesi için bir matbaa açma ihtiyacı duyunca başvuruda bulunmuştur. Bkz BOA., MF.MKT., 16/16 (H.02.11.1290)

⁸⁸⁵ BOA., İ.DH., 404/26700 (H.23.10.1274) Belgede ortak olarak yeni bir matbaa kurdukları belirtilen bu iki kişinin Çorlulu Ali Paşa Medresesi'nde kalan öğrenciler oldukları söylene de matbaanın yeri zikredilmemektedir.

Tablo 1: İstanbul'da Matbaalar (1857-1876)			
Matbaa Sahibi	Matbaa Adresi	Kitap Sayısı	Tarih
Hakikat Matbaası ⁸⁸⁶	?	?	1875
Hristo Konstantinidi ⁸⁸⁷	?	-	1873
Hülâsat'ül Efkar Gazetesi	1- Asma altında Camlı Han, 2- Babıali caddesi	-	1874
Pehlivanzade Hüseyin Efendi, ⁸⁸⁸	Fatih Halıcılar Koşkü	-	1873
* Hüseyin ⁸⁸⁹	Valide Han	-	1874
Hüseyin Hüsnü Efendi ⁸⁹⁰		-	1874
İbrahim Efendi, Bolulu ⁸⁹¹	Süleyman Paşa Hanı. Sonradan vezir hanı.	72	1859
İbret Matbaası ⁸⁹²	Asmaaltında camlı han	1	1872
İbrahim ⁸⁹³		-	1875

⁸⁸⁶ Hakikat matbaasının Tercüman-ı Hakikat Matbaası/Kırkanbar Matbaası ile aynı matbaa olup olmadığı tespit edilememiştir. 1876'da Kanun-ı Esasi'yi de basan matbaa olan Hakikat matbaasında basılan bir eserde müstakil logo vardır. Bu nedenle müstakil olarak listelenmiştir. Bkz. *Muahadat Mecmuası*: 1.cild 1.cüz. Tercüman-ı Hakikat Gazetesi. İstanbul: Hakikat Matbaası 1294.

⁸⁸⁷ BOA., MF.MKT., 9/67 (H.07.01.1290)

⁸⁸⁸ BOA., MF.MKT., 5/46 (H.18.07.1289)

⁸⁸⁹ BOA., MF.MKT., 16/184 (H.29.11.1290)

⁸⁹⁰ BOA., MF.MKT., 19 / 6 (H.01.07.1291)

⁸⁹¹ Sahaf. ŞD.206/1, 24 Muharrem 1289 aktaran Başaran 2019, s.116. İbrahim Efendi'nin oğlu da İbrahim Efendizade Ali Raif olarak bazı kitaplar bastırmıştır.

⁸⁹² Yazıcı, Nesimi "İbret", TDV İslâm Ansiklopedisi, [HTTPS://İSLAMANSİKLOPEDİSİ.ORG.TR/İBRET--GAZETE](https://islamansiklopedisi.org.tr/ibret--GAZETE) (07.03.2021).

⁸⁹³ BOA., MF.MKT., 29/27 (H.18.05.1292)

Tablo 1: İstanbul'da Matbaalar (1857-1876)			
Matbaa Sahibi	Matbaa Adresi	Kitap Sayısı	Tarih
* İsmail Efendi ⁸⁹⁴	Beyazıt, bakırcılar Sabuncu Han	5	1873
* İzzet ve Necib ⁸⁹⁵	Menemenli Mustafa Paşa Hanı	63	1870
Henri - Jacques Caillol	Galata Kalekapısı	?	1838-1865
John Manok ⁸⁹⁶	Bahçekapı'da Yorgiyadis Hanı'nda	-	1873
Journal de Constantinople	Galata'da Perşembe Pazarı'nda		?
Jurnal İsrailit	Galata'da Kale Kapısında		1866
Kanto ⁸⁹⁷	Asmalı mescid	-	1872
Kavafyan		2	?
* Kırk Anbar ⁸⁹⁸	Beyoğlu Haçopulo Çarşısı	133+	1873

⁸⁹⁴ İsmail Efendi'nin ilk başvurusu, matbaa nizamının değişmesi ihtimalinden dolayı bekletilmiş fakat sonrasında izin verilmiştir. Bkz. BOA., MF.MKT., 8/67 (H.21.11.1289) ve BOA., MF.MKT., 10/62 (H.06.03.1290)

⁸⁹⁵ İzzet ve Necip Efendilerin ismi ruhsatsız kitap basımı nedeniyle anılmaktadır. BOA., MF.MKT., 8/46 (H.18.11.1289). Belgede bahsi geçen diğer kitaplardan anlaşıldığı kadarıyla İzzet Efendi, salnâmalarda da geçen İzzet Efendidir.

⁸⁹⁶ Amerikan Tebaasından. İzin belgesi için bkz. BOA., MF.MKT., 8/103 (H.25.11.1289) ve BOA., HR.MKT., 758/26 (H.18.06.1289)

⁸⁹⁷ Fransız tebaasından. BOA., ŞD.498/21 (H.03.06.1289)

⁸⁹⁸ Ahmed Midhat Efendi'nin Mercan'da kendi evinin altında açtığı matbaa daha sonra yakında başka bir yere taşınmış ve ardından Beyoğlu Hacopula pasajına taşınmıştır. Burada *Kırkanbar* dergisi de çıkarıldığından bu matbaa aynı zamanda Kırkanbar matbaası olarak da anılır. Ayrıca yine bu mekanda bir müddet Ebüzziya Tevfik'in idare ettiği Tasvir-i Efkâr matbaası ile beraber çalışmışlardır. Kırk Anbar dergisi 1876'da kapanmış olsa da bu matbaanın ismi ile sonraki yıllarda da kitaplar basılmıştır. Matbaa, Ahmed Midhat Efendi'nin yakın akrabası olan Mahmud Cevdet Efendi tarafından açılmış ve işletilmiştir. Açılış başvurusu için bkz. BOA., MF.MKT., 16/179 (H.29.11.1290)

Tablo 1: İstanbul'da Matbaalar (1857-1876)			
Matbaa Sahibi	Matbaa Adresi	Kitap Sayısı	Tarih
Kirkor ve İsteban ⁸⁹⁹	Çemberlitaş Sandıkçılar	-	1859
Kirkor Margosyan ⁹⁰⁰		-	1867
Kostaki Madelin ⁹⁰¹	Perşembepazarı	-	1874
Levant Herald	Perşembe Pazarı	-	?
Masis Gazetesi	Çinili Han	-	1866
Mehmed Reşad ⁹⁰²	Çemberlitaş	-	1872
Şeyh Mehmed Sırrı ⁹⁰³	Kızıtaşı	-	1873
Fehmi Efendi ⁹⁰⁴	Camlı Han.	7	1873
Mehmed Ali Efendi ⁹⁰⁵	Hocapaşa Civarı	5	1873
Mehmed Hulusi Efendi ⁹⁰⁶	Eski Saray Civarı	-	1875

⁸⁹⁹ BOA., HR.MKT., 311/48, 4 rebiülahir 1276 (31 Ekim 1859) aktaran Başaran 2019, s.120

⁹⁰⁰ Bâb-ı Seraskeri Tahrirât-ı Ecnebiye Müdürü. İzin tarihi: 17 Cemaziye'l-âhır 84 (16 Ekim 1867), Birinci 2014, s.5

⁹⁰¹ BOA., MF.MKT., 23/108 (H.27.11.1291)

⁹⁰² BOA., MF.MKT., 4/87 (H.02.07.1289)

⁹⁰³ Matbaanın açılış izni için bkz. BOA., MF.MKT., 15/107 (H.25.10.1290)

⁹⁰⁴ Katalogda yer alan Şeyhzâde Fehmi Efendi Matbaası ve Matbaa-i Fehmi'nin aynı matbaa olduğuna kanaat getirerek birleştirdik. Açılış izni için bkz. BOA., MF.MKT., 11/35 (H.15.03.1290)

⁹⁰⁵ BOA., MF.MKT., 10/122 (H.08.04.1290)

⁹⁰⁶ Maliye Katibi. Matbaa açma istidası. BOA., MF.İBT., 5/24 (H.23.01.1292). Talebin Zaptiyeye iletildiğine dair belge. BOA., MF.MKT., 30/57 (H.12.06.1292)

Tablo 1: İstanbul'da Matbaalar (1857-1876)			
Matbaa Sahibi	Matbaa Adresi	Kitap Sayısı	Tarih
Mehmed Efendi ⁹⁰⁷		-	1875
Seyyid Mehmed Naim Efendi		1	1857
İmamecizâde Mehmed Emin ⁹⁰⁸	Çarşamba Fethiye Camii civarında	1	1875
Mıgırdıç ⁹⁰⁹	Hatab Kapısı haricinde Keresteciler karşısında Damadoğlu Hanı'nda	-	1873
Mikail Eğerciyan ⁹¹⁰		-	?
* Bosnalı Hacı Muharrem	Fatih Camii altında, Sarıgül'de	97	1857
Muhib Matbaası ⁹¹¹	Vezir Hanı	26	1868
Muhyiddin Efendi		2	1872
Mustafa Şükrü		1	1869
Hafız Mustafa Tevfik ⁹¹²	Vezir Hanı	-	1874
* Şeyh Necib Baba	Eyüp Karyağdı Tekkesi	3	1871

⁹⁰⁷ Mekteb-i Sanayi mezunlarından. BOA., MF.MKT., 30/157 (H.26.06.1292)

⁹⁰⁸ *Hilye-i Hâkânî*. İstanbul. İmamecizâde Mehmed Emin Bey Matbaası, 1292 “işbu hilye-i hakani hurufat-ı ceide ve maarif nezareti celilesinin ruhsat-ı mahsusasıyla birinci defa olarak çarşamba pazarında Fethiye camii şerif-i kurbunda Köroğlu sokağında kâin imamecizâde Mehmed Emin beyin bir numaralı hanesi derununda vâki matbaada tab' ve temsil kılındı”

⁹⁰⁹ 18 Cemaziye'l-evvel 90 (14 Temmuz 1873) aktaran Birinci 2014, s.6

⁹¹⁰ Daha önce açtığı fakat kapatılan matbaasının yeniden açılması için. Birinci 2014, s.7

⁹¹¹ Hanyevi Mehmed Âtîf. *Hülâsatü't-tevârih*. İstanbul: Muhib Matbaası, 1289

⁹¹² BOA., MF.MKT., 19/3 (H.01.07.1291)

Tablo 1: İstanbul'da Matbaalar (1857-1876)			
Matbaa Sahibi	Matbaa Adresi	Kitap Sayısı	Tarih
Necib Efendi ⁹¹³	Çırçır	2	1857
Neologos ⁹¹⁴		9	
* Ohannes Tozluyan ⁹¹⁵	Küçük Yıldız Hanı	-	1870
* Ohannes Mühendisyan		?	?
El-Hac Osman Efendi ⁹¹⁶	Mercan	4	1869
Ömer Efendi ⁹¹⁷	Çemberlitaş	-	1875
İstefan Papazoğlu ⁹¹⁸	Galata	-	1868
Oseb ⁹¹⁹	Camlı han	-	1869
Kara Petro ⁹²⁰	Balkapanı Han	?	1873

⁹¹³ Başaran 2019, s.119

⁹¹⁴ Rumca *Neologos* gazetesi ilk yayınlanmaya başladığında farklı bir matbaada basılmış sonrasında kendi matbaasını kurmuştur. Katalogda yer alan Votira ve şürekası matbaası da *Neologos* gazetesinin sahibi Voutiras'ın matbaası olduğu düşünülerek Neologos ile birleştirilmiştir. Gazeteye dair bkz. Memet, Serap. “Yakın Dönem Osmanlı Rum Basını: Neologos Örneği (1873-1874)” İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

⁹¹⁵ İzin tarihi: 19 Şaban 1287- 31 Teşrin-i evvel 1286 (12 Kasım 1870), *aktaran* Birinci 2014, s.6

⁹¹⁶ Yusuf b. Osman el-Harputî. *Silsile-i Safa li-Muhammed Mustafa*. İstanbul: El-Hac Osman Efendi Matbaası, 1286

⁹¹⁷ BOA., MF.MKT., 26/128 (H.19.02.1292)

⁹¹⁸ Ermenice *Jamanak* gazetesinin sahib-i imtiyazı. Verilen ruhsat için bkz. BOA., A.}MKT.MHM., 422.65 (H.18.06.1285)

⁹¹⁹ Kitapçı. İstida tarihi: 7 Teşrin-i sâni 1285 *aktaran* Birinci 2014, s.6

⁹²⁰ BOA., MF.MKT.8/35 (H.15-11-1289). Kara Petro 1872 yılında Galata'da matbaa açmak istemişse de önceki yıllarda Balkapanı Han'da bir matbaası vardır ve bu matbaada Bulgarlar tarafından pek çok gazete basılmıştır. Biz bu nedenle matbaanın yerini Balkapanı Han olarak değerlendirdik. Stambolski burada toplandıklarını zikretmektedir. Bkz. Stambolski 2019, s.30-33. Ayrıca 1290 ve 91 yılına ait devlet Salnâmelerinde Bulgarca 2 gazetenin basım yeri Balkapanı'nda Karapetrof matbaası olarak geçmektedir.

Tablo 1: İstanbul'da Matbaalar (1857-1876)			
Matbaa Sahibi	Matbaa Adresi	Kitap Sayısı	Tarih
* Müzellefzade Rıza	Beyazıt Kütüphanesi altında	40	1867*
Rupen Kürkçüoğlu ⁹²¹	Fincancılar'daki dükkanın Kınalıadaya nakli	-	1870
Ragıp Bey ⁹²²		-	1874
* Samuel Bardizbanyan ⁹²³	Yusufyan Han	-	1873
* Bakırcıbaşı Mehmed Efendizâde Süleyman Efendi	Tavşantaşı yokuşunda Soğanağa mahallesinde hane, no: 12	?	?
Şerif Efendi ⁹²⁴	Eyüp Kalenderhane, Camlı Han	?	1290
Şevki Ali Efendi ⁹²⁵	?	?	?
Şeyh Mehmed Sadık Buhari ⁹²⁶	Özbekler Tekkesi	1?	1860

⁹²¹ İstida tarihi: 7 Ramazan sene 1287 (30 Kasım 1870). İstida, mevcut matbaanın nakli hakkındadır. Birinci 2014, s.6

⁹²² BOA., MF.MKT., 20/76 (H.24.07.1291)

⁹²³ Devlet Salnâmelerinde ismi sadece Bardizbanyan Efendi olarak geçmektedir. Biz Pamukciyan'ın kaydına binaen Ek-1'de adını Haçadur Bardizbanyan olarak kullandık.

⁹²⁴ Eyüp Kalenderhane Tekkesi Şeyhi Mehmed Efendi'nin damadı olan Şerif Efendi, Eyüp Kalenderhane bölgesinde 1290 yılında bir matbaa açmış ve aynı yıl bu matbaayı Camlı Han'a taşımıştır. Kalenderhane'deki matbaanın izni için bkz. BOA., MF.İBT., 3/58 (H.24.03.1290) matbaanın taşınma izni için Bkz. BOA.,MF.MKT., 16/108 (H.17.11.1290). Şerif Efendi bu taşınma iznini kullanarak başka yerlerde de matbaa açtığından tahkikata uğramıştır. Bkz. BOA., MF.MKT., 17/160 (H.07.02.1291)

⁹²⁵ Katalog'da bulunan Ali Bey matbaası da bu matbaa ile aynı matbaa olarak değerlendirilmiştir.

⁹²⁶ Özyıldırım, Ali Emre. "İstanbul'da Basılıp Orta Asya'da Satılan Kitaplar ve Şeyh Süleyman Efendi ile Tâcir-i Kütüb Sıddık Hoca Hocendî Faaliyetleri" *Müteferrika* 54 (2018/2), s.81

Tablo 1: İstanbul'da Matbaalar (1857-1876)			
Matbaa Sahibi	Matbaa Adresi	Kitap Sayısı	Tarih
Şeyh Yahya Efendi ⁹²⁷	Otakçılar, Edirnekapı dışında Mustafa Paşa Tekkesi	?	1870?
Şirket-i Sahafiye-i İraniyye	Valide Hanı	?	1871
Tahir Efendi ⁹²⁸	?	-	1868
Tahsin Efendi ⁹²⁹	Sultanhamam	?	1873
<i>Tasvir-i Efkar</i> Gazetesi Matbaası ⁹³⁰	Bahçekapı, (1862-71), Beyoğlu Hacıpulo Çarşısı (1871-73), Bâb-ı Âli Nallı Mescit civarı (1873)	?	1862
* Tatyos Divitçiyân	Vezir Hanı	?	?
Terakki Gazetesi Matbaası ⁹³¹	Çiçek Pazarındadır	?	1870
<i>Tercüman-ı Ahval</i> Gazetesi Matbaası	Bahçekapı	?	1861
Terviric ⁹³²	?	?	1864

⁹²⁷ Abdülhakîm Siyelkûtî. *Siyelkûtî Alet-tasdikât*. İstanbul: Şirket-i Tab'iyye (Şeyh Yayha Efendi Matbaası), 3 Rebiulahir 1288

⁹²⁸ Reis'ül Münecimin. BOA., A.}MKT.MHM., 429/93 (H.27.08.1285) matbaa izni, takvim vesair cetvel basılması için istenmiştir.

⁹²⁹ BOA., MF.MKT., 15/13 (H.12.10.1290)

⁹³⁰ Bahçekapı'da Tercüman-ı Ahval'in yakınında faaliyete başlayan gazete 1868'de yayını sonlandırmıştır. Gazete'nin matbaası Mustafa Fazıl Paşa tarafından 1871'de vefat eden Şinasi'nin veresesinden satın alıp Genç Osmanlılar'a verilmiş ve onlar arasından da Ebüzziya Tevfik işletmiştir. Ebüzziya Matbaayı önce Beyoğlu Hacıpulo pasajına taşımış ve burada Ahmed Midhat'ın matbaası ile beraber çalışmış, sonrasında Nallı Mescit civarına nakletmiştir. Kut, Turgut "Matbaa-i Ebüzziyâ", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/matbaa-i-ebuzziya> (20.02.2021).

⁹³¹ *Terakki*, Sayı: 1, 12 Safer 1287 (14 Mayıs 1870). Gazeteye dair bilgiye şu kaynaktan ulaşılmıştır; Demirkol, Gökhan. "Türkiye'nin ilk Türkçe Mizah Dergisi: Terakki" Akademik Bakış Cilt 10, sayı 19 (kış 2016), s.141-160. Bu gazetenin ve matbaasının el değiştirmesine dair bkz. BOA., MF.MKT., 6/25 (H.11.08.1289)

⁹³² Amerikan tebaasından. BOA., HR.MKT., 495/23 (H.20.04.1281)

Tablo 1: İstanbul'da Matbaalar (1857-1876)			
Matbaa Sahibi	Matbaa Adresi	Kitap Sayısı	Tarih
<i>Tirak</i> Gazetesi	Agopyan Han	-	1874
Hattat Tevfik Efendi ⁹³³	Süleymaniye Tiryaki çarşısı	?	1871
Urfalı Uncu Halil Efendi ⁹³⁴	Fatih Civarında Yeni Çeşme'de.	?	1840
* Hakkak Vahan ⁹³⁵	Sultanhamam	?	1876
<i>Vakit</i> Gazetesi Matbaası	Aziziye caddesi 54 numara	?	?
Vangel Papadopoli ⁹³⁶	?	?	1866
Zağrafos ⁹³⁷	?	?	1875
Zakaryan ⁹³⁸	Camlı Han.	?	1872
* Zartaryan	Sultanhamam	?	?

⁹³³ BOA., MF.MKT., 10/140 (H.10.04.1290)

⁹³⁴ Debreli Hoca Abdülkerim. *Mizanü'l-huruf*. İstanbul: Urfalı Hacı Halil Efendi Matbaası 1305

⁹³⁵ 28 Rebiyü'l-âhır sene 93'' (24 Mayıs 1876). Birinci 2014, s.8

⁹³⁶ *Ahter-i Şark* Gazetesi Müellifi. BOA., MVL., 500/9 (H.03.03.1283)

⁹³⁷ BOA., MF.MKT., 29/27 (H.18.05.1292)

⁹³⁸ BOA., MF.MKT., 6/11 (H.07.08.1289) ve BOA., MF.MKT., 11/64 (H.21.04.1290)

Ek 2: İSTANBUL'DA MATBAALAR (1877-1888)

Aşağıdaki tablo 1877-1888 yılları arasında İstanbul'da faaliyette olduğunu tespit ettiğimiz matbaaları içermektedir. Tablo devlet salnâmelerinde yer alan bilgiler temel alınarak hazırlanmıştır. 1877 yılında yayınlanan *Salnâme-i Devlet*'den itibaren devlet salnâmelerinde İstanbul'da bulunan matbaaların listesi yayınlanmaya başlamıştır. Tablo hazırlanırken yedi salnâmede yer alan bilgiler kullanılmıştır. Bunlar sırası ile 1294, 1295, 1299, 1301, 1302, 1303, 1304 yılı devlet salnâmeleri ve 1312 Yılında yayınlanan Maarif Salnâmesidir.

Devlet Salnâmelerinde yer alan tablolarda matbaa ismi, hangi yöntem ile baskı yaptığı ve adres bilgileri yer almaktadır. Bunun yanında bazı Salnâmelerde ek bilgiler veren bir sütun daha eklenmiştir. Maarif Salnâmesi'nde ise matbaa ismi, kurucusu, kullanılan yöntem, kuruluş tarihi, hangi dillerde eser bastığı, adresi sütunları yer almaktadır.

Aşağıdaki tabloda matbaa ismi, adresi, basım tekniği, dil ve resim, kuruluş yılı, katalogdaki kitap sayısı sütunları yer almaktadır. Bunların ardından, matbaacının isminin hangi salnâmede yer aldığına dair bir çizelge vardır. Her sütunda yer alan bilgiler ve kullanılan işaretler sırası ile şöyledir.

Matbaa ismi: Ele aldığımız dönemde birkaç istisna dışında matbaacının ismi ile matbaasının ismi özdeştir. Maarif Salnâmesinin yayınlandığı yıllarda ise bu düzen değişmeye başlamıştır. Bu nedenle ilgili Salnâmede matbaa ismi ve kurucusunun ismi ayrı sütunlarda gösterilmiştir. Biz maarif Salnâmesinden kullandığımız isimlerde bu noktada bir ikilik olduğunda matbaacının isminin yanına parantez içinde matbaanın ismini de yazdık. Bu sütunda matbaacıların ismi yer almaktadır. Ayrıca her satır için matbaalara dair bulduğumuz ek bilgilerin kaynaklarını ve bilgiler arasındaki şüpheleri matbaa isminin yanına koyduğumuz bir dipnot ile belirttik. Örneğin matbaanın adresine dair ek bir bilgi bulduysak bunu adresin yanına dipnot işareti koyarak değil, matbaa isminin yanına dipnot işareti koyarak belirttik.

Adresi: Salnâmelerde adresler kimi zaman bölge, cadde, sokak, kapı numarası şeklinde açık olarak, kimi zaman da sadece bölge ismi olarak verilmiştir. Ayrıca yıldan yıla hem matbaaların adreslerinin değişme ihtimali vardır hem de aynı adresin farklı

şekilde yazılması ihtimali vardır. Biz bu durumlarda verilen bilgiye göre tercih kullandık. Ayrıca, detaylı adres bilgisi verilmeyen matbaalara dair varsa yayınladıkları kitaplara yahut diğer belgelere müracaat ederek adres bilgilerini tekmil etmeye çalıştık.

Basım Tekniği: Bütün Salnâmelerde matbaaların hangi teknik ile basım yaptığı bilgisi yer almaktadır. Bu bilgiler aynen kullanılmıştır. Litografya sahibi olanlar “L”, hurufat Sahibi olanlar “H”, her ikisine de sahip olanlar “LH” harfleri ile belirtilmiştir

Dil ve resim: Devlet Salnâmelerinde matbaaların hangi dilde baskı yaptıklarına dair nadiren bilgi bulunsa da Maarif Salnâmesinde matbaaların basım yaptıkları dil ve resim basıp basmadıkları iki ayrı sütunda gösterilmiştir. Biz bu iki sütunu birleştirerek kullandık. Basılan diller için, dillerin baş harfleri yazılmıştır. Türkçe için T, Rumca için R, Ermenice için E, Fransızca için F, İngilizce için İ, Bulgarca için B, Yahudice/İbranice için Y, İtalyanca İt, Rusca Ru, Salnâmelerde “elsine-i muhtelif” olarak geçen kayıtlar için EM yazılmıştır. Maarif Salnâmesinde sınırlı matbaaya dair resim basıp basmadığı bilgisi vardır. Salanâmede yer alan bilgilere dayanarak, resim basan matbaalar için + işaretini; Kitap derununda resim tab eder denilen matbaalar için (KDR), İcabında resim tab eder denilen matbaalar için (İRT) kısaltmalarını kullandık.

Kuruluş Yılı. Bu sütun da sadece Maarif Salnâmesinde vardır. Biz bu tablo için Maarif Salnâmesi’nden sadece, 1305(h) yılından önce kurulmuş matbaaların dikkate aldık. Bu sütunda sadece Maarif Salnâmesi’nden alınan matbaalara dair kuruluş tarihi bilgisi bulunmaktadır.

Katalog kitap sayısı: Bu sütun, listede yer alan matbaaların EHBTEB’de kaç kitabının gözüktüğü bilgisini içerir. Katalogda bastığı kitap görünmeyen matbaaların yanına “-“ işareti konulmuştur.

Bu bilgilerden sonra yer alana sütunlarda ise matbaaların ismi hangi salnâmede yer alıyorsa X işareti ile belirtilmiştir.

Tablo 2: İstanbul'da Matbaalar (1877-88)

Sahib-i İmtiyazı	Adres	Teknik	Dil ve Resim	Kuruluş Tarihi	Kitap Sayısı	94	95	99	01	02	03	04	M
Abdullah Efendi	Kızıtaşı caddesinde	L	T	1295	4								X
Agop Boyacıyan ⁹³⁹	Fincancılaryokuşu'nda Amerikan Hânında	H	T, R, E, F, +	1288	38	X	X	X	X	X	X	X	X
Agob Matosyan ⁹⁴⁰	Fincancılar Yokuşu'nda Amerikan Hanı'nda	LH	T, R, E, Y, B, İ, F, +	1300	-								X
Ahmed Efendi	Mevlevihane Kapısında	L			8				X	X	X	X	
Ahmed Faris Şıdyak ⁹⁴¹	Bâb-ı Âlî caddesinde	H			27	X	X	X	X	X	X	X	
Ahter Matbaası (Tâhir Efendi)	Bâb-ı Âlî civarında Ebû's-Su'ûd caddesinde	H	T, R, E, F, KDR	1292	30								X
Ahterin	Perşembe pazarında, no: 92	H			-	X	X	X					

⁹³⁹ Maarif Salnâmesi'nde açılış tarihi için 1288 yazıyor olsa da Agop Boyacıyan'ın 1283 yılında matbaa açma talebinde bulunduğu bilinmektedir: MVL.878.58. (H.8.09.1283). 1295 Salnâmesine göre, bir tür çinkografik baskı olan galomizin usulü baskı yapmaktadır. Boyacıyan'a dair daha detaylı bilgi için bkz. Pamukciyan 2003, s.138-139 ve Mignon, Laurent, "Boyacıyan, Arşag Agop", *Encyclopaedia of Islam, THREE*, (Ed. Kate Fleet, Gudrun Krämer, Denis Matringe, John Nawas, Everett Rowson). Son erişim tarihi: 11 Mart 2022 <http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_ei3_COM_24354>

⁹⁴⁰ Matosyan'ın matbaa kuruluş tarihi Maarif Salnâmesinde 1300 yılı olarak geçmektedir. Fakat ismi 1300 sonrasındaki Salnâmelerde yer almamaktadır. Nalan Tuna da Matosyan'ın matbaasını 1889 yılında açtığını söylemektedir. (Bkz. Turna 2020, s.82) Biz yine de ismini listede tutmayı tercih ettik.

⁹⁴¹ *Cevaib* Gazetesi tab' olunur. Ahmed Faris Şıdyak hakkında pek çok çalışma yapılmıştır. Ahmed Faris Efendi gazetesini önce matbaa-i amire de bastırması sonrasında kendi matbaasını açmıştır.

Tablo 2: İstanbul’da Matbaalar (1877-88)

Sahib-i İmtiyazı	Adres	Teknik	Dil ve Resim	Kuruluş Tarihi	Kitap Sayısı	94	95	99	01	02	03	04	M
Akliyavin Efendi ⁹⁴²	Çakmakcılar Yokuşu'nda Valide Hânı, no: 16	LH	T, F, R	1287	-	X	X	X	X	X	X	X	X
Aleksandros Tominamadidis	Çakmakcılar Yokuşu'nda Sünbüllü Hân	LH	T, R, E, F, +	1303	6								X
Aleksinikol Niyidizin	Galata'da Fermancılar Caddesinde Bakkal dükkânı üstünde, no: 6	H	R		3	X	X						
Âlem Matbaası (Mustafâ Efendi)	Eski Zabtiye caddesinde	LH	T, R, E, F İ, +	1302	-								X
Alî Rıza Efendi ⁹⁴³	Koska'da Hasan Pasa Hânı'nda	LH	T	1295	-								X
Anesti Efendi	Galata'da Şarap iskelesi sırasında	H	E		1	X	X						
Aram Aşçıyan ⁹⁴⁴	Çakmakcılaryokuşu'nda Sünbüllü Hânında	H			-			X	X	X	X	X	

⁹⁴² 1294 de Eminönü'nde Valide Han diyor. Maarif Salnâmesinde yer alan ve 1287 yılında kurulduğu gözüken Françesko Englidi Efendi'nin matbaasını, bizim baktığımız diğer Salnâmelerde böyle bir isim yer almaması ve bu matbaa ile adreslerin yer yer müşterek olması dolayısıyla ile birleştirdik.

⁹⁴³ Bâyezid ders-i âmlarından. Müceddeden matbaa açma talebine binaen tahkikat yapılması hakkında belge: MF.MKT. 56/141 (H.02.06.1295).

⁹⁴⁴ Aram [Aşçıyan]'ın hayatına dair daha detaylı bilgi için bkz Pamukciyan 2003, s.50. Burada yer alan bilgilere göre Aram Aşçıyan Sünbüllü Han'da açtığı matbaasını daha sonra Yusufyan Han'a taşımış ve burada bir müddet Aşçıyan ve şeriki namı ile, Yeğya Dındesyan ile beraber bir matbaa işletmiştir. Yusufyan Han'da matbaa açmasına dair talebi için: MF.MKT.56/151 (H.04.06.1295). Fakat Salnâmelerde adresi değiştirilmemiştir.

Tablo 2: İstanbul'da Matbaalar (1877-88)													
Sahib-i İmtiyazı	Adres	Teknik	Dil ve Resim	Kuruluş Tarihi	Kitap Sayısı	94	95	99	01	02	03	04	M
Aram Saltı Efendi ⁹⁴⁵	Fincancılar Yokuşu'nda Rıza Paşa Hânı'nda, no: 10	L H			-	X		X	X	X	X	X	
Arif Bey ⁹⁴⁶	Bâyezid İmaretî kapısında	LH	T	1274	44								X
Arif Efendi ⁹⁴⁷	Bâyezid Kütübhanesi altında	LH	T	1295	95			X	X	X	X	X	X
Artin Gorciyan ⁹⁴⁸	Perşembe pazarında, debbbağcılar içinde, Yeni camii yakınında mağaza, no: 20	LH			-	X	X	X	X				
Artin Minasyan ⁹⁴⁹	Beyoğlu'nda Doğruyol'da	LH	EM	1860	28	X	X	X	X				X

⁹⁴⁵ Matbaanın adresi bazı Salnâmelerde Uzun Çarşı başında şeklinde geçmektedir. Uzun çarşı başı ile yazılı adresin aynı yer olduğu düşüncesi ile mevcut adres kabul edilmiştir.

⁹⁴⁶ Bâb-ı Vâlâ-yı Seraskerî ketebesinden

⁹⁴⁷ Çorlulu Ali Paşa Medresesi müderrisi Müzellefzâde Mehmed Arif Efendi, Müzellefzâde Rıza ile beraber işlettiği matbaa, Rıza Efendi'nin vefatı sonrasında beraber işlettiği matbaanın imtiyazını kendi üzerine alınmasını istiyor. Litografya ve huruf Matbaası MF.MKT.57/181 (H.08.09.1295). Listede yer alan Müzellefzâde Rıza Efendi Matbaasının devamıdır.

⁹⁴⁸ Matbaa sahibinin ismi Salnâmelerde sadece Artin Efendi olarak geçmektedir. BOA'da aynı adreste bulunan matbaa açılış izninde Artin Efendi'nin Gorciyan ismi de yer almaktadır. Matbaanın açılış izni için bkz. BOA., MF.MKT., 13/60 (H.08.08.1290)

⁹⁴⁹ İlk salnâmelerde adresi Vezir Han'da olan Minasyan, sonradan Cadde-i Kebîr'e taşınmıştır.

Tablo 2: İstanbul'da Matbaalar (1877-88)													
Sahib-i İmtiyazı	Adres	Teknik	Dil ve Resim	Kuruluş Tarihi	Kitap Sayısı	94	95	99	01	02	03	04	M
Avram Leon veled-i Mişon Efendi	Çakmakcılar Yokuşu'nda Aralık sokakda	LH	T, R, F, E, Y, İRT	1300	-								X
Babayan Efendi	Galata Tünel caddesinde	LH	EM	1304	-								X
Bağus Efendi	Beyoğlu'nda Şişli sokağında, no: 5				-	X	X						
Bakırcıbaşızade Süleyman Efendi	Tavşantaşı yokuşunda Soğanağa mahallesinde hane, no: 12	H			84	X	X	X	X	X	X	X	X
Bardizbanyan Efendi ⁹⁵⁰	Rıza Paşa Hanında, no: 3	H			-	X	X	X	X	X	X	X	
Barduyan (mecidi 4) ⁹⁵¹	Beyoğlu'nda Kale Kapusunda	LH			47		X	X	X	X			
Bedros Cezveciyan ⁹⁵²	Şehremaneti karşısında, no: 4	LH			-	X	X						
Bedros Efendi ⁹⁵³	Çemberlitaş'da Vezir Hânı derununda oda	L			-					X			

⁹⁵⁰ Haçadur Bardizbanyan, 1873'te Garabed Baronyan ve Garabed Biberyan ile beraber Yusufyan Han'da kurduğu matbaadan ayrılarak 1878'de Rıza Paşa Han'da kendi matbaasını kurmuştur. Bkz. Pamukciyan, s.103

⁹⁵¹ Fransızca *La Turki* gazetesini tab' olunur

⁹⁵² Pamukciyan 2003, s. 147. Doğumu: 1839. Ölümü: 1882. Ölürken matbaasının imtiyazını Nişan Berberyan'a bırakmıştır.

⁹⁵³ Bedros adlı kişinin Mahmudpaşa civarı Kürkcü Han'da matbaa açma talebi. MF.MKT.58/205 (H.28.12.1295)

Tablo 2: İstanbul'da Matbaalar (1877-88)													
Sahib-i İmtiyazı	Adres	Teknik	Dil ve Resim	Kuruluş Tarihi	Kitap Sayısı	94	95	99	01	02	03	04	M
Bedros Horatyan ⁹⁵⁴	Sultanhamam'da Küçük Yıldız Hanı'nda oda	H		1294	-		X		X	X	X	X	
Bosnalı Muharrem Efendi	Sarıgüzelde Taksim sokağında no: 2	LH			97	X	X	X	X	X	X	X	
Canik Aramyan ⁹⁵⁵	Mahmûdpaşa civarında Kürkçü Hânı'nda	H	T, E, F, +	1282	40	X	X	X	X	X	X	X	X
Cemâl Efendi	Bâb-ı Âlî civarında Azîziyye caddesinde	H	T	1303	49								X
Dikran Civelekyan ⁹⁵⁶	Bâb-ı Âlî caddesi no:20	H	T, E, F, İRT	1293	+								X
Çeminaçi Efendi	Galata'da Tramvay caddesinde	LH	EM	1281	-								X
Çörçil Efendinin varisi ⁹⁵⁷	Bâb-ı Âlî karşısında daire-i mahsusada	H			62	X	X						

⁹⁵⁴ Bedros Horanyan olarak okumuşlar arşivde. MF.MKT.49/16 (H.11.05.1294)

⁹⁵⁵ Pamukciyan 2003, s.37, Aramyan matbaasının Mahmutpaşa'da Kürkçü Han'da kurulduğunu, daha sonra Agopyan Han'a taşındığını söylemektedir. Bu listede yer alan Aramyan matbaası muhtemelen, 1879'da vefat eden Canik Aramyan'dan adı ile devam eden bir matbaadır

⁹⁵⁶ Önceden adresi Çemberlitaş'da Vezir Hânı derununda oda, no: 20. Ceride-i Şarkîyye gazetesi. Pamukciyan, Kevork. "Ceride-i Şarkîye." İstanbul Ansiklopedisi Cilt 7, s.3597

⁹⁵⁷ Ceride tab' olunur

Tablo 2: İstanbul'da Matbaalar (1877-88)													
Sahib-i İmtiyazı	Adres	Teknik	Dil ve Resim	Kuruluş Tarihi	Kitap Sayısı	94	95	99	01	02	03	04	M
Dandisyan Efendi ⁹⁵⁸	Çakmakcılar Yokuşu'nda Sünbüllü Hânında	H			-	X	X	X	X	X		X	
Dimitri Kostaki	Perşembe pazarında, no: 8				-	X	X						
Duço Efendi	Beyoğlu'nda Kulekapısı Çıkma sokakda	LH	EM	1306	-								X
Ebüzziya Tefvîk bey ol sanisi mecidi 3	Galata'da Arap Camii karşısında	H			256				X	X	X	X	
Esad İzzet Efendi ⁹⁵⁹	Bâb-ı Âlî caddesinde, no: 20	H			15				X	X			
Sahaf Esad Efendi	Vefa'da Kilise Camii şerifi sokağında	L			75	X	X	X	X	X	X	X	X
Evangelios Misialidis ⁹⁶⁰	Tahtakale'de Tanburcu Hanı'nda	H			-	X			X	X	X	X	

⁹⁵⁸ Matbaanın adresi 1294 Salnâmesinde Yusufyan Hanı'ndadır

⁹⁵⁹ Matbaa açma talebi. BOA. MF.MKT.62/44 (H.16.05.1296). Salnâmelerde ve belgede Esad İzzet'in cadde üzerindeki dükkanının numarası yazmasa da bastığı kitapların kapağında ve logosunda, Bâb-ı Âlî Caddesi'nde 20 numarada bulunduğu bilgisi yer almaktadır. Örneğin bkz. Ebu Said el-Müceddidi en-Nakşibendi. *Tercüme-i Hidayetü't-Talibin*. İstanbul: Matbaa-i Esad İzzet, 1299, s.96. Ahmed İhsan Bey Esad İzzet'in Bâbıali caddesindeki ilk Türk kitapçı olduğunu ve II. Abdülhamid'in zulmünden matbaasını kapattığını ve II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında Basiretçi Ali ile ortak bir girişimde bulunduğunu söylemektedir. (Bkz Tokgöz 2012 s.33.)

⁹⁶⁰ Evangelinos Misailidis (1820-1890): Rum Yayıncı, gazeteci, *Anatoli* gazetesinin sahibi. Salnâmelerde sadece 1294 Salnâmesinde yer alsa da vefat ettiği 1890 yılına kadar yayın faaliyetlerini sürdürmüştür. 94 Salnâmesinde Evankliyo ismiyle, sonraki salnâmelerde i ismi ile bulunmaktadır. Misialidis 1850'den itibaren Karamanlıca *Anatoli* gazetesini çıkarmıştır. Bu nedenle matbaasının açılış tarihini 1850 olarak kabul ettik.

Tablo 2: İstanbul'da Matbaalar (1877-88)													
Sahib-i İmtiyazı	Adres	Teknik	Dil ve Resim	Kuruluş Tarihi	Kitap Sayısı	94	95	99	01	02	03	04	M
Evseb? Efendi	Mahmûdpaşa'da Kürkçü Hân'da	L			-					X	X		
Filib Efendi üla ⁹⁶¹	Bâb-ı Âlî caddesinde, no: 5	H			- ?	X	X	X	X	X	X	X	
Gabay Efendi	Galata'da Kurşunlu Hân'da	H	İbranic e	1282	-								X
Hacı Hüseyin Efendi ⁹⁶²	Mahmûdpaşabaşı'nda Tarakçılar'da	L	T	1295	23	X	X			X	X		X
Hakakyan Efendi	Mahmûdpaşa civarında Kürkçü Hân'da	H			-		X						
Halil Efendi	Bâb-ı Seraskerî altı, Mercan Caddesi, no: 22, Pastırmacı Han	L				X	X	X					
Halil Efendi	Çarşı-yı kebir derununda Kapıcı Han, no: 59	L				X							
Hamayak Rahib ⁹⁶³	Mercan'da Yıldızlı Han'da	H			-	X	?		X	X	X	X	
Hulusi Efendi, maliye ketebesinden	Bâb-ı Seraskerî altı, Mercan Caddesi, no: 42	L			5?	X	X						

⁹⁶¹ Vakıf Gazetesi tab olunur

⁹⁶² 94, 95 Salnâmelerinde Kürt Hüseyin Efendi ve 02,03 Salnâmelerinde Hüseyin Efendi olarak geçen kayıtları birleştirdik. Bkz. Dıñoırođlu 2020

⁹⁶³ Yenikapı Ermeni Kilisesi'nin vaizi. Matbaanın adresi 1294 de "Langa Bostanı'nın hisar dibinde Yenikapı Ermeni Kilisesi" şeklindedir. Matbaa açılış izni için bkz. BOA., MF.MKT., 41/61 (H.18.07.1293)

Tablo 2: İstanbul’da Matbaalar (1877-88)

Sahib-i İmtiyazı	Adres	Teknik	Dil ve Resim	Kuruluş Tarihi	Kitap Sayısı	94	95	99	01	02	03	04	M
Hüseyin Remzi Efendi	Mercan'da Sultân Sarayları karşusunda	L	T	1303	6								X
İbrahim Efendi ⁹⁶⁴	Vezir Hânı, No: 38 Çemberlitaş'da	LH				X	X	X	X	X	X	X	
İksenefon Teodoridis	Çakmaklıyokuşu'nda Sünbüllü Hân'da	LH	T, R, E, F, +	1298	1								X
İsmail Efendi ⁹⁶⁵	Karagümrük'de	L			4	X	X	?	X	X	X	X	
İzzet Efendi ⁹⁶⁶	Hocapaşa Caddesi'nde, no: 7	H		1295	63	X	X	X					
John Laffan Hanlı ⁹⁶⁷	Perşembe pazarında				-	X	X						
Kalibidis Efendi	Galata'da Kurşunlu Hân	H	EM	1272	-								X
Kaloçi Efendi	Galata'da Malta sokağında	LH	EM	1296	-								X
Karabet Biberciyan	Çakmaklıyokuşu'nda Sünbüllü Hân'da	LH	T, R, E, F, +	1285	-								X
Karabet Efendi	Bâb-ı Âlî Caddesi'nde	H	T, F, +	1298	5							X	X
Karabet Panosyan ⁹⁶⁸	Perşembe pazarında İlyas Han'da	LH	E	1262	-	X	X	X					X

⁹⁶⁴ Aynı zamanda Hakkaklar Çarşısı'nda dükkanı vardır.

⁹⁶⁵ 1294 ve 1295 Salnâmelerinde adresi “Odabaşı çarşı civarında Hadice Sultan Mahallesi'ne doğru Acı Sokak'ta” şeklinde geçmektedir.

⁹⁶⁶ Maliye hazinesi varidat-ı umumiye muhasebecisi. Matbaa açışı hakkında: MF.MKT., 55/112 (H.22.04.1295).

⁹⁶⁷ *Levant Times* Gazetesinin sahibi imtiyazı

⁹⁶⁸ *Manzume-i Efkar* gazetesi sahibi imtiyazı

Tablo 2: İstanbul'da Matbaalar (1877-88)													
Sahib-i İmtiyazı	Adres	Teknik	Dil ve Resim	Kuruluş Tarihi	Kitap Sayısı	94	95	99	01	02	03	04	M
Karayanidi Efendi	Galata'da Malta sokağında	H	R	1304	-								X
Karyağdı Necib Baba ⁹⁶⁹	Eyüpsultan Gümüşsuyu'nda Bektaşî tekkesinde				4	X	X				X	X	
Kastro	Galata'da Billur hanında no: 12	H			2	X	X	X	X	X	X	X	
Konstant Militimidis ⁹⁷⁰	Galata'da Medrese Sokağında no: 32	H			-	X	X			X	X		
Koromila Efendi ⁹⁷¹	Perşembe pazarında	H	R	1259	3			X				X	X
Kosteryani?	Galata'da Semud sokağı 12 numara	H	Yahudi ce		-		X	X	X	X	X	X	
Lefler Efendi	Tünel karşısında Asmalımescid sokağında, no: 32	LH	EM	1273	-	X	X	X	X	X	X	X	X
Leon Terziyan Efendi	Galata'da Medrese sokağı'nda	LH	EM	1303	-								X
Linyofrag Kalenaki ⁹⁷²	Galata'da Millet Hanında				-	X							

⁹⁶⁹ Karyağdı tekkesi şeyhi. Yeniçerilerin kapanması sonrasında İstanbul'da açılan ilk Bektaşî tekkesi olan tekke ve ilk kez açıktan Bektaşiliğini gösteren Şeyh Necib Baba hakkında bkz. Maden, Fahri "Eyüp-İdrisköşkü'nde Bir Erenler Durağı: Karyağdı Baba-Hafız Baba Bektaşî Tekkesi" *Alevilik Araştırmaları Dergisi*, 2014 / Yıl: 4 Sayı: 8, s.49-115

⁹⁷⁰ *Timidus* gazetesi sahibi imtiyazıdır

⁹⁷¹ Strauss 1993, s. 7'de vefatının 1858 olduğu yazsa da bu bilgi şüphelidir.

⁹⁷² Yunan Tebasından

Tablo 2: İstanbul'da Matbaalar (1877-88)													
Sahib-i İmtiyazı	Adres	Teknik	Dil ve Resim	Kuruluş Tarihi	Kitap Sayısı	94	95	99	01	02	03	04	M
Mahmud Bey Saniye ⁹⁷³	Ebussuud caddesinde no: 78, (Mekteb-i Sanayi akarları)	LH			350	X	X	X	X	X	X	X	X
Manisalı Yani Efendi ⁹⁷⁴	Fincancılar Yokuşu no: 10	L			1		X						
Manuel Efendi	Fincancılar Yokuşu'nda	L			-				X	X	X	X	
Manukyan Efendi	Galata Tramvay caddesinde	LH	EM	1294	6	X	X	X	X	X	X	X	X
Markaryan Efendi	Mercanda Yıldızlı handa	H			-				X	X	X	X	
Masis Efendi	Bahçekapsında Celal Bey Hanında	L			-			X	X	X	X	X	
Matba'a-i Osmâniyye ⁹⁷⁵	Çemberlitaş'da	LH	EM, +	1285	225				X		X	X	X
Maviyan Efendi	Fincancılar Yokuşu'nda	L			1				X	X	X	X	
Mehmed Hulûsî Efendi	Mercan'da Sultân Sarayları karşısında	L	T, +	1295	2?								X
Mehmed Nûrî Efendi ⁹⁷⁶	Bâb-ı Âlî karşısında Tomruk Dâ'iresi'nde	H	T	1302	3						X	?	X

⁹⁷³ 1299 Salnâmesinde ismi Mahmud Bey ve Bekir Bey şeklinde yazılmıştır.

⁹⁷⁴ Yalnız sigara kabı tab' eder. Matbaanın izin talep belgesi: MF.MKT.47/80 (H.02.04.1294)

⁹⁷⁵ Osman Zeki Bey'in matbaası ya da Osman Bey Matbaası olarak bilinen matbaa, 1306 yılında ruhsatını yenilerken ismini Matbaa-i Osmani olarak değiştirmiştir. Bkz. BOA., DH.MKT. 1575/94 (H.14.04.1306). Matbaa-i Osmani 1301 yılına kadar II. Mahmud türbesi civarındaki Süleymanpaşa hanında bulunmuş sonrasında yeni ve büyük yerine taşınmıştır.

⁹⁷⁶ Maarif Salnâmesinde matbaanın adı Sa'âdet Matba'ası olarak geçmektedir.

Tablo 2: İstanbul'da Matbaalar (1877-88)													
Sahib-i İmtiyazı	Adres	Teknik	Dil ve Resim	Kuruluş Tarihi	Kitap Sayısı	94	95	99	01	02	03	04	M
Mendusa	Beyoğlu caddesinde Fransız Sarayı karşısında numarasız arsada				-	X	X						
Mihran Efendi Saniye	Bâb-ı Âlî caddesinde	H	B ve Y hariç hepsi, +	1297	370			X	X	X	X	X	X
Mikail Efendi	Asma altında çukur handa	H			+ 1 kitap			X	X	X	X	X	
Mösyö Kiryako	Perşembe pazarında, no: 1				-	X	X	X					
Mösyö Vilu	Galata'da Arap Camii iittisalinde	H			-			X	X	X	X	X	
Mösyö Vitakrim/Vitakir	Beyoğlu'nda Mesir lokantası yanında	LH			-				X	X	X	X	
Mehmed Ali Efendi ⁹⁷⁷	Bâb-ı Âlî caddesinde, no: 16	H			-	X	X	?	?	X			
Mehmed Ali Efendi	Zindan Kapısında	H			-				X	X	X	X	
Mücellid Muhammed Ali Efendi ⁹⁷⁸	Çemberlitaş'da Vezir Hânı, no: 12	H			-	X	X						
Muhyiddin Efendi	Çemberlitaş'da Vezir Hânı'nda oda	L			1				X	X	X	X	
Mustafa Efendi ⁹⁷⁹	Çemberlitaş'da Vezir Hânı no: 10	L			32	X	X	X	?	X	X		

⁹⁷⁷ Basiret Gazetesi tab' olunur

⁹⁷⁸ Talep belgesi. BOA. MF.MKT.41/80 (H.24-07-1293)

⁹⁷⁹ Babiali litografya memuru mısırlı

Tablo 2: İstanbul'da Matbaalar (1877-88)

Sahib-i İmtiyazı	Adres	Teknik	Dil ve Resim	Kuruluş Tarihi	Kitap Sayısı	94	95	99	01	02	03	04	M
Hacı Necip Efendi ⁹⁸⁰	Edirne Kapusunda	H			1				X	X	X	X	
Nikolayidi Efendi	Galata'da Millet Hânı'nda	H	EM	1270	5								X
Sahhâf Niko Gusyan Efendi	Çakmakcılaryokuşu'nda Sünbüllü Hân	LH	T, R, F, E, Y, +	1298	-								X
Nişan Berberyan Efendi ⁹⁸¹	Nafia Dairesi karşısında	H	T, R, E, F,B	1300	8						X	?	X
Ohannes Mühendisyan	Sultanhamamı arkasında mağaza, no: 10	H			25	X	X	X					
Ohannes Tozluyan ve Şirket-i Mürettibiye ⁹⁸²	Çemberlitaş'da Vezir Hânı derununda oda, no: 21	LH			177	X	X	X	?	?	X	X	X

⁹⁸⁰ Daha önce Şeyh Yahya Efendi Matbaası olarak bilinen bu matbaa, Şeyh'in vefatı sonrasında Necip Efendi'ye satılmıştır. Bkz. Varol 2013, s.335 Necip Efendi'nin yeniden aldığı izin için bkz. BOA., MF.MKT., 82/61 (H.22.02.1301)

⁹⁸¹ Pamukciyan 2003, s.120. 1882 de Bedros Cezveciyan'ın vefatı sonrasında matbaa imtiyazını devralmış ve 1907'deki vefatına kadar bu matbaayı işletmiştir. Matbaa listede yer alan adresinden taşınmıştır. Maarif Salnâmesinde Eski Zabtiye caddesinde olduğu belirtilmektedir.

⁹⁸² Ohannes Tozluyan ve Şirket-i Mürettibiye matbaası çeşitli isim değişiklikleri yaşamış bir matbaadır. Arakel Tozluyan'ın abisi Ohannes Tozluyan tarafından kurulan matbaa, daha sonra katılan ortaklar ile Şirket-i Mürettibiye Matbaası adını alarak faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu matbaanın sorumlu müdürü Ohannes Tozluyan'dır. Matbaa 1299'da Sirkeci İskele caddesinde, Şirket-i Mürettibiye adını aldıktan sonra 1304'te ise Bâbıali caddesindedir. Bu matbaaya çalışan olarak giren Artin Asadoryan zaman içinde bilgisini geliştirmiş, önce şirkete ortak olmuş sonrasında tamamını devralmıştır. Asadoryan'ın devralması sonrasında firmanın ismi bir dönem Artin Asadoryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası olmuş fakat şirket ismini kullanması yasaklanınca Artin Asadoryan Matbaası olarak faaliyetlerini sürdürmüştür. Maarif Salnâmesinde bu matbaanın ismi Artin Asadoryan matbaası olarak yer alsa da biz Ohannes Mühendisyan ve Şirket-i Mürettibiye ismin kullandık.

Tablo 2: İstanbul'da Matbaalar (1877-88)													
Sahib-i İmtiyazı	Adres	Teknik	Dil ve Resim	Kuruluş Tarihi	Kitap Sayısı	94	95	99	01	02	03	04	M
Öksek? ⁹⁸³	Yusufyan Hanı'nda	H			-	X	X						
Palamari Efendi	Beyoğlu'nda Doğruyol'da	LH	EM	1275	-								X
Rayndi	Beyoğlu'nda Asmalı Mescid'de	H			-			X	X	X	X	X	
Refet Efendi - gümrük ketebesinden	Süleymaniye'de karakolhane sırasında dükkan, no: 4	L			-	X	X						
Müzellefzâde Rıza ⁹⁸⁴	Bâyezid cami şerifi tahtında	L			38	X	X						
Samuel Haraveresyan	Fincancıyokuşu'nda Rıza Paşa Hân	H	T. R, E, F, +	1286	-								X
Sani ⁹⁸⁵	Beyoğlu caddesi, no: 312				-	X							
Savamiyakusi?	Perşembe pazarında, numarasız				-	X							
Selanikli Manuel ⁹⁸⁶	Marpuççular'da Şişeci Hanı	L			-		X						

⁹⁸³ *Norakir* Gazetesi tab' olunur

⁹⁸⁴ Doksan beş senesi Salnâmesi bu matbaada tab olunmuştur. Vefatından sonra matbaa kardeşi Arif efendiye geçmiştir. Arif Efendi'nin matbaayı üzerine almak için yaptığı başvuru için bkz. BOA., MF.MKT.57/181 (H.08.09.1295)

⁹⁸⁵ Fransa Devleti tebasından

⁹⁸⁶ Yalnız sigara kabı tab' eder

Tablo 2: İstanbul'da Matbaalar (1877-88)													
Sahib-i İmtiyazı	Adres	Teknik	Dil ve Resim	Kuruluş Tarihi	Kitap Sayısı	94	95	99	01	02	03	04	M
Hakkak Servişen Çakıryan ⁹⁸⁷	Mahmûdpaşa'da Topalyan Hânı'nda	LH	T, R, E, F İ, +	1298	3								X
Şarl	Balık pazarı Arsasında Yeni Çarşı no: 14				-	X							
Şevket bey	Bâb-ı Seraskerî tahtında mercan caddesinde, no: 21	L			1	X							
Şirket-i Sahhâfiyye-i Osmâniyye Matba'ası (Alâ Efendi) ⁹⁸⁸	Çemberlitaş'da Vezir Hânı civarında	LH	T	1305	-								X
Tafakyan Biraderler	Mahmûdpaşa civarında Kürkcü Hânı'nda	L			-	X							
Tatyos Divitçyan	Vezir Hanı'nda	H			33	X							
Teb'a-i İraniyye Şirketi ⁹⁸⁹	Çakmaklıyokuşu'nda Valide Hânı	L	T	1290	26?	X	X	X	X	X	X	X	X

⁹⁸⁷ Pamukciyan 2003, s.154 de Çakıryan'ın matbaasını 1880 yılında Rasim Paşa Han'ında kurduğu ve 1890 yılında Sultanhamam'da bulunan Fındıklı Han'a naklettiği belirtilmektedir.

⁹⁸⁸ Şirket 1305 yılından önce kurulmuş olsa da matbaasını bu tarihte açmıştır. Bkz Alkan 2006

⁹⁸⁹ Şirket-i Sahhâfiyye-i İraniyye Matba'ası. Maarif Salnâmesinde ayrıca sahibi olarak Hacı Abbâs adı geçmektedir.

Tablo 2: İstanbul'da Matbaalar (1877-88)													
Sahib-i İmtiyazı	Adres	Teknik	Dil ve Resim	Kuruluş Tarihi	Kitap Sayısı	94	95	99	01	02	03	04	M
Teodor Kasap ⁹⁹⁰	Bâb-ı Âlî caddesinde, no: 52	H			1	X							
Tercümân-ı Hakikat Matba'ası ⁹⁹¹	Bâb-ı Âlî civarında Ebû's-Su'ûd caddesinde	H	T, F, KDR	1288	80	X	X	X	X	X	X	X	X
Hattat Tevfik Efendi	Çemberlitaş'da Vezir Hânı, no: 47	L			18	X	X						
Ticaret Odası Matbaası	Galata'da Makri Hân'nda	LH	EM	1302	2								X
Tolayan Efendi	Beyoğlu'nda Doğruyol'da	H	EM	1276	-								X
Uşkil	Beyoğlu Zeynel sokağında							X	X			X	
Hakkak Vahan ⁹⁹²	Rüstem Paşa hanı ittisalinde	L			-	X	X	X	X	X	X	X	
Vala Efendi	Beyoğlu'nda Kulekapısı caddesinde	LH	EM	1305	-								X
Yanidiralvus? Efendi ⁹⁹³	Galata'da Ermeni Kilisesi karşısında, no: 25	H			-		X	X	X	X	X	X	

⁹⁹⁰ Hayal ve İstiklal gazetesinin sahibi imtiyazı

⁹⁹¹ Mehmed Cevdet Bey. Osmanlı gazetesi ve Kırkanbar matbaasına dair ayrı kayıtları da *Tercüman-ı Hâkikat* gazetesi altında topladık. Kırkanbar matbaası bir Salnâmede Tevfik İlhami Efendi adı ile görülmektedir. Matbaalar önce Babıali caddesinde iken sonradan Ebussuud caddesine taşınmıştır.

⁹⁹² Matbaanın adresi 1294 ve 1295 Salnâmelerinde Rıza Paşa Hanı'ndadır

⁹⁹³ 1301,1304 de adresi Tophane Caddesinde şeklinde

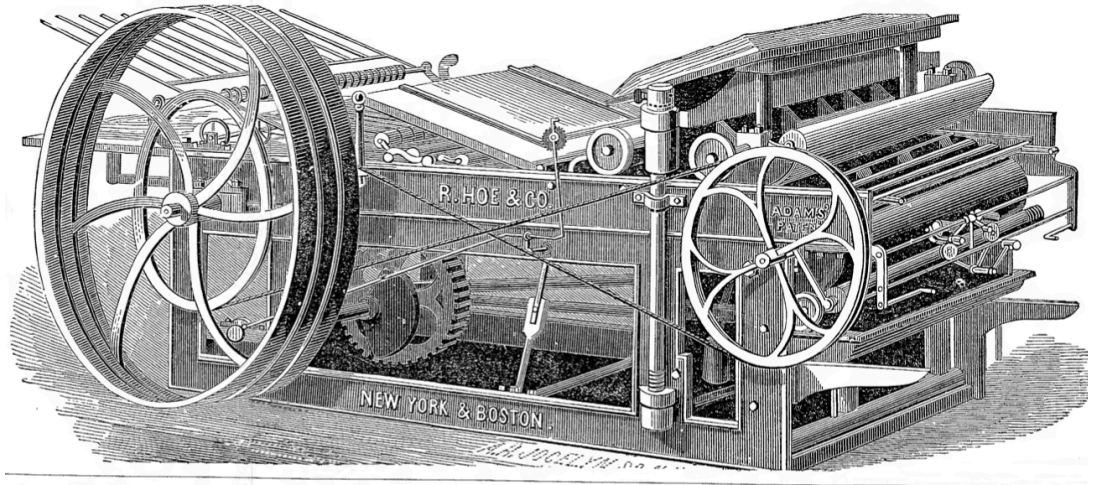
Tablo 2: İstanbul'da Matbaalar (1877-88)													
Sahib-i İmtiyazı	Adres	Teknik	Dil ve Resim	Kuruluş Tarihi	Kitap Sayısı	94	95	99	01	02	03	04	M
* Zartaryan ve Biraderleri ⁹⁹⁴	Sultanhamamı caddesinde Aşir Efendi hanı karşısında, no: 10				43	X	X	X	X	X	X	X	
Zelic Efendi	Beyoğlu'nda Kulekapısı'nda Çıkmaz sokakda	LH	EM	1283	3								X
Zendisyan Efendi	Yusufyan Hanı derununda	H			-		X						

⁹⁹⁴ Kevork Zartaryan (1834-1888) Pamukciyan 2003b, s.386

Ek 3: 19. YÜZYILDA YAYGIN KULLANILAN MATBAA MAKİNELERİ

Bu bölümde 19.yüzyıl boyunca dünyada matbaacılık alanında etkin olan makine ve malzemelere dair kısa açıklamalar ve görseller yer almaktadır.

Adams Press: Tradewell'in icadından sonra yatak-kazan sistemine dayanarak Adams Press ismiyle ürettiği makine ABD'de yaygınlaşmıştır. Adams markası 1859'da R.Hoe tarafından satın alınmıştır.

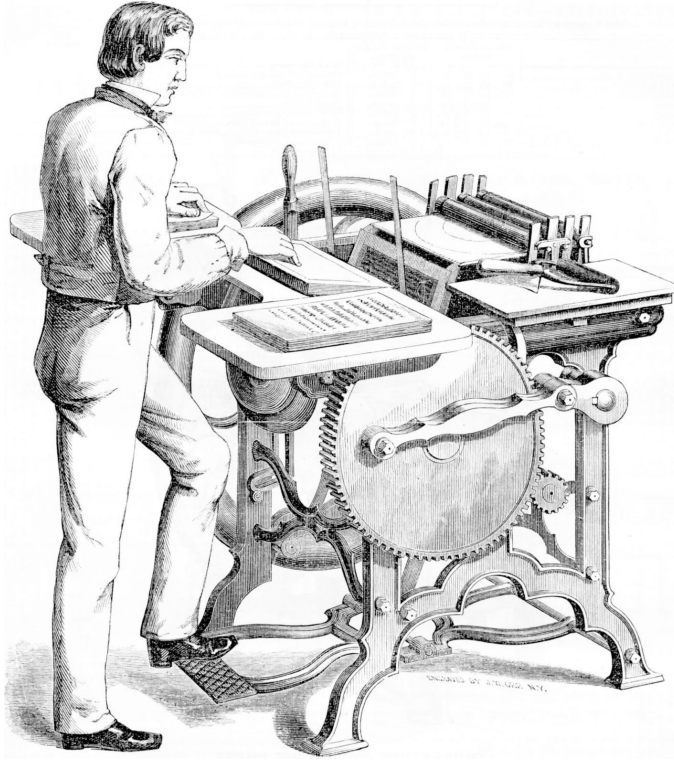

Görsel 14: Adams Press⁹⁹⁵

⁹⁹⁵ R. Hoe&Co. Catalog, s.10

Franklin (Alligator/Gordon) Press

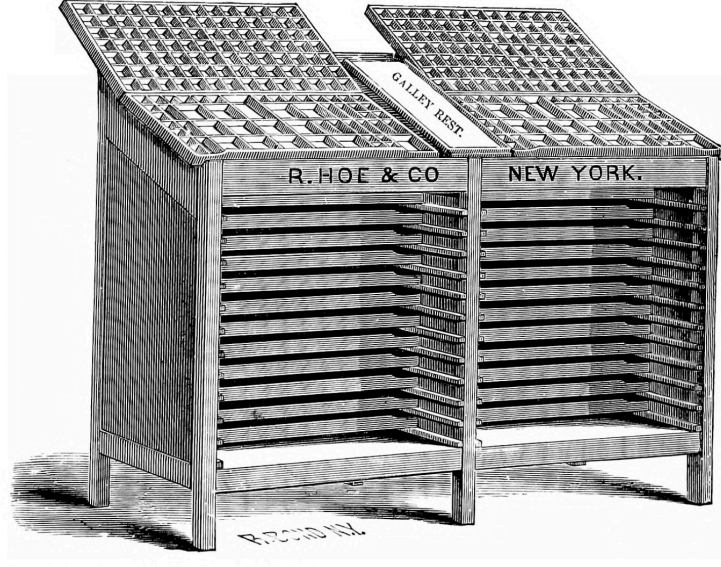
Tek kişinin zorlanmadan kullanabileceği evrak baskı makinesi. Yüzyıl ortasında icad edilmiş ve büyük bir yaygınlık kazanmıştır.

Görsel 15: Gordon Franklin Press⁹⁹⁶

⁹⁹⁶ <https://letterpresscommons.com/platen-press-history/>

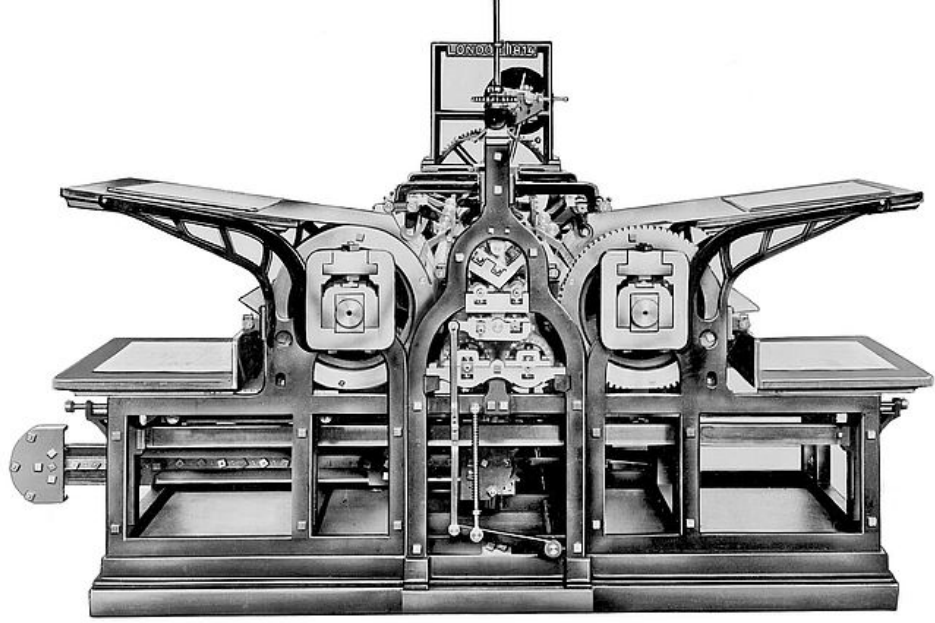
Hurufat Kasası: Harflerin ayrı ayrı kutularda yer aldığı kasa. Genellikle altında dizilmiş sayfaların koyulabildiği bir raf da bulunur.

Görsel 16: Hurufat Kasası Örneği⁹⁹⁷

⁹⁹⁷ R. Hoe&Co. Catalog s.38

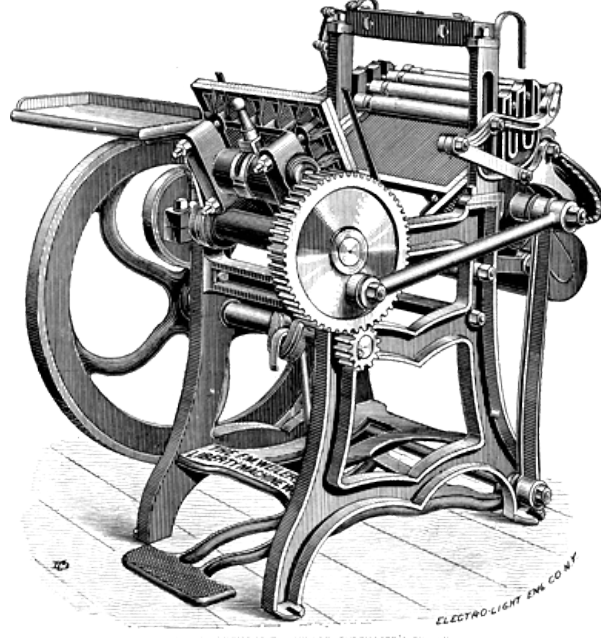
Friedrich Koenig: Buharlı matbaa makinesinin mucidi. Bu makine ilk defa 1814 yılında kullanılmıştır. Friedrich Koenig daha sonra A. F. Bauer ile ortaklaşa bir makine fabrikası kurmuştur. Koenig&Bauer firması halen faaliyettedir.

Görsel 17: Koenig'in icad ettiği ilk Buharlı Matbaa Makinesi⁹⁹⁸

⁹⁹⁸ <https://www.koenig-bauer.com/en/holding/history/>

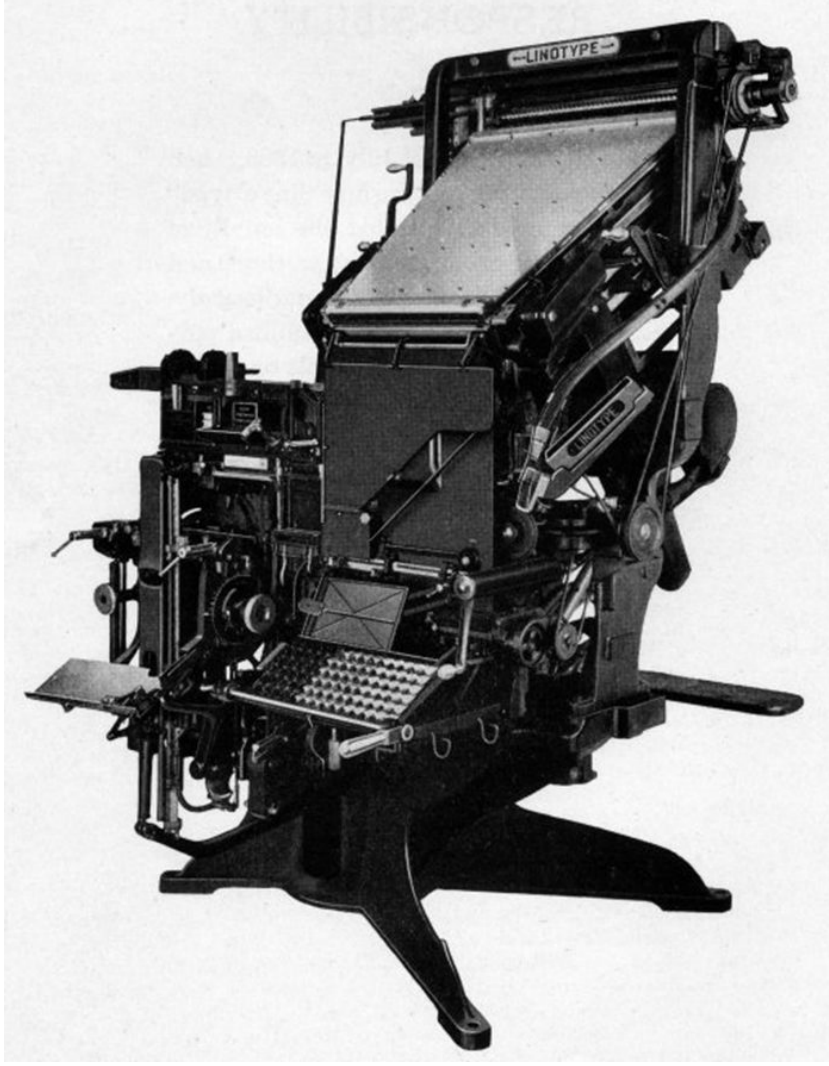
Liberty Press: Gordon Franklin gibi tek pedalla çalışabilen otomatik mürekkep sürme özelliği olan evrak basım makinesi. 19.yüzyılın ikinci yarısında İngiltere ve Amerika’da yaygınlaşmıştır.

Görsel 18: Liberty Press⁹⁹⁹

⁹⁹⁹ <https://handsetpress.org/liberty/>

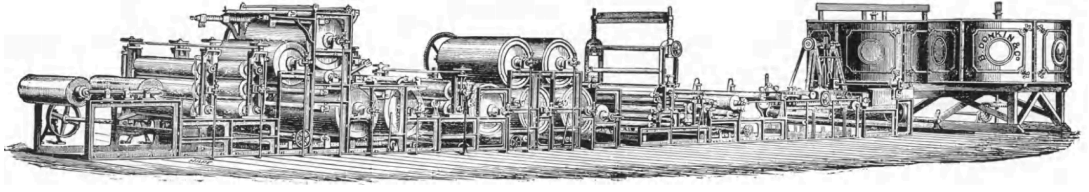
Linotype/Linotip: Otomatik harf dizme makinesi. Önünde bulunan klavyede basılan harfler bir satırı oluşturduğunda harf kalıplarına metal düşer ve bir satır yazı dizilmiş olarak gelir. 1885 yılında icad edilmiş ve dijital baskı tekniklerinin gelişimine kadar kullanılmıştır.

Görsel 19: Linotip Makinesi¹⁰⁰⁰

¹⁰⁰⁰ <https://letterpresscommons.com/linotypeandintertype/>

Kâğıt Üretim Makinesi Yüzyıl başında icad edilen kâğıt üretim makineleri bir bant üzerinde kağıdın hamurunun karıştırılması, düzenlenmesi ve kurutulması işlemlerini yapabilmektedir.

Görsel 20: 1874 Yılından Kâğıt Üretim Makinesi¹⁰⁰¹

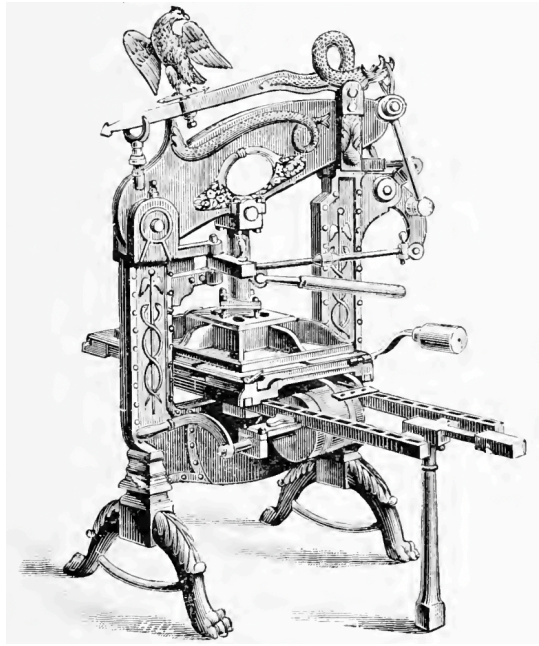
¹⁰⁰¹ Clapperton 1967, s.248

Metal El Tezgahları (Columbian, Stanhope ve Albion):

Columbian Press George Clymer tarafından 1816 yılında icad edilen tamamı döküm el tezgahı. Stanhope'un makinesine göre daha fazla üretildiği için metal aksamı el tezgahları içinde en meşhuru bu olmuştur.

Stanhope Press Earl Stanhope tarafından 1800 yılında icad edilen tamamı döküm el tezgahı. Bu makineler hız açısından ahşap el tezgahlarından farklı değildir fakat baskılarında belirgin bir kalite farkı vardır.

Albion: Columbian modelinin İngiltere muadili. Benzer özelliklere sahip makine otomatik mürekkep sürme gibi farklı özellikler ile geliştirilmiştir.

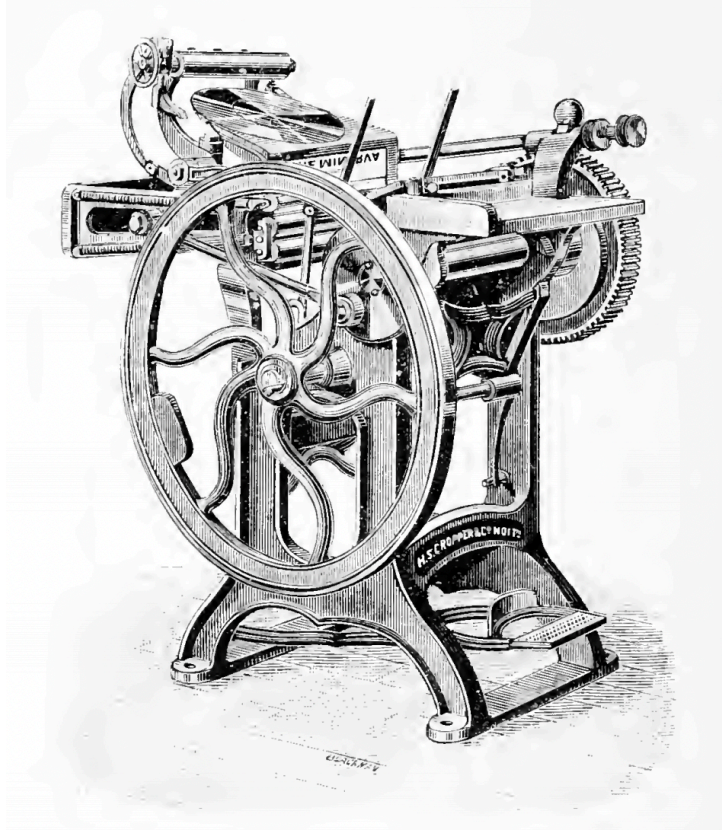

Görsel 21: Columbian Press¹⁰⁰²

¹⁰⁰² Jacobi 1904, s193

Minerva (Cropper) Press

H.Smith Cropper tarafından icad edilen Franklin Press'in İngiltere Muadili. İngiltere'de evrak basımında yoğun bir şekilde kullanılmıştır.

Görsel 22: Cropper Press¹⁰⁰³

Tradwell: Yatak Kazan (Bad and Platen) türü ilk makinenin mucidi. 1818 yılında yaptığı makine de kendi ismiyle anılmaktadır. Daha sonra Napier Firması ile anlaşarak bu marka ile ürün üretmiştir.

¹⁰⁰³ Jacobi 1904, s.276